

**CIHM
Microfiche
Series
(Monographs)**

**ICMH
Collection de
microfiches
(monographies)**

Canadian Institute for Historical Microreproductions / Institut canadien de microreproductions historiques

© 1998

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

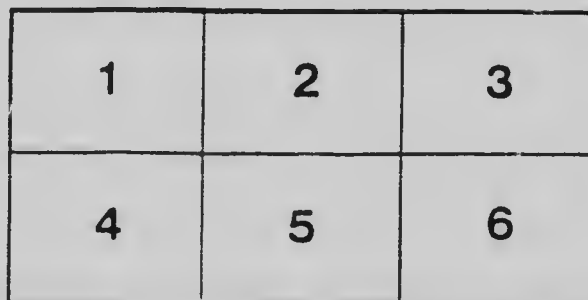
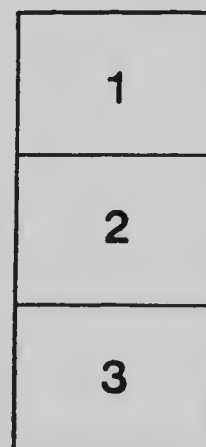
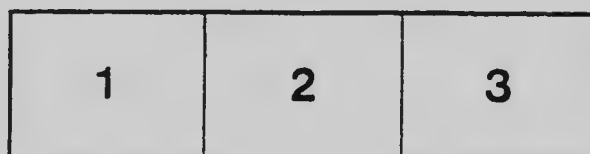
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol $\longrightarrow$ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ∇ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole $\longrightarrow$ signifie "A SUIVRE", le symbole ∇ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

1.50

1.56

1.6

1.68

1.75

1.8

1.88

1.96

2.0

2.08

2.16

2.25

2.32

2.4

2.5

2.56

2.64

2.72

2.8

2.88

2.96

3.0

3.12

3.2

 APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 Phone
(716) 288-5989 Fax

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(АВТОПОРТРЕТ)

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ТОМ V

МУЗИКА — В. РНАК — БЛИЗНЯТА — ПРОГУЛЬКА — ПАЙМІЧКА
СПОМИНИ ЛАЗАРЕВСЬКОГО — ЧОГО СТОІТЬ ШЕВЧЕНКО ЯКО
ПОЕТ НАРОДНИЙ (Куліша) — СЛОВО НАД ГРОБОМ ШЕВЧЕНКА —
ПОЯСНЕННЯ.

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

170
Jh.

PG3948

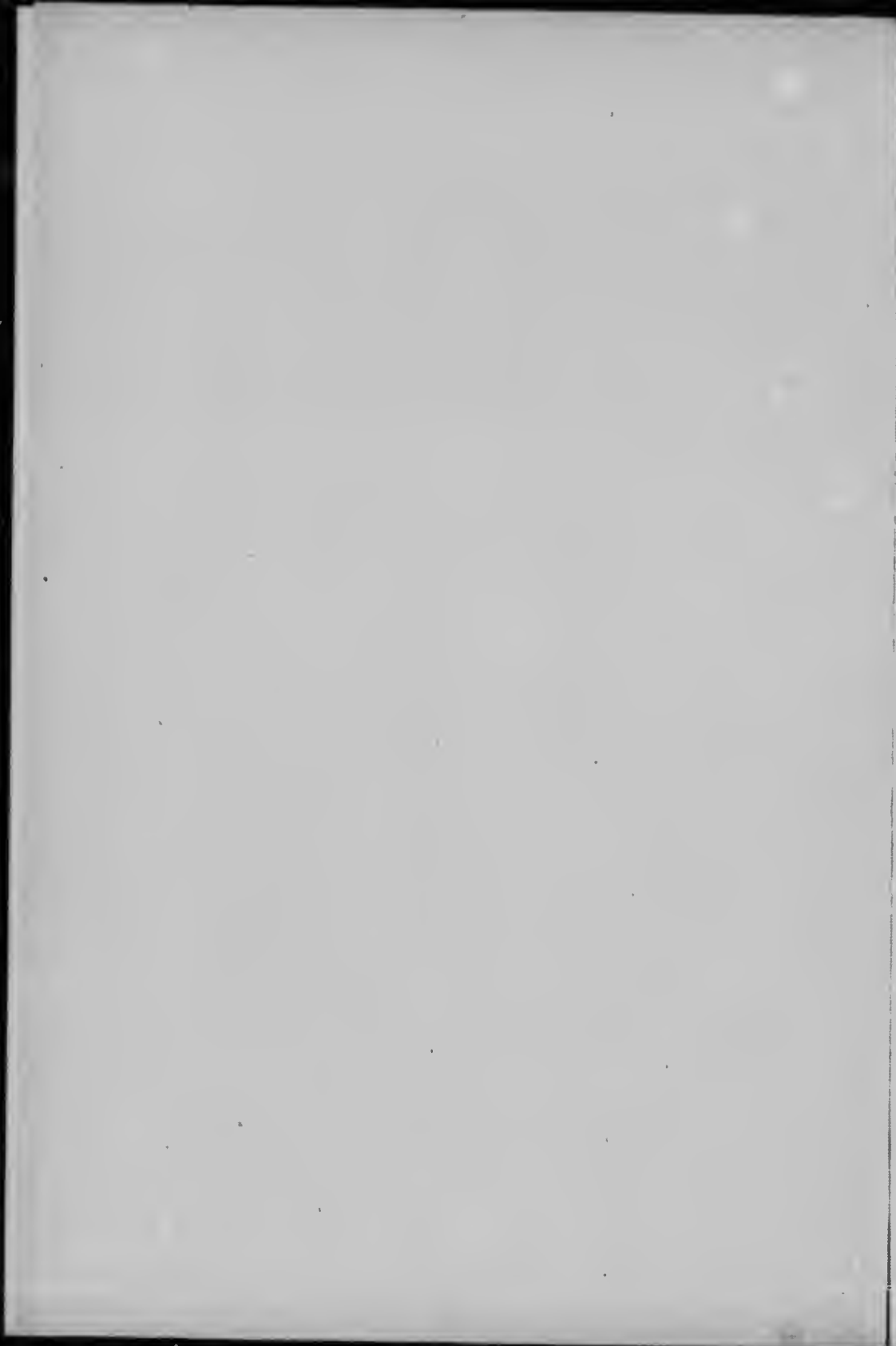
S5

1920

v.5

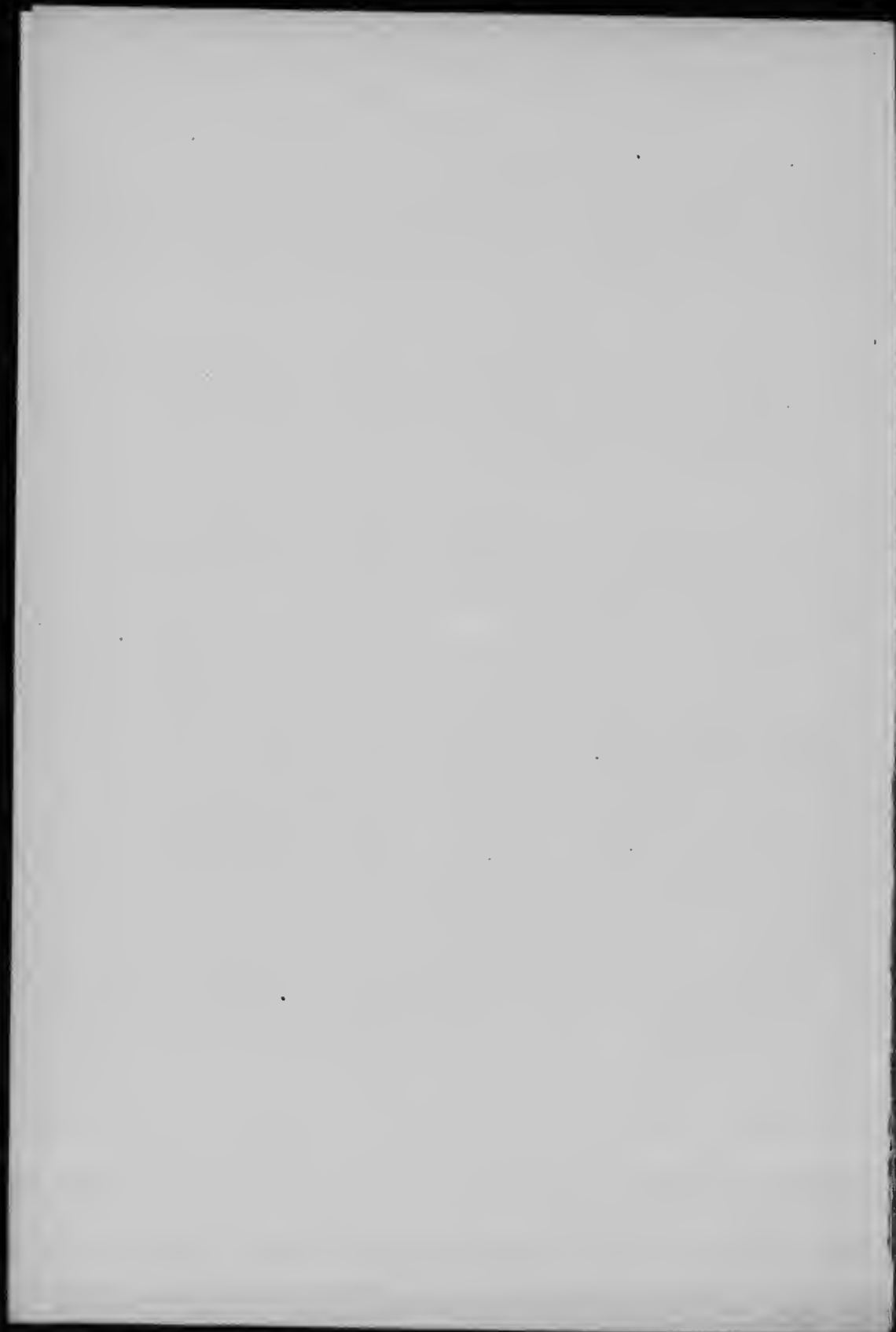
Зміст V. тому.

	сторона.
Музика. Частина перша	3—38
Музика. Частина друга	38—78
Варіак	81—116
Бішанята	119—259
Прогулякa з приємністю та й не без моралі. Части- на перша	263—336
Прогулякa з приємністю та й не без моралі. Частина друга	336—418
Наймичка	421—498
Спемни про Тараса Шевченка (Лазаревського)	499—503
Чого стоїть Шевченко як поет народній (Куліша)	504—512
Слово над гробом Шевченка (Куліша)	513—514
Пояснення	515— до віща

МУЗИКА

Коли ви, ласкавий читачу, кохастесь у рідній старовині, так пораджу вам, коли переїздитимете через город Прилуку в Полтавщині, зупинитися там на добу. А як що трапиться це не в осени й не зімою, так перебуйте там і дві доби, та перш усього спізнайтеся з панотцем протопоном Іллею Бодянським, а вдруге навідайтеся з ним же таки, з панотцем Іллею, до на-пів зруйнованого Густинського манастиря. Він по той бок річки Удаю, верстов за три від Прилуки. Можна вас запевнити, що не каютиметься. Це сущє Сенклерське абацтво. Усе тут є: і рів глибокий та широкий, колісь то повний води з тихого Удаю, і вал, а на валу на тому є високий кам'яний зубчастий мур із внутрішніми ходами та з бійницями; є й склени чи печери, що нема їм краю, є й намогильні плити, що вже поврстали в землю, поміж величезними суховерхими дубами, може, ще самим титарем насадженими. Одно слоно усе є, чого треба, щоб була повна картина романтична, звісно, під пером такого-ж Скотта Вальтера, або похожего на його автора-малюра природи. Я ж... з убожества моєї фантазії (по правді кажучи) за таке діло не беруся, та — признатись — не до того я й річ веду. Це я тільки так, аби бесіда повійша була, забалакав про руїни пам'ятника Самойловичевого.

Мені, щоб ви знали, київська археологічна комісія припоручила навідатись до цього на-пів зруйнованого манастиря. Вже-ж пак за допомогою вельмиповажаного панотця Іллі, довідався я, що манастир збудовано коштом

і працею безталанного гетьмана Самоїловича р. 1674, про що свідчить портрет його, яко титаря, намальований на стіні в середині головної церкви.

Довідавшись про все оце та змалювавши, як умів, головну чи святу браму та церкву Петра й Павла з п'ятьома банями, та ще трапезу й церкву, де поховано вічнопам'ятного князя Миколу Репніна, та ще зацілізу циклопічну братерську будівлю, — оце все зробивши, як умів, другого дня хотів був я покинути місто Прилуку й рушити до Лубен, щоб і там подивитися на монастир, збудований побожною матіррю Яреми Корибута Вишневецького. Я вже поскладав був усю свою мізерію у пакунок і хотів послати фактора Лейбу на поштову станцію по коней, аж ось мій господар до мене в світлицю увіходить та й каже:

— І не думайте й не гадайте! Ось гляньте лишень, що на дворі діється.

Я подивився у вікно. Справді, надовж грязької вулиці тяглося дві карети — на чотири особи кожна, декілька колясок, бричок, хургонів усяких, нарешті, прості вози.

— Що це таке? — спитав я свого господаря.

— Бачте: один з нащадків славетного прилуцького полковника, Мазепинного сучасника, завтра йменник.

Господар мій, треба завважити, був за повітового вчителя російської історії і любив вихвалитися своїми знаннями, особливо перед нашим братом-ученим.

— Та не вже-ж увесь отсей транспорт тягнеться до йменника?

— А вже-ж! Та це ще тільки початок! Ось подивитесь, що буде над-вечір: на місті буде тісно!

— Гаразд! Та мені-ж яке діло до вашого йменника?

— А таке діло, що ми з вами наймемо троє добрих коней та й рушимо у довіта аж у Д...

— У які це Д...?

— Та просто-ж до йменинника.

— Але-ж, я з ним не знайомий.

— Дак познайомитесь!...

Я замислився. А що справді: чи не чкурнуть би мені та по праву розшукувача давнини полюбуватися сільськими забавами? Це буде щось пове!

Добре! От на другий день ми й поїхали в гості.

Почати хіба з того, що ми зблудили не через те, що, коли ми виїхали з міста, дак було ще темно, а через те, що наш візник (справжній мій земляк), переїхавши удайську греблю, пустив віжки, та й почав собі про щось міркувати. Тим часом коні пішли собі лобенько битим шляхом, звичайно по старій памяти. От ми й приїхали в село І... Питаємо першого стрічного чоловіка, як проїхати нам у Д...?

— Д...? — каже той чоловік. — А просто беріть на Прилуку.

— Як то на Прилуку? Ми-ж їдемо з Прилуки.

— Дак не треба було вам і їздити у Прилуку, — одповів чоловік зовсім байдужно.

— Та як же-ж нам тепер проїхати у Д..., щоб не вертатися в Прилуку, га? — спитав я.

— Тривайте! Десь отут недалечко в село С..., те-ж нащадка славетного полковника. Чи не знає він часом цього села?

— А С..., земляче, знаєш? — спитав я селянина.

— Знаю, — відповів той.

— А Д... від С... далеко?

— Ба, ні!

— Дак покажи нам шлях на С..., а там уже ми якось знайдемо й Д...

— Ходім за мною, — промовив чоловік та й пішов вздовж вулиці п перед нашої завзятої тройки.

Він повів нас повз стару дерев'яну церкву з однією банею та рубленою дзвіницею на чотири вугли. Дивлячись на неї, згадав я картину мого незабутнього Штери-

берга «Свячення пасок», і мені стало сумно. Імя Штерпберга дуже-дуже багато нагадало мені.

— Отсе вам буде шлях просто на С... — мовив чоловік та й показив рукою на ледві примітну доріжку, що блищала поміж густою зеленою пшеницею.

Дуже цікаво, що підвідчик наш мовчав увесь час подорожжі від Прилуки до І... і розмови з селинником, та вже побачивши поза темною смугою лісу, укриту залізом баню, тільки й промовив: «Отсе вам і С...!» — Та й знов замовк.

Це загальна рпса вдачі моїх земляків. Земляк мій, коли що й до ладу зробить, дак не розбалакається про своє завзяття; коли-ж, борони Боже, вскочить у гущу, дак стане справді, паче та риба.

У С... ми розпитали шлях на Д... та й поїхали собі з Богом між зеленими пшеницями та житами.

Здається, моему товаришеві не зовсім до вгодоби була така подорож, особливо через те, що він любив чепуритись (а треба вам знати, що ми були убрані зовсім як на балі). Він теж мовчав як і підвідчик, навіть не промовив «От вам і С...», так він був роздратований курявою та иншими пригодами подорожі. Я-ж, не вважаючи на фрак та инші причаццалі, був зовсім спокійним, навіть щасливим, дивлячись на необсяжний обшир під житами та під пшеницями. Нігде правди діти; й до мене в серце залізла туга, але-ж ця туга зовсім иншого роду. Я думав і питався у Бога: «Господи, про кого це поле засіяно й зеленіє?» Хотів був поперед переказати своє сумне питання товаришеві, та, роздумавши, не сказав нічого. Як би не це кляте питання, що так ге-до-речі прокинулося в моїй душі, я був би зовсім щасливим, купаючись, так сказати, у морі свіжого рясту, що так тихо-тихо хвилювався. Чим ближче підїздили ми до того бенкету, тим сумнійш і сумнійш ставало мені, так що я ладен був повернути, мовляв, назад оглоблі. Дивлячись на обшарпаних селян, що часто-густо попа-

далсь нам на зустріч, мені здавався цей бенкет якимись нелюдськими веселоцями...

Чи так, чи сяк, а нарешті, вже перед заходом сонця допленталися ми до своєї мети.

Не списуватиму вам чудового гаю з велетніми-дубами, насадженими ще прадідами, освіченого косим сонячним промінням; не писатиму їй про бельведер з банею величезного панського будинку, що високо підноситься серед того гаю; промовчу їй про широку та величю алею що веде до будинку; мовчатиму їй про величезне село, що було застало мене повозами, кінями, слугами та кучерами. Не писатиму про все оте тому, що саме перед нашим віздом в алею стріла нас кавалькада амазонок та амазонів без кінця-краю їй зовсім збила мене з пантелику... Товариш мій не злякався: він жваво вискочив з воза і хвацько почав кланятися до всієї кавалькади... Я з цього вивів, що він вдатний жартун. Минувши амазонок, амазонів, та нарешті грумів чи жокеїв, я теж ізліз з воза, заплатив нашому підвідчикові ї, на його питання: «де-ж я вочуватиму?» відповів: «в зеленій дуброві, земляче!» — а він тоді посвистав та їй подався на село. Ми помалу пішли вгору величю алеї до панського будинку. А щоб падати своїй тварі вид, хоч трішки похожий на джентельменський, зайшли ми до так званого «холостого флігеля», що стояв на відмібі недалеко біля головної будівлі. Тут стріли нас джентельмени зовсім незвичайного змісту. Звичайно буває, що люди, після довгого обіду та добрячої випивки, нивиденько чимчикують спати; у їх же все виїшло навнаки. Вони стрибали, галасували, створювали на-зна-що, звісно, усі в шотландському убранню. Цинізм, щоб не сказати, гидота, та їй більш нічого! Вергілій мій якось добув умивальник та миску і ми, повмивавшись та повитрушувавши з фраків куряву, рушили в сад, сподіваючись зустрінути господарів.

Надія не одурила нас. Поперед ми увійшли в бу-

динок: перейшовши дві залі, опинилися на терасі, що вся була заставлена роскішними квітками. Зійшовши з тераси та перейшовши старанно присипаною піском стежкою через зелений майдан (що звався за-для патріотизму левадою), увійшли ми в сад. Навдивовижу мені то був не британський або французький сад, а звичайний дубовий гаї, чи дуброва. Коли-б не блищали жовті стежечки поміж старими товстими дубами, так я-б зовсім забув, що пробуваю в панському саду, а не в якійсь заповідній діброві. Вергілій мій повів мене до високого розлогого, величезного дуба і показав мені на його стовбурі певлику щілину, наче малесенько віконечко, промовивши: «Ось погляньте лишень в отсе віконце». Я подивився і, вже-ж, нічого не побачив. «Та придивіться пильнійш!» Я подивився пильнійш і побачив неначе образ Пресвятої Матері. Це й справді був образ Іржавецької Божої Матері (так мені казав мій Вергілій). Образ той був вдовбаний в цього дуба, через рік після полтавської баталії славетним прилуцьким полковником.

Слухаючи пояснення оцієї історичної події, я й не спостеріг, як ми знов вийшли на леваду, де й стріли господаря та господиню. Навкруги їх була ціла юрба гостей, що приязно сміялись.

Вергілій мій доволі хвацько, як на повітового вчителя, вклонився господарю, а господар ласкаво простяг до його одну пучку лівші, що була оздоблена коштовним перстеном. Вергілій мій лебезуючи ухопив тую пучку обіруч і рекомендував, яко свого друга і вченого побратима. Я й собі вклонився те-ж, по правді кажучи, доволі по вченому, це-б то, по ведмедячому, після чого юрба гостей побільшала двома нами.

Не описуватиму вам ані господині, ані господаря, бо під час нашої авдієнції на дворі було майже темно, через те й неможливо було роздивитись в подробицях. Адже якби прехороше не була намальована картина взагалі, та коли маляр зневажав подробиці, дак картина

його буде тільки ескізом і справжній мистець та знавець подивиться та й покшва тільки головою, та й відійде зітхаючи до патретів Зорянки чаруватися гербами, що з убійними подробицями намальовані на гудзиках якогось там «віц-мундира».

Аби втекти «помавання глави» мастака та знавця скінчених картин, обмежуся я тільки першим вражінням, що є, на думку психологів, найважливіша риса до обмалювання вдачі.

Перше вражіння, яке зробила на мене господня, було найприємніше вражіння, а господар — навпаки. Та це, може, пучка лівши, так ласкаво простягнена до мого приятеля, спричинилася неприємному вражінню. Веселий патови гостей повагом рушав до будинку, що вже був пишно освічений в середипі, а на терасі між розкішними квітками та цитриновими деревами ще тільки розвішувано різнобарвній ліхтарчики.

Скоре господар з господинею ступили на терасу, коли це оркестр крепаків гримнув славетний марш з «Вільгельма Телля». Після маршу, не переводячи духу, зараз полонез, — і балъ почався у всьому величчі.

Якийсь учений муж, здається, барон Боде, поїхав з Тегерану до руїн Персеполісу й досить докладно описав свою подорож аж до самісінької долини Мардакт; побачивши-ж величчі руїни Персеполісу, промовив: «Багато мандрівців списувало ці славетні руїни, через те мені тут нема чого рсбити». Те-ж можу сказати й я, дивлячись на провінціяльній балъ, хоч моя подорож не мала на меті описання провінціяльного балю й не була сполучена з такими труднощами, як ота подорож з Тегерану до руїн Персеполісу, та й порівнання, по правді кажучи, роблю я зовсім надзвичайне; але... що маю діяти, — що під руку піймалося, те й смали.

Перечитайте любую повість сучасної російської белетристики, усюди стрінете ви описання, як не столицнього, те вже доконечне провінціяльного балю і, певна

річ, з різними додатками, що до вбрання та манір і навіть самих фізіономій, наче натура на провінціальних львів та львиць особливій форми робила. Дурниця! форми ті-я самісінькі, і коли вже є між ними різниця, так це тільки та, що провінціальні льви й львиці, нема що їй казати, зручійші від столичних. Цього, скільки мені відомо, списувачі провінціальних балів не спостерегли. Значить, списано всі балі, починаючи від балю на «Фрегаті Надежда» до російської «пирюшки» на німецькій зразок, де утесисольські «ребята» трошки попустували. І що до провінціального балю, я можу сказати сміливо, що мені цілком нічого робити, хіба тільки любоватися свіжими, здоровими личеньками провінціальних красунь.

Одно мене трохи здивувало на цьому балі: саме те, що не видно було ані одного мундіра, не дивлячись на те, що в прилуцькому повіті стояв стрілецький батальон. Не розуміючи цієї причини, звернувся я до свого Вергілія; Вергілії мій саме тієї хвили виробляв в кадрили «па» найкласичнішим робом. Терпляче дожидав я кінця останньої фігури кадрили, а тим часом розгадував це питання ріжними вгадками. «Може, міркував я, вони теє?...» «Але-ж ні, ця річ належить біли гусарам і взагалі кавалерії, вони-ж — піхота, та ще й з ученим каптом. Ні, тут щось та не теє...»

Цієї хвилини кадрили скінчився: спотілий мій Вергілії підійшов до мене:

— А що, як танцюємо? — промовив він, утираючись.

— Нічого, добре, — відповів я.

— А от що, — промовив я до його майже шпиком: — чому це немає на балі військових?

— Та їх нігде не приймають, тим наче у такій господі, як господа нашого Амфітріона.

«Чудно», подумав я і, подумавши, спитав:

— А панночки нічого?

— Зовсім нічого!

Саме тоді заграли вальса, і ментор мій завертівся з якоюсь вабливою брюнеткою. А я, пропхавшись якось поміж глядчачами, це-б то слугами, що стояли юрбою біля розчищених дверей, виїшов на терасу та її думав про те, як

„Мы подвигаемся замѣтно...“

Бал завершено найрозкішнішою вечерею, і не покрили її, не заплли, а справді залли шампанським усіх назвиц. Мене аж вжахнула така ница.

По вечері Амфітріон запросив до «грос-фатера», що її прийняли гості з превеликою радістю. «Грос-фатер» почався її тягця з сільською простотою аж до схід сонця.

Красуні, особливо красуні на манір героїнь небіжчика Бальзака, це-б то, красуні не першої свіжости, не раджу вам танцювати до схід сонця! Влада, яку маєте ви над нашим бідним серцем при сяві свічок, зникає при сяві сонця і вабливість, що навіваєте ви за час ночі, заміняється якимсь гірко-неприятним чуттям, похожим на пересит. Але ви, роздратовані зажерливістю глутати наші бідні серця, не спостерігаєте, як наближається день, і ваше могутнє напущання зникає, наче той прозорий туман, що розстиляється над болотом.

Так міркував я, лишаючи веселий, простий «грос-фатер» і продираючись поміж дубами до нашого табору (гості мали помешкання не в будниках; кінець саду напиналось декілька шатрів, що її значило табор, або краще — циганський табор). Наближаючись до шатрів, що виліскувались на темному рясті, почув я, на превелике диво, в одному шатрі пісні її регіт. То були друзяки-чаркуни, що проміняли світову суєту на самотність, скажеш — повну вже самотність. Якось пропхався я до свого шатра, перемишів на швидку руку фрак на блюзу та и сховався в кущах ліщини. Я не знав, що сумежно

з садом був ставок то мені здалось чудним, коли густе темне гілля ліщини почало визначатися на білому полі. Вийшов я на поляну й побачив озеро у всій його красі; з берегів похилились до його старі берестяні та мальовничі верби. Чудова картина! Вода не колихнеться, — суще дзеркало, і верби красуні піби понідходили до його купками налюбуватися з свого розкішного широкого гілля. Довго стояв я на одному місці, причарований цією дивною картиною. Мені здавалося гріхом зрушити хоч малесеньким рухом цю урочисту тишу святої красавиці природи.

Поміркувавши, я зважився таки на цей гріх. Мені прийшло на думку, що не погано-б було шпірнути разів зо два або зо три у цьому чарівному озері. Зараз я це й зробив.

Після купання мені стало так легко та радісно, що я двічі почув красу нейзажу й наважився раювати з його до сходу. За-для цього сів я під розлогим берестом та й відався солодкому оглядуванню чарівної природи.

Не довго тяглось одначе моє оглядуваня. Я притулився до береста та й заснув супокійно. І паснилася мені та-ж таки радісна картина з додатком болю, і тільки чудно — замість звичайного вальса, ввижався мені відомий малюнок Гольбайна: »Танок смерти«.

Видіння мої були порвані голосним жіночим реготом. Розплющивши очі, побачив я жваву зграю пімф, що хлопались й цокотіли в воді, і мені, рад-не-рад, довелося грати ролю цікавого Антіона-пастуха. Я одначе незабаром опам'ятався й сховався в кущах ліщини.

Об одинайцятій годині ранку дзвоном оповістили нежонатих гостей, що чай готовий (жонаті гості втішались ним по своїх нумерах). На цей радістний благовіст гості сишнули з своїх самотніх притулків до пишної тераси, що була оздоблена столами з чайними приборами й кількома пузатими самоварами та кофейницями. Не пстиг я скінчити другу чашку ясно-брудастого

сиропу з сметанкою, коли це гримнув вальс і крізь відчинені двері побачив я кілька пар, що вертілись по залі. »Ну, й коли вони накрутяться? подумав я і, сходячи з тераси, стрів свого Проспера; він сказав мені нищечком, що сьогоднішній вечір почнеться концертом; цьому зрадів я не мало, хоч, по правді кажучи, багато й не сподівався я від того. Одначе, я помилився.

Небавом після вечірньої прогулки гості зібралися, хто в чім понало, це-б-то, хто в сіртуці, хто в пальті, а хто тримався »гарного тону« або корчив з себе англomanа, ті прийшли у фраках; про вбрання-ж жіноцтва нема що й казати. Це вже цілий всесвіт відає, що ні одна жінка, яка-б красуня вона не була, не задумається разів з двайцять на день перемінити своє убрання, коли має на думці зустрінути юрбу, хоч навіть потороч, аби не своєї породи. Прошу не гніватися, мої любі читательки, це не є вигадка, а певний факт.

Гості зібралися й посідали, певна річ, з де-яким розбором: що більше, висунулось на перед, а дрібнота (у тому числі й ми, Господи, покрий нас) примостилась по кіосках, у темряві, поміж колонами. Скоро все впорядкувалось; з'явився на підмостках, на манір кону, вільноодпущений капельмейстер, досить грубий з постаті і з самою лакейською пикою.

— Ученик славетного Шнора! — шепнув хтось біля мене.

Ще мить, — і гримнула »Буря« Мендельсона, по правді казати, гримнула й греміла досить гарно. Мене не ця жарт зачепила віольончеля. Віольончелист сидів ближче інших музиків до авансцени, пеначе на показ (що дійсно й було так). Це була молода людина, бліда та сухорлява, — усе, що я міг збачити з-по-за віольончелі. Соля свої він справив з таким чуттям та мистецтвом, що хоч би й самому Серве, так не сором. Мене здивувало одно — чом йому нема оплесків. Починати-ж самому мені — не личило. Якій з мене суддя, та й

що за гість я мене? Бог зна-що, Бог зна й підкіль. Що скажуть гості першого розбору.

Тим часом «Буря» скінчилась, і я почув промовлену піснів голосу хвалу артистам: «От так Тарне! От так молодець! Не дурило побуван аж в Італії!»

Поки оркестра ладналася, петиг я довідатися під суніди де-що про цікавого мені артиста. Почалася увертюра з «Преціозн» Вебера, і я, на підвищенню побачив віолончеліста з скришкою в руках майже рядом з капелмейстром, і тепер можна було його краще роздивитися.

Це була молода людина трохи більш двадцяти років, струнка та граціозна, з чорними живими очима, з тонкими губами, що ледні осміхалися, з високим блідим чолом, — одним словом, це був джентельмен першої породи і, треба додати, найсміятливішої породи.

Коли пісн скінчили арію «Преціозн», я не втерпів, — закричав «браво!», і що сили було, став плескати в долоні. Всі подивилися на мене, певна річ, наче на божевільного. Про те-ж я не злякався і все лякав та кричав «браво!», поки паренті волові очі самого господаря не примусили мене схаменутися.

Оркестра знов ладналася, та я, не сподіваючись почути щось кращого, пішов із залі в сад. Тиха та супокійна була місячна ніч. Вештався я біля будинку недалеко і до мене долітали з хаосу звуків чудові тони віолончелі або скрипки. Постать смутного артиста, з меланхолійною усмішкою, носилася, піби жива, перед мною. Де я бачив його? Де я його стрічав? — питаю я сам себе і, після довгого напруження пам'яті, згадав, що бачив його під годину обіду, за стільцем самого господаря з рукою, що була обгорнена серветкою.

Трохи не зомлін я з такого відкриття.

Музика затихла, і я пішов стежкою через леваду до старосвіцьких таємних дубів. Трохи пройшовши, почув я за собою тихий шелест ступнів: озирнувшись,

пізнав її віолончелиста, що слідкував за мною. Я знерушений був до його з питанням, але він попередив мене, ухопив мої руки і притис їх із слізьми на очах до своїх губ.

— Що це ви? що ви? Що з вами скоїлося? — питає я його, сплякуючись швидко руки.

— Дякую вам, дякую! — казав він швидко. — Ви, ви одна, єдина людина, що слухала мене й розуміла мене.

Сльози не дали йому говорити далі. Я мовчки взяв його під плече й довів до лавки з дерну, що була смайстрована навкруги віконного розлогого дуба.

Довго сиділи ми мовчки, нарешті він крикнув:

— Ви дуже до мене ласкаві!

В цю мить роздався голос, що гукав на його:

— Ходіть до виноградної альтанки, — промовив він, устаючи. Цієї-ж миті я прийду до вас.

І він швидко пішов геть.

Дивлячись у слід його, я думав: ось патхпенний мінезігер XII віку. Одначе, як недалеко відійшли ми від благородних лицарів, розбиває того плачливого часу. А просвіта йде собі уперед широкими ступнями...

Я підвівся з лавки й пішов стежкою, що вела до виноградної альтанки. Не скажу через що, але я не сподівався почути від нього його безрадісне оповідання, як це звичайно буває, і, дяка Богові, я не зовсім помилюся. Правда, він сказав мені може, більш, ніж сам хотів; але ж мова, якою заговорив він зо мною, була не наша звичайна бідна мова, — ні, то були божественні згуки: в їх лунали стогін змученого непорочного серця.

Він прийшов до мене в альтанку з басом і, не промовивши слова, почав ладити струмента; перебуваючи, ніби жартуючи, програв він славутиую каватіну з «Норми». Дух мені забило при цих згуках. Не одводячи смічка від струн, загрив він одну з серцевих магурок патхпенного Шопена. Скінчавши магурку, він ледри ви-

разно промовив: »От у нас і свій баль«. Програв він ще декілька мазурок, одну кращу за другу, одну сер- дешнійшу за другу.

На самім кінці останньої мазурки примітив я кризь пинноградие листя мовчазні тварі багатьох слухачів: то були все слуги приїзжих панів. Вони покидали вікна, кризь які дивилися на німецькі танці вимуштрованих панів та паній своїх, і прийшли послухати, як грає Тарас.

Орфей мій, трошки спочивши та наладнавши свою ліру, повагом повів смичком по струнах — і полилася повна сердешного смутку солодкого моя рідна мелодія на слова:

Котилися вози з гори
Та в долині стали.

Програвши тему, він варіював її на тисячу ладів, та так варіював, що я зроду нічого похожего не чув, та здається, й не чутиму ніколи. Слухачі, що стояли коло альтанки, за цілий час гри не ворухнулися і, коли він скінчив свої чудовні варіації, слухачі ще довго слу- хали, переводячи дух, нарешті разом зітхнули та й знов замовкли.

Я мовчки взяв його за руки й дав знак вийти з альтанки. Ми вийшли й довго мовчки ходили по до- ріжці, наче боялися забалакати. Нарешті я переміг се- бе й поспитав:

— Де ви вчилися?

— З початку дома.

— А потім?

— А потім пан з панею їздили за границю й мені з собою брали, і, поки вони жили в Берліні, ходив кілька разів до Шпора й більш нігде не вчився.

— Адже Шпор грає на скрипці?

— Я й учився в його на скрипці: скрипка в мій справжній струмент, а віолончеля — це вже так.

— Що-ж ви маєте тепер із собою діяти? Ви-ж справжній, великий артист.

— А що мені з собою діяти? На шибеницю — більш нічого.

Казати по правді я й сам не спроможен був відчути йому щось кращого.

— Торік у літку, забалакав він, — приїздив до нас з Качапівки Глинка, слухав мою гру на скрипці та віолончелі, хвалив мене й просив пана, щоб той випустив мене на волю. Вони обіцяли йому, та на тому, здається, й скінчилось.

— Не сумуйте, молитесь Богові! Дасть Бог, все буде гоже...

— Я не сумую. Михайло Іванович, здається, такий добрий. На його можна сподіватися.

— Справді, можна, коли він тільки не забув про вас. Напишіть ви до його листа.

— Написати лишень — я напишу та як же я зашлю його? Коли-ж я адреси не знаю.

— Я знаю, і ви дайте листа мені. Напишіть листа сьогодні, а завтра я буду в місті й подам його на пошту.

Ми саме підійшли до альтанки, й він поспитав мене, схилившись до віолончелі:

— Чи не заграти вам ще чого?

— Дуже вдячний. Ви втомилися, спочиньте трохи й приготуйте листа на завтра.

І ми розійшлися.

Після вечері вже перед сходом сонця, розкланявшись з господарями, я, не заходячи до табору, помандрував на село найняти коня та воза, щоб доїхати до міста, або хоч до поштової станції. Ова! На цілому величезному селі не надибав я ні коняки, ні воза. Нема чого казати, — заможні селяни! Паниці, я певен, та лінтюги переважно, а то як би таки не знайти хоч однієї коняки з возом!... Дивовижний народ — наші селяни! Не налякай його, так нічого й не буде... Отже-ж

вас, мабуть, западто палякано, — подумав я, дивлячись на оголіле село.

Нема чого робити, звернувся я до жида-шинкаря й найняв у його, звісно, за жидівську ціну шкапу на п'ять верстов до якоїсь »ферми«. А там запевняв мене жид, хоч четверню можна найняти до самої Прилуки.

За допомогою ввічливого Тараса Федоровича (віолончелиста) упаковали ми аби як свою мизерію та й виїхали з села на прилуцький шлях.

— Скажіть, будь ласка, що воно за »ферма«, до якої він тепер нас везе? — спитав я свого палівсонного ментора.

— Ферма, — це хутір Антола Карловича. Чудесні люди, це-б-то, він та Варвара Яковівна! Чудесні люди! Заїдьмо, конче заїдьмо. Я вже давненько їх не бачив.

— Сількісь, заїдемо. Мені вже тепер за-одно гуляти, аж поки не випхаюсь на поштовоїй шлях.

— Не жалкуватимете. Антон Карлович — прецікава людина... Він, бачте, бо, почав і скінчив свою службу за лікаря у флоті, разів зо два їздив кругом світа, покинув службу та й одержус собі повну пенсію. Та тепер приватно лікарює в нашого Амфітріона; цей же подарував йому, як додаток, ще й хутір. Чого-ж іще? Живи та Бога хвали.

— А давно вже він тут живе?

— Та, мабуть, буде трохи більш, як десять років.

— А що, мають вони сімю?

— Ні, тільки вдвох. Правда, під їх безпосереднім доглядом виховуються дві дощки дідича — гарненькі діти — і вони, можна сказати, стали їм за рідних дітей. Одній, мабуть, буде вже років із шість, а друга на рік молодша.

— Чом же це їх не видно було на балі? Адже-ж, я певен, вони качучу танцюють. А самі гаразд згаєте, яка це оздоба балю.

— Ні. Я певен, що вони не танцюють качучі і,

розумісте, мати хоче виховати їх у дійсній самоті, а потім випустити в світ зовсім певниших, неначе двох пташенят з під крильця. Мені, знаєте, ця ідея дуже подобається: морально-філософична і, можна сказати, поетична ідея. А на вашу думку як?

— Справді, поетична ідея та шйак не більши. Я її не гадав, одначе, щоб у Софії Самійлівни були діти. Вона ще така свіжа!...

— Та прекрасна, додайте!

— Справді, прекрасна.

Тоді саме стрів нас селянин і, знявши свого солом'яного бриля, поклонився. І, коли вже ми проїхали повз його, він все ще стояв без шапки та дивився на наш екіпаж, мабуть, міркуючи: »Чорт його зна, що воно таке, — чи воно пани, чи воно жиди?« Пани, що з балю повертаються...

Певне, ви бачили лубочний малюнок, як жиди на шабаш поспішають. Багато було загального між цим малюнком та нашим екіпажем, а то й пасажирами. Якже тут було селянинові не зупинитися та не полюбоватися таким величчям поїздом? А треба вам сказати, що курява не ховала нашого величчя, бо ми рушали ходою і тільки наші особи стирчали з глибокої жидівської брочки, а сам господар ішов нішки, поганяючи свою змарнілу шакапу.

Де кілька разів долітали до мене якісь жидівські слова, що з зітханням промовляв їх наш хурман, і так гостро промовляв він ту-ж саму фразу, що я мимохить завчив її і просив його перекласти. Але він довго не згоджувався, запевняючи мене, що то були негарні слова:

— Такі погані, — додав він, — що про їх і думати не личить, а не те, щоб їх ще говорити.

Але-ж я пообіцяв йому гривню міді на горілку і, він, подивившись на мене неймовірно, промовив:

— »Упі хушавке мес« — по вашому значитиме, що жива людина без грошей однаково, що й мертва.

Суцц жидівська приказка!

От ми й ідемо собі повагом доріжкою поміж роскішним рясом, що був освічений ранішнім сонцем. Роса вже трохи підсохла й коники починали по зелених житах своє цокання, таке тихе, таке мелодійне цокання, що як би була не вкусила мене муха за ніс, я-б, певне, заснув. Зігнавши кляту муху, я мимохіть глянув уперед. Боже мій! та відкіля-ж все отсе взялося?

На рівній зеленій поверхні, можна сказати, перед самим носом визирнули верхівки тополь, потім показалися зелені маківки верб, потім погід горою розіслався цілий гай, а за ним на цілу долину розляглося, ніби біла скатерть, тихе, прозоре озеро. Чудова, для душі радісна, картина.

Я розштовхав свого товариша й показав йому рукою на величій краєвид.

— Це хутір Антона Карловича. Ми встанемо отут та й підемо гайком пішки, а він хай стане біля шинку під горою.

Наставивши так жида, пішли ми просто на гайок, але-ж ми потрапили в гайок не так легко, як думали, бо він був омежаний досить широким ровом, а супроти-лежний бік рову був обсаджений агрусом.

Узявшись з приятелем погід руки (чого я між ними не можу терпіти), пішли ми вздовж огорожжі, що була обсаджена високими тополями. За тополь де-не-де про-свічувалися молоді березнячки, або темнів тонкий молодий дубняк, або відразу стрункий ряд тополь переривався старим дубом, що сів над самісіньким ровом та й простяг своє мальовниче гілля далеко за рів аж на шлях.

Пройшовши доброї пів верстви, дійшли ми аж до повороту огорожжі та й повернули ліворуч на стежку, що йшла з гори рівнобіжно з ровом. На цьому повороті відкрилося нам у всій своїй красі тихе світле озеро, облямоване густим зеленим очеретом та величезними роз-

логими вербами. Мені так хотілося, підійшовши до озера, впірнути разів зо два у його прозору воду. Але мій поводитар завважав, досить достаточню, що це зовсім не личить, бо ми саме тоді підійшли до воріт парку, біля яких росло дві старі верби. Ми легко відчинили ворота й увійшли в парк. Довга тіниста доріжка вела до будинку, що оддалеки білів крізь гілля. Не доходячи до будинку побачили ми осторонь недалеко від доріжки людину в білій полотняній блузі, у простому солом'яному брилі та з цигарою в зубах.

— Антоне Карловичу, добридень вам! — загукав мій поводитар.

Постать у блузі зняла бриля й вишнївши цигару з рота промовила:

— Позвольте, будьте ласкаві!

Ми підійшли одно до другого ближче. Це був сам господар парку чи хутора, свіжий коренастий дід з самою німецькою фізномісією. Поводатар мій рекомендував мене з усіма епітетами, а Антон Карлович з добросерденною усмішкою простяг до мене руку й промовив:

— Дуже радий!

Я теж з свого боку промовив якусь лаконичну ввічливість, і ми знов виїшли на доріжку. Не встигли ми зробити кілька ступнів, коли це з-за куща пахучої черемухи в квітках вибігли до нас дві прекрасні біляві дівчинки років по п'ять, або по шість та й кинулися до Антона Карловича, гукаючи: «А що, злякали, злякали!» Антон Карлович мовчки показав їм рукою на нас, і дівчатка покинули його та й сховалися за кущ черемухи.

Тим часом виїшли ми на зеленій лужок, що прилягав з одного боку до озера, а з другого до ганку чистенького біленького будиночка, що кругом був обсаджений кущами бузку.

Дивне вражіння зробила на мене ця тиха граціозна картинка...

Слідком за ними вбігли дівчатка на лужок, а з будинку на ганок вийшла молода, вродлива жінка з книгою та з парасолькою в руці, та й пішла до дітей. Та була, як я потім довідався, гувернантка Францужанка. Ми зійшли на ганок, і господар запросив нас відпочити в холодку, а сам пішов у будинок.

На дозвіллі я любувався дітьми, що гралися на зелену лужку, та, казати правду, стрункою, величюю постаті вродливої гувернантки, і так я залюбувався, що аж не примітив, як на ганок вийшла до нас сама господиня. Уклонившись, я прохав вибачення за свою байдужність.

— Нічого, нічого, любуйтеся! У нас, дика Богіві, є з чого любитися.

І вона, лукаво всміхнувшись, звернулася до мого товариша. Той почав був мене рекомендувати, але-ж вона промовила до його нецеремонно:

— Не турбуйтеся лишень, мені вже Антон Карлович рекомендував. Розкажіть лишень краще, як ви там веселилися на балі?

Мій приятель почав опісувати їй баль, а я тим часом став роздивлятися нецеремонно панію.

Це була гарна брюнетка, принаймні років тридцяти п'яти, з великими виразними карими очима, з досить свіжим, як на її вік, румянцем на повних щоках, з трохи кирпатим носом, з прегарними білими, чималими зубами та ледві одвсліг відборіддям. А взагалі вона була суцільним типом Українки. Навіть голос її, та особливо вимова, та й дувала вона мою землячку, яку «чиновницю» середньої руки, та високої руки протопопшу, не дивлячись на те, що убрана вона була, як справжня пані.

— А, пуге вас з вашим бальом! — проказала вона скоромовкою, стала на дверях та й задокотіла:

— Прощу найнокорнійше до покоїв! Ви хоч і з балі сьогодні та, певне, ще не пили чаю. Но правді кажуши, й ми тільки що встали.

Я пішов слідком за господинею, а товариш мій, як людина знайома з місцевостю, пішов одшукувати жиди та клопотатися про мешканця.

В першій світлиці, досить великій, стрів нас Антон Карлович вже не в полотняній блузі, а в сірому пальті з літнього трика, і просив мене сідати без церемонії.

— А ви, Марьяно Якимівно, пошліть свою Оришку, хай ключе до спідання Адольфіну Францівну з дітьми.

Господиня покликала слугу, скромну й миловиду дівчину в сільському вбранні, загадала їй щось чистою українською мовою, і та вийшла з світлиці.

Через кілька хвилин увійшла до світлиці гувернантка з обома дівчатами, а за нею й мій товариш. І всі ми сіли круг столу: на столі пинався вже здоровенний самовар. Як-би я не знав, чиї то були діти, дак я б подумав, що Марьяна Якимівна була їх дійсна мати: так любо, так, як матінка любо, поводитися вона з ними. І, на перевелике диво, вона, звертаючись до гувернантки, розмовляла з нею по-французьки... От тобі й «чиновниця» середньої руки! От тобі й протопиша вищої руки! — подумав я. Марьяна Якимівна просто вчарувала мене, і як-би вона зверталася була до своєї Оришки на російському діалекті, дак я-б подумав, що маю щастя бачити перед собою, принаймні, графиню, або хоч просто даму вищого польоту. Така вже сила упередження проти своєї рідної мови!...

За чаєм нагдою довідався я про імення двох дівчаток. Одну, здається, старшу (вони були однакові на зріст) звали Лізою, а другу Наталею. І так вони скидалися одна на одну, що, коли-б пересадили їх з місця на місце, я-б не знав, котра з їх Ліза, а котра Наталя. А обидві вони занадто скидалися на свою любу матусю.

Господиня, між иншим, звернулася до мене й поспитала, чи сподобався мені концерт у Д...?

— Вже певне, там не обійшлося без концерту? — додала вона.

Я потвердив.

— А який віолончелист? Хіба не правда — пре красний?

— Прехороший! відповів я.

— Це наш великий приятель і окрім того, що він прегарний артист, треба знати, що він людина найніжнійшого, найблагороднішого серця. Та що маєш діяти? — додала вона з зітханням. Ліза й Наталя плачуть, коли не бачать його днів зо два, а про Адольфіну Францівну нема чого й казати, — промовила вона жартуючи й цмокнула гувернантку в щоку, що аж запалала, з чого я примітив, що вона розуміє по російськи.

Мені було дуже приємно чути таке про людину, яку полюбив я з одного разу, як щось близьке до мого серця.

Після чаю Антон Карлович звернувся до нас і запросив до своєї хати.

— Це я до їх тільки в гості приходжу, а хата моя в саду. І він узявся за свій шаль. Ми зробили теж.

Біла, укрита соломою : до якої привів нас Антон Карлович, стояла між садковим деревом і разом була й за кабінет Антона Карловича й за сторожку. Чисто німецька вигадка.

Хата Антона Карловича, як взагалі українські хати, була перегороджена сіньми на дві половини: властиво на хату з кімнатою та на, так звану, комору. У коморі, куди світ проходив через одно вікно, була в його аптека та бібліотека, а в сінях лабораторія. Це можна було думати тому, що на широкій грубі стояв алембик, реторта та скляні й глиняні банки (каламарі). Стіни світлиці, чи кабінету, були оздоблені луками, стрілами, томагавками та иншою зброєю хижаків, а це свідчило про круго-світню подорож Антона Карловича. Попід стіпами стояло дві козетки, поміж ними біля стіни простий дубовий стіл, а на йому електрична машина.

— Чи не спочинете ви лишень з дороги, а я тим

часом навідаюсь у Д... я-ж їхній домашній лікар. До побачення!

І він залишив нас у своєму кабінеті повними господарями.

— От не гадав я, рушаючи на бал, потрапити в кабінет ученого подорожника, а до того — подорожника скромного! — в голос подумав я, коли ми лишилися вдвох.

— Та що це! — промовив до мене товариш: — ви зазирніть у кімнату, от де рідкості!

І справді рідкості!... Вподовж усієї кімнати під стіною, широкий дубовий стіл, заставлений найрізноманітнішими та перегарними ракушками тропічних морів і посеред столу, саме проти вікна, плоска скринька, завдовжки й завширшки з аршини із скляним віком: в скриньці нумізматичні рідкості Антона Карловича.

Поміж монетами різної великості й форми побачив я австрійський талар XVII віку, на йому глибоко було видавлене тавро з московським гербом.

— Чи не правда, цікава монета? — промовив до мене товариш, показуючи на талар: — або, краще мовити, цікаве тавро.

— Але-ж що воно значить це тавро? — поспитав я.

— А от бачте що. Як ходив року 1664 чи 65 наказний гетьман Іван Золотаренко з українськими полками, так наші козаки не схотіли брати платні московською монетою, от їм і дано австрійськими талярами, положивши на кожний талар московське тавро.

Націкавившись з рідкостей Антона Карловича, я вийшов у сад, лишивши свого товариша помріяти на самоті, це б то, трішечки поспати. Я обійшов увесь сад, чи, краще мовити, парк і не міг досить цалюбоватися красою дерев та чистотою доріжок і, взагалі циронімецькою охайністю, з якою все отсе ведеться. Наприклад, у кого ви побачите, окрім Німця, щоб поміж садовою виною були посаджені кавуни, дині й навіть ківхи? В Германії це річ зрозуміла, але-ж у нас це неможливо

просто... З саду вийшов я на греблю, обсажену вербами. Налобувавшись чистеньким, чепурненьким млинном на одно колесо та пройшовши гатку, опинився я на селі.

Село, може, всього-на-всього хат з двадцятку. Але як ото все хороше! Що не хата, то й картина!

От, подумав я, й не велике село та веселе. Наважився я поспитати стрічного селянина, чи не можна буде в їх найняти коней до Прилуки.

— Можна, чому не можна, хоч пару, хоч дві пари, дак можна!

— От і добре. Дак я зайду опісля, поторгуюся.

— Добре, поторгуйтеся.

За селом побачив я панську стодолу, а коло неї скиртів усього збіжжя. Підходячи до стодолу, стрів я токового й він показав мені підлеглій йому тік чи гумно. Я, бо не агроном, дивився на все позверховне та й розинтував те-ж позверховне, та все-ж з того, що побачив та почув, вивів я, що не пошкодило мабуть би й завзятим агрономам повчитися де чому від Антона Карловича, або хоч від його токового.

Питав я в токового й про виницю, через що, мовляв, Антон Карлович, маючи стільки хліба, не спорудив собі й досі хоч невеличкої виниці, і одержав відповідь:

— Бог їх святій знає! Я й сам казав їм, щоб спорудити хоч невеличку. »На що? кажуть: щоб пиянць голісіньких пускати по світу? Не треба!« Вони в нас такі чудні і, борошнє Боже, як вони тієї проклятущої горілки не люблять.

— Справді чудна людина! Ну, а пиянці в вас є на селі?

— Ні одісінького!

— Добре. Куди-ж ви збуваєте своє зерно?

— Куди збуваємо? Нікуди більше, як у Д... Бачте, наши бенкетують, а мужики голодують. Та ще мало цього: на селі, окрім коршми, — що вулиця, то п шинок,

а в кожному шинку на принаду катеринка виграла. От бідний мужик і прошиває під німецьку музику останню шитку. Скажемо: мужик — дурень.

— За те нави примудрилися! О, філантропія! — подумав я й попроцався з токовим.

Підходячи до греблі, мимохить став я, щоб полюбоватися старими вербами, що поспускали свої довгі зелені віти у світлу прозору воду. А з-за того розкішного гілля, з супротилежного боку ставка, визирає з темного ристу біленька хатка Антона Карловича, що так любовеміхалася і, наче красуня тая, любить свою вродою перед дзеркалом, так вона любить собою, у прозорому тихому озері.

— Благодать! — подумав я й пішов через греблю до ченурненської хатки.

Тим часом Антон Карлович повернув од своїх пацієнтів і, на превелику радість, привіз з собою любого мого віртуоза. Ми стрілися з ним на вході в сад і приязно привіталися, наче найдавніші знайомі.

До нас вийшла Маряна Якимівна й, нецеремонно узявши мене за руку, промовила:

— Ви, мусите бути щира душа, коли полюбилі нашого любого Тараса Федоровича. Від щирої душі вам дякую.

Я мовчки поцілував її в руку. Тим часом підходив до нас Антон Карлович.

— Ось глянь, глянь, що наш гість виробляє! — промовила вона до чоловіка.

— Нічого, нічого, — говорив Антон Карлович усміхаючись. — А чи не краще буде, коли ми підемо та побалакаємо з борцем. Як на вашу думку, Маряно Якимівно?

— А й справді краще! Прошу покійно, панове! — промовила вона до нас, і ми пішли обідати.

А чи багато з вас є, панове, таких, щоб, маючи хоч

одну кріпацьку душу, посадили поплич себе кріпака, хоч би той кріпак був найбільший геній на світі? Певен я, що не знайдеться ні одного, окрім щиро-благородного Антона Карловича.

Тарас Федорович сидів між нустотливими Лізою та Наталею, і вони не давали йому бідному спокою за весь час обіду. Чудова, благородна рівність! От як би треба людям жити поміж собою! Та що маєш діяти? Не можна! Між иншим почув я декілька французьких виразів, що висловили їх Тарас Федорович та гувернантка. Отсим до останку заповнив мене мій любий віртуоз.

По обіді ми, це-б то, мужчини, рушили до Антона Карловича в хату покурити.

А що я не курив, і віртуоз мій — теж, дак ми й пішли собі гуляти по саду, аж покіль не виїшли на невеличку прогалину, де стояв добрий стіжок свіжого сіна. Не встояв я проти такої могутньої спокуси. Скинувши хустку з шиї та сюртук, ліг на пахуче сіно, а за мною, розуміється, й мій товариш теж. Щоб не подужала дрімота, повів я здалека розмову про двох дівчаток, що жили піби за годованок у поважаного Антона Карловича.

— Які любі, прехороші діти! — промовив я.

— І, додайте, щасливі діти. Не тямлю я, щоб з їх і було, коли-б біля нашого розкішного села не було отього хутора й цих добрих людей!

— А розкажіть мені, справді, що то воно за оригінальна мати, що виховує своїх дітей таким робом? Мені здається, що для дітей такого віку ніхто не спроможеться заступити матір.

— Отже Маріяна Якимівна спромоглася. Ось що. Софія Самійлівна, мати їхня по пазвищу, великосвіцька пані, а головна річ — красуня... Красуня соромиться, коли її запитас хто про здоровля її дітей. Це їй однако, що сказати: як ви змарніли, Софіє Самійлівно. А до того, яко свіцька пані, вона після кожного балю (а

їх у нас на рік буває три, переступного — й чотири) мусить віддавати візити своїм гостям. А гостей, ви самі бачили, скільки поїїздило. А от 17 вересня двічі стільки наїде, не вважаючи ні на яку погоду через те, що тоді вона саме буває йменниницею. Поки повіддає візити, зирк — другий балъ готується, далі третій... От так рік і минає. А далі, коли вибереться час, треба й до Петербурга поїхати: «а то, каже, між цими хохлами зовсім зачерствієш. Самі міркуйте, чи до дітей їй при такому житті? І на мою думку, вона нічого кращого й видумати-б не змогла, як одати їх до рук Марїні Якимівни?»

— Я з вами згоден, що вони зробили розумно, але чи гарно, це инша річ.

— Певне, тут серце матері заховало під себелюбством свіцької красуні. Проте-ж отсе якось не що давно я чув, згадувала вона про їх. Років через два хоче вона випровадити їх до Смольного інституту: «В полтавському, каже, перобляться вони ,хохлачками».

— І то правда. Як же вона не побоялася віддати їх Марїні Якимівни? Чи їй здавалося, що можна лиху знати, коли будуть з ними французжанка-гувернантка та слуга-Німкеня.

— Де там! Німкеня сама пезабаром зробиться «хохлачкою», а про гувернантку нема чого й казати. Ось слухайте, що я вам скажу. Адольфіна Францівна забажала вчитися російської мови. От Марїна Якимівна її й учить; але-ж замість російської мови, вивчила її української. Софія Самійлівна тріх не посварилася через отсе з Марїною Якимівною. І знаєте, що ще: вона чудово співає де які наші пісні. Проситимем її, хай заспіває нам хоч однієї.

— Неодмінно!

— Ось вони! ось вони! — почули ми недалечко дитячі голоси, і ледві встигли ми одягти сурдуги, як підбігли до нас Ліза й Наталя та, вхопившись за поли сур-

дуга Тараса Федоровича, потягли його в сад, примовляючи:

— Ходімо, ходімо! Неся просить вас грати.

Проїшовши кілька ступнів за артистом, побачив я Адольфіну Францівну, що прихилилася до дерева, і, підійшовши до неї, промовив якийсь комплімент по українськи: вона, трохи веміхаючись, зовсім не соромлячись одповіла мені: «Спасибі!» Ми пішли слідком за дітьми розмовляючи, наче близькі знайомі. Між иньшим, як доказ свого знання української мови, гувернантка прочитала мені два рядки:

Катерино, серце моє,
Лишенько з тобою.

І так: любо, так виразно прочитала вона ці вірші, що, коли-б я не знав був, що вона Французжанка, дак, не вагаючись, мав би її за мою щирну землячку.

Упадаючи біля м-не Адольфіни по «хахляцьки» на французький лад, ми трохи відстали від дітей та арештованого артиста, а коли надійшли до будинку, наш артист на ганку грав уже українську пісню до танців, а Ліза та Наталя перед ганком з попідійманими рученятами, наче плещучи, танцювали, примовляючи:

Гоп-чук гречаники,
Гоп-чук печенії...

Антон Карлович, сидючи на ганку, сердешно веміхався, а Маряна Якимівна брала раз-по-раз дітей на руки й цілувала з найщирішою ніжністю матері. Віддалеки стояла Німкеня-прислужниця її, розворушена жвавим мотивом пісні, лякала пучками в такт. Тільки простодушні щасливці можуть виявляти з себе таку картину!

В саду, окрім хати Антона Карловича, була ще й невеличка хатка з піддашшям і замість присьоби стояли навкруги гратчаті деревляні ослопи, а перед хаткою стара липа; округ неї теж був ослин, тільки не деревляний,

а дерновий. Хатка ця була майстерською, чи робочою Маряни Якимівни. Тут сушила вона садовину, варила варення й готувала різні настійки та чудові наливки. А під липою відпочивала Маряна Якимівна.

В отсю хатку на ціле літо виносили фортелян, бо Маряна Якимівна, дарма, що мала вже прозаїчний вік і відчувалась про наїдки та нашітки, в душі була артисткою й любила на дозвіллі забувати своє прозаїчне існування пасушице й поситись в згуках, в небесних краях божественної фантазії.

Часто й довго сидючи під липою, добрий Антон Карлович слухав холодні поетові практичні думи, курячи свою цигарку. Ніби сніг після проміння весняного сонця, пімецька фантазія оживала, тухла в роті цигара, й старий молодів.

В отсю завітню хатку просила Маряна Якимівна своїх гостей чаю пити.

Після чаю засвітили в хатці свічки. M-elle Адольфіна, не відмагаючись як те звичайно бува з гарними паннами, сіла за фортелян, а Тарас Федорович узявся за віолончелю, й після кількох акордів, тихо, гарно, наче з неба, розтялася одна з божественних сонат божественного Бетховена.

Ми zostались під липою й, за весь час сонати, сиділи, притаївши духа; навіть жваві діти — й тії пригорнувшись до Маряни Якимівни, затихли й тільки веміхаючись позирали одно на одного. — Після сонати Бетховена програли з однаковим хпетом ще дві сонати Моцартові, потім де-які місця з славутьного «Реквієм» і нарешті зовсім несподівано:

»Ходить гарбуз по городу...«

Діти біля Маряни Якимівни закричали, а Антон Карлович пішов у хатку запалити цигарку. Тарас Федорович виробляв такі варіяції на цей поспів напів веселий, напів сумний, що діти знов притулилися мовчки

до колін Мар'яни Якимівни, а у Антона Карловича зноу цигара погасла.

Чи багато людей, що мають долю блискучу й рокишну, провадять свої довгі вечорі так нецеремонно, просто й разом так прекрасно, як ми, люди пролі, сливбідні, провели цей вечір незабутній? Певен я, що ні багато. А виходить, що справді прекрасне й величнудуховне не вимагає ніяких прикрас позолотистих, або золотих.

Скінчивши варіяції, артистки наші повиходили з хатки до Мар'яни Якимівни, щоб вона заграла їм що. Вона одмагалася. Ми їй собі пристали до їх, але-ж піщоне помагало.

— Нехай, — каже, — я вам завтра заграю, а то сьогодні це значитиме: після меду — хрін. Ходімо краще гуляти. Он гляньте, вже й місяченько з-за дерев ви-зирас.

І з цими словами вона увійшла в хатку, погасила свічки, причинила їй замкнула двері, і всі ми, весело балакаючи, пішли любоватись, як визирає повний місяць з-за млинів та старої верби й вилискується у темній прозорій воді. Я зовсім був зачарований і декораціями й ціми простими, добрими людьми. Довго ще гуляли ми по саду вдвох з Тарасом Федоровичем, що прямо причарував мене до себе. Він, як це звичайно було з ймовірними людьми, розповів мені історію свого сумного дитячого віку, без ніякого з мого боку домагання, як це теж звичайно бува з письменною братією. Він через те розповів мені, що я з увагою, або, краще мовити, з спочуттям його слухав.

— Батька, — казав він, — я не памятаю й моя мати ніколи мені нічого про його не говорила. Хати в нас теж своєї не було, й ми, як у нас кажуть, жили в сусідах, це-б то, переходили від одного чоловіка до другого, аж поки я не ночав ходити. Тоді вона, бо стала вже вільнійшою, хотіла була найнятися до кого на рік,

але-ж ніхто не хотів наймати її, не знаю через що: може через мене, або, що вона була такою худою, та блідою... Дак от, обійшовши марно всі села, найнялася вона, нарешті, до жида-шникаря. Не можу вам сказати, скільки саме років служила вона в жида, знаю тільки, що я вже був чималий хлопець, як вона вмерла. А вмерла-ж вона, скільки я згадаю, з сухотки. І, як тепер памятаю, за кілька день до смерти прийшла вона до своєї хижки, або, краще мовити, стайні з худобою, лягла, та вже більш підтіля її не виходила. За кілька хвилин до смерти припіс я їй води. Та вже їй не можна було пити її балакати теж... Вона тільки поманила до себе рукою і, коли я нахилився до неї, ледві-ледві доторкнулась рукою до носі голови, поцілувала мене, й дві сльози вискотились з її померклих очей. Потім вона тихо зітхнула й умерла.

Соцький поховав її за того карбованця, що жид не додав їй за роботу. А я шведяв по селу, аж поки не пристав до валки старців. Між старцями був сліпий козак, чи бандурист, йому мене й параяли, як скромного хлопця. От він і взяв мене замість попереднього поводатора свого. А, знаєте, мені до вподоби було моє нове становище через те, що я мав хоч деякїй, а все-ж таки притулок. А ще більш до вподоби був мені сліпець, що я водив. Це був ще молодий чоловік і, памятаю, сухорлявий та з довгими пальцями. Особливо-ж мені подобалось, коли він сам собі, перебіраючи повагом на бандурі струни, тихенько співав:

„На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє...“

Щось надзвичайне з'являлось моїй дитячій уяві у згукях та словах цієї сумовитої пісні.

От такий самий, як тепер, був у Д. баль, з тією тільки різницею, що тоді й старцям готували страву, а тепер вже не готують. О: і ми з валками старців при-

йшли на обід. Сидимо ми ото собі під деревом і, ждучи обіду, наладнав кобзу й заграє мій кобзар. Народ так оточив нас навкруги. От він виграє, а я дивлюсь на бік, та й бачу — до нас пани з паннами. Народ, звісно, зараз розступився перед панами, і сама Софія Самійлівна підійшла до мене. Вона похльоскала мене по щоці й промовила: »Який гарненький!« А, завернувшись до панів, проказала: »Я неодмінно візьму його за пажа до себе!«

Так і сталося! Другого дня я був уже між челяддю. Та коли-ж виявилось, не знаю через що, що я певдатний на пажа, дак мене почали вчити співати; я мав успіх. А потім стали вчити й грати, поперед на скрипці, а потім і на віолончелі. — От вам моя проста історія, — додав він, та й замовк.

— Сумна, по правді кажучи, історія.

— Щож діяти? Минуле має справді сумне, але теперішнє таке безнадійне, таке безрадісне, що коли-б не ці щирі люди, то я-б не знав, що з собою й робити.

— Не зневіряйтесь, мій друже, кохайтесь у своїй прекрасній штуці, і Господь заспокоїть вашу душу страждену й пошле вашому терпінню щасливий кінець.

— Не знаю, чи знайде мій лист Михайла Івановича в Петербурзі?

— О, певне, він нікуди не поїхав: це було-б відомо.

— Та чи й можна-ж сподіватись, що лист мій щонебудь вдіє?

— Заневне. Я дуже добре знайомий з Михайлом Івановичем. Це предобра, найщиріша людина! Одно слово, це дуже мягкосердний артист. Ще ось що. Завтра я розлучуся з вами надовго, а може й на завжди; але ви й отсі добрі люди й отсі години, що провів я вкупі з вами, такі дорогі моему серцю, що для мене були-б найкращим дарунком вашим, хоч коротесенькі, листи. Прощу вас, ознайдайте мене хоч де-коли. А про наслідки

вашого листу до Михайла Івановича неодмінно оповістіть мене. Завтра я дам вам свою адресу.

І він обіцяв мені вести свої записки й засилати їх що місяця до мене замість листів.

— Мені так приємно, — відповів він, — викладати вам свою душу, і ви з такою увагою слухаєте мене, що я й тоді уявлятиму, наче оповідаю вам особисто про мої вражіння.

У хаті Антона Карловича горіло ще світло, коли ми підійшли до неї, але руху вже не було ніякого. Вергійній мії так сильно хропів, що було чути аж за хатою. Небавом і ми почали йому підтакувати.

Другого дня вранці я пішов був на хутір найняти коней з возом, щоб їхати з товаришем до Прилуки, коли це Антон Карлович доганяє мене вже на греблі й повертає до дому, кажучи, що люди чемні так не роблять, а Маряна Якимівна не хоче й слухати, щоб ви раніш трьох днів покинули нашу оселю. Діти — й ті навіть заплакали — почувши про такий ваш неділякатий вчинок.

Від Маряни Якимівни вислухав я ще докладнішу рацію. «І не думайте, й не гадайте, казала вона. Як на світі живу, то ще не бачила, щоб люди звичайні другого-ж дня з гостей їхали, навіть і на мужицьких конях! Цього не тільки в нас, а мабуть і в Німців не водиться. Чи так, Антоне Карловичу, ти-ж Німець? га?»

— Такий я Німець, як ти Німкinya, — промовив Антон Карлович та й засміявся.

— Ось і Тарас Федорович останеться в нас, — додала Маряна Якимівна.

— Тепер йому після балю зовсім нема чого там робити. А Адольфіна обіцяє нам сьогодні співати українські пісні; діти-ж обіцяють вам танцювати хоч цілісінький день »гречаники«.

— І метелицю, матусю, — разом промовили обидві дівчинки.

Не було сили змагатися, й я згодився. Вергілій мій забалакав був про службу, про обов'язки та про попечителя.

— Вже хоч би ви мовчали! Носиться з своїм попечителем... їй Богу, правда! А ще старий знайомий. Ходім лишень краще до моєї хати чай пити, а то з вами не збалакаєш.

Переглянулися ми з Вергідієм та й пішли мовчки за Маріяною Якимівною.

Ще два дні гостювали ми в цих людей щирих і за цей час намалював я олівцем де-нілька краєвидів щасливого хутора й сливе одними рисами усю нашу компанію; на першому плані помістив я Наталю та Лізу, що танцюють «гречаники». Все отсе ледві-ледві накидано. Та ось уже двацяттий рік минає, як любувався я цією живою картиною, а дивлячись на цей ескиз, я піби знов люблюся нею, і навіть чую скрипку та ляскання пучками Німкені-прислужниці.

Мені здається, ніяке геніяльне описання особи та місцевости не може так оживити давно минулого, як кілька смуг, вдатньо проведених олівцем. Принаймні, це так впливає на мене.

Четвертого дня нашого перебування на благодатному хуторі, так о годині десятій ранку, проводили нас, наче найближчих своїх друзів, привітні та щасливі мешканці хутора цілою родиною. Навіть Наталю та Лізу узяли з собою. І провадили нас не тільки через греблю, навіть через село, аж до самої клупі. Тут сіли ми на супокійну найтичанку Антона Карловича, запряжену парою добрих коней, та й рушили.

Довго стояли друзі наші на одному місці й махали нам хустками. А одна дівчинка, щоб краще було видно її хустинку, скочила до Антона Карловича на плече й пильно махала нам хустиною... Найтичанка покотилася швидче й швидче, й кунка друзів наших ледві була примітна на обрії. Ще чверть верстви, маленька

долинка — й друзі наші зникли за круговидом. Ще раз зирнув я назад, виїхавши на горку — овва! Окрім клуні та скирдів, нічого не було навкруги відко. Сумно стало мені, так сумно, наче я прощався з своїми кривими на час довгий, необмежений. Воно так і сталося.

За весь час подорожжі приятель мій мовчав; я був дуже радий цьому, бо не почував у собі хисту розмовляти про найзвичайніші речі. Небавом на обрії показалося наше місто Прилука, а трохи ближче з-за темного гаю визирали бані, білим залізом вкриті, соборної церкви Густинського монастира. Коли проїздив я повз цей замок-монастир, що потроху оповлявся, дуже неприємно вразила мене нова башта на чотири вугли, ще не побілена, з плоскою покрівлею, наче каланча.

— Що воно за диво стирчить ото? — запитав я свого приятеля.

— Це дзвіниця оповленої домашньої церкви настоятельської, що пад малою брамою.

— Певне вже, якийсь мастак костромський мужичок спорудив таку будівлю!

— Ні, вибачайте, не мужичок, а справжній майстер патентований.

Та й мистецьки-ж підробив він византийський стиль!

— Не глузуйте лишень, будьте ласкаві, з нашого майстра! Його ганять, і грошей не дають. А ось як поїдете з Прилуки на Ніжин, дак побачите в селі дідички Н. справдішній «храм царя», цим таки майстром споруджений. Вже на що наш посвячений знавець та покровитель штуки, можна мовити меценат нашого часу, NN., а й той глянув, та тільки рота роззявив; про неспросвіченого-ж нема чого й казати.

— Честь та слава майстрові вашому!

Тим часом вїхали ми в місто, а через годину прощався вже я з шановним педагогом, просячи його залисувати на користь науки все, що дотикається археології й взагалі народньої вдачі, це-б то: прислів'я, при-

кавки, пісні, перекази й таке пнше. А найпаче просив я його оповіщати мене іноді про наших друзів добрих на хуторі. Він збіжав мені виконати все, коли стане сили. І ми розлучилися, і розлучились на довго.

Частина друга.

Розлучаючись з моїм проводарем, я й не гадав тоді, що ми на довго-предовго розлучасьмося; я гадав тоді, що та ж київська комісія археографічна й на той рік припоручить мені поїхати по Україні, — я буду в Чернигові, а звідтіля поїду через Ніжини на Прилуку і по дорозі гляну на хвалений той «храм», споруджений коштом дідички К., а в Прилуці погостюю в мого Вергілія день-два, та, коли буде можна, навідаємось до Антона Карловича та до Мар'яни Якимівни і налюбусмося їх прегарним хутором.

Так гадав я тоді, та... не так склалося, як ждалося. Вийшло те, що я цілих 20 років (після мого виїзду з Прилуки) Київ, Чернігова, Ніжина й Прилуки й мого Автомедона, хутора й усього, що бачив я там прекрасного, не тільки не бачив, але навіть цілих двадцять літ не бачив моєї України любої й згука рідного не чув. От що доля іноді з нами діє! Після 20-літньої мандрівки по чужині повернув я на Україну. Переїздячи через смрненне місто Прилуку, згадав сірєнький будинок га розі двох грязьких вулиць і сказав фурманови зупнїтись біля того мизерного будиночку. Зліз я з воза, увіходжу у двір, мене зустрічають два хлопчики; я питаю, чи тут живе Іван Максимович С.

— Тут! — відповідають разом обидва хлопці.

— Чи він у господі?

— Нема! Вони в школі.

— А чи нема у вас дома кого старшого од вас?

— Є мати дома, та тільки вже відпочивають; ось ми її розбудимо.

— Не греба, не будить. Я потім зайду.

І я поїхав на поштову станцію.

День був прехороший. Вже вечоріло. Поскладавши свої пакунки та торбинку на ганку станційного будинку і віддаючи подорожню доглядачеві, прохав я його не запрягати коней.

А далі сів я на своїй мізерії, на пакунку-б то, й почав малювати муровану церкву, прехороше освічену вечірнім сонцем. Церква та якась незграбна, але досить оригінальна на штиб. Збудовано її коштом Прилуцького полковника Ігната Г. Це той самий Г., що перший покинув Мазепу й пристав до царя Петра; за це після смерті полковника Носа дано йому прилуцьке полковництво й обдаровано великими маєтностями в тому-ж таки полку. Поки малював я цей пам'ятник знаменитого полковника, сонце стояло вже на вечірньому пружі і юрба школярів показалася на вулиці, а трохи згодом рушила по вулиці сухорлява, дужковата постать, з парасолем замість ціпка в руці. Це був мій Вергілій, і я трохи чи не тупки побіг до нього на зустріч. Довго стояли ми серед вулиці один проти одного й нарешті, після довгих згадок, він простяг до мене руку й промовив:

— Антикварій! Антикварій! Дак отсе ви?... А я вже зовсім був поховав вас!... Та як же ви перемінились! Зовсім був не пізнав вас...

— Спасибі ще, що хоч згадали.

— Та я вас завжди згадував, тільки по виду не пізнав. Прошу-ж вас, будьте ласкаві одвідати мене в моїй убогій келії.

І розмовляючи підійшли ми повагом до брами сіренького, давно мені знайомого, будинку. Біля брами, як це звичайно буває по маленьких містах, стояла лавка,

що вже в землю вросла. Ми мовчки глянули на неї сіли.

— Еге, дак от ви й помандрували, — сумно і змовив Іван Максимович. — І світу Божого побачили, певно й за границею не раз побували... А я, як заліз у цей темний куток, дак і на світ Божий не показуюсь: сиджу собі, можна сказати, без жадного руху!...

І довго ми балакали, згадуючи своє минуле. Між иньшим він розповів мені, що небавом після нашої розлуки він одружився з благородною й гарно вихованою, хоч і убогою, дівчиною.

— Дулав, каже, я з нею свій вік звичувати в щастю та в любові, але Бог судив мені коротати свій вік самотою!... — І старий заплакав.

— Братіку! — озвався жіночий голос з-за брами — ходіть лишень до хати, час вечеряти, діти хочуть спати.

— Нагодуйте їх, сестричко, та й покладіть, а ми ще трошки посидимо отут. Сестро! З нами сьогодні гість вечерятиме, дак ви-б там чого-небудь додали, хоч карасики засмажили, чи то послали Веклу, знаєте, за тим...

— Добре, братіку, пошло.

— Еге... Дак от на третьому році раювання нашого, — казав він повагом далі, — вона й покинула мене на віки. Правда, ще не зовсім я сиротина: вона лишила мені дитину свою малу; для неї, можна сказати, я й живу. Того-ж таки року у сестри моєї нагло вмер чоловік і покинув її теж з малою сиріткою. От ми й зійшлися до одного кутка, та й ділимо своє горе, як нам Бог допомагає. Отсе, думаю, коли Бог дасть, дітей до гімназії... а тоді...

— Братіку, — знов озвався з-за брами жіночий голос: — ходіть бо в світлицю. На дворі роса й холодно, а на вас тільки фрак.

— Зараз, зараз, сестрице! Ходімо до нашої хати, а то й справді коли-б нам не застудитися. Бо нам з

вами не можна хвалитися молодістю, що цвіте здоров'ям. — Ходімо!

Ми новставали з лавки і мовчки увійшли в хату.

Світличка, де назад тому років з 20 провів я кілька днів бурлацьким звичаєм, була таж, та не та. Біднота таж, та тільки біднота ця була вмита й приченурена жіночою рукою. На чистенькому немості чистенькі килимки, по вікнах білі занавіски, на вікнах бальзаминки та геранії у горщиках; стіл, дощана капана, табoretки лишові — тік, та якось инакше дивилсь. Що то значить жіноча рука в домашньому побуті мушціши, навіть чепурного!

В побуті мушціши цивільних це не так ще кидається в вічі, як у військових. Зайдіть, наприклад, до хати нежонатого офіцера: хага, як хага; та з неї люлькою та тютюном так і пре. А в жонатого офіцера теж хага, та в цій хаті скрини, — на ній в нежонатого спить слуга-саддат із собакою, — заслана килимком і заступає капану. На дощаному столику, замість тютюниці та протички до люльки, рябенька ярославська серветочка, зеркальце, або яка жіноча робота. Одно слово, в життю родинному, навіть при убожестві, якась свіжа привабливість матеріальна, а вже про моральну привабливість — я й не кажу!

З другої світлички вийшла до нас бабуся в чорному шалі та в білому чепчику; така люба бабуся та чистенька, що рідко коли стрівав я таких на своєму віку.

— Рекомендую вам: моя сестриця, Марія Максимівна!

Я привітався.

— А це, сестрице, мій старий, добрий знайомий NN.

Я привітався вдруге, а вона промовила:

— Сідайте, будьте ласкаві!

Я сів, а Іван Максимович зирнув у другу світлицю й, звертаючись до мене, промовив:

— Яка добра, розумна та догадлива в мене сестра!

Знаєте, мені й не в тямці привітати вас з дороги часом, це-ж бо так приємно! Я живу в неї просто, як у Бога за дверима! Ну, почастуйте-ж нас, моя кохана, моя безцінна господине! А діти так лягли вже спати, сестрице?

— Вже лягли, братіку, — відповіла бабуся, ставлячи на стіл склянки з часом.

— Ну, добре, я вам завтра їх покажу. А котрій вже рік пішов їм, сестрице? Вони в нас, знаєте, ровесники, — додав він, звертаючись до мене.

— Та ось на Петра й Павла мене по 12!

— Вже по 12! Боже світе! Як то швидко минають наші літа старії! — промовив він, пеняче сам до себе.

— Двадцять, двадцять!... еге!... — майже крикнув він, ударивши себе долонею по лбу: — трохи трохи не забув! В мене є лист до вас; одержав я його ще до мого шлюбу. Та й лежить перозпечатаний... І знаєте, від кого?

— Ні, не знаю, — відповів я.

— Від нашого славного Тараса Федоровича, пам'ятаєте віольончелиста, що був у Антона Карловича на хуторі?

— Боже світе, як не пам'ятати? Я тільки хотів був спитати вас про його.

— Все розкажу, дайте часу. Є багато жалісного в життю цієї людини і такого навіть, що стає за науку. В мене навіть записано деякі пригоди його життя; я й сам, знаєте, на старості літ хотів був узятись за літературу, та як прочитав Марлинського, так мені й руки поспускались. Який блискучий, який геніальний стиль!... Сестриченько, потурбуйтеся витягти з нижньої шухлядки пакунок паперу, що перев'язаний мотузочком.

Бабуся незабаром принесла добрий оберемок паперів, мотузком перев'язаний і, віддаючи їх братові, спитала:

— Чи отсе вони, братіку?

— Воши, воши, сестрице, спасибі вам! — ось мовив він, звертаючись до мене: — ось скільки попсовано паперу, а все отсе література вишна.

Розвизавши папери, став він їх перегортати та, зупинившись на шматку синього паперу, мовив:

— Чи памятаєте, ви прохали мене тоді записувати все, що я почую, що дотикається поезії та філософії нашого простого народу, памятаєте?

— Памятаю, — кажу.

— От я так і зробив. Тут знайдете ви багато премудрости... Та деж він, той лист? Чи не згубив я його часом? Ні, ні, ось він. Я засилан його аж у Київ на вашу адресу, та мені повернули його назад, вас тоді вже не було в Києві. Він подав мені чималий цет, кажучи:

— Знаєте що? Сьогодні в нас середа... Погостюйте в нас до неділі, а в неділю рушимо з вами в подорож, памятаєте, як колись; тільки не на бал, а просто на хутір. Там ви побачите особисто автора отсього листу. А до неділі я розберу отсе шпаргалля й може де що вам прочитаю.

Я згодився. Довго брат і сестриця прохали мене, щоб почував у них, але я взяв листа й пішов на поштову станцію. Чи траплялось вам читати листа, що одержали ви років через 15 після того, як його написав ваш друзяка щирій? Хто не читав такого листа, тому шкода й розказувати й описувати вражіння, яке зробив на мене лист мого найдостойнішого друга Тараса Федоровича, — вражіння, певимовне, вражіння, яке може зрозуміти тільки той, кому траплялось читати такого листа.

Головний ефект такого листа той, що ви наче отсе тільки що попрощались, і ось читаєте рядки, учора тільки написані, а 15 років здадуться вам якимсь сном недовгим.

От що писав до мене мій безцінний друг:

»Я трохи не вмер, чи, краще мовити, не збожало-лів був, коли ми приїхали до Петербурга і я довідався, що Михайло Іванович вже другий рік за границею. От через що мій лист, що ви йому надіслали, лишивсь без наслідків. О, як гірко, як невимовно гірко, коли наші прекрасні блискучі надії розбиває молот невблаганої долі!

»Я обіцявся написати до вас зараз, як тільки довідаюсь про який-небудь результат з мого листу до Михайла Івановича, і от вже третій рік минає, коли я зібрався з духом написати про свої надії знівечені без жалю!

Після того балю, або, краще мовити, після того концерту, де ви мене так щиро-сердешно оплескували, концерту, через який я полюбив вас, наче рідного брата мого, так ото після того балю, тижнів через два у нашої Софії Самійлівни прикинувся на лівій щоці прищик; вона його й дряпнула; з того прищика зробився чиряк, а з чиряка к серпню-місяцю зробилась така рана, що вона ледві її рукою затулювала. От ви подумайте, якщо то їй: красуня, — а не минуло й місяца, як на неї не можна було й дивитися! Красуня, уважайте, така, що знехтувала обовязок матері, аби зберегти свою вроду... Здасться, отой великий музика Бетховен не так мордувався, як оглух, або великий ваш Боунаротті, коли осліп, — як вона, горопашна, мордувалася.

Умовилися в половині серпня їхати в Петербург. До квартету й мене призначили. Радість мою тільки вам можна зрозуміти. Я думав: ось то коли прийшов край лиха мого! А лихо тільки ще починалося... Поїхали ми. На дорозі й сам він занедужав та, не доїздячи до Великих Лук, на станції Бируті, вмер. Я певен, що це вона збавила йому віку своїми витребеньками. Сказати по правді: нічого нема жахливішого на світі, як знагла знівечена красуня. Гісна, просто гісна — одна! Уже-ж пак, що, після приїзду до Петербурга, не до гостей було і не до квартетів, а мій обовязок лакейський

невеликий був: приберу вранці світлиці та й геть собі на цілий день, куди очі.

Ой, краще-б мені було ніколи не бачити світу Божого, ніж бачити його, почувати й не насмілюватись, ані почувати, ані дивитись на його!

З того дня, коли довідався я, що Михайло Іванович за границею, я занедужав спершу на пропасницю, а потім через місяць бачу, що я в Петрівському шпиталі, на »Питерській« сторони.

Що середі й суботі стали мене одвідувати товариші мої лакеї-віртуози, і »во єдину от субот« переказали мені, що наша Софія Самійлівна під ножем якогось славетього хірурга Богу душу віддала... От таке то. Оспротіли.

Помалу я видужував, так помалу, що навіть було сам головний доктор Кох, проходячи повз моє ліжко, не зупинявся. На весні, одначе, мені можна було вже гуляти по довгому та широкому коридорі, а в маю-місяцю, опівдня, мене вже і в сад пускали годин на дві.

Треба вам сказати, що в Петрівському шпиталі є й жіночий шпиталь на третій посаді, і жіноцтво, що видужує, те-ж випускають опівдні погуляти в саду. Одного разу сиджу я на лавці, коли це надходить до мене хвора у тиковому халаті, у білому очіпку чи »жолпаку«, який був і на мені. Ми мовчки просиділи, аж доки слуга не загнав нас до палат. Другого дня була добра година: нас знов о півдні послали гуляти. Попоходивши трохи, сів я на осліні. Учорашня дама знов приходить і сідає біля мене. Якось невмісне глянув я на її вид і побачив, що вона красучя, та тільки така змарніла, така смутна, що у мене аж серце заболіло, дивлячись на неї. Я не витерпів і спитав у неї:

— Чого ви так сумуєте?

— Того, мабуть, чого й ви: через здоровля.

Відповідь її не задовольнила мене. Трохи помовчавши, я знов до неї:

— Здоровля ваше оновиться, та про здоровля так і не сумують, як ви сумуєте.

— Та це правда, — відповіла вона й затулила очі рукою.

Слуга знов загнав нас до палат. Кілька день під ряд ішов дощ, і я сумував, ке бачучи моєї знайомої-незнайомої. Нарешті, дощик перестав, нас знов випустили в сад. Я просто пішов до лавки і, на вдивовижу, на лавці вже сиділа моя знайома; смутна вона була. Я вклонився їй, вона мені те-ж з ледві примітною, та такою смутною усмішкою, що я трохи не заплакав.

— Ви, мабуть, дуже нещасливі, — промовив я до неї, сідаючи на лавці.

— А ви щасливі? — спитала вона, поглянувши на мене так пильно, що я аж затремтів і, опам'ятавшись, глянув на неї, а вона все ще дивилась на мене тим пильним поглядом:

— Придивіться до мене, — мовила вона.

Я силкувався дивитись на неї; та не можна було витримати погляду її глибоко-запалих великих очей чорних, що були встромлені в мене..

— Невже ви не пізнаєте мене? — спитала вона дуже тихим голосом.

— Не пізнаю, — відповів я.

Мабуть я так дуже перемінилась? — І, трохи згодом, мовила:

— Так згадайте-ж Кленівку й 23 Квітня року 18... А що? згадали?...

— Боже світе! Не вже це ви, m-lle Тарасевичівна?

— Я, — ледві вимовила вона й залилась слізьми гіркими.

Другого дня знов стрілись ми з нею біля тієї самої лавки. Вона розповіла мені свою сумну історію. Не майстер я списувати, чи висловлювати свої думки на папері, а вже як би почав збочувати та заходити

в філософію, так би листу могому й краю не було! Одначе, чудна історія, яку розповіла мені про себе бідолашна Тарасевичівна, повинна примусити й німого говорити й глухого слухати. Як би вмів я писати, я б написав величезну книгу про ті гідоти, які діються в Кленівці.

Не памятаю, в якій властиво книзі, вичитав я таку думку: що коли ми бачимо падлюку й не вказуєм на його пальцем, так ми майже однакові з ним падлюки. Чи правда це? Мені здається, що правда.

Через те я й оповідаю вам історію Тарасевичівни та кленівського папа, а ви з нею, що хочете, те й робіть, а як надрукуєте, так це буде найкраще, тільки переписишіть її по своєму, бо в мене нема ні складу, ні ладу

Була у нас у прилуцькому повіті багата дідичка: тисяч з чотири кріпаків було в неї. Удова-бабуся бездітна, добра така, побожна, та Бог зна, що їй прийшло: раз ото поїхала вона в Київ на прощу та й одружилась з молодим чоловіком, вродливим паном кленівським. Може, вона, горопашна, не благословенна на дітей, сподівалася на нащадок, — не скажу. Сказано: людина з глузду з'їхала; передала увесь свій маєток, вкупі з собою, до рук молодого вродливого чоловіка, а він собі, не в тімя гвіздком битий, повернув усе по своєму. І то правда: не з бабою-ж він брався, а з її добром. Крім різних поліпшень у господарстві, з яких мужики аж крехтали, він завів у себе оркестру, попереду з наймитів, а потім з кріпаків, збудував розкішний театр, виписав артистів, завів театральну школу, вже-ж пак, з кріпаків. Банк у неї не було кінця-краю. Попереду бабуся була рада-радісенка, що в неї такий молодий чоловік. Коли-ж власні актриси підросли й почали грати ролі коханок та одалісок, дак він, дивлячись на вік та на вроду, зробив з їх гарем на взір турецького султана. Певна річ, такий гарем не сховався в тайні, тільки чуд-

по, що остання про його довідалася бабуся-жінка, а довідавшись про все це, занедужала, бідна, з заздрости і небавом Богові душу віддала. На смертному ліжку вона простила свого зрадливого чоловіка і плачучи просила сповнити її остатню волю, це-б то покласти до банку капітал і на проценти його виховувати трьох дівчат сиріт в полтавському інституті. Він, певна річ, заприсягся сповнити її волю. І він її сповнив, та тільки по своєму. По смерті дружини обрали його предводителем, яко людину варту й добромисну. Він тут-же, в себе в повіті, знайшов не трьох, а п'ятьох сиріток і завів у себе на селі благородний пансіон, найняв учителя, якогось одставного поручика, та гувернантку без свідоцтва, а головний догляд за моральністю годованок припоручив сестрі своїй, бридкій та червононосій бабі. Коли сирітки стали підростати, так їх, окрім російської грамоти, почали вчити й красному мистецтву, це б-то співам, музиці (грі на гітарі), танцям і сценичній грі. І всьому отьому, певна річ, навчали свої кріпостні вчителі та вчительки. До гурту отсих безталанних годованок понала й Тарасевичівна. Коли годованки вже доволі поідростали, то тих, що були більш вродливі, з поради головної доглядачки, побрано, яко окрасу, гарему, але-ж не яко рабнень, а як благородних султанш. Тарасевичівна, хоч була й краща за всіх і розумніша й щиріша, та була тендітна, і через те не звернула на себе ласкавого ока султанського. Не завидувала вона своїм щасливим подругам, що вони й на балах бували й танцювали, а на театрі являлись перед багатьома гістьми, певна річ, з кріпостними, артистами, бо не виховувати-ж справді для їх сиріток хлопчиків панського кодла — візьме ото собі потихеньку який роман з бібліотеки, та й сховається де в саду, читає його та й плаче. Отак перечитала вона всі романи, які були в бібліотеці. І вишло те, що вона не тямала, що й діяти з собою; ще гірше змарніла; так і думали всі, що вмре.

Вже її на ліжку лягла, на ладан, як кажуть, дихала, вже її хрест намогильний зробили, вже її труну хотіли робити та боялись, щоб не вийшла короткою, бо, кажуть, люди витягаються, як умруть. А хреста дубового зробили сажнів в 2 заввижки... Викрасив його свій маляр зеленими фарбами, з одного боку намалював Розпяття, а з другого — скорбящу Божу Матір; знизу прибив залізну табличку і написав: »Здѣсь поконтея раба Божія Марія Тарасевичъ, воспитанница Г. Кленовскаго, скончавшаяся года 18..., мѣс... числа«. Тільки трапилось так, що вона видужала, а вмерла кохана покоївка сестри Кленівського і вмерла, кажуть, не своєю смертю. Вранці вона гладила праскою сукню своїй пані на переділю та трохи запізнилась: вже у всі дзвони продзвонили, а вона ще не виготовила сукні; от пані розсердилась, вихопила в неї з рук праску, та її трісь її невмишне по голові так, що та бідна тут і ноги простягла. Чи правда, чи ні, напевне не скажу, а хреста своїми власними очима бачив і напис читав. І знаєте, такий хрест, а, так сказати, картина, особливо на вбогому гробовищі сільському, де все Бог зна які хрестик: ті похилились, ті зовсім упали, а на де яких могилах і зовсім нема хрестів. А тут ось така фігура, та ще яка фігура! Я певен, що пан кленівський сам сподівався цього ефекту; дивіться лишень, як ото ми ховаєм наших годованок! А вийшло, що поховали не годованку, а покоївку... Ну, та це, однаковісінько, аби хрест дурно не пропав...

— Світлиця, де вчилися музиці, була в одному крилі з нашим пансіоном, — оповідала недужа далі: — коли я стала видужувати й тямити, то мені надзвичайно було до вподоби слухати, як вони грають; моїй недужій фантазії здавався якийсь незвичайно чудовий світ, особливо, коли цілий оркестр наче гай або море, гуде віддалеки і з цього неясного гамору відрізняється який один струмент-скринка або флейта, тоді я почувала себе найщасливішою! Згуки ці здавались мені найчистішою,

радієнок моєї твоєю, що виходила з глибини скорботної душі.

— О, навіщо я видужала, чом на віки не лишилася в тому недужому, але блаженному становищі!

— В господі був прегарний фортеп'ян, і коли мені вже можна було виходити, то я пішла просто до нашого канцельмейстра й просила, щоб він навчив мене читати поти й показував початок фортеп'яної гри. Він... О, я давно прокляла його за його науку! Нащо відкрив він мені тайну єднання звуків, нащо одкрив він мені ту божественну гармонію, що згубила мене...

— Я швидко вчила свої перші лекції, бо не встигло ще в мене на вершок одрости волосся (я нездужала на тиф), а я вже швидче, ніж він, читала поти й виробляла свої пучки на сухих етюдах Ліста.

— Але-ж не самі звуки годували моє недуже серце... Мені подобалась сцена. Я прочитала все, що було в нашій бібліотеці драматичного (репертуар нашого домашнього театру мені не подобався), починаючи з «Синеуса й Трувора» Сумарокова аж до «Гамлета» Висковатова. Я в день, в ночі марила про Офелію, а нічого не вдієш; на цей перший дебют мусіла я вчиги роллю доньки Льва Гурьича Сипичкина. Успіх був повний, і я пропала на віки! Тоді, як ви бачили мене в Кленівці, я вже марила про петербургську сцену: домашня була для мене надто тісною. На безталання мені, того-ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глинка; він збирав тоді по Україні співаків до придворної капелі. Побачивши мене на сцені та почувши мій голос та гру на фортеп'яні, він зауважив, що я велика актриса. А я... о, горе моє, горе!... Я щиро-сердешна йому поїняла віру. Та й хто-б не поїняв віри на моєму місці? Чи не примітили ви тоді в нас молодого, дуже скромного чоловіка з великими баньковатими очима, з трохи кирпатим носом, та великим ротом? То був художник Штернберг. Він тоді пробув у нас ціле літо. Тиха та щира людина!

— Раз якось я співала при гостях арію із ще не скінченої тоді Глинченої опери «Руслан і Людмила», — намагаєте в палатах Чорномора співає Людмила. Су-проводив мені сам Михайло Іванович. Скоро скінчила я співати, зараз поспинались оплески, певна річ, не мені, а авторові. І, коли все замовкло, підходить до мене Штерибург, сльози в його на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала й вийшла з залі. З того часу стали ми з шим друзями. Я сумерком часто співала йому арію з «Преціози», і він, слухаючи мене, що-разу плакав.

Через два роки після моїх успіхів у Кленівці, кленівський пан з своєю сестрицею почали збиратись до Петербурга на зиму. Я, певна, річ, почала проситись з ними. Вони довго не згоджувались. Та нарешті згодились з умовою, але з якою умовою! Ви розумієте мене? Еге, тямете!... І знаєте що? Я згодилась!... Нехай буду я проклята, проклята, проклята! Я все забула за-для мистецтва та столиці, усе, все жертвувала! І от добутки моєї великої жертви! Злидарка, в шпиталі й до того під назвищем його кріпачки!...

Вона не спроможна була говорити за сльозми! Другого дня почув я від неї такі подробиці... Ех! Такі вони огидливі, що гідко про їх говорити.

Роскажу вам коротенько кінець її скорботної історії. Приїхала вона до Петербургу вже вагітною і через кілька місяців, не виходячи з господи, привела на світ мертву дитину, опісля-ж заведувала на тиф. А. п. кленівському треба було їхати назад в свою Кленівку: от він її віддав до петрівського шпиталю, як свою кріпачку. От вам і вся річ.

Ще два тижні перебув я в шпиталі і що-дня звичайної доби виходив у сад, сідав на завітний ослін і дождав нещасну хвору.

Який же справді гідкий egoїст-чоловік взагалі, а я особливо! Мені полекшало на душі. Я, видимо, став

видужувати після її сповіді... Це, значить, я був задовольнений, що є щасливіше за мене.

Що-дня питав я знайомого слугу з жіночого шпиталю: «А що? як ся має отака-то?» і він зовсім бай-дужно відмовляв міні: «Лежить!» За день до моєї виписки з шпиталю ситав я в слуги: «А що така-то?» — «В мертвецькій, — відповів він мені, та й пішов за своїм ділом, може, за довгим кошом, на взірць труни, щоб винести ще й другого до покійницької.

Другого дня, виписавшись з шпиталю, просив я дозволу поховати небіжку, назвавши її отакоюю. І мені не заборонено. Я запросив своїх товаришів. Ви пам'ятаєте, що нас четверо приїхало у Петербург (це-б-то квартет), і ми виїхали її на Смоленське гробовище, а після папихідди просивали: «Со святими упокой», та кинули по жмені землі на її вічно оселю — та й більш нічого! Скоро після того надіслав нам управитель мастка нас-портн, і ми zostались ще на рік у Петербурзі. І знаєте, що ми зробили? Прикинулись Німцями та й ходили по вулицях, потіпаючи добрих людей своєю музикою. І знаєте, добре було, — що-дні майже по карбованцю приносили до дому.

Коли не брати харчів та квартири, я що-неділі мав карбованця і був що-тижня двічі, або тричі в театрі (пев-на річ, на галереї). Я відкладав що-тижня коповічка про всяк случай, це-б-то для Серве, щоб придбати кілька його етюдів, послухати його самого.

По часоніях вже давно публікують, що він безпремінно буде на великий піст в Петербурзі. Дай Боже! Мені якось страшно стає, як подумаю, що я слухатиму Серве. Невже слава така могутня?...

Наближається зима, й нашим вуличним концертам доведеться сказати «годі». Що нам діяти? Товариство моє хоче залишити мистецтво та йти в лакеї. А мені-б хотілось одхилити їх від цієї спокуси, та як одхилити?

З цією доброю думкою пішов я якось на Крестов-

єкшпї острїв до нїмецького ресторану, побалакав з господарем, що так і так... є мов, у мене квартет богемцїв; чи не можна їм часом приїти в недїлю попробувати щастя у вас? Згода! І ми першої-ж недїлі потїшали шановну публїку, як цїрі Чехи, і потїшали не без користи. За одшнь дець добили ми собї грошей на цїлий тиждець. Товариство мое підбадьорилось. На другу недїлю заробили ми ще бїльше, а на ту недїлю заробїток наш став ще кращий, бо вже почалася справжня зїма.

Тут же в ресторанї стали нас запрошувати через господаря на вечоршці, весїлля та шше. Товариство обрало мене за впорядчика та скарбника, і ми прожили зїму, як у Бога за дверма.

З Пісок переїхали ми до Миколї Морського. Кватирою була нам вже не маленька свїтлиця, а двї великї з прихожою. За зїму, вїльшим часом, простудїював я всього Ромберга та Серве, що можна було добути.

До Великого театру навідувався я двїчі або трїчі на тиждець, і хоч вряди годн, а бачив і чув усе, що було найкращого тїєї зими в столицї.

Мшшули парештї й несамовитї мясшця, мшшув і першїй тиждець великого посту... О, незабутня афїша!...

Треба вам сказати, що я часто робив круг, аби проїти повз який театр, а властиво на те, щоб перечитати афїші.

У недїлю був я на соборній анафемї в Казанському соборї. Вийшов з церкви, переходжу »Невський проспект« і здалеку бачу, шби щось бїліє за дротяною ґраткою бїля підїзду Енгельгардтового будинку... Я надав ходи. Дохожу до підїзду чи, краще, до дротяного ящїка, і менї здалось, що я бачу самого Серве, Вьетана. А то були тїлько літери. Довго читав я ці завітні літери, поки добрався до справдїшнього їх змісту. А зміст був такий, що от Серве дає сьогодні концерт. Початок о 7-їй годшнї в вечерї. Я зараз же купив бїлет. І цїлїсенький дець ходив я по »Невському проспекту«, заходячи шподї до Александринського та Михайлівського театру

перечитати афішу. О 6-ій годині вечора я вже був у залі. Заля вже була напів освічена, і я ввійшов першим. Швейцар, впускаючи мене до залі, попереду пильно огледів мене з голови до п'ят, мають, тим, що я зовсім не був похожий на людину, якій п'ять карбованців нічого не значить. Ну, та Бог з ним: хай собі думас, що хоче!

Публіка почала вже збиратись і о половині сьомої заля була вже повна. Мене аж дріжки папали. А як хтось біля мене промовив: «Вже сьома година», я затремтів, а серце так і охолело: паче в один мент не стало в йому теплої крови, а замість крови потекла холодна вода.

Увертюра, якої я не слухав, скінчилась. Оркестр відпочив, наладився — і, через кілька хвилини, з'явивсь Серве, а за ним Вьстан.

Боже світе! Я не чув, та й не почую ніколи нічого кращого!

Ліст перед Серве — фанфарон, простий механік, ремісник перед артистом, та й більш нічого! Я ледве намятаю, як виїждз я з залі і як прийшов до дому.

Намятаю тільки, що товариші одягли в мене віолончелю і сховали.

З того вечора я вже не беру віолончелі в руки і згуків її чути не можу: це для мене однаково, що пожем по серцю. Виродивш посту я читав афіші й раз був у «Великому театрі», як давали ораторію Гайдна «Створіння миру». Це справді створіння всесвіту. Тільки для «Великого театру» надто голосне: трудно слухати. Тут потрібний принаймні Михайлівський мап'їж.

Ще давали концерт в «Патріотичному Інституті», де брав участь між иньшими знаменитостями і граф Вельгореський. Чого-б я не оддав, аби його послухати! Та ба! світ цей не про всіх одинаковий.

Саме в велику суботу покликано нас усіх чотирьох у поліцію й сказано, що пан каже нам вернутись на село, й щоб ми валаццались на ту середу йти в похід з

севастопольською партією. До середи ми зовсім приготувалися. Рано-вранці в середу вийшли за юрбою колодників з брами Литовського замку (тюрми) з струменями за плечима, і сумно, мончки потяглись до московської рогатки.

Не описуватиму вам нашої подорожі, бо вона нестерпуче-одноманітна й огидлива.

На третій місяць нашої подорожі з юрбою злочинців добились ми парешті до Прилуки. — Чудне й страшне почуття обхопило мене, як глянув на рідні місця.

Довго я вагався, чи посылати з тюрми до нашого доброго Івана Максимовича. Парешті через велику силу поборов папевний сором та острах і послав за ним тюряжника. Через пів години прийшов Іван Максимович і взяв мене на поруки. Цілу ніч ми не заплююцали очей, оповідаючи один одному все про себе, наче рідні брати після довгої розлуки. Між иншими повинями розповів він мені, що пєбіщик Г., наш пап, сплюндрував і процвищдрив своїй масток, і що кушни його на виплати Кленівський; він хотів був забрати до себе на виховання й Лізу та Наталю, але-ж Антон Карлович віддав тільки Лізу, а Наталю лишив у себе дома; m-lle Адольфіяна теж покинула їх вкупі з Лізою. Другого дня я покинув Прилуку й почував на хуторі. На хуторі все, як було й ранійше, тільки Лізу та m-lle Адольфіяни не було, а господарі, здається, ще помолодшали й поглядшали.

Сонце було вже на вечірньому прюзі, як я підходив до хутора. Селяни, що стрічали мене біля села, вітаючи мене добри-вечером, позирали на мене й, покидавши шапки, хрестилися. Мене це чимало дивувало: що воно значить, що вони хрестяться? — питав я сам себе. Як я входив у село, діти, побачивши мене, геть залишили свої іграшки і, ставши біля хати, мовчки поглядали на мене, а котрі були старійші, ті хрестилися. Я хотів був підійти до них, щоб довідатись про причину поваги до моєї особи, та діти розбіглися. Я пішов далі,

і вже на гроблі стрілась мені бабу і, перехрестившись, зупинила її спитала в мене:

— Куди це ви домовнику поете? У Д... п... це помер, поховати нікому буде, бо нового ще не встигли.

Тут тільки догадався я, що вони брїїмали мою скриньку з скринки за дитинячу трину.

Підійшовши до самої брами саду, я зупинився, загаючись, чи заходити мені до їм чи прийти пітї і тільки наважився був вчинити останнє. Я почула дитиняче голос у саду. То був голос Наталї. Я видивився брале вийти в сад все ще бався. Тільки Наталя, побачивши мене, гукнула: «Мамо! мамо! сирені прийшли!» Я ряну Якимівну вона звала мамою).

— Де ти бачиш старця? — спитала Маряна, вийшовши з-за дерева.

— Он де — за брамою!

І вони підійшли до мене, і кіт... Наталя кинулась до мене, і каючи:

— Мамо! мамо! це не старець, це наш барас Федорович!

Мене її спради не трі... старця обшарпанний, увесь у курчї, цїнком у... е... кою за плечима. Маряна Якимівна... до мене, подивилась на мене, взяла мене за руку... «Увійходьте... У... затруєниєся, і я виач... наче ада... Наталя побігла по... через дїлька хвилини ми вже ве... і всі тряс плакали. Наталя те... не... Про те їй уже 12-ий рік. А... б ви подивилась! Це така врода... кої не доводилося павіт на картині...»

Підходячи до будинку, Антон Карлович майже вирвав мене з ру... Маряна Якимівна і повів до своєї хати. «Почекайте мене тут», — мовив він мені, садовлячи ме-

не на даглику в своїй хаті. »И зараз же«, — додав він ва за дверима.

В хаті було все, як і попереду, навіть повітря було таке ж, і мені здавалось, ніби я вчора тільки виїшов з цієї світлиці. Через хвилину увійшов хлопець з умивальником та рушником, а за ним і сам Антон Карлович, несучи в руках своє сіреньке пальто, та інші належності до туалету.

— А чоботи знайдете в лійі світлиці, — мовив він, показуючи на двері з боку. — А як скінчите, приходьте чай пити. Ми вас ждемо! — додав він, виходячи з хати.

Перебравшись, я пішов до входу. На ганку стріла мене Наталя й, ухопивши за руку, закричала:

— Мамо! мамо! подивіться, я його й не пізнала!

І з своїми словами увела мене в хату і, сажуючи мене на даглик біля столу, додала:

— Сидіть отут, саме проти мамі й проти мене. Ми на вас і тимемось: бо ми вас давно не бачили!

Я сидів увесь навкруги її сів. З хвилину сиділи мовчки. Марія Якимівна, мовчки дивлячись на мене, заплакала і сказала:

— Тільки це тільки трос, а памягаєте — було пятеро.

І, паливаючи чай, розповіла відому вже мені історію з додатками, що м-не Адольфіні дуже не хотілось розлучатись з ним і що вони на силу вмовили її перейти до п. Кленівського, що пона там буде потрібна Лізі, бо Ліза така жвава!... — Але Наталя проти Лізи? Це просто янгол у мене а не дитина, — додала вона, цілуючи Наталю.

Марія Якимівна почала була розпитувати мене свої мандрівки, та Антон Карлович перебив її, говорячи, що на те буде завтрашній день, а що сьогодні спитати в гостя, чи не хоче він їсти й спати.

Після вечері пішов я в хату, де вже була послана мені постеля. Боже Світе! — подумав я. — За що ці добрі люди так полюбили мене? Чи зустрічали батько та мати свого сина після довгої розлуки з такою любов'ю, як вони мене стріли? Добрі, щирі люди! Другого дня в ранці Антон Карлович з'їздив у Д... і випросив мені дозвіл в управителя зупинитись на хуторі через хоробу.

Цілий місяць серпень прожив я в отсех добрих людей зовсім, як син у батька та пеньки, і зовсім забув про мій сумний побут в Петербурзі і про мою гірку подорож, не вважаючи на те, що я що-дня розказував про те.

Ледві чи раюють так праведники в раю, як я тепер раюю.

Наталя від мене прямо не відходить, просить мене, щоб я вчив її на фортеп'яні, хоч вона сама не згірше грає. Просить мене вчити її по французьком, балакати, а сама мене поправляє. А коли в-вечері оповідаю я про свої пригоди по етапах, вона плаче гірше самої Якимівни.

Четвертий раз беруся за отсеї лист та не знаю, чи доведеться хоч тепер скінчити. Прямо не мало вільної хвилини. Представте собі, що ми іноді сидимо цілісінькі почи у захистній хатці Мар'яни Якимівни: вона за фортеп'яном, а я із скрипкою.

Віольончелю я думаю зовсім покинути, бо її справді, чи стане духу грати на ній, почувши Серве!?

Моє раювання наближається до краю; на цім тижні я покину хутір і явлюсь до нового мого властителя. На далі не почувую для себе нічого доброго, а проте — все в руках Божих.

Листа цього я так довго писав, що парешті звик до його і мені стало сумно, коли я його скінчив. Думкою я ніколи не розлучався з вами, а ціми часами я з вами прямо жив і розповідав вам всі мої думки й почування. Тепер, як подумаю про своє прийдешнє життя, а в йому я вбачаю наперед багато за-для себе сумного, і

сумне те нікому буде переказувати, так мені вже тепер тяжко.

Напишіть до мене хоч троє слів, напишіть тільки, що ви одержали мого листа, і я буду щасливим.

Прощайте, друже мій незабутній, не забувайте щирого до вас та безталанного музикки Н.

Хутір:

Року Божого..... Серпня.... дня.

Прочитавши цього листа, я думав був трохи заснути після дороги, та ба! Передо мною стояв, наче живий, музикка мій горопашний, дивлячись на мене, скорботно всміхався, і так, що я хотів був засвітити світло і знов прочитати його тяжливе «посланик», коли дивлюсь — у вікнах уже біліє. Я накинув на себе шинелю й вийшов на рундучок. Не минуло й хвилини, коли підходить до мене Іван Максимович і, після обопільних вітань, нарікає, що йому теж цілу ніч не спалося і що він давно вже ходить, виглядаючи, чи не вийде я.

— Не скажу, чому мені здавалось, — сказав він, — що й вам теж не спиться. Я хоч і не читав листа Тараса Федоровича, та знав, що він невеселий; чи не так?

— Так! — відповів я, навіть дуже невеселий.

— І цей лист, певне, не дав вам заснути?

— Справді так.

— Я так і думав. Але-ж це все нічого, а ось ви послухайте, що з ним було потім!... Краще я вам прочитаю в вечері. Я, знаєте, на старості літ теж пустився в літературу. А що, думаю, не святі-ж горшки ліплять. Річ же вельми цікава, і коли обробити, дак це вийде прямо роман. От я й узявся... А сестриця, я певен, давно вже дождас нас з самоваром. Йй, бідолашний, теж чогось не спалося цю ніч. Проте, це з нею

часто буває. Ходім лишень, це буде краще, ніж література.

І справді, старенька дожидала нас з часом, та тільки не в хаті, а в садку, де був літній кабінет братика. В садку було декільки миршавих дерев, тут же стояла дощата хижа, приткнута до сусідського баркану. Оце й був літній кабінет Івана Максимовича.

Проте-ж, не дивлячись на убожество цього садка, було в йому так любо та супокійно, що я мимохіть позавидував бідному Івану Максимовичу.

Напившись чаю під кущем бузини, що саме цвіла, Іван Максимович повів мене до свого кабінету, посадив на дощатій голій канані й, виймаючи з шухлиди папери, промовив:

— Тепер на самоті ми візьмемося за літературу. От отсі папери, — мовив він, відкладаючи на бік кілька дрібно писаних аркушів: — це ваші папери. Памятаєте, ви просили мене колись зібрати за-для вас усе, що дотикається історії, філософії та поезії нашого народу. От тут є потрохи всього. Історичні звістки, що дотикаються властиво міста Прилуки, розповів мені небіжчик пап-отець Ілля Бодянський, а інші я записував, де трапилось. А отсе вже чиста література, — казав він, розбираючи другі папери.

— Я опишу все, що скоїлося з нашим горонашим музикою з того дня, як він виїхав до Петербурга, з його власних слів: пооді тільки прикрасю складню на зразок Марлинського. Божественний письменник! Навіть і назвище даю на вірець незабутнього Марлинського, це б то, *Музика, або дві сирітки*. Памятаєте Лізу та Наталю? Вони теж грають чималу ролю.

— Дак з чого-ж нам почати? Мабуть він вам в своєму листі описав все, хоч трохи, аж до дня свого прибуття до рідного села.

— Справді все, окрім своєї подорожі назад із столиці.

— Це-б то, простовання по етапах. Я так і думав,

бо й чимало таки доложив праці, доки випитав у його деякі подробиці цієї, можна мовити, мальовничої подорожі.

І Іван Максимович усміхнувся на своє гостре слово.

— Дак я почну вам саме з подорожі: »Вже вечірній сонця промінь позолотив величчя та широке ложе річки Луги (так почав читати Іван Максимович), і коли ми перейшли довгий, безкрай і ріжними вавилонами на палях збудований міст через Лугу, що ледві визирала з очерету, то Феб світодайний вже сховався за обрієм у обійми Фетиді. Позаяк же в полярних країнах літні ночі бувають досить ясні, то ми ще за-видна вступили в місто Лугу. Нас, певна річ, відіпровадили в тюрюгу...«

— Але-ж тут, знаєте, картина не цікава, казав Іван Максимович, через те я її не списую. На мою думку белстристика не повинна торкатись до картин брудних, хоч це тепер, на превеликий жаль, річ звичайна. Та я все таки тримаюсь класичного стилю, та й де вже нам, старим, переробляти себе!...

Дак от вони (я вам оповідатиму самі події, а що до поезії, то вже прочитано)... дак от вони другого дня випросили в етапного командира дозвіл, бо в їх була »днівка«, а до того й день святочний... випросили дозвіл (певна річ, давши йому частину заробітку) пройтися по вулицях із струментами й дати кілька концертів.

Вигадка їх (не дивлячись на те, що місто Луга, можна мовити, »нарочито« не велике), досягла повного успіху, так що, не дивлячись на те, що вони виділили чималу частку командирови етапу, їм стало грошей аж до самого Порхова. Біля Порхова я опишую (з його оповідання) довгу, тонку підвищеність на подобу цикльопічного валу, по якому тягнеться поштовий шлях майже до Порхова, потім самий Порхів та величню Шелоню: на її лівому березі стоять стародавні руїни замку. На їх щастя прийшли вони до Порхова саме на Зелені свята. Другого-ж дня пішли по вулицях з музикою, як і в Лузі

це робили. Та Порхів — не Луга: тут їх закидали гри-
вениками. Один приказчик якогось миловарного заводу
Жукова разом викинув три карбованці. Їм так поща-
стило в Порхові, що вони вже наймали на кожному
етапі конячку з возом за-для своїх струментів аж до
Великих Лук, а звіден у їх була вже й своя конячка,
не показна, правда, та все-ж своя. Вони наближались до
країни, що раз-у-раз голодує, це б то, до Білої Русі,
через те, окрім струментів, везли за ними й добрий за-
пас печеного хліба. Сумні картини доводилось йому ба-
чити в цій убогій країні. Знаєте, голод, злидарство, роз-
пуста й скороботні сонутинки її — все отсе опишу я
в тої научання. От на приклад, коли вони проходили,
здається, через Усвяти, дак замість того, щоб арештан-
там подати милостиню, патовп хлопців з товстими дрюч-
ками кинувсь на арештантів і став просити хліба, а як
побачили, що їм давано хліба, за хлопцями кинулись і
дорослі, й старі. Голод не зна сорому. Проїшовши
країну горя та плачу, вони прийшли нарешті на нашу
любу Україну, а потім і в нашу скромну Пралуку. В
вечері вже пили ми чай з нашим любим музикою і по
приятельски балакали в отсій самій альтанці. А тепер
я вам ось що скажу... Вибачайте мені: я людина, зна-
єте, на службі...

— Будьте ласкаві, робіть, як вам краще! — від-
повів я.

— Я от що зроблю, казав він. Я піду не надовго
до школи, а ви тим часом читайте мій рукопис. Тут ви
стрінете декілька оригінальних листів Тараса Федоро-
вича, де він малює переважно становище душі своєї та
інші домашні обставини. Та знаєте ще що. Я забіжу
на станцію та скажу, щоб принесли сюди ваші пакунки,
і ми з вами так і пропочусмо до неділі, а в неділю вкупі
на хутір. Bene? — додав він стискаючи мою руку.

— Benissime, — відповів я, й ми розійшлись.

Рукопис, по правді кажу, лякав мене, за те листи,

що містилися в ній, надто мене цікавили, а через те я її узявся до неї. Листи повклеювано в рукопис, а через те мені не трудно було їх знайти. І перший лист був такого змісту:

»Я обіцяв вам, незабутній мій Іване Максимовичу, оповіщати вас інколи як про себе самою, так і про те, що мене оточає. І от вже небавом настане третій рік, як я лежу в погах мого нового пана, а тільки тепер згадав про обіцянку, яку вам дав. Моє горе таке, що само себе годує її не любить розваги. Простіть мене, ласкавий Іване Максимовичу, за такий вираз, та що діяти? — це правда. Тепер мені краще, остільки краще, що мені можна балакати з вами. Що це ви до нас ніколи її не зазирнете? От набалакались би! Приїздіть лишень та її дружину вашу привезіть. У нас 23 квітня свято. Ви-ж бо попереду так любили гулянки! Дякуючи тій любові, я спізнався її з антикварієм, пам'ятаєте? Де то він тепер, бідолаха! Нанишіть до мене, коли одержите про його яку звістку. Учора повернувся з хутора, гостював там аж три дні, опроче я там ніколи менш двох днів не гостюю. Отсе моє одно, єдине щастя! І по правді, велике щастя! Від створіння всесвіту, я певен, ні одному бідоласі не доводилось так загоювати свої сердешні рани, як я їх загоюю між отсими щирими людьми. А Наталя так мене полюбила, що, коли я виїзджу, вона гірко ридає. І що то за дівчина, що за чудова дівчина! В такому зрості (їй чотирнадцятий рік) скільки глибокого чуття її не дитячого розуму! Вона закохалася в музиці, та так закохалася, що ціліснітьк дні сидить за фортепяном, і, представте собі, вона її досі не відає, що вона — сиротина. Правда, при Маряні Якимівні трудно про це її довідатись її, бо вона для неї більше, як рідна мати. За теж і Наталя віддачує її найщирішою дитячою любовію. А Антон Карлович прямо не тямить, де її посадити свою Наталю. Представте собі, він за-для неї цілий день не

виходить із своєї лабораторії, аби в-вечері потішити Наталю якоюсь там надзвичайною іграшкою. Я вам оповідаю те, що ви самі недавно бачили. Мені казали, що ви самі недавно з дружиною своєю гостювали в них. Яка нікода, що я не знав, а то-б безпремінно одпросився. Чудне, одначе, психологічне завдання! На приклад, Ліза, як дві краплі води, похожа на Наталю, і я її що дивлюся, та не можу любоватися нею так, як люблюся Наталею. Вона здається надто жвава, більш похожа на хлопця, ні до чого не горнеться, вчитьсь без охоти й музики не любить. Що це значить? Їх дитячий вік був зовсім однаковий, а тепер така різниця! Як вам відомо, м-ше Адольфіні того-ж року відмовив Клепівський. І знаєте за що? Гидкий сластолюбник! Він не спромігся звести її до погібелі таї вигнав із дому, назвавши при всіх рознустицею. Господь відає, де вона тепер? Добра, непорочна людина! Ви знаєте, що, дікуючи їй, я розумію французьку мову й тепер тільки довідався про справжню її ціну. В нашій бібліотеці сливе самі французькі книжки, хоч, по правді кажучи, переважно романи, та все-ж краще це, як нічого. Та! м-ше Адольфіна була конечно потрібною для Лізи. Безталанна дитина! Чому вона навчиться, що достане гарного від своєї виховательки — темної, старої, гидкої дівки? Це — вельми шановна сеструня п. Клепівського. Вона відділила її від товариства пансіонерок і перевела до себе, — і все отсе, я певец, на приказ братіка. Огидливі люди! Ліза надзвичайно швидко росте. П. Клепівський пише, щоб цього року сподівались його зза границі. Він ще торік виїхав брати купелі через якусь застарілу хоробу. А знаєте лишень що! Приїздить 26 Серпня на хутір. Ви знаєте — тоді Наталя іменишниця... Залевняю вас, буде весело. Приїздить, я хоч подивлюсь на вас. На цей день я зберу кілька квартетів, це-б то я з товаришами моєї маандрівки. Тільки не пробалакайтесь, коли приїдете поперед нас. Я хочу вчинити це, як сюрприз.

Литон Карлович готує для неї ще ілюмінацію та раштру з її вензелем. Раштра буде поставлена поміж куцями, а за раштрою примоститься наш квартет. Чи не правда, добре вигадано? Ще я виготовив для Наталі сюрприз, не знаю тільки чи сподобається їй. За поти я не боюся: поти я працюю, а от фронтоше мене турбує. Бачте бо, я переписав на велиновому папері, як умів, Шубертову серенаду й оздобив заголовний аркуш власними творами; я їх, правду кажучи, списав з якогось пікчемного романсу, та це нічого.

Приїздіть 26 Серпня, ради Бога, приїздіть! Та тільки безпреріжно вкуні з дружиною!»

Ледви скінчив я цього третього листа, як увиходить до мене, захекавшись, Іван Максимович.

— Хай йому... так утомився! Майже цілу дорогу біг: боюся, чи не скучали ви. Е, та ви читаєте, прочитуйте! А що, яково, га? По старечі, правда! Складня, складня головна річ, а нинше само собою приїде. Чи не так?

— Складня в вас чудова!

— За стара вже трохи, чи що? Ми й самі вже старі, чи не так хіба?

Я хитнув головою на знак, що згоджуюсь, а він, глянувши на рукопис, мовив:

— Дак ви пак на тому листі зупинились?... Читайте, читайте далі.

— Та я вже скінчив листа.

— Скінчили? — І, трохи помовчавши, мовив:

— Еге, воно кінчається записками мене на іменини Наталії з мою незабутньою! — І він замовк і одвернувся.

— Музика... ілюмінація... Наталя! — приходячи до себе, говорив він повагом.

— Еге, прегарно, урочисто, гарно було. Ні, ми краще прочитаємо: ця гулянка в мене урочистим стилем описана.

— Братіку! Будьте ласкаві — до обіду! — почувся голос сестриці.

— А й справді, ходім краще пообідаймо, а вже потім прийдемо та й прочитаємо.

І ми пішли обідати. Не скажу, чи то такий алетит, чи щире вітання, чи може, прямо борщ із сухими карасями (його так геніяльно варять мої земляки), не скажу, що саме спричинилось, — знаю тільки, що я наївся аж надто, та ще й добре заснув по обіді. Пакунки мої принесено з поштової станції, й я оселився до неділі в альтанці привітного господаря. За час його небутності прочитував простосердечні листи мого непорочного музики.

Другий лист, який додаю тут, був писаний більш як через два роки після першого.

»Шан. Доб. Іване Максимовичу.

В останньому своєму листі ви знов просите, щоб я записав з уст нашого народу все, як ви кажете, що дотикається його філософії, поезії та історії. Дякую вам, що нагадуєте мені про це. Це значить, що ваше горе на половину поменшало, коли ви нарешті згадали й нашого антикваря й мене, вашого щирого друга. Антикваря нашого й я добре памятаю, тільки Бог його відає, де він тепер перебуває, а я для його, чи, однаково, для вас записав цими днями чудову пісню.

Йду отсе я самою великою улицею по селу і, по правді кажучи, йду до коринми, щоб поспісти з добрими людьми на призьбі: чи не почую часом чого путящого? Дак ото йду й бачу — посеред самої улиці телінається п'яна баба, і, видно, не бідна. Іде й на все горло висівує, поглядаючи на хати:

»Унилася я,
Не за ваше я:
В мене курка неслася --
Я за яйця виплася!.. «

Хіба-ж отсе не філософія? Хіба-ж отсе не поезія? Мені хотілося зробити варіації на цю тему — та ба! Музика не зможе виявити цього великого сарказму...

Ви тепер, як знати з вашого листа, трохи заспокоїлися після вашої безцінної згуби. Бийте лихом об землю, як швець мокрою халивою об лаву, та приїдьте у неділю на хутір. А я приїду туди з віолончелею й гра-тиму вам цілий день і все саме ваші кохані українські пісні.

Я, здається, ще не писав до вас про віолончелю? Чудовий, дивний струмент! І я не розумію, де він його добув за таку невеличку ціну! Торік наш Кленівський, вже видужавши, вернувся з-за границі й між інших дивовижними іграшками привіз і віолончелю. Боже світе! що то за іграшка! Тільки одній душі людській можна так плакати й так радіти, як співає та плаче цей дивовижний струмент!

Майстер, що зробив його, був ніхто інший, як сам Прометей. Я спати лягаю й кладу його біля себе. Це моя коханка, моє життя, моє «я». І коли-б я був двічі рабом, то за цей струмент я б запродав себе в третє. О, я зовсім тепер забув Серве. А як би ви бачили, що діється з Наталею, коли я заграю на цім божественнім струменті! Вона умліває — й білш нічого.

А Маряна Якимівна запевняє мене, що на скрипці я краще граю, ніж на віолончелі. Та це вона тільки так говорить: вона сама байдужа, не може слухати віолончелі.

Розносився одначе я з своєю віолончелею, наче дурень з писаною торбою, а про головне трохи не забув. Передчуття мої справдилися. Кленівський, що ледві ожив, вже залицяється до Лізи власною персоною. Видима річ, пильнування любої сеструні пішло марно!...

Ліза й знати нічого не хоче. Бігає по залах, бє горщики з квітками, ламає дзиглики — суца дитина! А дитині цій майже 17 років. Одно тільки мене роз-

важас: коли не помилюсь, мені здається, що коли Кленівському її пощастить, так це йому недешево стане. Мені, принаймні, не доводилось ще зустрічати дівчину такого віку з такими пишними формами. Це справжня жемчужина! Сеструня Кленівського не знає, що їй казати проти її вихваток. Що-ж, як би хоч яку небудь освіту цієї дівчині? Це-б була суцця Семіраміда, або Клеопатра. Сидять вони раз, місяць тому назад, усі трое за обідом мовчки й тільки позирають одно на одного з-під лоба. Страну давали тільки для форми, ніхто до неї й не доторкався. А я значеви, стоячи за стільцем Лізи, став приглядатись до лиця Кленівського. Руїна! Зовсім руїна! Він не старий ще, та випередив навіть спорохнілих. Одвислі губи, що ледві стуляються, напів розплющені безбарвні очі, жовто-зелене лице й до того сиве ріденське волосся та глухота роблять з його щось огидливе, щось на слимака похоже.

Пообідали. Ліза, виходячи з-за столу, заплакала й, звертаючись до п. Кленівського, молила:

— Скажіть кошеї запрягти, а не то пішки піду до Антона Карловича.

Буде лихо! подумав я й не помилюся. Через кілька днів челядь пишком загомоніла про шлюб пана з Лисаветою Федорівною, а ще через кілька днів почали балакати вже й про подробиці. Тим часом з Придлук приїхав адвокат п. Кленівського, І. П. Ермолин, пробув у них два дні й виїхав так, що його майже ніхто й не бачив.

Це теж щось та значить.

Не минуло й місяця після цієї події, коли це сеструня Кленівського заметушилась, забігала, всю челядь збаламутила й загадала своїм благородним годованкам приготувати найкращу пєсу на весілля.

На весілля? Подумав я. Це-б то між Лізою та Кленівським — це річ можлива. Чудно! Я другого-ж дня

їздив на хутір і розказав про все, що бачив та чув. Антон Карлович мовив: «добре», а Маріяна Якимівна тільки головою хитнула.

Весілля відбулося тихо, гостей багато не зібралось; були тільки найближчі сусіди. В театрі теж не були. Хотіли були дати концерт, та теж одложили до завтра. Минуло й завтра без усяких пригод, а після завтра Кленівський звелів лаштувати екіпаж, людей та коней на подорож до Києва. Вся отся подія здається вам неймовірною, фантастичною, як і самому мені вона здалась. Та згадайте, що Ліза випросла під безпосереднім доглядом старої рознустиної дівки... Згадайте отсе, й незвичайний шлюб Лізи робиться найзвичайнішим. Сумно тільки дивитись на цю любов дівчини, так не по людському морально зопсовану: у неї не знати й тієї тієї лигольскої вабливости, що так личить її віку. Вихователька одначе помилилась в своїх рахунках. Вона мала на меті поцувати Лізу так, щоб вона згодилась одружитись з її огидливим братіком, це їй пощастило. Але головна річ — їй остогид братік із своїм самовольством і їй треба було знівечити цю владу, вона й знівечила: це-б то вона зробила Лізу повною, незалежною дідичкою цілого маєтку, що належав ранням Кленівському. На те й приїздив адвокат з Прилуки. Річ в тім, що Ліза, зробившись дідичкою, не поділилась з своєю вчителькою ні владою, ні добром, а зробила її н себе клошницею.

Отак оборудовавши із своєю любовою вихователькою, вона дала управителеви повну владу над господою й усім маєтком, потім взяла свого спорохнілого чоловіка та й поїхала до Києва, ніби то личитися мінеральними водами. В господі все було так, як і попередю. Господня обіцяла провести зиму в маєтках, а до зими, таким робом, мені не було що робити в господі: і я, користуючись, з цієї доброї нагоди, одпросився в управителя мієлців на два в Д., це-б то на хутір. І от уже третій

день грає я Моцартові сонати в хатці Маряни Якимівни на своїй віолончелі.

Як мені тепло, як гарно з цими любими моїми друзями! Наталя що дня стає кращою та милішою. Що за розумниця, що за скромниця!

Вона, знаєте, хоче бути зо мною на етикеті, поводитися, як личить дорослій дівчині, та ніяк не може: пишається, пишається, потім раптом схопить з мене бриля, побіжить та й сховається в куцах. Я шукаю її, а вона перебігає від куца до куца, поки втомиться, а потім піде скажитись до Маряни Якимівни, ніби я не даю їй спокою ніби їй на мого солом'яного бриля не можна без реготу й дивитись. Люба, прекрасна дівчинна! Дивлячись на неї, я почувую себе явді вищим над людину, такою щасливою без краю істотою, якою людина ніколи бути не може... З деякого часу я помічаю, що вона починає замислюватись і майже плаче, як граю її улюблену Шубертову серенаду.

Маряна Якимівна каже, щоб Антон Карлович поїхав з Наталею на зиму до Києва. Та Антон Карлович уперто мовчить, тільки головою хитає. От якось Маряна Якимівна мовила: «Ну, коли не до Києва, дак хочу у Клепівку, до Лізи». Та він так на неї подивився, що з того часу її не згадують про Лізу. Я зовсім розумію й оправдую думку Маряни Якимівни, та ніяк не зможу байдужно уявити собі Наталю поміж чужими людьми; мені стає за неї страшно. Вона така жвава, перейнятлива, і вже їй сімнадцять років. Великі небезпечности можуть спіткати її в будучині.

От ще що мене чимало здивувало. Як я розповідав з подробицями про весілля Лізи, Наталя байдужно дослухала моє оповідання й промовила:

— Безгаланна вона! — й залилась сльозми.

Невже вона в таким віці так глибоко заглянула й зрозуміла, де воно те щастя?

Я завтра поїду в Клепівку за партитурою Мендель-

соновою «Сон на Івана Купала». Наталя ще не чула її. Я положу для неї цю чудову сімфонію на фортепяк та на бас.

Приїдьте коли в свято, й ми послухаємо: а тим часом напишіть про себе хоч два слова, з нашим посланим, напишіть хоч те тільки, що ви одержали нас «посланик».

Прихильний до Вас ваш — «Музика».

Од листа зосталось пів аркуша чистого паперу; на йому рукою Івана Максимовича додано було: »29 червня, на Петра й Павла, їздив я в гості на хутір і гостював два дні з великою радістю. Віольончеля та фортепян — це така божественна гармонія, що вік би слухав і не наслухався, особливо, коли вони в-двох грають цю чудову серенаду. Про те я думаю, й не без основи, що окрім гармонії звуків, між ними існує найвища гармонія найвищих почувань. Мені навіть про це сама Маріяна Якимівна натякнула, як вони грали серенаду. Вона звернулась до мене, показуючи очима на музиків і шепнула: »Чи не правда, парочка? Якої ви думки?» Певна річ, я хитнув головою, що згоджуюсь.

У друге, як ми гуляли в саду, і вони в-довх ішли поперед нас та про щось тихо розмовляли, Антон Карлович, дивлячись на їх, промовив, наче сам до себе:

— Щоб там не було, а я добуду йому волю!

— Благородне чуття! подумав я. Це значить, що людина стоїть вище всяких забобів... Час би всім так думати й почувати. Овва! гордощі опанували нами. А які-б вони були щасливі! Я-б що дня їздив на хутір, аби полюбоватись їх щастям. Я не бачу тут нічого неможливого: все залежатиме від Антона Карловича, а сумніватись в щирому спочутті цієї благородної людини — те саме, що не вірити в Бога. Почекаємо! Побачимо!»

За листом слідує оповідання власного твору Івана Максимовича, де йдуть балачки в тому-ж таки філантро-

пійшому тоні, та тільки тут складня, величня, оброблена, така складня, що я ледві-ледві прочитав пів аркуша. Суццїй Маршнєський. Земля йому пером!

Перегорнувши кілька аркушів красномомного рукопису, знайшов я ще один лист музики, що був написаний через рік після попереднього. Лист починався так:

Незабутній Іване Максимовичу!

Я такій щасливий, такий без краю щасливий, що ледви чи зможу писати до вас, а писати треба, бо щастя задушить мене, коли я не висловлюся. Але відки-ж вам почати? Дайте опам'ятатися. Та почну з того, що торішньої осені повернувся з Київa Кленівський зовсім хорпий і без дружини. Лисавета Федорівна покинула його в Київі, на сестрищин догляд, а сама помандрувала з жимєрь гусаром на маневри до Вознесенського, та її не верталась. Вже з заграниці (здається з Відня) написала до управителя листа, аби той всю челядь та музиків пустив «на оброк» -- хто бажас, а решту повернув до хліборобства; благородним вихованкам дав би по тисячі карбованців та її те-ж пустив, а двірських дівчат по видавав би заміж хоч би за салдатів, наділивши кожному по сотні карбованців на приданіє: п. Кленівському-ж та сестрі його видавав би по сотні карбованців що місяці, та її бідьні нічого! Шкода її зара-ом гідко було дивитися на того звівеченого розпустника, як він дивився на збори в дорогу своїх вихованок і не міг сплистити цих зборів. Йому не хотілось попрощатися з своїми жертвами, її він плакав знесилений. Він пішов був до їх у «флігель» попрощатися з ними, та вони замкнули в його перед носом двері. Гарна подяка! Лисавета Федорівна може її не свідомо, але зовсім справедливо її достойно скарала його. В душі я їй вдячний. За одну бідолашню Трасєвичівну слід би його зробити каторжним. Як коли совість його прокниється, вона замордує його гірше усякого ката. Тільки я не йому віри, щоб у його зіпсованому сердці була совість.

них річей, сідала на кушетку й плакала, одню слогу вона скидалась на найніжнійшу коханку. За ті дні я тільки й чув від неї, та й то вона говорила, наче сама до себе:

— Ну, чи чувано-ж на світі таке лихо? Поїхати так далеко й не промовити до жінки ані слова? Ой я безталанна!

Не скоро минали дні, а вечорі тяглися аж надто, і 26 серпня швидко наближалось. Попереду я думав про сюрпризи для Наталі, та після цього случаю я так збен-теживсь, що зовсім про все забув.

Ще раз їздив я в Кленівку і хотів був поїхати аж у Прилуку до повіреного Лисавети Федорівни, та мені сказали в Кленівці, що й він поїхав укупі з ними.

От уже й 25 серпня, а на хуторі наче нічого й не бувало: а ніякого руху; про завітніше свято нема й згадки.

Я згадав про місячну розу в Д. п оранжереї, яку я вже давно випросив у садівника на день Наталіного ангела, і, ні до кого не промовивши слова, пішки по-чемчикував я в Д. Вертався я з квіткою на хутір вже в вечері. І уявіть собі мої радощі: Антон Карлович сів за столом поміж Марякою Якимівною та Ната-лею й, своїм звичаєм, всміхався, пючи чай.

— А, й ви прийшли! — мовив їм, побачивши мене. Сідайте лишень, я вам розповім, що бачив я в Полтаві.

Я сів — і кілька хвилин тяглося мовчання.

— Ну, кажи, ледащо, — промовила Маряна Яки-мівна, — що ти бачив у своїй пудній Полтаві.

— А що я там бачив? грязюка та й більш нічого!

— А що-ж ти там мав робити стільки часу?

— Те-ж нічого!

— На віщо-ж ти їздив туди, вітрогоне ти старий?

— Так, прогулятися!

— Так, прогулятися? Чи чуєте, люди добрі: так

Оркестр наш сливе весь пущено «на оброк», й він помандрував у Київ. Обрали були мене за капельмейстра, та я на-одруб одмовився й випросив собі в управителя місце лісника в Д. Служба ця саме прийшлає мені до смаку: вештаює собі цілієнький день по гаю, паче роблю діло, а ввечері — на хутор. Віольончеля зосталась при мшні. Слухачі мої — пайцирїйші слухачі, і я прямє раюю. Як би ще до цього колишня жвавїсть та безтурботнїсть Наталі, так я був би зовсім щасливий. А то вона чоєось така сумна ходїть, що я не розумїю, що й дїяти.

Маряна Якимівна те-ж паче змінилась, те-ж чоєось замислюється иноді й сумус. Сам тільки Антон Карлович, як і попередю, мовчить та добросердно всміхається. Що до мене, так вони всі, як і попередю, ласкаві, тільки ніби щось ховають.

Мене-ж це мучить, й я иноді цілі дні ходжу по гаю та плачу, сам не знаю з чоєо ..

Назад тому кілька днів Антон Карлович їздив до нашого управителя й вернувся пезвичайно веселим, таким веселим, що примусив мене з Наталєю грати «Горлицю», а сам трохи не пішов у танець. Тим часом ні до кого ані слова, через що він так радїє...

Через тиждень після цієї радості Антон Карлович, не кажучи нікому ані слова, знов поїхав до управителя, а над вечір того-ж таки дня прислав записку, щоб його не сподівалися вечеряти, бо він з управителем поїхав у Полтаву. Ми, певна річ, здивувалися й хвилини з пять не могли промовити ані слова, тільки дивились одно на одного; парешті першою озвалася Маряна Якимівна.

— Що-ж отсе він зо мною зробив? От уже тридцять літ, слава Богові, ми з ним не розлучалися ані на єдиний день, а тут... узяв та й поїхав, хоч би-ж був слово промовив. От до чоєо я дожила, безгаламна! — І, трохи помовчавши, вона тихо заплакала, Наталя те-ж, і, взявшиє за руки, вони пішли до покоїв.

Я, наче вкопаний, лишився на місці й довго-б так простояв, як би Наталя не покликала мене до покоїв.

Після довгих розмов та гадок, на що та до чого, можна мовити, крадькома поїхав Антон Карлович у Полтаву, я наважився зараз-же поїхати в Кленівку й довідатись добре про все на місці, а щоб їм не було страшно без муштини, я сховався до млина й попросив старого мірошника на хутір, як сторожа та оповідача. (Наталя дуже любила слухати його старі казки та приказки). До світа вернувся я на хутір з Кленівки, ні про що не довідавшись. Конторські писарі, користуючись з відсутности управителя, понапивались горілки, й на моє питання відповідали: «Виїхали в Полтаву!» та й більш нічого. Наталя заснула, а Маряна Якимівна ждала мого повороту біля садових воріт і, задрівши мене, підбігла до мене з питанням: «Що?» Я, хоч і гірко мені було, відповів їй, що в Кленівці ніхто нічого не відає.

— Ходіть же в його хату та відпочиньте з дороги, — мовила вона до мене й, затуливши руками свій вид, так пішла до будинку.

«Бідолашні молодиче! подумав я, дивлячись їй у слід; певже так міцно здружилася ти з ним, що не можна тобі й одного дня прожити без його? Щаслива, завидна твоя доля, і багато-багато жінок мають право завидувати тобі. А тобі ще більше, щасливій старій, мусять завидувати чоловіки-бідолахи!»

Минув день, другий, нарешті й третій, а про Антона Карловича ані слуху, ні духу. На хуторі все так затихло й запудилося, що я боявся й подумати про музику.

Маряна Якимівна всі дні ходила взад та вперед однією доріжкою і тільки мовчки зітхала, а за нею й Наталя...

Здавалось, що ми вже на віки попрощались з нашим Антоном Карловичем. В день Маряна Якимівна часто заходила в його хатку, чого раніш ніколи не було, змітала хусткою порох з електричної машини та инь-

прогулятися! Ах, ти сива, стара голово! І це тобі не сором так мордувати мене на старості-літах!

І Мар'яна Якимівна поцілувала його так ніжно, так просто, сердешно, як цілує найніжлівіша мати свою любу дитину.

Вечір мінув тихо та весело.

Другого дня всі прокинулись рано, а Антон Карлович раніш за всіх. Розбудивши мене, він мовив:

— А що, приготував ти що для їменишниці?

— Приготував, — підювів я.

— Ну, дак уставай лишень, убірайся, та підем поздоровляти: вона вже бігає по саду.

Я вимився на швидко руку, вбрався і, взявши свою рожу, пішов до будинку слідком за Антоном Карловичем. Наталя, побачивши нас, побігла до покоїв. Ми ввійшли слідком за нею, а вона вже сиділа за чайним столом, наче нічого не відночи, біля Мар'яни Якимівни, її просила сухаря до чаю.

Я поздоровив її й підніс свій скромний дарунок. Антон Карлович те-ж поздоровив і, витягнувши з бокової кишені на чотирьох зложений папір, подав його Наталі, промовивши:

— Отсе тобі гостинець з Полтави.

Промовивши це, він, усміхаючись, сів біля неї. Наталя довго мовчки читала той папір і, не дочитавши, упустила його з рук і кинулась плачучи обнімати та цілувати Антона Карловича, а ми з Мар'яною Якимівною, дивуючись, поглядали одно на одного. Нарешті, я підняв папір, подивився на його. — то була моя «отпускная»!...

Все, що казав би я вам про свої чуття и що величню хвилину, все-б отсе її трохи не було похоже на те, що я почував.

— Віольопчеля те-ж наша! — мовив усміхаючись Антон Карлович.

Я впав перед ним навколінки й цілував його руки, обливаючись сльозами.

— Ну, Наталка, тепер твоя черга, — кажи! — мовив Антон Карлович, звертаючись до Наталі. — Візьми отсеї папер та віддай навіюму другові й скажи: »отсе тобі має придати«. А ми з Маріяною Якимівною скажемо: »Боже вас благослови!«

Всі четверо кинулись ми одно до другого й облилися сльозми.

І от більвіє тижня, як має доля не дас мені спати. І знаєте, хто все отсе вчинив? Наталія моя люба, моя безцінна Наталія! Вона зреклася знатних та багатих, а обрала мене, кріпака-музику... і, признавшись по правді своїм щирим добродіям, просила їх діяти з нею, що хочуть. А добрий, мовчазний Антон Карлович, не довго думаючи й не кажучи нікому ні слова, зробив по своєму, за одним заходом. Він заплатив за мою волю з віольончелею 2500 карбованців. Як би Клепівський був моїм паном, цього-б ніколи не сталося! Спасибі тобі, Лисавето Федорівно! Тобі й не спитьсь, що ти певнина причина мого теперішнього раювання...

Саме тепер Антон Карлович хлопоче, аби віддати мене до канцелярії предводителя дворянства — це вже я й сам не знаю нащо, — а коли це станеться, тоді ми з вами бачитимемось, принаймні, тричі на тиждень. А поки що, приїдьте у неділю на хутір і полюбуйте з людей, зовсім щасливих.

Прихильний до вас — Музика.

Доцитавши цього листа, що написало його саме щастя, мене огорнула якась хоровита задума. Боже світе! Невже то були заздрощі? Ні, я не зазирив нікому в світі! То було гірке, невиправно гірке чуття самотності. Й трохи не заклавав з внутрішнього болю.

Тим часом, коли я зібрався рюмсати, увійшов до мене Іван Максимович і спитав:

— А що, чи далеко вже прочитали моє немудре оповідання?

— Все прочитав, — відповів я.

- Йї описання весілля?

- Ні, не читав.

- То прочитайте, безпрерібно прочитайте, бо я, можна мовити, найбільше сподіваюсь на ефект цього величнього малюнку.

— А скажіть, Іване Максимовичу, чи старі ще живі?

— Здоровісенькі, а про щастя нема чого й казати! А як би ви бачили, що то за внуку дав їм Бог! Суцний янгол Божий!

Я знов замислився.

— А зкасте лишень що, Іване Максимовичу? — спитав я його через хвилину.

— А що?

— Пустіть мене завтра самого на хутір, а ви в неділю приїздіть.

— Ні за що! А коли вже вам так схотілось, дак і я з вами завтра поїду. Та чого це вам так раптом?...

— Така вже в мене вдача: я дуже люблю дивитись на щасливих людей і, на мою думку, нема нічого кращого, любійшого, як постать щасливої людини.

— Це суцна правда.

Другого дня ми були на хуторі, і я бачив і був щасливий щастям цих простосердих, щирих людей. Бачив і свідчу правду цього неложного оповідання.

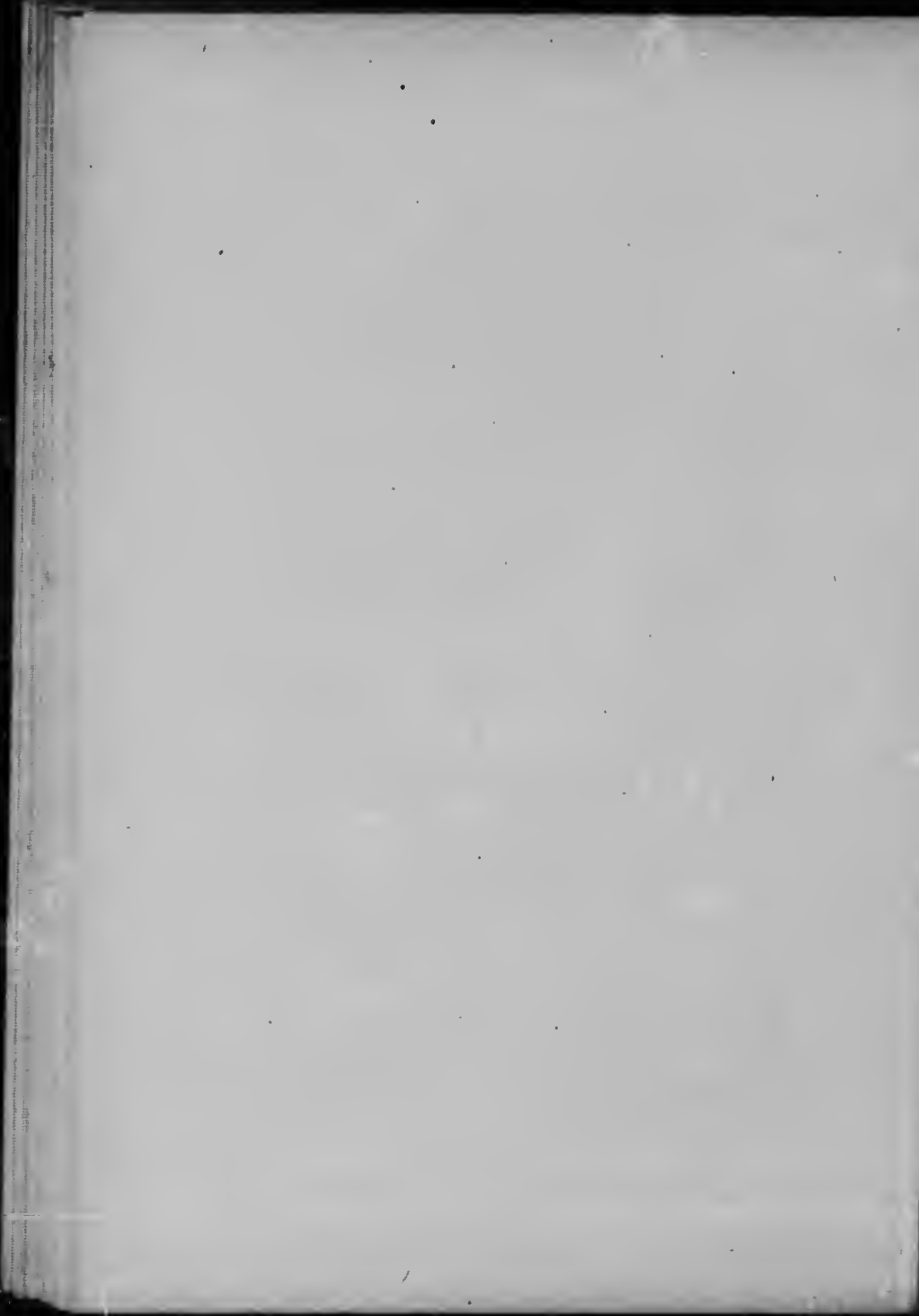
15 Січня, року Божого 1857.

е
к-
е-
?
л
и
—
в
к
..
сб
а-
и-
i

ВАРНАК

В нашому величезному православному російському царстві є невеличка країна благодітна; така невеличка, що на її помістилось би чотири німецьких держави, та ще в додачу зосталось б місце і про Францію. Живуть по цій країні різні народи і поміж ними народ великоруський — православний. Отсей народ не оре, не сіє нічого, окріч днів та кавунів, а хліб їсть білий, пше-нишний, що по своєму називає «жвлячик», і насичує свою річку славетну, вєлавляючи її дбахюю, золотим дном із срібними берегами.

Коли на землі убогій, мало родючій, де чоловік бється, борється з невдячним ґрунтом і часом падає, знемігнись від тяжкої праці та злиднів, бачиши бруд і убожество, то й тоді бере тебе сум бачити бруд і злиді. Сумно, не вимовити, як сумно. А яково-ж то, коли бачиши оті огидливі злиді в такому краю, що, мовляв, тече по йому мед та молоко, — от, як приміром і по нашій країні!? Гидко, та ще гидче, коли між отими лінивими злидними зустрінеш і замійність, і з нею велику силу гидкого бруду та темноти.

А от по отій благословенній країні зустрінеш не-оте часто-густо. З якої-ж причини такі злиді в краю, що тече медом і молоком? Еге!... Це дуже важне питання політично-економічне; нехай колись гуляюму в нашу на цю тему історичний роман на чотирьох томах, та шильовуватиму змалювати там з мікроскопічними подоро-бницями порови, звичай і історію цього православного на-

роду. А поки доспіє в моїй голові той знаменитий роман, я розкажу вам ось що.

В отій благодатній державі є, та ще й не глибоко під землею, величезний шар соли, а на тому шару стоїть невеличка фортеця; народ зове її «Солянню Защитою».

Раз випала така пригода, що примусила мене одвідати ту «Солянню Защиту».

В першу неділю мого перебування там я помітив у церкві старого, зовсім сивого діда, ще досить свіжого; твар його була незвичайно виразна й благородна. Він правив в церкві за дяка; становив свічки перед образами, здійман нагорілі гноти, тушив свічки, при кінці служби ходив з карнашкою, замісць титара. Мене думила його величава постать: височезний ростом; сива, довга хвиляста борода; біле густе волосся, що повисло кучерями; черні густі брови, твар зграбна, чиста, щокви злегеньки червоні, наче в молодого парубка, — одно слово: його можна-б взяти за модель на Мойсея Боговидця, або на Гомерового Пестора.

Симпатична, стариківська краса цього діда так мене причарувала, що, виходячи з церкви, я спитався у куливого інваліда: хто такий отой дід? Інвалід відповів мені досить лаконічно: «Та то, добродію, колишній варнак, а тепер перебуває тут на поселенні. Що за доброї душі людина, і не сказати». Тоді я зупинився біля церкви й очима провів того дідуся. Чим більш я на його дивився, тим менш здавався він мені похотим на варизка. Але-ж інвалід не сказав би такого слова безбач!...

Я пригадав собі, що колись тут одконували засланиці сім'ї і що чимало з них, відбувши свою тяжку кару, муштру тут же й оселилися. Але-ж хіба така благородна твар могла бути у злочинця?... Я став на тому, щоб довідатися про подробиці з минулого життя отого поважного діда.

За тиждень я вже довідався, що він справді тутеш-

ній поселенець і суцце чесна людина; чоловік хоч і незаміжний, одначе-ж і не злидар, живе власною господарю; хатина у його хоч невеличка, але живе він так, що дай Боже, аби і по великих будинках люди жили з такими достатками, так чепурно й чесно.

Було при йому чоловіка десять робітників; хоч вони й Кіргізи, та дай Боже, щоб і Великороси так робили, як оті напів-хизжі Кіргізи! Ще довідався я, що на той рік неодмінно його за його чесноти виберуть на титара і т. ін. Я став на тому, щоб снізнатися з ним, та за доброї нагоди довідатися певнійше про його минуле життя; коли буде там що такого, що має вагу про моральне виховання, так запишу й надрукую.

Чи вам коли траплялося зустрічати діда такого поважного й шляхетного, що мимо волі здіймеш перед ним шанку й вклонився? Мені таке траплялося.

Раз якось зустрів я того діда, коли він ішов з вечерні; я мимо волі поклонився йому. Він одповів ввічливим поклоном і снітався:

— Здається, ви не тутешній? Щось мені не доводилося вас тут зустрічати.

— Ваша правда; справді я не що давно прибув на вашу «Защиту».

— Здалека?

Я одповів.

Дід простяг до мене руку; я трохи-трохи не поцілував її.

— Ви земляк мій, — мовив він журливо. — Чи давно ви покинули нашу прекрасну Україну?

— Не більш року, — відповів я.

— Щасливі ви. Ви так недавно ще бачили наш Богом благословенний край. А от я більш вже тринадцяти літ не бачив його... Що там тепер діється?

У діда навернулися сльози.

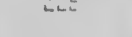
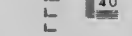
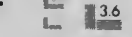
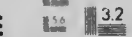
— Коли матимете час, — мовив він, не погордуйте

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

провідати й мене; нехай хоч подивлюся я на земляка. Будьте-ж ласкаві, зайдіть до мене!

Вже-ж так, я зрадів такому зазиву. За кілька хвилин ми прийшли до невеличкої, біленької, хатинки під солом'яною крівлею. Хата нагадала мені Україну. Біля воріт зустріла нас пристаркувата молодиця в українському вбранню і повітала нас, промовивши:

— Добрий вечір!

— Добрий вечір, Мотре! Прощу вас сердечно до нашої хати, — мовив дід до мене. — От, бачте, недалечко живуть наші земляки Харківляни та Куряни, так я і взяв до себе землячку за наймичку. Воно все так само якось ліпше.

Кажучи отсе дід привів мене в хату. В середині хата, як і з окола, нагадувала Україну: стіни вимазані білою, а долівка жовтою глиною; по долівці натрушено пахучої трави, округ понід стінами широкі, дубові лавки, чисті такі; перед образом Скорблиці Божої Матері горіла лампадка і стояв аналої, вкритий чистим білим рушником з широкими торочками; на аналої лежала книжка, видом ніби *psalter in quarto*.

— Сідайте, прошу вас, дорогий мій гостю! — мовив дід.

Я сів і почав уважно розглядатися по хаті, певніше мовити, я любувався нею. Скрізь і на всьому знати лад доброго господаря і піклування господині; усе чепурне, чисте, припадливе. Довга вузка грубка, замість перегородки, ділила хату на дві половини; груба оздоблена візерунками, виіпленими домашнім художником. (Такі грубки можна бачити по Волні й на Поділлі). На покуті перед образами стояв стіл, зашаний бухарським килимом, а поверх його білий настільник; на столі лежить житній хліб, прикритий до половини білим тонким рушником, гаптованим різнобарвними шовками; біля хліба стоїть порцелянова солянка, з білою, немов той цукор, сіллю. На другому кінці столу книжка, ніби

«Четь-Мшнеї» в червоних сап'янових налітурках, з золотими візерунками, але вони від часу вже потемніли. Потім я довідався, що то була Біблія, прегарного кнївського видання року 1743, з високо промовистим присвяченням гетьманові Розумовському; видання дуже рідке. На стіні між вікнами висів у визолоченій рамі естамп, гравірований Мілером з малюнка Домінікана Цантвері «Іван Богослов». У кутку біля дверей стояла паляця з стенового дерева джигилу, а біля неї на гвіздку висіли кайдани. Дід тим часом хазіянував десь на дворі й вернувся до хати тоді саме, як я роздивляв ці кайдани.

— Що, земляче, любиєшся моїм трофеєм? Тяжкий трофей! Я придбав його довголітнім злочинством і приніс його сюди на погах, аж із самісінького Житомиру, і тут посив його дваццять років. І тепер ще караюся їм і каратимуся й сповідатиму йому свої гріхи до самої могили.

Все отсе дід промовив таким голосом, що всю душу збентежує, і я не міг вимовити ніже єдиного слова утіхи недужому дідові; я сидів мовчки, доки він не озвався.

— Вибач мені, старому грішникови, земляче! Своїми нечистими споминками я зхвилював твою душу. Що діяти! Проти волі рветься язик... Я держу у себе отсю трекляту ознаку людського приниження; держу на кару власної душі... Але покиньмо минуле, ліпше побалакаймо про що небудь инше. Розкажи мені, друже мій, що небудь про нашу лобу Волнь та про Поділля.

Але-ж я цілком не спроможен був нічого говорити; я швидче попрощався і пішов. Дід не змагався, прохав тільки провідувати його, коли матиму час.

Час у мене був, і я трохи що не що дня навідувався до діда. Часто ми з ним балакали за північ і кожен раз спостережав я за дідом нові честноти: він був освічений, наче любий аристократ того часу, з тією ріжницею, що любив читати переважно італіянських поетів Бокачіо,

Аріосто, Тасса, а »Божественну комедію« він читав по пам'яті.

— Давно вже я нічого не читаю, — мовив він раз якось, oprіч одісеї »Божественної комедії«. Та й на що тепер читати? Було колись і я читав, і вшмався чудовими оповіданнями прекрасного мистецтва. Тепер годі вже; зостарівся, одерев'янів і вже нічому не можу спочувати так, як колись. Та правду сказавши, яка виїшла користь з того читання? Що я зробив з свого чистого, молодого спочуття!? Певнійше мовити: що люди з його зробили?... Гріх та горе без краю. Коли-б я нічого не читав, та коли-б був не мапувся ні до чого, не тим би я був! Був би з мене простий хлібороб, добрий чоловік, а тепереньки, що я?

Що вечера ми з ним ставали все щирішими та щирішими. Раз якось я направив його на думку, щоб він повірив мені своє горе, щоб розказав мені про свій молодий вік. Він довго буцім не хотів мене розуміти; йому прикро, гірко було споминати свою минувшину. А потім раз якось і каже він до мене:

— Друже мій! Ти хочеш почути мою сповідь? Ти бажаєш знати моє минуле безталанне життя? Тяжко тобі буде слухати, мій добрий друже, бо моє життя минуло — повне гріха, та беззаконня, а сучасне сам бачиш: немоц та самотність на чужині, далеко від моєї любої Волині. Я знаю, що мою сердечну сповідь ти слухатимеш спочуваючи, і тобі, чужому, та й то гірко буде слухати її... Ну, слухай же, мій щирій друже, слухай моє сумне правдиве оповідання. Нехай останнім разом, перед смертю, моє життя минуле воскресне і перейде перед мене десь за день. Тоді тямитимеш, в чому я спровишився, а в чому люди. Сам себе я давно вже осудив за все.

Він зітхнув, перехрестився і став розповідати, почавши з самого малку свого дитячого віку.

Отам на гранітних берегах прекрасної річки Случі,

там, де вона, верстов з дев'ять вгору за Новгородок-Волинський, звившись наче та гадюка, витворила кільце, верстов на дві впоперек, так отам, в осередку того кільця, лежать, оточені дубровою, останки величезного мурованого будинку. Колись там жила одна значна польська родина, а тепер там живуть сови та кажани.

Ото-ж справа нічиїх більш, як моїх клятих рук! Я напустив туди гадок, та птаства нічного. Ох, Господи! Прости мені цей мій певольний гріх, великий гріх!

На косогорі, спускаючись до самої річки, розкинулось, закутавшись в садки, велике село з деревляною на три бані церквою, що з старости аж почорніла. Поляки такі церкви називають у нас козацькими, через те либонь, що більшу частину таких церков побудували Козаки на швидку, підчас унії. От в тому селі я родився, родився на гріх, на страждання! Батька свого я не знаю, а матінку наче в сні бачу; бачу, як її положили в домовину й понесли на марах на гробовище... Ле-зе памятаю, як піп над її тілом прочитав молитву, надруковану на білому аркуші червоними та чорними літерами, та прочитавши й закрив неніше лице тією молитвою... Тоді труну забили, спустили її в яму, піп запечатав яму заступом хрест-на-хрест, сказав мені кинути жменю землі на труну моєї матінки... Я кинув і пішов за людьми в село.

Пригадую ще, як в нашій хаті зібралось багацько людей; усі обідали, та тільки не гомоніли, а так тихо, тихо: знати, що вдова не лишила достатків на поминки. Отоді, як усі обідали, я грався з дітьми на дворі, а коли по обіді усі розійшлися, так мене й діти покинули: я лишився самотою з моєю зануздовою ліскою-конякою. Війшов я в хату; тут сусідка наша, теж вдова бідолашна, перемивала посуду. Вона дала мені шматок пирога, я з'їв і заснув на ненішій постелі. Сусідка, поприбїравши в хаті, замкнула її на засувку, а сама пішла до господи. Цілу ніч я спав самотній; прокинувшись в-ранці, чогось

злякався і заплакав. Плакав не довго; небавом прийшла та сусідка, принесла мені повну миску угорських слив і забавила мене. Бабуся та посишала курям шишо, пагодувала сірого kota й рябого собаку, взяла мене й повела до своєї господи. У тієї удови-сусідки була доня, старіійша за мене на кілька років; вона мене приголубила, пагодувала яблуками, грушами та иншими ласощами. А коли я йшов до дому, вона мене проводила; коли, не знаходячи в хаті матері, я починав плакати, вона забавляла мене, кажучи, що мати поїхала десь на ярмарок і привезе гостинця «медяного москаля». Вже-ж так мене те і втішало. Отак трохи-потрохи і став я забувати свою велику страту... Вдовівна змогла тому. Я привик до неї, наче до рідної сестри. І справді вона заступила мені рідну сестру. Потім я гадав собі матіррю її назвати, та Господь не призволив благословити мої думки. Часго провідував я нашу опустілу хату. А скажіть: чи є що сумнійше, як пустка? Я їй досі не забув того страшенно-сумного вражіння, яке тоді обгорнуло мене! На страстному тиждні великого посту він, обходячи своїх параквіян з молитвою, зайшов і до моєї бідоланної добродійки; побачивши тут мене, взяв мене до себе, обіцяючи вивести в люди. У пона був син Ясь, мій ровесник. Не тямлю, з якої речі, він з першого разу не сподобався мені. Мене почали вчити вкуні з Ясем. Це бул. дуже мені не до смаку, а про те я вчився добре, а Ясь був тупий. От же Яся хвалили, а про мене казали, що я ліптюга й тупиця. Прикро мені було з такої несправедливости, і я почав утікати від пона до своєї добродійки. Звіден мене знов приводили до пона, а він жестоко карав мене за втікання.

Раз якось утік я від пона до своїх приятелів, але боявся увійти до їх в хату й цілісенський день сидів у буряні під плетнем, та все ждав: чи не вийде сестра з хат. (Я звав вдовівну сестрою). Нарешті вона вий-

шла; я обізвався до неї і попрохав хліба. Вона принесла великий окрасць хліба й шматок сала. Я, плачучи, поцілував її і сховався в густому сливняку.

Вгамувавши голод, я заходився дбати про пічліг. До пона піду — битимуть; до вдови піду — вона одведе до пона і всетаки вибють мене! Піти хиба в свою пустку? — боязко. Мізкуючи собі, — я виїшов за парину. Тут на полі стояли полукішки жита. Не мізкуючи довго, я престо до полукішків, примостився під першим і заснув сном непорочности. Ї ночі прокинувся, чую — десь далеко вовки вчють. І досі не забув я того перприємного чуття! Не був те острах за життя, а якась мішанина остраху й огидливости. Потроху вовче голосіння почало затихати; я, скарлючившись з холоду, вкрився споном і знов заснув.

Рано вранці розбудив мене лановий, оперезавши гараником.

— Ти що тут робиш? — спитав грізно у мене.

— Сплю, — відповів я.

— Я тобі дам «сплю»! Нема йому другого місця спати! Хиба в тебе хати нема?

— Є, дядечку, та тільки пустка, — одповів я скрізь сльози.

— Ну, а батько-мати у тебе є?

— Нема, дядечку! Я сирота.

— Ге! Коли сирота, то йди за мною.

Він повернув коня на шлях, ударив його злегенька гараником і поїхав, а я йшов босоніж по колючій стерні; у мене все тіло тремтіло з холоду та з остраху.

— Чи не поведе він мене, думав я собі, крпій Боже, до пона? З такої думки я хотів утікати від його в село і сховатися де небудь в буряні, але-ж він раз-пораз озирався на мене і правив свого коня в бік суротилежний з селом; нарешті привів мене до ванського двору і оддав мене до рук управителя, розповівши йому, де він мене взяв.

Управителем був добрий і старенький панок — Кошулька; він звелів носити мені з домодільної пійстри куртку й штани, і я лишився жити у його за покоєвого козачка. Прожив я у його осінь і зиму; не вельми ліши було мені у нана Кошульки, ніж у попа; різниця тільки та, що мене не вчили письму, а бив і щіпав мене кожен, хто хотів. Раз, на весні, побачила мене на дворі стара графиня (управитель жив щею в однім дворі тільки на одишбі, у флігелі). Писала вона мене до себе, спитала, як мос найменш, і пішла собі до покоїв, а на другий день кравець зняв з мене мірку і пошив одержу, та вже не пійстрову, а сукняну, з тонкого, копитовного сукна; справили чоботи й шапку, а перше я й та ходив. Нарешті дали мені чисту сорочку. І тим мене умилли, розчесали, приченурили в нову одержу, і тоді нани Кошулька одягся в новий синій фрак з мідцями гудзиками, й повів мене до графині. Черговий гайдук доложив їй про нас. Графиня казала покликати нас до приємового покою; тут ми її довго чекали, і пан Кошулька увесь час стояв. Мені дивно було, що в покої така сила стільців, а він не сідає, стоїть. Нарешті графиня виїшла; повітала управителя, кивнувши до його злегенька головою, і веліла покликати панну Магдаліну. Через хвилинку з бокових дверей виїшла панна Магдаліна. Чарівне, незабутнє видіння! От наче зараз її бачу: молодда, стрійна, прегарна! Задумані вирази її голубі очі дивилися на мене; її сиритний погляд вразив мене. Вона була донею одного пана, що процвндрив своє добро. Магдаліна була добре вихована й через те графиня прийняла її до себе за компаніонку собі, і до малого свого сінка за гувернантку.

— Отсе, любда моя Магдаліно, — мовила графиня: — рекомєндую тобі компаніона і лакея мосму горопаніному Болєславові; візьміть його до себе, нехай вони, за вільної години, бавляться у-купі.

З тим і пішла, а Магдаліна взяла мене за руку й

повела до свого покою. Тут зустрів мене хлопчик трьохліток, худорлявий та зеленкуватий. Це був граф Болеслав, графинин одинчик. Він доволі нахабно спитав мене:

— Як тебе звати?

Я тихенько відповів: — Кирилом.

— Фе!! Яке хлопське наймення. Та це дарма, я зватиму тебе Яном. А що, Яне! умівши ти грати в коників?

— Ні, не вмю.

— Так я тебе вивчу.

І зараз же взявся вчити мене. Я цю науку розумів не згірш за його, однак я не хотів бути з ним щирим. Другого дня вранці, коли граф Болеслав ще спав, панна Магдалина нагодувала мене булкою з теплим молоком і, ніби сестра та, спитала в мене, хто були мої батьки й де вони? Я розповів їй усе з такими подробицями, що вона поцілувала мене й заплакала. З того часу вона що дня поїла мене теплим молоком і годувала солодкими булочками.

— Ну, Ясю (усі вже стали звати мене Ясем), хочеш ти вчитися? — спитала в мене панна Магдалина. Я вчився у попа, а коли ви вчитимете мене, так я вчитимуся; коли-ж не ви, так і не хочу, щоб мене вчили.

Вона всміхнулася і мовила:

— Я сама тебе вчитиму! — і показала мені французького букваря. — Глянь, чи знаєш ти отсі літери?

— Ні, у попа мене вчили не по такій книжці.

— Ну, я вчитиму тебе по цій; з цієї лекше, — і стала проказувати мені пові для мене літери.

На дивовижу їй і на радість, я швидко вивчив усі літери французької мови, а коли почав добре читати по-французькому, вона заходила вчити мене по італіянському; це була тоді модна мова: Магдалина любила її. І тут я показав себе вдатним і незабаром догнав Бо-

леслава. Паппа Магдаліна певимовно раділа з моїх успіхів.

Земля тобі пером, прекрасна, добра душе! До віку не забуду я твоєї привітної, ласкавої бесіди, твого сердечного спочуття до моєї гіркої долі!... Паппа Магдаліна полюбила мене так, як тільки мати може полюбити свою дитину-одиночку. Час ішов, я зростав, учився пильно її з успіхом.

З графом Болеславом ми цілком не могли дружитися: у його була якась гниха не дитяча, завчасна, було щось таке, що відбивало мене від його. Інколи він був приязним до мене за те, що коли він напустує вже через край, так я усю вищу приймаю на себе... А вже-ж за це мене не глядили по голівці. Через пустоти Болеслава стали мене вважати трохи що не за розбишаку. Сама тільки паппа Магдаліна тямла про мою великодушність і за те наділяла мене незвичайними своїми ласками.

Графиня була людина світська, колишнє панування на шви сальонного життя збалувало її: вона любила бенкети, де була першою між провінціалками; читала французські та італійські оповідання і більш нічого не робила. Син її, хоч і зростав під одним дахом з нею, але вона його бачила раз, або двічі на день, та й то мимохіть. Раз спостерегла вона, що Болеслав — хлопчина вже здоровенного росту, і що треба покликати до його вчителів, бо вона хоче підготувати його до університету.

Покликали вчителів. Почалася наука. Як слуга і я був на лекціях і стежив усе, що читали, чому вчили графа. Я майже що завжди готовив графа до іспиту, бо він, чи не хотів нічого пам'ятувати, чи не спроможен був тямити те, чому його вчено.

Паппа Магдаліна, як і спершу, лащила мене, любила й розмовляла зо мною тільки по італійському. Увечері отсе розпитас мене, чи тямлю я те, що чув на лекціях, що читали графові, та годі вчить мене грати

на роїлі. Сама вона була суцзя артистка на цьому струменті; часто було за-північ сидить вона та виграс чудові твори Бетховена. Вона більш за всіх любила Бетховена: він тоді саме тільки щ. виступив у музичному світі. А я було сижу в куточку і не попорохнуся, та все слухаю, аж доки не заплачу, не тимлячи, з якої речі. Музику я полюбив загарливо й за те мушу дякувати Магдалині. За рік з чимсь там — ми вже грали з нею на чотири руки де-котрі сонати Моцарта й Бетховена. Раз графиня застала нас саме, як ми грали; вона за те ремствувала й патякнула, зовсім правдино, панні Магдалині, що я народився не для музики, а до плуга та до рала. Панна Магдалина почула всю вагу цього патякання, обняла мене й гірко заридала. За нею і я заплакав; хоч і не зовсім добре зрозумів графинине патякання, одначе я тямив, що з того патякання панні Магдалині — прикро.

Граф зростав швидко, а вчився вельми повагом і туно. Не скажеш, що у його зовсім не було хисту: ні, дещиця була у його, але й вона заглухла через недбалість не обачної матері. Графиня раз-у-раз раділа з успіхів свого любого сінка Болеслава, а всі успіхи його не йшли далі гармонічного белькотання по італіяньськи; вона була у восхиті і нічого більш не вимагала від свого любого Болеслава, хоч і готовила його до університету. Учителі справно брали платню і робили своє діло, як наймити, або як це велика половина учителів робить: що дня читали свої лекції, або, за вільної години, балакали про полювання з хортами і т. і. Одна панна Магдалина, немов та мати вражлива, піклувалася про його моральне виховання; але-ж і їй перешкожали оті графинині восхити, що були зовсім не до речі. Тим часом Болеслав вже добре тямив (а може й учителі напутили його тямити), що він граф, та ще й пребагатий, і що йому не треба жадних знань та чесноти. Часто своїм і грубіанськими зчинками він доводив до сліз паню Магда-

лину. Тяжко було мені дивитися на ту шляхетну, прекрасну панну; в душі я ненавидів Болеслава; коли-б не вона, я давно скрутив би йому в'язи; так же — от як він було її жестоко образить, а вона горонаха приголубить мене й промовить святі слова: «Любіте її ненавидящих вас!»

Еге! от забув я повідати вам, друже мій добрий, що графиня була, як кажуть, ні вдова, ні за-мужем: чоловік її покінчив і перебував завжди в Італії, цвиндрячи там свої подільські маєтності. Графиня з сином жила на Волліні й займалася, як сама вона казала, «едукцією» свого одинчика. От тепер і скажіть мені: якого доброго приводу морального можна було набратися хлопцеві з життя своїх батьків? Перше було він часто-густо питається у своєї піжної нени: «Чи скоро татусь прийде?» А мати йому на те відвідає, що його татусь ледащо, і коли він прийде, так вона його й на поріг не пустить. Чи добре-ж було синові чути з уст нени отакі речі?!

А про те поміж людей заміжних отакі рідні сварки так часто-густо, що немов звичайна річ і на молодого графа великого вражіння не робили. Ото-ж виховання його дома скінчилося; треба було вибрати школу відповідну його породі. З цієї речі спорудили великий бенкет, а по бенкеті покликали гостей на раду: куди впрядити графа задля освіти? Перебрали усі ліцеї, усі університети, починаючи з Гетінгенського, і нарешті прирадили впрядити його до Вільни і виготовити з його політика-економа. Через місяць графиня справила другий великий бенкет, де молодий граф визначався мазуркою. За кілька день після того бенкету граф у величезному доріжньому берлінні рушив до Вільни. Я почув, що мені стало вільнійше, бо він стояв перепорою поміж мною і панною Магдалиною. При йому мені не можна було промовити до неї простого слова без того, щоб той лхпий хлопець не почав з неї бідолашної глумитися. Нарешті він поїхав. Ми лишилися самі: дійсне самі, бо

в цілому домі не було ніже єдиної людини, щоб з нею можна було побалакати так сердечно, так щиро, як ми з нею розмовляли. Стара графиня ледве помічала присутність панни Магдалини у неї в домі; така грубіянська неувважність тревожила панну, і кілька разів вона захожувалася покинути графиню. Але-ж де-б горопашна захистила свою одиноку голову? Вона готова була побратися з яким небудь неотесею-посесором, аби тільки спекатися графині; так же неотеси посесори не беруться з убогими дішчатамц, а у бідної Магдалини нічогоїшенько не було, опріч чистого, благородного серця.

Повіряючи мені свої задушевні думки, вона казала, що житиме у графині тільки доти, доки я не виросту й не дійду до спромоги сам собою орудовати: тоді вона перебереться у Варшаву, або у Вільну й піде в черниці-кармелитки. Царство небесне твоїй добрій, твоїй праведній душі! Тужливо було мені чути її щире сповідь, її непорочні гадки. Було отсе геть за північ просидимо, наговоримося, наплачемося і розійдемося до другого вечора майже щасливими. Часто свої сумні-журливі гадки вона кінчала симфонією Севастьяна Баха, що грала на домашньому органі. Це була свята Цецилія, а я було духа затаївши, слухаю її, молюся до неї. То були найчистішійші, найщасливішійші години мого сумного життя! Незабаром мене засадили писати в панський конторі. Отут то й почув я свою гірку неволю! Тут вперше почув я слово: крєпак! Гірке, кляте слово! І клятий той день, коли я його в-перше почув! Та нічого було робити, треба було коритися долі. Настав тяжкий для мене час. Одна тільки незабутня панна Магдалина спроможна була втихомирити й заспокоїти мене. Одній їй дяка за те, що я не паложив на себе грішних рук... А може-б поно їй ліпше було?... Та ні! Вже, хоч яке сумне та тяжке наше життя, але ми не маємо права укорочувати його. Нехай Той його відбіре у нас, Хто наділав нам його

Так ото й пишу я собі в конторі, а по вечорах га-вдіуюся до вашні Магдалини. Про що тільки ми з нею не балакали! Про що ми не марили! І всі наші гадки, всі мрії розвіялися, немэв дим той по ясному небу. Вона давала мені книжки доброго змісту, які можна було здобути в графіценій книгівні. Книгівня ця була трохи чи не вся з французьких романів та італіянських повель двоїстого змісту.

Інсарі в конторі глумилися з мене, звали мене паншем, білоручкою, та Німцем, за те, бачте, що я читав не московські й не польські книжки... Раз ото у жинва наказали мені з зановим переписати на лану й жещців і кони пшениці. Іду я повз жинць: бачу, одна молодиця буцим знайома мені; біля неї поміж сновів спить дівчинка, років зо три їй; прикрите воно холодком зеленим і завітчане мольовими квітками; біля неї глек з водою і торба з хлібом. Я довго любувався прекрасним личешком сонної дитини, та налюбубавшись і питаю у молодиці, як її наймення, щоб завести до реєстру жинць. Вона відповіла. Наймення і голос здалися мені знайдомими. Я спитав, чи вона часом не Домаха, доня такої й такої вдови?

— А вже-ж, вона і є, — відповіла вона.

— А ота дитинка — твоя?

— Моя.

Я розпитався у неї про її життя, нагадав їй, як вона мені, голодному утікачеві, дала шматок хліба. Вона нагадала й собі, пізнала мене, зраділа, наче братові рідному, й прохала провідати її в її старій материнській хаті.

На другу педілю, після служби, зайшов я до неї в знайому мені хату. Вона розповіла мені, що стара її мати, моя добродійка, давно вже вмерла, а вона по смерті матері виїшла замуж; небавом чоловік її утік на Бесарабію, покинувши її самітною з малою дитиною. Вона прохала мене пообідати в неї, чим Бог послав; я зго-

дився; вона, горопаха, трохи не плакала, що не було в неї навіть пятака на чвертку горілки. Безталанна!... Скрізь по хаті у неї знати було злидні; але все було охайно й чисто; хата була вимазана, хоч і жовтою глиною; білу глину, бачте, треба купити, або виміняти на хліб, а за жовтою тільки піти на берег Случі. Усе хатне добро було до ладу, в чистоті. Сорочка на їй і на доні були чисті, білі. Усе в неї було в такій охайності, що й самі злидні здалися мені не такими огидливими, якими досі здавалися. Попрощавшись з нею, я пішов до дому, обіцївши їй провідувати її що неділі. По дорозі зазирнув я до своєї старої пустки. Сумно: вікна вибиті, двері поламані, доріжки заросли бураном, піч розвалилася, і в руїні тій сова звилася собі гніздо. Подивився я на цю руїну — мені сумно стало... Я глибоко почув свою самотність. І прийшла мені в голову думка: оселитися в своїй пустці. Але що-ж я в їй робитиму? Одружитися хіба? Так з ким же? З кріпачкою? Як же я житиму з нею? Поміркував і став на тому, щоб оновити свою пустку, та поселити там мою нову — стару знайому, виховати по своєму її доню та тоді й побратися з нею. Подумав-погадав і рушив до своєї контори. По дорозі розігралася моя молода фантазія і перед мною стало все щастя, усе раювання мого рідного життя. У вечері я поділився думками з панною Магдалиною. Вона зраділа, аж заплакала; цілувала мої руки, назвала мене своїм сином, своїм братом рідним, казала, що я чиню добре християнське діло, захищаючи від злиднів і горя удову з сиротою; нарешті приобіцяла допомагати мені в усьому: і радою і грішми, вивчити мою будущу дружину і грамоти й музики і господарства. Другого дня заходився я коло цього діла: випрохав собі на кілька днів волі, наняв майстрів, і почалася справа мого дитячого житла. До хати, замість комори, приставив я світличку, сад обгородив повним частоколом, біля хати лишив місце під квітки, не забув і про хліб

для корови і иншої животины, — одним словом, злаштував усе потрібне в хрестьянському побуті. Коли усе вже було готове, пішов я прохати свою сусідку на вхідчини. Заплакала вона, горопашна, коли я повідав, що все те збудував для неї та для маленької її Марисі.

У неділю по обіді пішов я з панною Магдалиною одвідати її. Як же вона раділа, що й панна не погордувала нею. Хата моя стояла недалеко біля панського двору, через що ми з панною Магдалиною що-дня одвідували нашу годованку. Минуло їй пять літ; ми стали мати її: панна Магдалина по-польськи, а я по-російськи.

Швидко летіли мої молоді літа, швидко зростала Марися. Зросла, стала красунею, суццою волинською красунею. Господи! було дивлюся на неї і не надивлюся. А коли було у-вечері в саду вона під гітару заспіває яку нашу журливо-мелодійну пісню, так я тільки плачу та молюся Богові... Яка-ж вона була розумна, до тепла! Панна Магдалина так було не надивується, не налюбуються її вдатністю. Я був щасливий. Вона мене кохала, — значить теж була щасливою. Щоденні справи мої теж рушали наперед: з простого писаря зробили мене конторщиком, а як помер пан Кошулька, став я за управителя у графині.

Умовилися ми, щоб після Різдва звінчатися нам з Марисею. Я упрохав панну Магдалину за весільну матір, а за батька шановного сусіду, нашого титаря... Усе було на поготові, та не судилося...

Молодий граф, скінчивши університет, не скажу на якому відділі, Бог його вже знає, на якому, рушив у чужі краї доповняти свою освіту. Ідучи, не завернув навіть до матері, тільки написав до неї. Графиня раювала, що син її так рветься до науки: вона справно послала йому гроші і кожен раз прохала, щоб він швидче доповнив свою освіту й вертав домів, бо вона вже стара, їй недалеко вже й до могили, так хоч би подивитися на його перед смертю. Але добрий син не вважав на

неньчині благання, а вона все плакала. Вона, бачте, любила його й не тямил, чим привабити його до себе. Я бачив, що вона раз-у-раз тужить, і справді недалеко їй до могилки, от я порадив їй, та на власну мою погнбель порадив, щоб вона не посилала синові грошей — тоді він мусить прїїхати. Графиня так і вчинила. За кілька місяців син вернувся до матері, а вона вже вмїрала.

З-заграниці він привіз Француза камердинера і двох бульдогів, а любій пені привіз мусянжову браслетку та згадку про те, як на поєдинку у Фльоренції він убив свого рідного батька, вже-ж пак не відаючи, що то його батько. За те стара мати обсинала його поцілунками. Було це у вересні; мені треба було зїздити до подільських маєностей графині, щоб звідтіль вислати до Одеси пшепницю та й слід за нею і самому туди їхати, продавати її. З Балти до Одеси я поїхав поштовими кїньми. Минувши дві станції, за Балтою мене постигла ніч, та степова, ясна з місяцем, тиха, чарівна ніч! По степу ніщо ніде не ворухнеться, жадного гомону, жадного руху нема, тільки коли їдеш повз могилу, так тирса на могилі буцїм ворухнеться, і на тебе ніби острах чогось находить. Ох, могили, могили, високі могили! Скільки перепливало через мою душу високих прекрасних ідей, коли я дивився на вас; темні споминки пімі минулої слави народньої, і слави й неслави! І під отї години смутного міркування чуєш було в ночі десь далеко-далеко в степу, як чабан виграє на сопілці свою одноголосу журливу мелодїю!

Лишенько мені, що не можна мені перебратися на ту чудову країну та на старости лїт послухати рїдної смутної пісні!

Було отсе зупиню я почтаря-погонича і слухаю чабана, слухаю і не наслухаюся. Бїдолашний почтар аж дрїжить, прониже його роса пічна й нудно йому стояти серед дороги, а я сижу собі на возі та поти слухаю

слухаю, аж доки не заплачу. »Поганяй швидче! поганяй, почтарю! от тобі карбованець на ниво! Почтар трухне віжками, махне гаранником, коні летять, дзвоник вис-голосить, і ось знов серед степу землянка: то поштова станція! Мені наче полекшає; одначе, ночувати не хочеться; беру коней і їду далі... Далі теж саме: широкий степ та темні могили; той же чабан, та-ж сумна пісня і той же чудовий повний місяць!

Приїхав я до Одеси, діждався своїх чумаків, продав пшеницю і з торбою дукатів вернувся до-дому.

Лихо моє, гірке лихо дожидало мене дома. Тепер, друже мій, тепер, на старості літ, після довгого бідування і то не спроможен я байдуке згадати про все те!... Віддаючи графині гроші за пшеницю і рахунок про мою поїздку в Одесу, помітив я, що в другій світлиці мигнула Мариса, та вже не в нашому народньому убранню, яке вона звичайно носила, а в німецькій голубій сукні. Мене вкололо в саме серце. Побіг я швидче до господи; Марисина мати зустріла мене уся в сльозах.

— Що сталося? — питаю я.

— Ох, Боже мій! Боже милостивий!

— Та що таке сталося?

— Доле моя! Клята моя доле!

Я довго стояв, не тямлючи нічого, а вона все плакала, кляла свою долю та цілувала мої ноги.

Коли вона прийшла до пам'яті, я спитався, що сталося?

Вона кризь сльози промовила: — графиня твою Марисю взяла в покоївки.

— Так що-ж! Великого лиха тут ще нема: я випрошу у графині, щоб вернула її назад до-дому.

— Велике... превелике лихо, — простогнала вона. Молодий... молодий граф... Будь він проклятий з усім його родом і кодом!...

— Та що таке? Що граф?

— Не питай! не говори зо мною! Іди до його! Нехай він сам тобі усе розповідає.

Вона знов почала плакати, рвати на собі волосся і, стогнучи, промовляти наймення Марисі. Нарешті я зрозумів, що моя сердешна Марися пішла на жертву гидкому, роспустному ласунові. Господи мій великий! Чом тоді не вбив мене твій грім! яка-б тоді сила гріхів обмшнула мою грішну душу! Еге! Його «судьби чесповідимі»... Інакше мені судилося!

Немов стерявшись, кинувся я грозою до двору; увійшов у кабінет до графа і тут побачив, що у ніг його плаче моя Марися. Я кинувся на його; коли-б не схопили мене двох гаремних гайдуків, не втік би він од смерті. Мене звязали, винесли до льоху й приставили вартових. Не памятаю, чи довго я був звязаний. Коли отямився, так спостеріг, що лежу на соломі в сирому і темному льоху, біля мене відро з водою і шматок хліба. По всьому тілу я чув несилу... минуле здавалося мені якимсь страшним сном. Через кілька день сили мої зміцніли. Добра моя панна Магдаліна пішком прислала мені чаю і булок, а провідати мене не відважилася. Брався я кілька разів виломити двері й втікти, але вартіві погрожали верійовкою. Верійовка не страшна мені, але двері були залізні й сікломіць нічого з ними не можна було вдіяти. Просидів я в льоху, аж доки граф, укравши у матері грошей, знов поїхав до чужих країв. З льоху випустили мене в полі. Немов звір той хижий кинувся я за браму. Це було зимою, і я без шапки побіг безбач. Небавом помітив в полі огонь; я до його. То була коршма. Я чув, що змерз, і побіг до неї.

Вхожу, бачу: в коршмі за столом два широкоплечих чоловіка, а перед ними мідна кварта з горілкою. Я привітався; вони мовчки кивнули головами. Я сів до столу й казав випити собі кварту горілки. Жид пізнав мене, і, подаючи горілки, вказав мені очима якось з острахом на моїх сусідів.

Я випив шклянку горілки, потім другу; почастивав сусідів, і вони випили. Зняв я з ними бесіду, спитав, що вони за люди? Кажуть, були в Одесі на заробітках, а отсе вертають до господи.

Я почув хміль в голові, почув, як від його солодко, і казав всипати другу кварту горілки, а сусіди мої взяли собі дві кварта. Небавом стали вони брати мене на жарти, кажучи, що я не випив ще й двох кварт горілки, а вже впився. Спершу я собі жартував, а далі пішов з ними на щирість і розповів їм про все своє життя з самого малку, та й заплакав. Один з них сміється і каже до мене:

— Еге-ге, земляче, бий лихом об землю, отак, як швець об лаву мокрою халявою!... Сльзьми, земляче, нічого не вдієш. Ми теж, сам бачиш, люди убогі, покривджені, пограбовані, а проте, хвала Богові милосердиному, пануємо. Ти тільки глянь, та подивись. Вдар лихом об землю! Ходи з нами, з вольними козаками; далєбі не калятменєся. Ми живемо на волі, весело. Будинком нашим — зелена діброва; майдани наші — степ широкий та дозвільний. У день спимо в свосму зелєному палаці, а в ночі гуляємо та топчемо ногами оксамити та золото. Що-ж, товаришу, по рукам, чи що?

— Тривай! дай трохи подумаю! — відповів я.

— А як на мене, земляче, так тут і думати ні про що: нехай вже жиє та пани думають, куди їм свої дукати ліпше ховати, що неакрадали в убогих мужиків. Не думай, а ліпше випий ось оцієї думи.

Він налив мені шклянку горілки. Я випив і подав йому руку.

— Отсе так! Отсе по нашому, а то думать... нічого не видумаси! Далєбі нічо-чого! Просто чарки горілки не видумаси.

— Гей, ти, свиняче вухо! — гукнув другий: давай вина, давай меду, давай пива! Горілки не хочу! Та

слухай-но, ти, свине, щоб було порося смажене. Индика, півня не люблю! Чуєш? Живо!

Бідний жидок затремтів і пішов з ліхтарем до льоху.

Ми просиділи за нівнич. За щирість і вони віддячили мені щирістю: з оповідання їх я довідався, що один з них був утікач, батько моєї Марисі, а другий теж волоцюга з крепаків, і промишляють вони честним промыслом лицарським, цеб то розбишацтвом.

Перед світом вони пішли спати до стодоли, а мене собі не брав, хоч я і був паний: осоружний граф не давав мені очей звести. Я тихесенько встав, вийшов з стодоли й пішов на село. Прийшовши до своєї хати, обійшов її навкруги. Гірко було мені дивитися на хату. Машинально викресав я огню і заткнув його в стріху. Через хвилину криша палала. Я зупинився на вулиці, подивився, як горить моє добро, і пішов назад в коршму до своїх нових товаришів. Почало заїматися на світ, коли я прийшов до коршми й побудив товаришів. Вони були зовсім тверезі, я був теж майже тверезий. Вони випили ще кварту горілки, — я вже не спром, кен був пити; взяли торбу, злаштовану жидом, з смаженими курми та гусьми й мовчки рушили полем до діброви. І я йшов за ними. Довго я озирався на своє рідне село, його вже й не видно було, тільки чути було якесь гудіння та видно було полум'я з моєї убогої хати.

Ми прийшли на хутір: там старенька бабуса топила піч. Товариші мої спитали у неї:

— Не було Марка?

— Ні, не було, — відповіла вона.

— Варн-ж, бабе, обідати, а ти, товаришу, ляж та спочинь!

Я ліг та заснув. Мені наснився розбишацький табір; з переляку я прокинувся і побачив, що я у розбишацькому таборі.

Минув місяць, тільки один місяць, і я став справдішнім розбишакою. Правда, я нікого не вбивав, за те

без милосердя грабував жидів-багатирів і шляхту, та й усякого, хто прїїздив у коштовному екїнажі. Начитавшись романів про великодушні вчинки лицарів розбишак, я загадався і собі так чинити, це-б то забирати у багатирів і роздавати злидарям. Так я і робив.

Минув ще місяць. Мене в один голос товариші обирали за огамана. Ватага моя швидко більшала: за чотири місяці у мене було вже більш сотні завзятців. З такою силою я одважувався вже вочевидь нападати на панські двори: успіх був добрий, бо селяне зраджували своїх гнобителів. По Волні й Подоллі селяне любили мене за мої лицарські вчинки. Слава про моє безкористя шпарко просталася між людьми, а ватага моя ще шпарчіїше зростала: за півроку я лічив вже трохи не три сотні товаришів. На одному місці я ніколи свого війська не держав, бо трудно було його прохарчувати, та ще й поліції треба було затуманити памороки, щоб не тямля вона, де я суцє перебуваю. Правда, що поліції я не вельми лякався, бо селяне мене любили і, коли-б треба було, так би приховали.

Часом я скупляв свою армію на одно місце, не на те, щоб зробити напад на неприятеля, ні, а не те, щоб у купі побенкетувати тиждень, а то й другий. Про це у мене були но гаях льохи, або давні печери. Про їх знали тільки осаули мої та де хто з певних моїх товаришів. В льохах ми ховали вино, харчі, зброю, оливо, порох і гроші. Такий льох був у мене один біля Звенигородки в братерському лісі. Люди переказують, що того льоха викопали гайдамаки р. 1768. Другий такий льох був між Заславом та Острогом; здається, і він гайдамацької роботи. Третій, найбільший, під Київом за мурами київського монастира, теж в лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за Андрія Боголюбського. На горі, де викопано ті печери, знати й досі сліди земляних валів: може це була огорожа його замиського верему. От по тих печерах бенкетував я з

товариством по кілька днів на очах китаївського ма-настира, а святим ченцям і думка про те не приходила. Світив я в печерах білими восковими свічками, що впливають у тому-ж манастирі для київської Лаври. Застилляв я ті суворі печери коштовними килимами, шаллями та оксамитами. Гучно було й весело. Я иноді й тепер перелечу думкою до того краю, згадаю колишнє й помолодію!... Ох, ох, Господи, прости мої гріхи!

Дід побожно перехрестився.

Побенкетуємо, було, кілька днів та тоді й розпуцу свою ватагу на всі вітри! До кожного відділу призначу було осаула й накажу, щоб усі осаули називалися моїм найменням і моїм прізвищем, а сам я перебирався в мужичу, чи в панську одежу і йшов до Київ, чи до другого якого міста. Одно слово я поводився, наче той знаменитий Ринальдо-Ринальдїні.

Траплялося мені часто-густо бувати на берегах Случі, біля мого рідного села, але зайти в село я боявся. Мене не лякала зрада селян, я усіх їх попадаляв — кого грішми, кого волами, кіньми чи инчим чим — кажу: я їх не боявся. Мені страшно було зустріти Марісю, або панну Магдалину. Отсе було цілісіньку ніч висижу на березі мосї любої Случі, дивлюся, як гаснуть огні по вбогих хатах моїх братів-крепаків, спокійно-покірливих своїй долі. Було плачу і каюся, та ба! Я зайшов вже так далеко, що годі було вертати назад без заповоги щирого друга. Я кілька разів захожувався провідати панну Магдалину, та все передумував: і соромно й боляко було побачитися з нею. Отак чортяка боїться зустріти чистого янгола. Тоді я був наймізернійшою і найбезталаннійшою людиною! Повештавшись коло села, полюбовавшись ясною водою Случі, я потяг до лісу, наче той сіроманець, боячись спиткати чоловіка. В лісі знаходив я свою ватагу: на широкому гіллі столітнього дуба розвішував коштовні килими та оксаміт і починав пити-гуляти з своїм злочинним товариством. Я

думав затопити своє брудне сумління в дорогому вині. Де там! Випливало воно з вина і, буцім кін скажений, впиалося до мене в серце. Під отакі страшенні години, немов на яву, ввижалася мені панна Магдалина і моя прекрасна, украдена в мене, моя наречена! Вони вижилися мені наче два янголи, розмовляли зо мною так тихо, солодко, любо, що я отямлювався і ставав зовсім щасливою людиною.

Раз якось одважився я написати лист і прохав, щоб вони побачилися зо мною на самоті: на це побачення я призначив пусту хату в саду у нашого титаря, що колись, гадав я, батькуватиме у мене на весіллі. Я став на тому, щоб кинути своє кляте ремесло й готий був зробитися хоч каторжним, аби тільки обмити бруд із свого сумління.

Я пильно ховався від товаришів з своїми замірами, та й до чого-б довела щирість?! До грубого глузу хіба, а більш ні-до-чого. Тремтів я, дожидаючи дня, призначеного мною панні Магдалині на побачення: в той час вештався я з своєю любовою ватагою біля Луцька. Раз помітили ми з лісу, що поштовим шляхом котиться великий дорожній берлин. Я гукнув на своїх завязців. «З яру на долину!» — це-б те виходьте на шлях, та спиніть берлин. Сказано — зроблено! Берлин спинили. Це з бідалі здалося мені, що берлин той мені впознаку, і доки я добіг до його, щоб запевнитися, чи не помиляюся, хлопці мої вже виоралися: накі від берлина повідрізували, а пан роздягнений, як мати народила, трусився за свою душу.

Кого-ж я пізнав в отому роздягненому чоловіку? Вже-ж нікого більш, як мого найлютішого ворога, рознустного графа Болеслава. Признаться, мені було й смішно й боляче дивитися на його: він теж пізнав мене. Усе тіло у його тремтіло. Я одвернувся від його, звелів накі знов попривязувати до берлина, одягти графа і його камердинера, Француза, дав почтареві червінця

на горілку та й пустив їх з Богом, не заплывши ні волосини їх. Граф з переляку не промочив був слова вимовити, а Француз, сівши на берли, пвічливо зняв капелюха й промовив до мене »Merci, monsieur!«

Після отього вчинку здавалося мені, що я сміливо можу йти на побачення з панною Магдалиною. Я мрів уже про тиху її солодку розмову, про її прекрасний погляд милосердний. Ввижалося мені, що я вже покаятиний, покіртиний німий трудовник, де-небудь в глухому манастирі, або де на заслання, а сумління мое вже чисте... Я був тоді щасливим, але Божа воля була, щоб я ще провадив свої злочинства. На дорозі я вельми дуже заненав. Товариші привезли мене ни хутір в гаю біля Дубна до старої ворожки та там і лишили мене. Баба-шептуха годувала мене і гоїла, як зуміла.

Отаманування своє я передав товаришу Прохорові Кичатому, чоловікові з великою силою і з серцем не розбишацьким.

Пролежав я майже перухомо з жовтня аж до квітня; під кінець квітня стало мені спроможно підвестися на ноги й перейти в другий куток хати. На проводах я вже сидів під хатою і любовався тихою, меляхолійною красою природи, що на весні оживала.

Хутір той був самітний: здається, окріч моєї лікарки та її чоловіка ніхто й не гадав, що той хутір є на світі. Лікарка моя дозволила мені що-дня виходити з хати посидіти кілька годин на дворі. Сиджу було та люблюсь невеличким прозорим ставком, заквічаним зеленим очеретом, греблею, обсадженою з обох боків старими вербами, що розгорнули своє віття на прозору воду. Низше греблі млин на одно колесо, такий старий, як і господар його!... тут і лотки, що привітно дзюркочуть. По ставу плавають гуси й качки; здалека здається, що й на воді качка й у воді качка. На березі біля греблі маленький човник, перекинений до гори дном; на піддашню старого млина розвішані рибальські сіт-

ки; округ хутора непрохідний дубовий ліс; тільки в одному місці наче прогалина, немов навмисне прорубана, на те, щоб доповнити пейзаж. У ту прогалину, далеко на обрїю сиплють, наче величезні вали — вітки карпатських гір. Я оживав, дивлячись на оту чудову, чарівну природу.

Никколи провідував мене Прохор Кіпчатий; завжди привозив він моїй лікарці гостинці, а мені різної лагодчини, казав мені, що товариство без мене нудить, що нема жадних заробітків, що він трохи-трохи не вкочив був у руки поліції у Кременці і що товариство жде мене, наче самого Бога з неба.

А в мене не те було на думці. Я гадав, коли-б тільки зібратися на силу, так зараз просто до Почасва помолитися Святій заступниці Почаївській, а потім пробратися на берег Случі та побачитися з панною Магдалиною. Тоді вже — куди Господь мене поверне, тільки не до товариства.

Під кінець мая спроможно стало мені з палицею рушити в дорогу. Одявся я в стару мужичу одежу, взяв на плечі торбу, в руки палицю, за пазуху пістоль, подякував, чим спромога була, господарів моїх добрих, одився й поплентався. Дід провів мене на кременецькій шлях, і я, попрощавшись з старим ще раз, рушив шляхом на Кременець. Думка була, — спершу зайду до Почасва, а тоді вже до панни Магдалини.

Вертаючись з Почасва, завернув я до Кременця подивитися на королеву Бону та на палац, що будували тоді під Кременецькім лицей. Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив спокій і освіту! Ти любив чоловіка так, як любити зановідав нам Христос. З Кременця через село Верби рушив я до Дубна, а з відсіль на Острог та Корець до Новгородка на берег моєї рідної, моєї прекрасної Случі.

Тут я переночив та другого дня у вечері був уже під нашим селом. Думка була переночувати в діброві,

а вранці подати звістку панні Магдалині, що я тут. Але-ж яким робом подати звістку їй? У мене не було ні паперу, ні пера, ні чорнила. Поміркувавши, я пішов до знайомої корини, щоб там написати до панни Магдалини й послати через жида. Та таки і їсти мені нельми хотілося.

Жид і виду не подав, що пізнав мене. Я взяв чвертку горілки, пиматок хліба й тараню. Угамувавши трохи голод, взяв у жида паперу, написав цидулочку й послав з нею жида до панського двору, а сам, доки що, приліг на ланці спочити; став вже дрімати, як ось відчинилися двері, і в коринму влетів граф з патовпом озброєних мужиків.

— Держіть його! Вляжіть його! — гукав він.

Я скочив з лавки, досяг пістоля і, не прицілюючись ні на кого, вистрілив. Граф похалився на долівку. Прости мені, Господи милосердний, отсей гріх мій невольний! Я не бажав його смерті: він був у мене в руках, і я відпустив його. Сам сатана чпавів мою руку, і я зробився невільним душогубом! Це було перше й останнє душогубство з моїх рук. Але це не виправдує мене: чи сяк, чи так, а я був розбишакою і грабіжником чужого добра.

Мужики, знаючи мене особисто, відаючи про мою розбишацьку славу, — була й гутірка, що я характерник, — не хотіли мене визати. Я шпурнув пістолем в голову жида зрадникові і в супрооді мужиків пішов на панський двір. Тут графиня звеліла звязати мене й закинути в знайомий уже льох. Тепер вже не дали мені ні хліба, ні води, і панна Магдалина не прислала ніже, як було перше, ні будок, ні чого иншого. І вона, думав я тоді, і вона, моя єдина, моя добра, і вона відцуралася мене. Три доби пролежав я звязаним в льоху; кажу три доби, бо тричі показувався дякий світ через душняк. Мені не давали ні хліба, ні води, та й не треба було мені їх; годувало мене горе сердешне, поїли

мене сльози, сумління мордувало мене. Я почував усі свої злочинства: я був злодій, грабіжник і... душогуб! О, моє горе за ті три ночі було без міри велике. Усі мої злочинства ввижалися мені так живо, так страшенно виразно, що я затуляв очі руками. Іноді, та й то не на довго, картина перемінялася, і мені ввижався мій дитячий вік: пустка, ніч на полі, вовче голосіння, лаповий, пан Кошутька, моя благородна панна Магдалина, а за нею, наче божий янгол ясний, прекрасна, непорочна Марися... Боже мій, Боже мій! »Всюю мя оставиль вси!« Знов перемінялася картина: я бачив ворога, що погубив мене; навкруги усе палало огнем, я скаженів, гукав, плакав і гриз муровану підлогу в льоху.

Страшенно тяжкі були мої мордування: молитви й всякі інші добрі думки покинули мене на поталу лютим демонам. Що години нападав на мене каз.

Раз, отямившись, я почув згагу, підліз до дверей (ходити мені не можна було, бо руки й ноги були в мене звязані) і став кричати, просячи води. Ніхто не обзивався, а згага душила мене. Я рванув верьовки — вони подалися, я вдруге — верьовки ще більш послашали. Сяк та так визволив я руки, а потім і ноги, перейшов помацки по своїй тюрмі, і мені наче полекшало. Підходжу до думника, дивлюся, світу не видно, повинно — ніч була. Тепер усі сплять, чи вже-ж і вартові мої не заснули? Підходжу до дверей, стукаюся, кричу — ніхто не обзивається. Прислухаюся — чую: на дворі легенька буча, томін людський — мабуть почувли мене. Знов гучаю, — ніхто не обзивається, а буча все більшає та більшає. Озирнувся я, аж через душник пробивається до льоху червоний світ і чую голоси: »Пожежа! Пожежа!« Тоді вже я згубив усяку надію випрохати води: хто тепер мене вчує! / А згага більш та більш душисть мене; я став лизати вохкі стіни моєї тюрми, але не полекшало. Я знав, що в льоху є вино, але воно за другими залізними дверима. З страждання я

звірем вив! Голодна смерть стояла перед мене і жала мене... Слухаю: двері одмикають і кличуть мене; я кинувся до дверей, двері одчинилися, — бачу своїх товаришів! Першим словом моїм було: води! Принесли, напився я, дивлюся округи, і, страшно вимовити, що я побачив! На дворі, при світлі товаришів мої ріжуть, б'ють і живих в огонь кидають отих безталанних гостей, що поприїздили до графині. Ох, ліпше б на світ не родитися, як бачити отакій жах та ще й спричинитися йому!

Покі держали мене в льоху, селяни дали знати товариству моєму, яка пригода постигла мене. Товариство прилетіло виручати... Страшення було виручання!

До графині зібралася сила гостей з жінками, з дітьми, з'їхалися на похорони сина, та не судив йому Господь в землі лежати: грішне тіло його згоріло вкупі з розкішним катафалком. Все вже було вилаштовано до похорону, вже ксьондзи почали правити, аж тут налетіли мої розбишаки — немов ті шуліки: запалили будинок, і почалася різанина... Немовляткам навіть не дали варварів пощадку!

А селяни збіглися на двір, немов на яку диковину дивитися; ніхто й пучкою не поведе, тільки регочуться, дивлячись, як розбишаки з другого поверху кидають якого грубого пана, або паню. Безсердечні, жстокі люди! А про те, селяни спасли паню Магдалину за її добрість янгольську та за те, що вона по неділям ходила до нашої церкви. І Марсію мою безталанну спасли за те, що вона була не панна. Я шукав їх по селу, щераз хотів я подивитися на їх, бідолашних, та селяни не показали мені їх захистку, боялися, щоб я не вбив поневолі злочинну Марсію. Бідні! Вони не йняли віри, що я щирим серцем простив її. Так і не довелося мені їх побачити!

При світлі пожежи товариство потягло мене за со-

бою до тієї коршми, де я вперше зустрівся з розбишаками і де заподіяв душогубство. Товариство напилося вина, запалило коршму, а жйда-орандаря живцем кинуло в огонь... Тоді рушили ми почувати в діброву.

На дивовижу мені я не помітив у розбишаків жадної добичі: виходить, що все те було заподіяне тільки ради мого визволу на волю! О, ти моя бідна волє! Душогубством і пожежою тебе куплено!

Не було вже моєї долі в справах злочинного братерства: я трохи що не завжди хорував, прежній недуг небагом знов до мене вернувся. Сталося це недалеко від мого рідного села, тим то я й прохав своїх товаришів перенести мене в село й положити в титаревій хаті в саду, а там вже, що Бог дасть! Довго вони не хотіли вволити мою волю, боялися, що поліція нападе, але я запевнив їх, що буде мені безпечно. Я знав, що титар не видасть мене, а коли-б і видав, так ні суду, ні карі мені не страшно було, бо я й без того що години карався. І не сказати, як остогидлю мені розбишацьке життя, життя подібне звірячому.

В ночі перенесли мене товариші до титареві хати, положили й дали звістку господареві, що у його є недужий гість. Вранці прийшов до мене сам титар, приніс мені води, хліба й пареного молока з шалвією; розпитав, що в мене болить, напоїв мене гарячим молоком, потім приніс постіль, а ввечері привів ворожбита. Чудова, благородна твар ворожбита, з білою широкою бородою надавала мені довірря до його, але ліки його не змогли мені. Титар і ворожбит сиділи зо мною по цілим дням, але з жінок нікого я не бачив у себе в хаті, мабуть сторожкий титар не казав про мене своїй жінці, не покладаючись на її язик. Мені все гіршало та гіршало, так що я прохав покликати до мене пона.

В ночі прийшов він. Я пізнав того самого отця Нечипора, що колись обіцявся зробити з мене чоловіка. Старим він став, посивів, але ще бадьорний. Здивовався

він, коли я нагадав йому про того бідолашного Кирила спротиву, що він колись давно взяв був в убогої вдови Дорошихи.

Після сповіди й причастя я почув, що мені ліпше стає. Свята, велика річ — релігія для чоловіка, тим наче про такого грішника, як я! День за день лекшало мені. Добрий мій титар хоч як пильнував, щоб не довідався, що я перебуваю у його в хаті, однак-ж тайна вишлюла. Зайзно у вечері сидів я під вікном і слухав, як витинав соловей в саду; я вдихав у себе пахоці квіту вишень та черешень. За дверми здалося мені щось чорне мигнуло: придивляюся пильнійше — людська постать тихо підходить до хати, ще ближше; бачу — молодиця в чорній сукні, от вона підходить до самого вікна й кого-ж я бачу? Та була моя єдина, незабутня Магдаліна! Вона тихесенько ввійшла в хату. Ми припали один до одного, поцілувалися і довго держали один одного за руки, не мовлячи ні слова. Потім, наче сестра, ніби найніжнійша коханка, вона обвила мене своїми руками й гірко, прегірко заридала. Не довго ми бачилися, бо я був ще слабій: вона це зрозуміла й небавом попрощалася зо мною, обіцяючися зайти до мене в-дручє. Вона ради мосі Марисі лишилася жити з нею на селі, бо Марисі, як крепачці, не можна було йти за нею в монастир. Несподівано довідалася вона, що я перебуваю у титаря: вона шукала для себе квартири на селі; дякопиха порадила їй титареву хату, як дешеве й захистне пристановище. В день прийшла вона подивитися на ту хату; господарі були в полі на роботі, а то-б вони не пустили її в сад. Я тоді саме спав, як вона приходила в хатину. Вона бачила мене соннаго, пізнала, не будила мене, а прийшла у вечері. Після того ми бачилися що-дня, коли господарі виходили в поле на роботу. Боже мій, про що тільки ми з нею не розмовляли! Які високо-піднеслі, які благородні думки-чуття вона сповідала мені! Вона оповіла мені, що, одержавши

мій лист, вона ціле літо й осінь усе що вечора приходила до цієї самої хатини, щоб побачитися зо мною і часом дожидала мене до самого світу. Які вона чисті християнські заходи приміркувала тоді, щоб повернути мене на добру стежку! Ми сповідалися один одному, балакали про все, що було нам близьким, сердечним, але про Марисю не промовили ніже єдиного слова. Панна Магдаліна неначе боялася згадати мені про Марисю, а я боявся почути її найменія з непорочних уст панни Магдаліни.

Тимчасом моя безталанна Марися кожен раз приходила з панною Магдаліною і сиділа в саду, не одважуючись зайти до мене в хату. Раз якось зібрався я з духом і спитався:

— А що моя бідолашна Марися, чи жива вона?

— Жива, та не скажу, що здорова, — відповіла панна Магдаліна.

— А щож з нею? — спитав я з острахом.

— Вона, у неї недуг — на серце.

— Можна мені з нею побачитися? Приведіть її до мене, нехай я хоч гляну на неї.

Панна Магдаліна вийшла з хати й через хвилину вернулася, ведучи за собою Марисю. Я не пізнав її, так вельми вона перемінилася: бліда, худорлява, очі блищать в лиском пропасниці. Довго вона стояла, мов скаменіла, нарешті ледве чути промовила:

— Прости, прости мене! — й, ридуючи, упала мені в ноги.

Я був занадто збентежений, не було спромоги слова до неї промовити. Побачення наше без розмови швидко скінчилося, панна Магдаліна вивела її ледве живу з хати... я не відважився спинити їх.

У панни Магдаліни була надо мною безмежна власть моральна: я корився їй, наче мала дитина матері.

Марися у-купі з панною Магдаліною щодня одвідували мене. Марися розповіла мені свою сумну при-

году з того дня, як я поїхав до Одеси продавати пшеницю.

Не переказуватиму тобі, друже мій, того тяжкого оповідання! Воно невимовно гидке! Та на лихо, на нашій бідній країні такі речі зазвичайні!

Безталанна Марися стала матіррю і в злиднях зрощувала свого бідлашного сина. Графиня не хотіла дати жадної заповіді злиденній матері свого внука... Бачте, їй страшно було фальшивого сорому! Ох, ви, графині, горопахи ви й душі у вас дрібні!

День за день мені ліпшало. Ми стали на тому: скоро можна буде мені ходити, піду не в далекий монастир глухий, як перше я приміркував, а піду в Житомир до губернатора, признаюся в усіх своїх злочинствах і положуся на Божу ласку та на людське правосуддя. Так і вчинив.

Уночі поярощався з моїм тихим та гостинним господарем і виїшов з села, так, що ніхто мене й не бачив.

В гаю на березі Случі ждала мене панна Магдаліна з Марисею. Так ми ще в день умовилися. Перед світом вони провели мене на житомирський шлях, і ми розійшлися... на віки розійшлися.

Цілуєчись в останнє, панна Магдаліна поблагословила мене оцією от святою книгою...

Дід указав мені на Біблію, що я вже згадував. Далі він мовив:

— Свята, божественна книга! Вона в мене — єдине пристановище, покрови моя і уповання.

Дід замислився, сплакнув і крізь сльози мовив, наче сам до себе:

— Отся єдина річ тільки й заціліла від пожежі.

Помовчавши хвилину, дід мовив:

— Друже мій! Коли приведе тебе Господь в наш край, навідайся ти в наше убоге село на березі Случі:

як що ще вони живі, — поцілуй їх за мене, а коли представилися, так одправ паныхиду по їх мученичих душах.

Я прийшов у Житомир, пішов до губернатора, чесно-сердечно розповів йому своє страшне життя... Мене взяли в арешт.

Мене судили, як душогуба її осудили милостиво її чоловіколюбно.

От тобі її усе моє грішне оповідання, мій друже і любий мій земляче!

А про останнє нехай тобі розкажуть до кінця мої кайдани і мої завчасно посвілі коси!

Київ, 1845 р.

пре-
нах.
сто-
іене

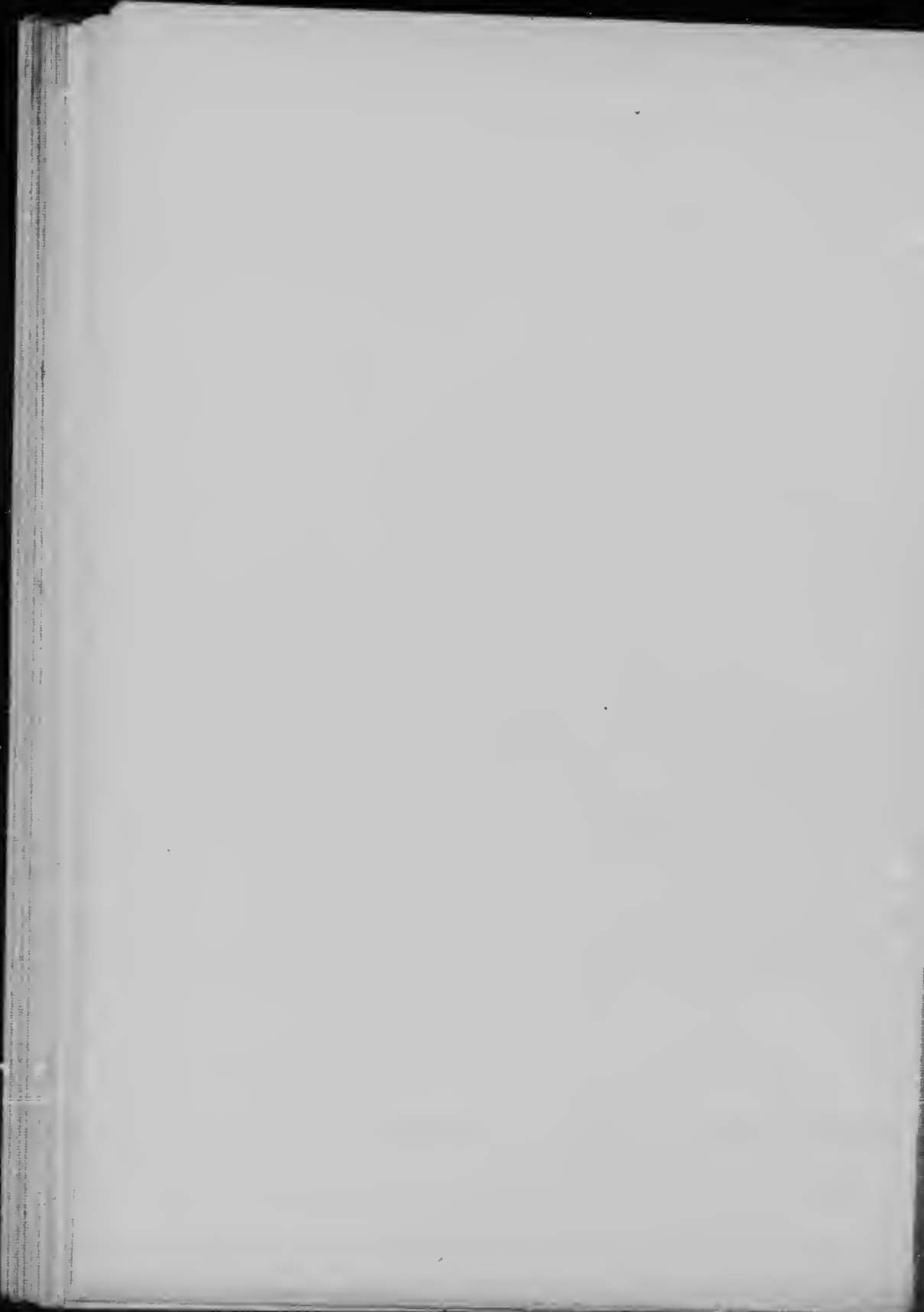
о й

у же

мої

БЛИЗНЯТА

Що понеділок день критичний, або, кажучи попросту, — важкий день, так це відомо й превідомо усім освіченим людям, і кожна більш, чи менш освічена людина в понеділок не розпачіє нічого важного, хоч би діло, як кажуть, само лізло в руки; чоловік краще пролежить цілий день і пучкою не кивне. Да воно й справді, коли добре поміркувати, дак що з нами буде, як ми із-за якогось там срібляника почнемо глумитися над святими звичаїми старини. Вийде з нас який-небудь Француз, або якийсь Боже, куций Німець, а вже про тип, або, так мовлячи, про фізіономію національну — тоді й спомину не буде. А на мою думку, коли у нації нема респ. власної, що самій тільки їй належить і її характеризує, дак вона скидається тоді на кнєсьль, да ще на кнєсьль найнесмачііший.

На жаль не всі такої думки. От хоч би й наш військовий стан на дорозі освіти далеко відстав від сучасників, напр., зовсім пехтує понеділок і отсеї святій заповіт наших батьків і дідів легковажить, називаючи баб'ячими забобами! Боже мій, батьку! От до чого ми дожили. А попрохав би я отсеї вусатий народ зазирнуть, напр., в «Письмовник» знаменитого Кургачова: там саме й сказано, що ще старосвіцькі маги халдейські та звідочоти, а велід їх і поклонники Зороастрової науки притьмом мали віру, що понеділок — день важкий. Так ото ж піді ти, поговори з голінною вєспіщиною!

Всяка людина вповні військова — вона краще загне зайвий кут, або візьме в жиди зайву пляшку самоділ.

кового рому, ніж купить яку-небудь розумну книжку. Ну от хоч-би чого й краще, як «Ключь къ таинствамъ природы» з прегарними малюнками знаменитого Егорова! — так куди тобі! не хоче й чути!

Я отсе все до того веду річ, мій терпеливий читачу, що знехтувавши осячену довгими — предовгими літами віру наших предків, як-раз в понеділок, рано вранці, гусарський, чи уланський полк — добре не пригадую, який саме — памятаю, що до збору сурмили, а з цього й треба гадати, що полк був кінний (бо коли-б піхота, дак би в барабан били) — взяв та й рушив в поход з повітового міста П. губернії.

Коли полк приходить, чи виходить, дак для села, чи для міста це велика подія; найпаче ще коли полк простояє хоч кілька днів: ой! тоді виход його поливають сльозами, і то ще часто густо сльозами найщирішими. Я це кажу про жіноцтво... про чоловіків та про паробків я не кажу ні слова. Промовчу і про вихід отого полку з П., хіба тільки скажу, чимало городянок проводило полк, не вважаючи на те, що проводам не сприяла погода, падав дощ затишній, чи, як небіжчик Гребінка називав його, східний, тоб то дрібний та довгочасний. От же й дощ — байдуже був про багатьох городянок; вони проводили своїх усачів хто до села Н, хто до місточка Барншполя, а інші, пайщиріші, аж до Клівської межі, цеб то до переправ на Дніпрі. Коли-ж полк переправився в доброму гаразді, дак і вони, трошки поплакавши, переправилися і собі через Дніпр та й розвіялись по великому місту Кліву, заховавши свої злочинства й сором у глухих закутках усякої розпусти.

Такі вже добутки довгого постою військового, хоч би й найкраще-вихованого полку.

Нерапо, в вечері, в той понеділок, одна молода молодиця верталась клівським шляхом до міста П. Верстов зо чотирь до міста, саме проти «Трьох братніх» могил, вона збочила з шляху й зникла в зеленому житі. Пе-

ред світом вийшла з жита на шлях: на руках у неї було щось загорнене в сиву свитину. Перейшовши кілька гоней шляхом, молодиця спинилася на поворотці, трохи подумала собі, потім виразно кивнула головою, ніби вона приміркувала щось важке, і швидко рушила по вузькій доріжці, порослій споришем. Доріжка та вела на хутір до сотника Сокири.

Рано вранці другого дня, це-б то у вівторок пані Параска Тарасівна Сокириха вийшла погодувати усяку дробину, це-б то цісарок, гусей, курей і т. ин. Голубів годуватиме сам пан сотник Нечипор Федорович Сокира.

От же подумайте, який взяв її жах, коли вона, вийшовши на ганок, побачила біля його сиву свитину, котра ворушилася, ніби що живе. З переляку їй здавалося, що свитка плаче, немов дитина та. Довго вона дивилася на ту свитку, слухала, як вона плаче, не тямля, що діяти. Нарешті кликнула Нечипора Федоровича. Він вийшов, як кажуть: «в неглиже», хоча все-ж таки на йому були широкі, полотняні, червоні шаровари.

— Глянь, глянь, мій голубе, що отсе у нас діється, промовила перелякана Сокириха.

— Та що-ж тут таке у нас діється! Я нічого не бачу, — відповів Сокира.

— А он свита — хіба не бачиш?

— Свиту — бачу.

— А хіба не бачиш, що вона ворушиться, ніби жива?

— Бачу, дак щож... нехай собі ворушиться, Господь з нею.

— Не чоловік ти, а каменюка; чи вже-ж таки не треба подивитися, чому вона ворушиться! Га?...

— То й подивись, коли тобі цікаво.

— А ти не хочеш? не цікаво?

— Ні!

— Так одже піди ти перший подивися, а тоді я.

— Обре.

З цім словом Сокира підійшов до свитки, розгорнув

її обережно і... о! який жах! Сокира не спроможен був слова промовити, тільки виразно вказував пучкою на розгорнену свитку. Простоявши так з хвилину, він, приїшовши в себе, скрикнув: «Параско!» — Стара кинулась до його, глянула на розгорнену свитку, зумилася і стояла, підвівши руки в гору. Перегодом вона промовила:

— Святий великомучениче Іване Воїне! що ти з нами дієш? а далі, повернувшись до свого чоловіка, сказала:

— От бачиш: не дурно мені спалося двоє телят. Я казала, що неминуче що-небудь да станеться.

Вона перехрестилась і мовила: «Ну, дякуємо Тобі, наш Боже милосердний!» і обережно взяла вкуці з свитою двох червоних немовляток. «Не оставив ти нас, Господи, на старості літ.»

— Неси-ж ти їх, Параско, в хату, а я тим часом пошлю до міста за Притулихою, нехай вона їх по своєму в травах викупас та скаже, що ще треба їм зробити.

— Ох справді! глянь! у них і пупки перев'язано зеленою соломинкою.

— Дак неси-ж їх, неси, а я пошлю Клима за Притулихою, — промовив не зовсім спокійно Сокира й пішов.

Треба вам знати, що в отсих старих та добрих сугругів, що в гаразді та спокою прожили довгі літа, не було ні одної дитини. Довго та щиро вони благали в Бога дітей, все сподівались, аж нарешті й сподіватись покинули. Вони, сердешні, все міркували, щоб хоч чужу дитину вигодувати за свою. Так щож ти вдієш! Хоч і с убогі сироти, так добрі люде розбірають, а Сокирам не дають, через те, бачите, що вони наши, а з панича, кажуть, добра не сподівайся. Ще торік на весні їздив Нечипор Федорович в містечко Березань, почувши, що там після убогої вдови зісталася двоє сиріток: хлопчик і дівчинка; так щож!... забрав їх бариншовський титар, удовець, чоловік бездітний, багатир, а сотник наш так

і вернувся ні з чим. А тепер — ось бачте! Несподівано Господь послав їм велику свою благодать за їх праведне, та добродійне життя!

На radoцax, на невимовно великих radoцax минув півторок, а в середу перед вечером приїхав до Сокир аптекар з П, Карло Йосипович Гирт. Поцілувавши в руку своїм звичасм Сокириху й привітавшись з сотником, Гирт дістав з кишені тавлинку, що подарував йому на свомий приятель його, Йосип Карлович Шварц, теж аптекар з Аккермана, чи з Дубосарів; понюхавши тавбаки, він сів на лавці проти ганку і, майже зовсім по російськи, мовив:

— У нашій місті повинна-повину доганяє. Сьогодні Андрій Івановича кликали на огляд жіночого тіла, знайденого в Альті біля вашою хутора, а ви мабуть нічого й не відаєте?

Після такого запитання Гирт знов відчинив тавлинку і ткнув у неї дві пучки. Господарі мовчки уважно глянули одно на одного, а Гирт мовив:

— Еге, коли ото був я ще студентом в Дорнаті, дак там тоді теж стояла кінниця, а як виступила з Дорнату, дак те-ж три, чи чотири жіночих труни принесли з поліції до нас в трупарню. Поліції все одно: вона не памить, що за-для нашої науки тіло мужчини зручнійш, ніж жіноче; на жіночому багато жиру, до мускулів і не доберешся...

— Ось слухайте, перебила йому Сокириха: у мене до вас просьба — чи не підете до нас кумовати? Нам Господь діточок послав.

— Як це так? скрикнув здивований аптекар.

— Так, просто! Учора біля ганку знайшли двох божих янголят.

— Дивне діло, знов скрикнув аптекар і засунув руку в кишеню за тавлинкою.

— Та це проситиму Кулину Охримовну — вона те-ж німкєня; от ви й покуштєсь.

— Ні, вона зовсім не німкеня, вона тільки з Мп-тави, та це байдуже... я дуже — предуже радий отакій нагоді.

Карло Йоспович, зрадівши таким запросинам, не спроможен був просидіти цілий вечір з своїми щирими приятелями, небавом попрощався і поїхав до міста, щоб звістити Кулину Охрїмовну про сподівані христини. А старі Сскири, лишившись сам-на-сам, довго-довго дивилися мовчки одно на одного, нарешті озвалася Параска Тарасівна:

— А якої ти думки, Нечипоре, про те, щоб пам на ту суботу відправити панахиду за утопленицю? Вона, мабуть, була матіррю отснх діток.

— І я так думаю, що вона; тільки треба подождати до клечальної суботи, а то Господь її знає, може вона сама на себе руки наложила, то ще коли-б нам не со-грівити.

— Добре, подождемо: зелена неділя вже не далеко. А подивись, якого завтра святого? Як ми наречемо своїх дітей? Вони обидва хлопчики.

Сокпра взяв кїївський «Капоїникъ», надів окуляри й почав перекидати книжку, шукаючи місяця червня. Найшовши день, він радісно перехрестився і мовив:

— Параско! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима й Савватія.

— А чп нема ще інших яких?

— Та на що-ж тобі ще інші? Аж це святі заступники, покровителі пчїльництва.

Він ще раз перехрестився, замкнув книжку й поклав її під образи.

Треба вам сказати, що Сокпра був завзятий пасічник, та ще добре тямущий. Тим то жінка його й не сміла змагатися, що ті імення її не до смаку.

Небавом після цього старенькі повечеряли собі, помолилися Богу й розійшлися спати: Нечипор в комору,

а Параска в свою світлицю, куди, звісно, помістили й близнят.

Отаким то важким за для добрих стариків вчишком лишив по собі пам'ять вихід кінного полку з міста П.

Щоб коротче розповісти цю отсю історію, не треба-б було описувати з усіма подробицями ні хутора, ні його спокійних хуторян, тим наче, що історія моя, так мовити, мимохідь чепляється до них. Алеж суцці герої мої тільки вчора побачили світ Божий, дак спитаю я вас: що можна сказати про їх сьогодні? Тим-то, поміркувавши собі гарненько, я й став на тому, щоб еписати і про хутор і про його тихих хуторян, а з цього мої терпеливі читачі добре знатимуть, з ким і за якими обставинами перейшов дитячий вік моїх героїв. Приказка правду каже: «який з малку, такий і до останку». От ми й будемо бачити, чи так воно справді. Кажуть-говорять ще, що живі вражіння дитячого віку — такі живучі, що помірають тільки разом з нами і що вихованням гічного не вдієш вже на віку парубоцькому, коли вік дитячий оточили такі недобрі декорації і такі-ж актори. Кажуть, що вік дитячий, проведений на лоні Божої природи, на лоні ніжної прекрасної пені й християнина батька спожує такі прекрасні вражіння, що наче той мур непреступний стають округ людини й захищають її від усякої негоди коловоротного світу.

Будемо бачити о скільки можна йяти віри в отсю непохитну істину.

Щоб уникнути тієї оригінальності, з якою люблять виставлятися молоді повістярі нашого часу, що всім серцем і всіми думками так закохалися в недотепних французьких оповіданнях та в простоті свого молодого і вже трохи пошматованого серця, ймуть віри, що вони оригінальні більш за свого божка А. Дюма, я — Хома невірний — почну своє оповідання старосвіцьким звичаєм так: перш за все спишу місце, деб то пейзаж; по-

тім дієвих людей, їх вдачу, побут, звичаї, вади й доброчинності, нарешті сплишу драму, цеб то саму подію. Це метода не пона, зате вона гарна, а що добре, те, кажуть, не старіє, окріч гарненьких кокеток, котрі... овва! завчасно випуть. Почнемо-ж так:

На правому березі хоч мізерної, але знаменитої річки Алти стояв хутір старого сотника Сокири, верстов за чотири від П. — саме проти того місця, де забиваний честолюбець Свитополк Окаянний зарізав свого рідного брата Бориса праведного. На цьому-ж місці, як каже Кошівський, справлено р. 1630 криваву Тарасону піч. Так от проти цього самого місця стояв хутір сотника Сокири. З виду хутір не дуже мальовничий, через те, що ченурність його доведено до педантизму, за те околиці потонули в чисто Рюїздальському пейзажі. Береги Алти застеляє зелений очерет, такій великий, що за ним і річки не видно, хіба тільки проти Сокирино хутора. Широкий обшир густого очерету перерізують купи широко розлогих верб та старих осокорів. На лівому березі Алти із-за зелених верб визирає невеличка, біленька церковка, збудована коштом христіянівських горожан міста П. над тим самим слупом, що вказував місце, де убито неповинного Бориса. Від церкви до самого міста стелеться рівнина, засіяна житом, пшепницею та густими історичними могилами. Чим ближше до міста, тим могили густішають і висшають, через що валу мійського зовсім не видно, і здається, що місто стоїть на могилах. Саме місто П., як і взагалі міста, здаєка повите туманом, але з туману над містом вирізується восьмикуття біла башта, завершена готицькою зеленою банею з золотою голівкою. Це собор-прекрасного штибу на-нів рококо, на-нів византійського, збудований знаменитим «анафемою» Іваном Мазеною року 1690. Друга башта темна деревляна з восьмикутнім дахом, ледве відрізняється з сивого фону: це Успенська церква, прославлена р. 1654 присягою цареві Олексію геть-

мана Богдана Хмельницького з козаками. Геть за містом синіють високі придніпрянські гори.

Геральдичне дерево Сокира не йде до легендарної вишні; посажено його в темній шляхетській дуброві дідом Печшора Федоровича, Карпом Сокирою, голштинцем, що прибув сюди з Петербургу після смерті царя Петра III. Прабув не голим, голодним, як велика більшість голштинців, а з новим мішкком голландських червінців, прибув ротмістром гвардії і стовбовим дворянином. Вернувшись до свого рідного П., він побрався з донею тодішнього П-ського полковника, цигана Гвалера, взяв за нею хутір і силу силену земель по берегах Алти. За рік, чи за два він покинув і молоду жінку й сінка-годовика, записався «портупей» майором в себулдинці і рушив з полком за межі України. Небавом себулдинців почали повертати на регулярне військо. Майор Сокира чимало таки в гурті з иншими спротивлявся цьому повертанню. За це його і його однодумників покарано в один день в чотирьох містах, на чотирьох майдаках; однак дворянське право лишили його малому синові. Отак трагічно скінчив свою кар'єру голштинець Карпо Сокира, що першим посадив геральдичного дуба роду Сокира.

Молодий Федір Сокира лишився єдиним наступником батьківщини і єдиним сином чадолюбної пені. З його виїшов добрий хлопець; він навчився читати й по церковному й по гражданському, писати й співати церковні пісні. Всьому отьому навчив його соборний дяк Степан Перепелиця.

Того щасливого часу «дворяне», хоч і не добачали потреби в просвіті, певнійш мовити, їм не наказували просвічатися, але молодий Сокира несвідомо почував, що просвіта діло добре, і невідступно благав пеню, щоб одвезла його в Київ і віддала в науку до бурси.

Неня довго змагалася, нарешті згодилася і, одвізши до бурси, віддала його під догляд тодішньому інспекторові

урси, чи академії, отцю Денису Куниці, старику суворому й богобоязливому. Під такої догляд вона віддала його на те, щоб малі дитина не лавчилась часом красти й розбишацтвувати. Чи на лавці в бурсі, чи на базарі на Подолі молодий Сокира сприятелевався з знаменитим опієля Іваном Левацкою, Григорієм Гречкою і з філософом Григорієм Скородою. Нічим більше не визначалося Сокирине життя в бурсі. Учився він добре, а скінчив на тому, що пристав до запорожців. Якось приїхали запорожці на своє подвір'я, щоб товариша свого Єрему Кичку провести в Мижигорській монастир і спорудили йому правцання як слід. Закупили на Подолі горілку, розлили її в цебри і з цеховими музикантами з учотою рушили в Мижигір'я, частуючи горілкою з михайлика, усякого, кого стрівали по дорозі... Ідуть вони, а Кичка витинає собі танець поперед музиків. Така чудова картина.. спокусила Федора Сокиру; не довго думаючи, він сплигнув з високого мура брацького монастира, бо брама під той час була на замку, і рушив з запорожцями.

Після цього слід Сокири показався на Великім Лузі; він був заступником запорожців і вкупі з Головатим ставився перед царицею Катериною. Був і на обіді у Текелія, а коли Москалі зруйнували Січу, Сокира вернувся в Переяслав капітаном і «стовбовим дворянином».

Одправивши панихиду по матері, Сокира почав собі жити добрим селянином на своєму хуторі, а перегодом і оженився. Того саме щасливого часу він поповнив знайомість з соборним протопопом Григорієм Гречкою, а через його і з знаменитими тоді вже проповідником Іваном Левацкою і філософом Григорієм Скородою. Тим часом зростав первородний син його Нечпор, а батько, розводячи балачку з філософом мистиком, усе міркував, яку найкраще прибрати освіту за-для сина, але-ж, не довівши своїх думок до краю, взяв та й помер, а молодий Нечпор лишився, як кажуть, у дурнях.

Але Господь Бог не схотів, щоб прекрасний, безрідний парубок був темним, і Він послав Сокирі певного учителя і керманіча в особі отця Григорія Гречки, переяславського протопопа.

В Писанії сказано: коли не можеш про свого ближнього казати доброго, так не говори й лихого. Овва! в життю нашому, повному гріха та покліну, не раз-по-раз виконують люде отсе правило й мені, як певному поклонниківі правди, немигуче сказати кілька слів про матір молодого Сокири, да таких слів, що не хотів би їх промовляти. Добра слава за-для нас, а тим паче за-для жіноцтва — святоці. На жаль про Сокириху не було доброї слави на цілу переяславську околицю. Сокира викрав її з дому батьків і повінчався з нею за границею, це-б-то за Дніпром у Трахтемирові. Значить побралися вони пориваючись, а такі парування, як це усім відомо, не бувають щасливими. Так може бути, що «кумасі» і не все клепали, може була дещиця й правди... Вже як там воно було, а отець Григорій приміркував, що краще буде взяти «дитину» на свої руки. На мою думку він зробив і добре й розумно, бо я мало йму віри в добре виховання дітей матірками, та ще коли в матері одна єдина дитина.

Малому Сокирі наближалося сьоме літо. Одного хмарного ранку от. Григорій проказав йому молитву перед наукою і розгорнув перед ним буквар. Як же він здивувався, коли хлопчик, не спиняючись, прочитав усю азбуку! Добра прикмета! подумав от. Григорій і проказав йому б-у-к-и-а-з-б-а і т. д. Спостерігши у хлопця хист і добру вдачу, він почав його вчити, опріч славянської мови, ще трьох інших: жидівської, грецької і латинської. Мабудь він гадав зробити з його доктора філософії. Хлопець не догадувався про великі гадки свого великого вчителя. На десятому році свого віку він бігцем читав Давида, Гомера й Горація, а на одинацятomu поздоровив свого начальника з новим роком на

всіх чотирьох мовах, віршами написаними в київській духовній академії на пошанування Київського митрополита Серапіона чотирма мовами. Учитель радісно й гаряче обнявши ученика, промовив: »Зерно упало на добрий ґрунт!« Одиаче-ж гадка зробити з Сокири філософа усіх наук не справдилась.

На 15-тім році свого віку Сокира почав учитися у свого учителя музиці. От. Григорій, тямив, що музика потрібна, щоб краще поблагородити серце чоловіка, і вдався з листом до свого приятеля Сковороди, просячи його проказати його любленичку первісні основи музики. Сковорода не загаявся прибути до П. з своїма нерозлучними приятелями: флейтою, та собакою, і наука музики пішла з таким успіхом, що ще не минув рік, як учитель укупі з учеником співав ріжкі канти й дуети, а на іменини от. Григорія після вечері вони порадували гостей його, проспівавши в супроводі гуслів Сковородину сатиричну пісню:

»Всякому городу свій нрав і права,
Всяка іміє світ ум голова«...

Сокира справді добре проспівав у музиці, коли взяти на увагу — суще філософську недбалість учителя. Мистик-філософ надіне було сиву свитину да солом'яний бриль, візьме флейту і піде собі світ за очі! Піде було верстов за 30 в село Березань; по дорозі зайде на високу стародавню могилу Виблу, зайде на те єдине, щоб набрати там властивого єдине богам дару — натхнення і, набравши його, поспішає поділити його з Якимом Лукашевичем в Березалі. Проживає тут тиждень, другий і рушає далі до другого свого приятеля, потім до третього і т. д., а за місяць, чи що, він вже в Києві — сидить на лавці під брамою з своїм приятелем Іваном Левандою і читає йому імпровізацію про звязок душі людської в світилами небесними. А знаменитий витія і дисертацію ту слухає і komponує в голові проповідь на неділю.

Поживши в Кїіві, філософ наш рушить в Стайки, звідцїль на Трахтемирїв, а за день і в Переяславї. Повчивши трохи музики свого годованця, він знов подорожує, але вже на Сяготин, Полтаву й далї.

Гречка міркував уже: чи не написати до свого товариша Бортнянського, бо в Сокирі він спостережав певного генїя музики й архангельскїй голос; але доля повернула справою зовсім инакше.

Їдходив багатий на подїї рік 1812. Молодому Сокирі скінчалось 19 лїт.

Нарештї зайнялася Москва і по всьому царству залунав поклик, щоб старе й мале виходило заливати московську пожежу ворожою кровїю. Докотився цей поклик і до нашої спокїйної України, і заворушилася вона, моя рїдна непя. Заворушилися українські охочекомонцї й охочепїхотницї. Не витерпїв і Сокира: покинув і псалтир і гуслу, подався в Пирятин і там записався до полку полковника Миколи Свїчки.

Провїдавши про це все, Гречка прохав листом свого приятеля — отого Свїчку не покидати його годованця. Свїчка послухався, дав Сокирі в своєму полку першїй уряд і рушив із славного мїста Пирятина на ворожого Галла і «двадцять языкь».

Коли Свїчкин полк переходив через Переяслав, то от Григорїй на чолї духовенства зустрїв його за мїськнїи мурами, поблагословив хрестом і окронив свяченою водою, а підїйшовши до свого годованця, він скинув «горе» свої повнї слїз очи й промовив: «Господї! заступи тебе і сохрани тебе!»

Ото-ж — крїваві подїї прийшли до бажанного краю: зубатого звїра французського загнали в англїйську конуру; тодї й наше вїйсько розїйшлось по хуторах та по селах, поховало свою зброю вїйськову і взялося за плуги та за рала.

В половинї року 1815 Сокира вернувся сотником до свого рїдного Переяслава та на превеликий жаль —

от. Григорій спочивав уже в могилі! Знайшов тільки Сокира у міській ратуші заповіт небіжчика, котрим Сокирин добродій відписав на його частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань стародавніх класиків; була жидівська біблія, французька енциклопедія і рукописна літопись Кописького; на першому аркуші власною рукою цього спискона було написано: «юному моему другу и собрату Григорію Гречці, доктору богословія і других наукъ, на память посылаєть смиренний Г. Кописький». Окрім бібліотеки Гречка відписав Сокири дорогу скрипку й любленну свою гуслу, де в середині були намальовані двоє пастушан з палицями й пастух, що біля ручія під липою грає на флейті.

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перевізши на хутір коштовну спадщину, почав заводити добрий лад на своїй батьківщині. Мати його теж померла. Улаштувавши, що можна було, на швидку руку, покликав попів і собором освятив своє оновлене житло, потім собором відправив панахиду по батьках, по кривляках і по своєму добродію Гречці. Нарешті предківським звичаєм він нагодував більш тисячі чоловік різних простих людей.

Нудно стало йому одному на хуторі, і довго нудився він, не тямлячи, що чинити з собою. Раз якось у вечері прийшли йому на память святі слова: «недобро бити чоловіку єдину». Другого дня він, осідлавши коня, подався ранком в Сулимівку. Там тоді ще, як не ходив на війну, росло у його на прикметі мале дівча, доня небагатого панка. Знехтувавши предківські звичаї, він без сватів перебалакав з батьком, пенею і донею, та, не кажучи лихого слова, після Різдва й повінчався.

Не можна було з такого швидкого весілля сподіватись родинного щастя, от же вишло добре, просто благодать, та ще яка благодать! Молода Сокирка раз — була красуня, та ще яка! а друге — серце у неї було чисте, непорочне, а вдача рахманна, покірлива, одно

слово: і над нею і в ній самій було благословення Боже. Одно, що можна було сказати про неї, не те щоб не добре, а трохи смішне: торішнім літом довелось їй гостювати цілий місяць у своїх багатих кривячок у містечку Оглаві. Кривячки ті тільки що вернулися з Кііва, де вони вчилися у якомусь пансіоні і там набралися занадто великої освіти. Отут Сокириха спіткнулася. Од них вона довідалася, що читати вчать не для самого тільки молитовника, а щоб читати й дещо инше і що найвище раювання паншочці — носити ліфа яко мога високо та чарувати кавалерів. А яких тільки чарівливих пісень вона перейняла від них! Перейняла «Какъ стонеть голубокъ», «Какъ дубъ тотъ при долині», какъ рекрутъ на часахъ», або «Какъ пастушка купается въ прозрачныхъ струяхъ». До всього того вона вміла ще й на гитарі грати. Це кинулося в вічі молодому її чоловікові, але він розкинув собі головою, що найкраще буде на це все не вважати; поспівав, та й вгамується, коли нікому буде слухати її модних пісень. А часом, коли траплявся такий день, що вона не співала, він ще й глузував злегенька:

— А чого це ти, Парасю, сьогодні вседеннички мовчиш? Ти-б заспівала якої-небудь чужоземної пісні.

— Яку ти там вигдав чужоземну?

— Та от хоч би ту, як «Пастушка полоскалася въ струяхъ».

— Не хочу! сам співай.

— Добре, я заспіваю.

Сокира повагом брав гуслу й під тихий супровід з глибоким почуттям співав своїм чарівливим голосом:

«Ой не ходи Грицю на ті вечерниці».

Коли-ж він кінчав пісню жінка припадала йому до лона й, обіймаючи його, заливалася гіркими сльозами, а він, цілуючи її, говорив: «от, отсе дак суще модна пісня». Отак трохи-потрохи він одвернув її від сучас-

ної «освіти». А про багатих, та освічених кривлячок, та про їх модні пісні з того часу й згадки не було. Жартами та ласками Сокира навернув свою жінку до того, що вона й сама почала глузувати з стану шиточкою у перелеславських панночок; довго поміркувавши, вона на радість своєму чоловікові одяглась у національне вбрання. І Господи! яка-ж вона гарна-прегарна була в національній одязі! Така-ж то хороша, що коли-б був я банкірем, принаймні таким, як от Ротшильд, дак иншого вбрання не носила-б моя баронеса!

Овва! не всім нам судилося зазнати таких радощів, якими смакував Сокира. І він надавав великої цінності оцій божій благодаті!

Любуючися своєю красунею Параскою, Сокира не забував і про господарство. Оглядивши своє дівцину, він, добре поміркувавши, прирадив собі, щоб пашенну зелень повідавати з половини сулимовецьким козакам. На хуторі у його крепаків не було; на крепаків він дивився, як суцїй філантроп. Прибережжя річки Алти він не оддавав нікому, дбаючи про власну худобу. Розкішні луги свої косив толокою, а в липовому гайку і в леваді, що була від самим хутором, він прирадив собі розвести пасіку. Це стало його мрією. Да правду сказати: з усіх наших промислів — хіба є який, щоб був краще за пасіку? Сокира, не гаючи часу, написав у Стародуб, щоб на весні прислали йому пасічника. Тоді ще не було славетного пасічника Прокоповича, тим то мусіли хазяїни брати пасічниками самоуків.

Ото-ж завів він пасіку, пасічником взяв якогось старовіра з Еленки. Пасіка множилася, росла і за 5 років виросла аж на 5000 шнів. Господь благословив це діло, і тепер Сокира був паном на всю губу. Пасіка дала йому спромогу цуратися в стосунках з людьми усього користолобного, значить і всього поганого й лихого.

Щасливий, сто раз щасливий чоловік, що вмів цу-

ратися того, що не личить гідності чоловіка й вдовольняється тільки тим, що заробити власною працею.

Таким щасливим був Сокира.

Перебуваючи в Німеччині, він звертав увагу на побут сільського люду і тепер принасовував його й до свого хутора: там чистота, лад. Правда, нашого брата художника Сокириного хутор не вабив би своїм видом, якешлишим, але не художникові він подобається своїм ладом.

Зо всіх Славянок мої землячки чорноброві зажили собі зовсім справедливо слави чепурних господинь. Але Сокириха довела цю справу до високого ступня. Було спити вона й у сні бачить, що підлога не вимита, долівка в пекарні не вимазана глишкою. Так, щоб отся турбота не турбувала її, вона щодня загадувала Марині підлогу мити, та ще й шарувати, а потім носипати київським піском, таким піском, якого ледви чи можна знайти і в канцелярії губернатора. Вона сама привозила той пісок що року з Київа, їздячи туди на день 16 Серпня.

Карло Йосипович каже — було — говорить кожному, що коли він бачив рай на землі, дак це в домі Сокирихи, а більш нігде.

Такий же лад і чистота панували і в пасіці. І як до речі було тут Виргилієві «Георгіки!» Сокира любив читати їх, лежачи під солом'яним наметом. Ніхто в цілому Переяславі не згав, що старий пасічник (так прозвали Сокиру за його рахманність та за тиху ходу) читає в оригіналах Виргилія, Гомера й Давида. Я й сам, будучи його приятелем, гостював у його по кілька днів, але окрім літописі Кописького не бачив в домі у його навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу та й більш нічого. Літопись Кописького була розкішно оправлена, я бачив її завжди на столі і розгорненою. Нечипор Федорович кілька разів перечитував її, але до краю ні разу не дочитав. Усе, уся польську погань, війну шведську, Биронового брата, що в

стародубських матірок одбірав грудних дітей, а нато-місь загадував, щоб вони з грудей годували щенят з його исарні — все отсе прочитував Сокири, але як до-читається було до голитинського полковника Крижанов-ського, зараз илюне, загорне книжку й ще раз илюне.

Раз якось я приїхав до Сокири з книжкою «Україн-ського Вєсника», де були надруковані Гулаком-Артемов-ським деі Горацієві оди (геніальні пародії!). Прочитав-ши оди до Пархома, ми з Сокирою реготали з усього серця, и Сокира, відчинивши дубову шафу, взяв звідтіль книжку в палітурках з собачої шкури й мовив: «а ну прирівняймо до оригіналу, чи воно вірно!» Отоді тільки побачив я еллиніста, латинця і гебраїста і повну шафу книжок, де було письменство усього стародавнього світу. Сокира, перештавши в голос оригінал, загорнув книж-ку, положив її в шафу на своє місце й почав ходити по світлиці, читаючи про себе:

»Пархоме! в щасті не брикай!...«

— Чудесно! і зовсім вірно з оригіналом! — примовив він у голос.

Я й до того завжди шановав Сокиру всіма сторо-нами за його високо-благородну вдачу, а тепер я благо-говійно зникав перед його лицарською скромністю.

— Що-ж отсе всі ми немов води в рот понабірала! — промовила Сокириха: хоч би повечеряти поки ще світле.

— Чи вечерять, то й вечерять, я й не від того, мовив Сокира.

Вечеряти сіли на ганку. Під кінець вечері з-за темного Перелєлава виплив місяць — красюк. Усі ми троє замовкли, тільки очима кинули одно на одного. Картина була така захватна, що, лишень благоговійно німуючи, можна було «лядати» її. Сокира покликав мене почувати в пасіку; я охоче згодився на те.

На віку моєму не було, та певно й не буде вже та-кої другої ночі. Довго ми балакали про всячину, на-

решті зачепили слабку струну мою: наші пісні народні. Жаден професор письменства не висловлював свого відчуття про значіння і вагу народніх пісень так, як почув я від Сокири. Із яким глибоким замишуванням він стежив слова й мотиви наших прекрасних, задумованих пісень!

— Ну, от, говорив він: після простої, сердешної краси наших пісень, чого-ж парті пікчемні твори сучасних романсів? Окрім неморальности в останніх нема нічого, — незвичайно делікатно зачепив він пісні свого учителя-небіжчика Сковороди й мовив:

— »Це був Діоген нашого часу; крище-б було, коли-б він був не компоновав своїх ріжнотипних пісень, а то, бачте, зараз знайшлись люди, що стали вимовляти йому, от хоч би князь Шаховської, або хоч і Котляревський в своїй оді до Куракіна; це-ж хиба не теж, що у Сковороди? ріжниця та тільки, що Сковорода, як єсущий філософ, нікому не віршував. Котляревського Енеїда тоді ще не була надрукована.

Я, яко збірач народніх пісень, багацько записав від Сокири і варіантів і цілих пісень, таких, що доти нігде ще не чув.

До всіх прекрасних елементів Сокириної вдачі треба додати найпрекрасніший той, що він до високого ступня був чоловік релігійний. Більш за все любив він читати «Новий Завіт». Усім серцем своїм, усіма думками своїми він глибоко чув і був свідомий святих евангельських істин. Що педілі і що свята він з жінкою їздив до служби божої в соборну церкву Благовіщення. Разом з прекрасним гармонійним стилем церкви виливали на його й співи семінаристів. Але-ж скоро в тій церкві постановили новий іконостас — гармонія будівничча пропала, і Сокира почав їздити до служби в Успенську церкву, ту саму, де р. 1654 Богдан Хмельницький з старшиною склав присягу на вірність царю московському. Коли-ж і в цій історичній церкві зроби-

ля оновлення і з шести баль — п'ять зруйнували, лишивши одну тільки, Сокира почав їздити до Покровської церкви, що збудовав Переяславський полковник Мирович, Мазенин приятель на спомин добутку Азова. В цій церкві є прикметна історична картина, роботи, можна гадати, Матвієва, коли не якого іноземного художника. Картина з двох частин: вгорі Покрови Пречистої Богородиці, а вишу Петро I з Катериною I; біля них усі знамениті Петрові співробітники, між ними й Мазєпа, титар церкви в усіх своїх регаліях.

Прослухавши службу Богу, Сокира підходив до образу Покрови, довго дивився на його й розповідав своїй жінці — що то за люде намальовані на образі. Інколи він розповідав про Меншикова й про зруйнування Батурина такі подробиці, що Параска Трохимовна просто-сердо питалась у його: «за що-ж Мати Божа покриває того Меншикова?»

Хоч би яка була повна чаша щастя, а завжди знайдеться у її місце на краплю отрути. Чогс-б ще здавалося треба Сокирі за-для повного щастя? Овва! Не ставало йому найвищої радості в життю: дітей не було в його.

Вже літ шість минуло з того часу, як на хуторі старого сотника Сокири, Печинор Федорович, взявши скрипку й цевважачючи, що при тому був отець протопоп і інші люде з духовенства, заграє, приспівуючи:

»Ой хто до кого, а я до Параски...«

Параска Тарасівна плюнула й виїшла з світлиці, а Карло Писниович з Кулиною Юревною, не говорячи ні слова, взяли за руки, та й ну — танцювати.

»O, mein lieber Augensterne...«

А друга пара — кум з кумою — їдучи того-ж вечера до дому від Сокири, тихенько співала:

— 154 —
»Одна гора високая,
А другая близька...«

Тієї ночі отця протопопа з братією поклали спати в коморі, бо, бачте, ніч була бурлива, так, бороши Боже, коли-б чого не сталося. А Карло Йосипович патапцювавши до сходу з своєю Кулиною Юревною, подякував господарям і, сказавши їм: gute Nacht, сів у свою бідку тай рушив до господи, розмовляючи всю дорогу по німецьки тихенько з Кулиною Юревною.

То був великий і радісний день за-для бездітних Сокир: в той день вони ввели в віру й усиновили двох близнят — покидьків, гучно-бучно справили хрестини, так бучно, що пупорізна баба довго після того говорила: як родилась, і прожилась — не бачила, й умру а не побачу вже таких хрестин, які справив старий сотник.

Після оцієї великої події минуло шість років. Раз якось Сокири сиділи на ганку з своїм певним на віки другом Карлом Йосиповичем; перед ними на темпозеленому лужку, що доходив до самої Алти, бігало двоє дітей в червоних сорочках; вони, немов ті червоні метелики, мигали в темній зелені. На їх любувалися усі троє з ганку, здавалося, що в усіх їх не тільки очі, але й думки прилипли до дітей.

Якийсь час усі мовчали. Першою озвалася Сокириха:

— А ну те, голубочку Карло Йосиповичу! порадьте нас, що нам діяти? Я кажу, що діти ще малі, а Нечипор каже: це дарма, що малі, а вчити треба. Скажіть же Христа ради: де тут правда? Ну, нехай би ще хоч годочок підойдав, а то, — слухайте, що він надумав: щоб зараз після Покрови й починають.

— А вже-ж так! відповів Карло Йосипович: давно час починати. Я про це давно міркую.

— Великомученице, свята Варваро! Чи ви, Карло Йосипович, боїтесь Бога?

— Боюсь і дуже боюсь, але повідаю вам, що коли мені було пять років, а я читав вже де-що з Шиллера з голови. Небіжчик Коцебу, почувши, як я прочитав йому по пам'яті один його вірш, сказав, що з мене вийде великий поет, а замість того вийшов маленький фармацевт. От воно що, Параско Тарасівно! часом і великі люде помиляються.

— Це дарма! нехай собі помиляються; а от ви розберіть — зараз після Покрови...

— А вже-ж! чим швидше, тим краще.

— Ну, знала-ж я, до кого й удатися! подумала собі Сокириха, а Карло Йосипович, нюхнувши табаки, мовив:

— А вже-ж, треба вчити! наша приказка каже, що за одного вченого двох певчених дають, та й то не беруть.

— Ну те, Карло Йосипович, ми слухалися вас, паче Бога, так підждіть, мої голубята. хоч до Пилипівки, а там дасть Бог, піст буде; доба тиха; от воно моїм рибькам все так легше буде.

— А якої ви думки, Карло Йосиповичу, — спитався Сокира: до Пилипівки можна повременити?

— Не можна! — відповів Карло Йосипович: великий Гете казав: «вік людський короткий, а наука безвічна».

— Господи! чого я паробила! подумала Сокириха: і на що я йому говорила про дітей? — Тепер вже, бачу я, добра не буде, а далі промовила: «ну ви вже як там собі знаєте, а до Пилипівки я вам не дам дітей мучити».

— Хоч ти їй що роби, а вона своє, промовив Сокира: скажи ти мені, жінко, у кого ти такої вдачі набралася?

— Та не в кого-ж більш, як не у вас: ви по мосму не хочете нічого зробити, дак і я по вашому нічого не хочу.

Тоді саме діти прибігли до ганку. Карло Йосипович, полащивши їх, спитав:

— А що, Зосю! чи хочеш ти вчитися грамоті!

Зося хвацько відповів: «Хочу».

— А ти, Ватю, як? хочеш?

— А вже-ж хочу, відповів Ватя, трохи сиплюючись.

— От бачте, Параско Тарасівно! а ви спиняєте дітей!

— Та ну вас к Богу, Карло Йосиповичу! годі вже! я не спиняю вас, треба тільки добре поміркувати, як краще зробити, — промовила Сокириха, обіймаючи й цілуючи дітей.

— Отсе правда! обізвався Сокира. Ви, Карло Йосиповичу, живете на місті, по своїй професії вам доводило стрівати різних людей, чи не трапляється вам часом який семинарист, хоч і не дуже вчений, аби не бойкий, дак будьте ласкаві, поєднайте його до наших дітей.

— З великою охотою і радо шукатиму такого чоловіка. Я маю одного знайомого семинариста, дуже охочого до хімічних спроб. Ну такий сюди не підходить, а я у того розпитаюсь.

— Будьте ласкаві... От ми їх, моїх голубят, посадовимо за «тму, мну».

Треба-б мепі про отсих дітей, яко про героїв мого оповідання, більш побалакати, але я не тямлю, що особливого можна сказати про п'ятилітків? Діти вони були, як і всі діти: повненькі, краснощокі, паче не доспілі черешні ті, чепурненькі, от і все. Хиба тільки додати, що вони походили одно на одного, будім дві черешеньки, що тільки що почали червоніти.

Побажавши — «на-добра-ніч», Карло Йосипович сів на свою «бідку» й поїхав до міста. Сокира, поблагословивши дітей на ніч, рушив до своєї пасіки, а Сокириха, поклавши дітей спати, прочитала над ними молитви на сон грядущий, засвітила на ніч лампадку та й сама лягла спати.

Своїм звичаєм Сокириха поїхала на 15 серпня на

процю в Київ. Вернувшись із проці, вона навезла куплених у Києві іграшок дітям і різні святі речі; як от: шапочку Івана Многострадального, перстні великомучениці Варвари й чимало різних образків, гарно оздоблених фольгою. Вона показала дітям іграшки, що привезла їм отсе вперше. На вид ті іграшки їй не походили на іграшки, а просто дві дощечки, обгорнені шкурою; як же здивувалися діти, коли розгорнули ті дощечки й побачили грубі зелені аркуши паперу покражевані червоним і чорним чорнилом! Дивування і радощі їх були безкраї. Невинні створіння! не тямте ви, яке лихо сидить в отих різнобарвих краплинах!... Вони джерело ваших сліз, вони найбільший ворог вашої дитської солодкої волі... Одно слово — то був буквар.

Дожидаючи жовтня, Сокириха почала сама напучувати дітей — розуміти оті тасминчі крапельки й за каждую вивчену літеру дала їм по солодкому київському бублику. На превелике її диво за тиждень діти читали по пам'яті усю азбуку, за те-ж і наволочка з бубликами спорожнилася; отсе їй примусило Сокириху припинити свою науку, до того-ж, думала вона, от-от Покрова, нехай же вони, голубята мої, хоч отсей недовгий час погуляють на волі.

Якшій обрії молоді волі моїх героїв заступили хиари. Гроза находила бистро й парешті саме на Покрову ударив грім: на своїй «біді» — ранком о годині 9 — прибув Карло Йосипович, а з ним — ой, який жах! приїхало щось в довгополому жупані і в старій кущії фризівії шинелі (пошитій, мабуть, на вирост). То був ніхто більш, як учитель, виконаний Карлом Йосиповичем в брудних семинарських аудиторіях: Степан Мартинович Левицький, — особа, що спричинилася до цього оповідання; тим то не завадить і про його сказати слів кілька.

Він був один з багатьох синів найбільшого з усіх діяків на світі — отця Мартина Левицького — не

піймаю гаразд, чи з Глемязова, чи з Прклієва, а тільки знаю добре, що з Золотононського повіту.

Дивні й незрозумілі події людської долі! От хоч би й така, наприклад, прямо сказати, дика подія: Нечипорові Федоровичеві, людині заможній, не послати за всі його молитви й жадного, як то кажуть, чада, — а бідному-пробідному дяконові натиснути їх силу і в без того тісну хату. Та ще, як на сміх — одно одного дурнійше, одно одного поганше. От, хоч би й наприклад, учитель, що стоїть тепер перед лицем Нечипора Федоровича: не в лад довга, худа постать з такими-ж самими незграбними кощавими руками; обличчя опойкового кольору з величезним носом, з довгим, загостреним підборіддям, що виткнулось наперед, з чималими обвислими вушми, та ще до того з рознухлою нижньою губою, так що обрису рота не можна було розглядіти; обрис очей теж було важко розглядіти, бо очі заплали від сну. Внутрішні достоїнства Степана Мартиповича цілком гармоніювали з зовнішніми. Ото, наприклад, спитав його раз на іспиті професор: «а ти, Степа, скажи, що пам'ятаєш: я й цьому радий буду». І Степа, подумавши чимало, сказав: «я пам'ятаю, як була пожежа за Трубежем, та ще потім в Андрушах» — «Ну, добре, Степа, — з тебе і цього досить!» Він ніколи не одпрохувався на свята до дому, бо добре знав, що свята минають їх напів-зруйновану хату, а проводив свята в тих самих холодних, брудних класах, що й великий піст. Раз якось трапилось, що разом з ним і ще кілька товаришів zostались на свята в семінарії і, як добрі діти, послали до батьків своїх в листах поздоровлення з святками, просячи на прикінці вітєватого послання прислати їм то того, то сього де-щичцю; за братією і Степа надумався рукотворити своїм злиденим батькам посланіє словеси оттакими:

»Дражайшій родителі!

При відсилі цього листа з північного міста, богоспасаємого Переяслава, я остаюсь ваш син...» а потім подумав і додав: «я поздоровляю вас з святами, що настали, і бажаю, щоб ви мені за-для Різдва Христового хоч дорочок пшона да сїла шматок прислали, а з ласоців хоч би шкапові чоботи і...» Тут він знову замислився, а лукавий друг його Лука Несторовський закрався, вихопив нескінченного листа, показав його своєму товариству — і пішла потїха! З того часу инакше його й не звали, як «пожежа в шкапових чоботях», а він хоч би тобі слово сказав, — так мовчки й перебуде.

Поки Карло Йосипович рекомендував свого protégé Нечипорові Федоровичеві, наймичка Маринна тим часом пильно дивилась на нового чоловіка і, розглядивши його добре, смикнула тихенько Параску Тарасівну й пошепки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича:

— Чи воно живе?

— Живе, — відповіла та й виїшла з покою, а за нею слідом Маринна.

— Ви вже переборщили, Карло Йосипович! я прохав вас порадити дітям нашим учителя, аби тільки не жвавого занадто, а ви привезли якогось діда.

— Та вже кращого нічого й бути не може для навчення алфавиту малих дітей, Нечипоре Федоровичу, — мовив Карло Йосипович. — Для цього потрібно автомата, аби тільки говорив, таї годі. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, кращого від цього екземпляра? Та це просто золото для вашої малечі.

— Нехай вже буде по вашому. Так ми сьогодні тільки поєднаємось, а вже з завтрашнього дня й почнемо з Богом.

— А чому-ж не сьогодні? — запитав Карло Йосипович.

— А тому — не в гнів вам будь сказано — що горбатаго хіба тільки могила виправить. Чого тільки не роби з вами, а ви, як прийшли на світ пімцем, то так і в могилу підете таким самим пімцем...

— А ви так, небійсь, підете в могилу турком, чи французом?

— Я — то ниша річ. Я, хвала Богові, живу дома, а ви, Карло Йосиповичу, на чужій стороні, то виходить і не повинні ви забувати, що у нас сьогодні велике свято, а в нашому приході до того ще й храмове.

— То ви, виходить, їдете Богу молигнсь. Діло добре. А я й привезу вам його завтра в ранці. Що-ж до плати, то ми вже з ним договорились: карбованець на місяць грішми та два гарці пшона, а як скінчить азбуку, то халат хоч який небудь та чобіт пару. Згода?

— З дорогою душею.

І вони розійшлися.

Другого дня, це 6-го 2-го жовтня, Степа вже сам прибув на хутір і, прочитавши звичайну молитву, узявся до діла і з того часу що Божого дня, хоч би яка погода стояла — чи дощ, чи сніг, — ні на що не вважючи, чвалав наш педант з хутора і на хутір в ранці і в вечері, не прискорюючи і не дляючи ходи, непаче та машина, що її раз пущено. Навчєння букваря, дякувати понятливости дітей, прудко йшло наперед, і Нечинор Федорович, на велику утіху свою, на ділі побачив правду уваг Карла Йосиповича і багато дякував йому за машину. І дивне діло! Жвава дівора, що її не тільки Параска Тарасівна, а й сам Нечинор Федорович шоді не міг утихомирити, скоро тільки приходив учитель у двір, ставала такою-ж безмовною та перухомою, як і сам він, і поки тяглася наука, сиділа, паче зачарована, і не сміла навіть зігнати мухи з носа. А тим часом серед учення вони не чули від учителя й жадного стороннього слова, — та це, на мою думку, і було причиною їх зачарування.

До 1-го грудня, це-б то протягом двох місяців, букваря вивчено до останньої літери, навіть, і «якже хоцет спастися». Вислухавши останнє завдання від своїх учеників, Степа урочисто встав, взяв їх за руки і, підвівши до Нечипора Федоровича, мовив:

— Буквар закінчено; проекзаменуйте!

— Та й так, без усякого экзамена, вірю. Але що-ж ми далі робитимем, найдобрійший наш Степане Мартиновичу? Чи не взялися-б ви до свят проказати їм гражданську грамоту?

— Можу проказати; можна навіть почати хоч сьогодні, як є у вас азбучка.

— Ні, пехай сьогодні й завтра вони погуляють, а почнемо після завтра.

— Гаразд! — мовив Степа, взяв картуза й почвалав до міста. Щось, неначе самозадоволення, видно було у його на обличчі. Прийшовши в місто, він зайшов в аптеку і сказав повагом, побачивши Карла Йосиповича: «совершив!»

Карло Йосипович по дружньому стиснув його кощаву руку, дякуючи за послугу, прохав його остатися на обід, забувшись, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав; навіть в спільній їдальні він набрав собі звичайно галушок в миску й одходив у куток.

Попрощавшись з Карлом Йосиповичем, вийшов він на майдан, маючи в руці два карбованці, що одержав за свою працю (халата, чоботи та инше він взяв перше). Він ходив по базарі, иноді ставав і дивився навкруги, а потім знов починав ходити по базарі. Проминувши базар, він машинально почимчикував за Трубеж, обдивився навкруги, звернув на Золотоношську дорогу і, помалу переставляючи ноги, сховався за Богданською могилою.

Дивувалися чимало на хуторі, коли визначеного дня учитель не прибув, і ніяк не могли додуматися, що це за знак. В вечері на хутор приїхав і Карло Йосипович.

Розпитували і в його (про учителя), але й він не міг сказати нічого певного. Він тільки здивувався такій несправності.

Карло Йосипович питався і в семінарії, але там вже забули, як його й наймення. Тільки школяр якийсь гукнув: та це, певно, «пожежа в шкапових чоботях». Вся аудиторія голосно зареготала, і Карло Йосипович з тим певна річ і пішов.

Нарешті 6-го грудня рано в ранці прибув Степан Мартинович на хутір, просячи вибачити йому його одлучку.

— Де-ж ви були? — запитав Нечипор Федорович.

— Носив батькам в Глемязів гроші.

— Які гроші?

— А що у вас узяв. Батьки мої дякували вам за ласку.

Нечипор Федорович глянув зворушено на його незграбну постать. Він і перше ніколи не сміявся з його, а вже після подорожі його в Глемязів дивився на його з пошаною. Вчення пішло своїм ладом. До свят діти досить швидко читали гражданську печать і навіть вивчили на память вітальну віршу (це вже були вигадки). Настав нарешті і «Свят вечір». Господарі попрохали й учителя разом з ним святої вечері попоїсти. Тут він не міг вже одмовитися, а перед тим, як сідали за стіл, покликав його Нечипор Федорович в свою світлицю, возложив на рамена його новий демикотоновий сюртук і дав йому до рук три карбованці. У Степи аж сльози забреніли на очах, але він незабаром перемиг себе й сів за вечерю.

Ніч перед Різдом — це дитяче свято у всіх християнських народів, та тільки святкується не однаковими обрядами: у німців — ялинкою, у москалів — теж; у нас же після празникової вечері посилають дітей з хлібом, рибою та вваром до найблизчих родичів; а діти, коли увійдуть в хату, промовляють: «святий вечір! При-

слали батько й мати до вас дядьку, й до вас, дядицю, свята вечерю,» а після цього їх з церемоніями сажують за стіл, що застелений буває усякими пісними ласощами, і гостують їх, неначе дорослих; потім обмінюють їм хліб, рибу і взвар і теж з церемоніями виряжують. Діти йдуть до другого дядька, і як рідня велика, то вертаються до дому аж перед заутреною, певна річ, з гостинцем та з »шагами,« що завязані, неначе гудзики, в сорочку.

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадять нас, було, на санки та й возять по гостях цілісіньку ніч.

Я памятаю один жалістий святий вечір на своїм віку. В осени ми поховали свою матір, а на святій вечір понесли вечерю до діда і проказавши: »святій вечір! Прислали до вас, діду, батько і...», всі в трьох заголосили: — нам не можна було сказати: »ї мати«.

По вечері Нечипор Федорович і Параска Тарасівна попрохали Степана Мартиновича одвезти з дітьми вечерю до Карла Йосиповича. Він, певна річ, не одмовлявся, тим паче, що мав на собі демикотоновий сюртук. Повернувшись щасливо з дітьми з міста, запросили його їхати разом до заутрепі. Одстоявши заутреню у Покрови, Степан Мартинович на обідню пішов в собор, де, певна річ, були й семіпаристи, що позоставалися на святки; а щоб більше блиснути своїм сюртуком, він попрохав у паламаря дозволу утирати свічкам носа на обідні. Навіть і в Степані заворушилися пристраті!

Коли після свят прибув Степа на хутір, його просто не пізнавали: він наче переродивсь, — став балакучий, чого про його ніхто не думав. Спитали його, як він на святках бавився? — Весело, — одказує. — Чи були у кого? Батьків, каже, одвідав. Він знову мандрував аж у Глемязів, щоб віддати три карбованці, що подарено йому на свята, та блиснути своїм повим сюртуком.

Потроху окрім букваря почали в йому виявлятися

ще й інші знання. Показалося, що чотирі дії арифметичні він знає, як своїх п'ять пальців, хоч не свідомо; російську граматику палить не згірш самого професора, тільки прикладати до ладу не вмів, — та це для путящого вчителя річ зовсім зайва.

Велика річ — охота! Самі лишень геніальні натури спроможні власними силами пробити грубу шкуру холодного людського егонзму і примусити людей звернути на себе зачудовані очі. Для звичайної-ж натури охота — то все одно, що для пашні дощ. Для натури кволої, приспаної, як от Степа, сама лишень увага, саме слово ласкаве освічує піби огонь загаслу лампаду. Демикотоповий сюртук і ласкаве поведіння з ним Нечипора Федоровича збудили кволі, приспані духові сили в незакінченій організації Степана Мартиновича. В йому не тільки виявився хпет звичайного вчителя, а ще й латинистом не аби-яким він показався. Хоч теж як автомат, але-ж досить таки виразно, читав він, лежачи в пасіці під липою, Нечипорові Федоровичеві Тита Дівія.

Нечипор Федорович попросив за його владку, і пресошлященний Гедеон дав йому стихар і посаду дяка в церкві Св. Бориса та Гліба, що стояла проти хутора. З того часу Степан Мартинович зажив паном і до того дійшов, що, окрім юхтових, ніяких чебів більше не посив; в домі-ж Нечипора Федоровича він зробився таким потрібним членом, що без його там непаче чогось не доставало. Правда, що гострости та жвавости в йому мало прибуло, але-ж вираз обличчя цілком одмінився: воно непаче посвіжіло, за те-коїлось і стало невимовно добрим, — таким добрим, що, дивлячись на це обличчя, не помічаєш дисгармонії ліній, а тільки мчуєшся вразом. Велике діло зробив ти своїм сюртуком і трьома карбованцями, Нечипоре Федоровичу! З ідіота, з придурковатого ти зробив істоту, що хоч не високо мислить, та глибоко почуває.

А тим часом Зося і Ватя учились та підростали.

Росли вони, неначе ті багатирі, що в казках, не по дням, а по часам, та й училися теж по багатирськи. Та тут треба на увагу взяти ще й учителя. Степан Мартинюк проказував їм не так, як розумів сам, а як в книзі надруковано, ніде й сам собі кавав: «не я буду виповатий, не я його надрукував». Коли їм минав тринадцятий, це були вже зовсім дорослі хлопці, що їм принаймній єсть уже п'ятнадцять, і так один на одного похожі, що тільки одна Параска Тарасівна й могла розрізнити їх. Ця подоба не обмежувалась одним тільки виглядом: вони всією істотою подобали один на одного: наприклад, коли Ватя бажав учитися, то й Зося — теж; коли Зося бажав гуляти, то не від того був і Ватя. Вей, хто одвідував хутір сотника Сокири, — про Карла Йосиповича вже й не згадую. — Він дуже радіє дивлячись на дітей, а про Нечипора Федоровича і Параску Тарасівну то й говорити нічого.

Раз якось, у вечері, несподівано приїхав на хутір Карло Йосипович і застав, що господарі мало не білися.

— Ну, та нехай, нехай, нехай уж буде во твоєму, — говорив скороговоркою Нечипор Федорович, — вибірай, якого сама знаєш.

— Ні, вибірайте ви: я нічого не знаю, а їм я зовсім чужа

Мг раз саме увійшов у кімнату Карло Йосипович, і Параска Тарасівна звернулася до його.

— Да от нехай хоч вони нас поділять.

— Ви до якого часу не ділилися, — їм же, скажіть, надумали тепер ділитися? — мовив Карло Йосипович, ставлячи в кутку свою палицю й шапку.

— А ось чим, Карло Йосиповичу. Ми вирішили вже, — оповідала Параска Тарасівна, — одного нашого сина віддати на службу до війська, а другого — в штатську, — так тепер не розділимо, кого куди.

— Обов'язок в штатську, але перше треба їх чому-небудь повнучувати.

— Ото й я так кажу, — спокійно мовив Нечипор Федорович.

— Ото Господа! Виростуть, так і навчатся. Отець Лука й тепер не надивується їх знанням. Хутко вже їм і по чотирнадцятому годочку буде, треба вже щось думати.

— Я думаю зрештеші їх і в школу, пуцящих семи-п'ятирістків.

— А я офіцерів.

— Нехай іде по тій дорозі офіцера, а я тим часом семиріста. — І ось, ді стало за тим, ком'юсти семірістом, кому офіцер. Нехай же поїшить саме дола жеребки, а ви свідком будьт Карло — синю.

І коли жеребок до жеребку видало Зосиму бути офіцером, а Саватію — семінарисом.

З того вечора Пашка Тарасівна почала давати порадку і перед Вісою, певна річ, в дрібницях. Але з цю дрібницю помітив пан Мартинович і якось раз після читання листа Чичковичі говорив, що так робити не гаразд, що в одній матері діти, то для їх повинно бути все рівно. Це говорив він неначе сам з собою, але чули і Нечипор Федорович і тільки гірко захнувши.

І після цієї події вирішено було на спільній нараді Зосю в Полтаву в кадетський корпус, а Саватію вати в гімназії в Полтаві-ж таке. Сказано —

І ось ранку, цеб то о годині десятій, з тої вїха бричка, так сильно навантажена, що четверо дужих коней на-силу везло її. Позад брички їхав простий візок однокінь, теж навантажений і по чумацьки накритий зверху воловою шкурою. То були запасні харчі. Попереду-ж бігом поїхав на своїй біді

Карло Йосипович, щоб ввічливо зустріти дорогих гостей на порозі своєї хати. По задуж усього транспорта, піби вартуючи його, чвалав Степан Мартинович і говорив сам до себе: »Шкода, ві же Богу — шкода! Крамце-б у семінарію. І я міг би ще тоді у пригоді стати, бо за-для їх користи я радий би знову вступити до семінарії«.

Отак міркуючи, Степан Мартинович паткнувся на візок з харчами і тільки тоді доглядівся, що не один візок, а й брчка зупинилася перед оселею Карла Йосиповича. В келії у старого ще раз закусили чим Бог послав, а для апетиту Нечипор Федорович мусів випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощался і почали лагодитися в дорогу, а тим часом Карло Йосипович не забув сунути Зосі і Ваті в кешені по коробці мятних коржиків. Транспорт рушив і сховався на повороті. Карло Йосипович і Степан Мартинович теж розсталися. Карло Йосипович остався дома, бо ще треба було де-кому видати рецепти, а Степан Мартинович пішов на хутір, бо на хуторі тепер він повновластний володар. Але все господарство своє, окрім ключів від комори, він з дорогою душею віддав би Марині і, ніби який фєвдальний дука во дні они, радий би пішки мандрувати, — не в Палестину, певна річ, а в Полтаву, щоб, коли не можна буде йому самому побувати на приїомному іспиті, то хоч стороною як небудь вплинути на це діло, що так близько зачіпало його благородне серце. Вернувшись на хутір, він сказав Марині: »Благодушна Мариню! Я піду в Андруші: приїхав преосвященний і прислав за мною, — діло есть, — так ти вже не кидай хати, доглядай, а як може я там і започую, то й це нічого, ти не бійся — все гаразд обійдеться«; потім, не давши навіть часу »благодушній Марині« заперечити проти цього, він додав: »бувайте здорові,« — і виїшов за ворота. Ідучи вже містом, він згадав, що з ним не було ні копійки грошей, тим то він

знову вернувся на хутір, взяв карбованець грошей і знову проказав Марині свій наказ, додавши, що коли він і другу ніч заночує в Андрушах, то щоб вона про це не турбувалася. Розказав і пішов.

Як що Нечинор Федорович думав, що його вірний Степа лежить тепер в пасіці під липою і в голос читав Тита Лівія, то він дуже помиляється. Усе на світі забув тепер Степан Мартинович, окрім вступного іспиту своїх вихованців. Подвійною ходою міряв від пирятинський шлях. В Яготині він підпочував і, вставши світом, на пізню обідню уже поспів у Пирятин. Пообідавши шматком хліба й таранею і перепочивши трохи під церковною огорожею, він бадьоро рушив у дорогу і незабаром вистояв «всеночне бденіє» в Лубеньському монастирі перед раком св. Афанасія, патріарха Александрійського. Перепочувавши в странноприймній обителі, він тут почув від якогось перехожого прочанина сказаніє про те, що св. Афанасій опочив сидячи, та що дочці лютою Єреми Корибуга-Вишневецького приснився сон, ніби вона була в раю і звідти її янголи вивели, кажучи, що, як вона збудує власним коштом церкву божу в петрах своїх, поблизу міста Лубен, то вже на віки вічні оселиться в раю. Ото вона й побудувала церкву цю. Тут тільки оповідач помітив, що слухач його давно вже виграс на вальторні, і оповідач не загаявся підгравати слухачеві, взявши на цілу октаву низче, — дует вишшов пречудесний.

Рано в ранці мій путник вишшов за Сулу і подався через славетне урочище N просто на Богачку, води тільки попився в корчмі на Ромодановському шляху. Перепочивши в Богачці у странноприймної бабусі Марії Івановни, над вечір він уже спочивав під горою коло перевоза через Псьол, в містечку Білоцерківці. На поромі якийсь гострий на слово поромщик считав його: «А що, певне з Ієрусалиму простуєте, странниче? Заїшляв-б до нашої пані Базилевської та попросили-б на

ладан: вона богобоязна пані, — може ще й нагодує вас борщем та рибою з Псьолак. Степан Мартипович ніби й не чув сарказма поромицького; спочивши на перевозі та помолвившись Богу, рушив він у дорогу і опівночі опинився поблизу Решетилівки, та щоб не мали його за злодія, надумав спочити під вербою. Купивши на базарі за три шаги бубликів та скупавшись в річці, він знову рушив у дорогу, жуючи свої бублики, і вже не спочивав до самої Полтави.

А тим часом Нечипор Федорович, їдучи, як то кажуть, по хазяйськи, щоб ні себе, ні коней не поморити, другого дня, минувши Яготин, чи граще — Грешківську корчму, не доїздячи до Яготина покинув у ліворуч пирятинську дорогу і поїхав гетьманським шляхом через Ковалівку в Свіччине урочище. Він мав намір одвідати при нагоді свого приятеля і сина свого доброчинця, полковника Свічки, — Левка Миколаєвича Свічку, чи, — як він сам кликав себе, — недогарок, бо свічка сгоріла на Київських контрактах. От що чув я від самого Левка Миколаєвича про ці славетні контракти. Небіжчикові батькові його (думати треба з великого перепою) прийшла в голову мудра думка накоїти такого, чого не творив навіть славетний п'яниця К. Радзивиш. Ото начинивши валізи ассигнаціями, поїхав він у Київ та перед зїздом на контракти скупив у цілому Києві увесь чисто шампан: коли почалися бенкетети на контрактах — дивись! — ні одної пляшки шампана в льохах! Де подівся? — питають. — У полковника Свічки, — кажуть. Тоді до Свічки, — так він не продає. »Пийте так, — каже — хоч купайтеся у йому, а на продаж нема«. Знайшлися люди добрі — і так випили. Але після цієї штуки Свіччине городище та й инше добро навкруги Пирятинна почало роставати, «яки воск от лица огня». Тим то його спадкоємець правдиво звав себе недогарком.

Прогостивши деньків зо два в Городищі, вони на

третій рушили в дорогу і над вечір прибули в доброму благополуччі в Лубни. В Лубнах знайомих у їх не було, тим то найнявши в монастирі молебен угодникові Афанасію, вони поїхали далі. Хотілося Нечипору Федоровичеві їхати на Миргород, щоб поклонитися останкам славного козака — вельможі Трощинського, та Параска Тарасівна заперечила, а він не митець був змагатися. Так от вже, нікуди не завертаючи, за тиждень в доброму благополуччі прибули в Полтаву.

А тим часом наш дячок-педагог обробив усі справи критичні на користь своїх вихованців, хоч і сам про те не знав.

В той саме день, як прибув у Полтаву, він пішов у гімназію; до кадетського корпусу і підійти близько боявся, кажучи: «все москалі, може ще й застрелять». Дізнавшись від швейцара, де живе найстарший їх начальник (швейцар показав йому маленьку хатинку на горі проти собора, — «там, мовив, живе наш найстарший»), Степан Мартинович мовивши: «дякую за науку»; й попростував до тієї хатинки. Коло воріт зустрів його високий худорлявий дідок у білому полотняному халаті і в простому плетеному брилі й запитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— На що вам його?

— Та хочу його просити, що як буде Саватій Сокира держати екзамен в гімназії, то щоб попечитель допоміг йому.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — запитав усміхаючись дідок.

— Ні, ніяк, а тільки ученик мій. Я для того і в Полтаву прийшов з П—а, щоб допомогти йому екзамен скласти.

Таке піклування про свого ученика сподобалося автору переліцьованої «Енеїди», бо це був не хто инший,

а сам Іван Петрович Котляревський. Автору славетної пародії, що любив усе благородне, яким би способом воно не виявлялося, дуже сподобався мій добрий чудасій. Він запросив Степана Мартиновича до себе в хату, але щоб не показати йому, що він то і єсть самий попечитель, завів його в пекарню і посадив на лаві, а на другій в кінці столу сам сів і мовчки милувався з боку обличчям Степана Мартиновича. А Степан Мартинович читав тим часом напис, що вирізаний був на сволиці церковними літерами: »дом сей сооружен рабом Божиим N, року Божого 1710«. Іван Петрович звелів своїй старій єдиній челядинці накривати обід тут же в пекарні. Обід подано. Він запросив Степана Мартиновича поділити з ним його убогу трапезу, і той зараз згодився без церемонії, тим паче, що після Решетилівських бубликів, що зїв учора, у його й макової росинки в роті не було.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович мовив: »хороший борщик«!

— Насип, Гапка, ще борщу! — мовив Іван Петрович, і Гапка так і зробила.

Степан Мартинович знову взявся до борщу і, довгенько промовчавши, мовив:

— Я хочу ще просити попечителя про другого мого ученика, теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просить, то й дасться вам, — мовив Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме іспит в кадетський корпус, то чи не поміг би попечитель йому, бідному?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросить його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Це діло таке, що зробити можна, а він хоч не дуже мудрий, та дуже не лукавий.

Степан Мартинович тим часом вивязав з крапчатої хусточки гроші, вибрав з дрібних сороківку і сумув в

руку Іванові Петровичеві, кажучи зтиха: «здається на бублик».

— Ні, спасибі вам, не турбуйтеся! — мовив попечитель.

Побачивши Степан Мартинович, що сороківки його не хотять, зав'язав її знову в хусточку, ще двічі показав своє прохання; коли почув вдесяте запевнення, що все буде зроблено, взяв свою патерицю і бриль, попрощався з Іваном Петровичем і Гапкою і виїшов з хати. Іван Петрович ще провів його і мовив:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, то не цурайтеся нас.

— Добре, спасибі вам, — мовив Степан Мартинович і вигоном пішов до оселі Лукіановича, щоб звідти краще подивитися на манастир та помолившись Богу рушити в дорогу. Довго дивився він на манастир і його чудову околицю, потім глянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, бажаючи одвідати святу обитель. Але як стежок, що проводили до манастиря, було багато, то він, зішовши за гору, замислився, яку-б із їх найблизшу вибрати, і вибрав, певна річ, саму найдальшу, хоча й широку. Звернувши у право-руч на обібраний путь, він небагом опинився на гладенько вбитій колесами неширокій дорозі, що спувалася по зеленому лузі поміж старими вербами і теж провадила до манастиря. Ступивши стулів кілька, він крізь темні гілки осокара побачив тиху блискучу затоку Ворскли. Стежка, обійшовши затоку, снувалася по горі й пропала серед зелені. Навкруги було так тихо, так тихо, що герою мовому аж страшно стало. Коли це серед мертвої тиші ростявся гучний живий голос, і згуки його повні та м'які пеначе розстилялися по широкій затоці. Степан Мартинович став зачудований, а невидимий чоловік тим часом не переставав співати. Степан Мартинович ступив ще кілька кроків і вже можна було розібрати слова чудової пісні:

Та ярм, ярм
За товарм;
Манівцями
За вівцями.

Прислухуючись до пісні, він і не помітив, як обійшов кругом затоку і, поминувши купу старих верб, опинився перед білою хаткою, напів закритою вербами. На одній вербі прибито було дощечку, а на ній намальовано білою фарбою пляшку й чарку; під тією-ж самою вербою, в холодку, лежав якийсь чоловік і співав далі:

Та до порога головами
Вставай рано за волами!

А коло співака стояла гранчаста фляха, що похожа була на російський штоф, а в ній горілки на денці; а на траві валялися зелені огірки. Співак доспівав пісні і, підводячись, промовив:

— А тепер, Овраме, вибий по трудах, і, взявши фляху в руки, він глянув на світ, чи багато ще липилося в ній «духа світа і духа разума».

— Еге-ге, лиха година! Що-ж ми будемо робите, Овраме? Не повна, анаема! — промовив він і разом ксило глянув на хатку. Обличчя у його в один мент перемінилося. Він кинув штоф і гукнув: «пожежа в чоботях!» Степан Мартинович здригнувся від цього вигуку і встав з призьби, де сів одпочити.

— Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях! — говорив співак, обіймаючи зачудованого Степана Мартиновича; потім відступив ступнів зо три, глянув на його і мовив рішучо:

— Ніхто инший, як він. Він — пожежа в чоботях, — і, тиснувши його руки, запитав:

— Куди-ж тебе отсе несе? Чи не до владки часом? Як що-так, то я тобі скажу, що без мене ти нічого

не зробиш; а купиш квартиру горілки — гору переверну, не тільки владику.

Та й справді той, хто це казав, скидався на дурного Гориню: молодий, на зріст височезний, а на широких плечах, замість голови, сидів їжак; з пазухи теж визирало чорне пів-годове поросля.

— Так? Кажі!

— Я не до владики, я так собі, — відповів Степан Мартинович ні в цих, ні в тих.

— Дурень, дурень: за квартиру смердячої горілки не хоче висвятитися на дякона. Їй же Богу, висвячу: я великою силою орудою у владики.

— Так як же я без харчі до П-ва дійду?

— Дійду, дійду, дурню! Та я тебе за один день по пошті домчу.

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку, а півчий (це й справді був архієрейський півчий) радісно гукнув:

— Анаеема! Шинкарко, задріпанко, горілки! Квартиру, дві, три... відро! Проклята утроба!

Степан Мартинович, смиренно подаючи сороківку, що вернув йому Іван Петрович, мовив, що це й тільки у його грошей. — Тссс! Я так тільки, щоб налякати її, анаеему.

Під вербою з'явилася горілка, і приятелі розсілися коло мальованої пляшки. Півчий вихилив чарку й налив мосму героєві. Той почав був одрікатися, але-ж силений бас так на його глянув, що він простягнув до чарки руку, що тремтіла з жаку.

— А ще й дяк! — промовив півчий і, взявши від Степана Мартиновича порожню чарку, налив знову і «посекундачивсь», се-б-то вихилив другу, обтер рукавом свої товсті губи, а потім ревнув:

— Благослови, владику!

Степан Мартинович дивувався чистоті й величчю його чудового голосу, а той, помітив це та й узяв ще низше.

— Миром Господу помолимся!...

— Тепер можна для гласу...

І він вихилив і третю чарку і, скривившись, мовчки показав пальцем на пляшку. Степан Мартинович, чудуючись, помітив, що пляшка була майже порожня, і похитав головою одмовляючись:

— Роби, як сам знаси, а ми тим часом... — зауважив на це бас і, одкашлявшись, затагнув:

Ой, ішов чумак з Дону...

А коли заспівав:

Ой доле, моя доле,
Чом ти не така,
Як инша, чужая? —

то з маленьких очей у Степана Мартиновича покотилися, як горох, сльози. Співак, помітивши це, щоб потішити зворушеного слухача, заспівав, цокаючи пальцями:

У неділю рано вранці
Ішли наші повобранці,
А шинкарка на їх-морг:
Іду, братіки, на торг!

Сквіпчивши куплет, співак випив останню горілку, глянув на розмовника і виразно показав на шинк. Степан Мартинович мовчки взяв пляшку і пішов ще за квартою, а, увіходячи в шинк, промовив:

— І пошле-ж Бог так янгольський глас недостойному рабу своєму!

І поки шинкарка справлялась коло свого діла, він запитав її:

— Хто цей, з котрим возлежу?

— Та це бас з мастиря.

— Божеський бас, — промовив Степан Мартинович.

— Як би не бас, то-б свиней пас. Пляшця непро-
спуща, — завважила шинкарка.

— Та воно так, але, жінко, баси такіі і повинні
бути.

— А ви теж бас? — запитала шинкарка.

— Ні, я не володію ні єдиним гласом.

— То й добре робите, що не володієте.

За пів години знов прибув у шинк з порожньою
пляшкою Степан Мартинович, і шинкарка, наливаючи
її, мовила сама собі: »от пють, так пють!« Вернувшись
під вербу, він поставив пляшку около баса, а сам ліг
на траві до гори черевом, йдучи слідом за патхненим
басом. А бас, тим часом і слова не промовивши, налив
чарку горілки і вилив її в свою роззявлену пащеку,
потім, помацав траву коло половинки огірка і піднісши
порожні пальці до рота, промимрив: »Да воскресеть
Богъ!« а обернувшись до Степана Мартиновича, мовив
майже наказуючи: — Дерзай!

І Степан Мартинович »дерзнув«; бас і собі »дерзнув«
і вже не шукав закуски, а тільки цмокав язиком, роз-
мовляючк сам до себе:

— Ех, як би тепер отець Методій! От бас, так
бас! А все таки мене не переє!

Випив півчій іще чарку. Пляшка знову спорож-
нилася. Віє глянув на Степана Мартиновича і показав
на шинк. Але Степан Мартинович аж забожився, що
у його а-пі пів меляга в кишені. Тоді бас кинувся на
його і, схопивши за р'юку, гукнув:

— Брешиш, душогубе, волоцюго! Ти церкву свою
покинув, не спитавши владки, і тепер блукаєш по не-
трах, та добрих людей грабуєш! Давай квартиру, а то тут
тобі й амінь!

— Поставлю, поставлю, — пусти тільки хоч душу
на покаяніє, — промовив захищаючись Степан Марти-
нович.

Бас, пусклячи його з своїх рук, лаконічно мовив:

— Іди й неси!

Степан Мартинович, ухопив пляшку, кинувся до шинку і трохи не з плачем удався до шинкарки:

— Благоліпная і благодунная жено! (він велику надію покладав на комплімент, та й на текст теж) — избави мя оть усть львовихъ и избави мя оть рукъ грішника. — поборгуї хоч малу півкварти горілки.

— А даєс вам, паниці, — мовила лякопічно шинкарка й зачинила двері.

От тобі й «поборгувала!» Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну статъ! Притлумачений такою виходкою «благоліпною жени», Степан Мартинович довго не міг прийти до тямку і, аж нарешті опам'ятавшись, довго ще стояв та думав, як йому тепер вирятуватися від «руки грішника». Саме найкраще, що він думав, — упасти до піг баса й покласти надію на його милосердіє. Так міркуючи, підступив він до верби і — о радість невимовна! — бас розкинувся під вербою на цілу свою постать і хріп так, що аж листя обсіпалося з дерева, немов від пошвисту славно-могутнього лицаря Соловья-розбишаки.

Побачивши такий благий кінець цієї драматургії, герої мій, не гаючись, «яхся бігу» . . . . .

Він зайшов недалеко під гору, звернув із стежки в бік та й зіг спочити під густолистою липою і небагом захріп не згірше від усякого баса.

Задзвонили поблизу на вечерню і збудили мого героя. Прокинувшись, він довго не міг розібрати, де він. Почав він пригадувати події цілого дня, починаючи від дідка в білому халаті та брилі і поряду дійшов до трагічної сцени під вербою та доброю її кінця. Тоді, перехрестившись, він підвівся і вийшов на стежку, що привела його до самих монастирських мурів. Вечерня вже почалася, вже читач посеред церкви читав першу кафизму, а клир співав: «работайте Господеві зо страхом и радуйтєсь тому съ трепетом». Чимало здивувався він, ко-

ли серед клира, а саме на правому крилосі, угледів свого знайомого — сильного баса. Непаче нічого й не було з ним, ревів він собі, заховавши неполену бороду в не дуже тісно завязаний галстух.

На виході з церкви бас угледів свого protégé і подав йому рукою знак, щоб той ішов слідком за ним.

— А ну, коли, борони Боже, знов туди. Пропав я! — подумав Степан Мартинович і пішов слідом за басом, як ягня на заколеніс.

Алеж не так склалося, як він сподівався. Вони увійшли в величезну трапезу, де братія сідала вже трапезувати; півчі посідали за окремий стіл. Бас знайшов місце й для свого protégé! В трапезі було майже темно, і скоро засвітили світло та побачили серед себе мого героя, то цілий хор загукав: «пожежа в чоботях!» Всі знали його ще з семинарії.

По трапезі повели його в спільну келію і, дізнавшись, що завтра хоче він рушити назад в П., всі в один голос наділили йому одне місце в своєму фургоні, вяснивши йому, що завтра по обідні владика виїздить в Андруші, і що вони, півчі його, поштою їдуть туди-ж таки. Нічого було тут думати, тим паче, що в кишнях у мого бідного героя аж гуло!

Другого дня, о годині четвертій, після полудня фургон, начинений півчима, нісся, збиваючи куряву, по П-ському шляху і, підїхавши до корчми, що поблизу Абазиного хутора, став. Дишканти просили пити, а басы випити. Герою мого теж забажалося вилізти з фургона разом з басами, коли це, — лишенько мого! — з вікна у корчмі визирала — хто-б ви подумали? — сама Параска Тарасівна. Він мерцій упав на дно фургона й благав дишканти, щоб вони накрили його собою. Хлопята всі разом навалилися на його і так накрили, що він мало не задушився. Слава Богу, що хоч басы не довго в корчмі просиділи. Басы, давши лад і тишу в фургоні, звеліли почтарю рушати, а сами заспівали.

До них прилучили свої янгільські голоси й дишканти, і пісня виїшла не аби яка.

Так весело, та швидко їхали вони без жадних трагічних пригод, хиба те тільки, що в Яготині в корчмі бачи гуртом побили першого баса, оборонця Степана Мартиновича, за буїні його вчинки, а пообивши, міцно звязали йому руки й ноги та отак і привезли в П—в.

Прибувши в П., Степан Мартинович подякував хорові за ласку і, попрощавшись з ними, заскочив до Карла Посиповича і попрохав у його пів карбованця «на вельми потрібне діло». Одержавши те, чого бажав, зайшов до кацапа в крамарню, купив зелену хустку з червоними берегами та й пішов на хутір, роздумуючи про свою подорож, що повна була таких, можна сказати, драматичних і навчаючих пригод.

Коли він підійшов до самих воріт хутора, то, чудуючись, почув жіночий голос, що співав:

За три шаги півня са продала,
За копійку дудинка наняла;
Заграй мені, дудинко, на дуду,
Нехай своє лишенько забуду.

— Це Марина, це вона, — подумав собі Степан Мартинович і увійшов у двір. Коли потихеньку вступив він у пекарню, то закам'янів від спокуси та жаху. Марина, п'яна як ніч, обіймала й цілувала шановного сиwoусого пасічника Корнія. Степан Мартинович не спроможен був і слова вимовити, тільки охнув. А Марина одскочила від пасічника, ухопила його за поли й пустилась у танець, приспівуючи:

Ой мій чоловік
На-Волощину втія,
А я ціп продала,
Та музики наняла.

— Марино, Марино! Розпустнице богомерзкая, рост-

лілля, що ти робиш? Схаменися! — умовляв Степан Мартинович. Та Марина не схаменулась і приспівувала далі:

Ой, заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили — і, гу!

та й заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
І мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — гукнув Степан Мартинович і, вирвавши полк з рук у веселій Марини, утік у пасіку. Знайшовши там усе в доброму гараді, він ліг під липою спочити від турбот та клопоту.

— А може вони, поки я подорожував, уже й побралися, а я зганьбив її блудництво і зарібною, — думав він і, каючись, заснув; приснився йому, що Марина шлюб брала з Корнієм-пасічником і що у цього останнього він був старшим боярином.

Уже й сонечко сіло, коли герой мій прокинувся. Як він прийшов на хутір, то ворота вже були зачинені, двері в пекарні наветіж, на підлозі спала Марина, а десь під лавою хріп на всі заставки Корній. Степан Мартинович подивився на їх, жалосливо похитав головою і, виходячи в сінні, мовив:

— А хустку вже-ж треба їй віддати, бо жінка вона богобоязна.

Другого дня Степан Мартинович віддав Марині хустку й попрохав, щоб вона нікому ніже слова одного не говорила, що його дома не було, а вона попрохала його, щоб він мовчав про її вчорашнє поведіння. І вони заприсяглись одпо одному додержати тайну.

Минуло п'ять з половиною тижнів; на хутір щасливо повернулися Нечипор Федорович і Параска Тарасівна, що давно вже покинули домівку. Радісно одчиняв їм ворота Степан Мартинович, висадив з брички і повів у покої. Як уже біганина трохи втихомирилась, а на той час наїхав ще й Карло Йосипович на своїй біді, то над вечір зібралися всі четверо на ганку, і почалося оповідання про таку довгу подорож. Перед вела Параска Тарасівна, а потім вже й Нечипор Федорович вступив до розмови. Параска Тарасівна почала так:

— Попрощались ото з вами, Карло Йосиповичу, в середу, а в четвер вранці ми були вже в Яготині; поки Нечипор Федорович снідали, я з дітьми зійшла з брички та й хожу собі по базарі. Тільки дивлюсь, а на базарі стоїть якийсь круглий будинок і круг його стоїлки. Діти мене й питають: «матусю, а що воно таке?» Я й кажу: «Далєбі, діточки, не знаю. Треба-б спитать кого». Дивлюсь, на наше щастя, йде якась молодиця. Я й гукаю на неї: «молодице, а ходи-по, кажу, сюди». Вона підійшла. «Скажи, голубко, що у вас там на базарі стоїть?» — «Церква», одказує. «Церква, думаю собі: — та чи не дурить вона нас?» Тільки дивлюсь — і хрест на вершечку на круглій бані. «Ото, Господи — думаю собі, — та чи я-ж то церкв у Кнїві не видала, а такої — думаю, — та хоч побожитись, певне і в Єрусалимі нема». З Яготина заїхали ми в Городище. Дуже гарна людина Левко Миколасвич! А які діти в його, — прямо янголята божі, а найпаче Наталя, та ще як заспіває — ну прямо чудо, — ще й пальчиками прицокує. Та так мого Зося полюбили, що аж заплакали, як прийшов час прощатись. Були в монастирі в Лубнах, молебєн св. Афанасію найняли. Так мов живий сидить, мій голубчик. От там церква, так церква, хоч би і нашим Благовіщенням в рівень і оставити.

— Та тільки не став нашого нового іконостаса, — перепинив її Нечипор Федорович.

— Ну, та цього я вже там не знаю. — Потім в Хоролі почували, та тільки я, признатися, і не бачила, який він — той Хорол: увесь проїзд проспала і прокинулась аж у Вишняках за Хоролом; там ото ми й ночували аж в самому Хоролі. Село велике, та тільки таке убоге, що жаль живий і дивитись. Дідич, кажуть, пляшця непросивущий; живе десь, Бог його знає, в Москві, казали, чи в Петербурзі, а управитель що хоче, те й робить. Та як бо його, того дідича?... Нечипоре Федоровичу, чи ви не пригадасте?

— Н., — мовив Нечипор Федорович, — Оболенський.

— Еге-ж, еге-ж Н., так і є — Н. А церква яка прегарна вимурована за селом, як-раз проти панського двору. Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимуровала над могилою свого чоловіка, — ото праведна душа! А то ще в Білоцерківці ночували і переїздили на пороні річку. Я страх як боялась: порон маленький, а брнчка-ж наша — слава Богу! Білоцерківська пані, кажуть, страшенно багатюща, а їсть саму тільки тараню, та й то в скоромні дні, а з залізної скрині ніколи й не злазить, — так і спить на їй. Кажуть, що ото якось зайнялась у неї комора з усяким хатнім добром, — полотно одного, десятки, кажуть, возів на сто було, хоч половину можна-б вирятувати. Та що-ж бо ви думали? — не звеліла: розкрадуть, каже, нехай краще згорить. Тьху, яка мерзенина!... А в Решетилівці церков з десять, мабуть, буде, і живуть там усе козаки. Під самою Полтавою обідала в корчмі, і тільки що Нечипор Федорович ліг спочити, як приїдять архірейські півчі...

Степан Мартинович завіртівся на стільці.

— Увіходять ото вони в корчму та один як ревне: «шишкарко! горілкі!» — то я мало не померла з жаху: з-роду віку не чула такого страшного голосу. А сам височезний, здоровий, а волосся на голові, як щетина — так і стирчить. А про саму Полтаву, то я вже й сказати не вмію. Кажіть уже ви, Нечипоре Федоровичу!

Нечувана теж штука: щоб жінка зріклася говорити для чоловіка!

— Ну, добре, я вже все до краю докажу, а ви тим часом поклоніться коло вареників. Карло Йосипович та Степан Мартинович, сподіваюсь, не відмовляться з нами повечеряти?

Обидва слухачі на знак згоди хитнули головами; а Параска Тарасівна підвелась і вийшла з кімнати.

— Еге-ж, — почав Нечипор Федорович, — благословення Боже не покинуло таки наших діток. Я, правду казавши, ніколи в Полтаві не бував та й знайомих там нікого не маю; чував тільки, що попечилем гімназії наш славетний поет Котляревський! Ото я, дізнавшись про його квартиру, і пішов прямо до його. І чи сказали-б ви, що живе він в будинку в сто раз гіршому від нашого, — ну, прямо хата. А з челяді ото тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Кирик. Сам він зустрів мене, почав розпитувати, яке моє діло до його. Я йому сказав та й прошу допомогти. Тільки він усміхнувся та й питає: «Як вам на прозвище?» Я сказав «Сокира». — «Сокира, Сокира» — мовив він. — «У вас двох дітей, Зосин і Саватій»...

Степан Мартинович сидів наче на голках, а Нечипор Федорович оповідав далі.

— Одного бажаєте ви оддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— А вже-ж так, — кажу, але спитать не смію, звідки він про все те дізнався.

— Ви, здається, дивуетесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— Та таки дивуюсь, та й не трохи, — кажу.

— Слухайте-ж, каже. — я оновім вам історію...

Степан Мартинович аж затремтів від жаху.

— Гуляю якимось раз коло своїх воріт... — почав був він оповідати, та тільки саме тоді увійшов високий лакей і каже, що княгиня Р. просить його до себе на

чай. Він одказав, що прийде, а я, взявши шапку, хотів попрощатися та йти собі, коли він і каже мені: — Не гнівайтесь на мене та заходьте завтра з-рана, та приведіть і козаків своїх.

Степан Мартинович дихнув вільніше.

— Та чого-ж так поспішати? Час терпить, — каже, — а історія в трьох словах. Так ото гуляю коло воріт, дивлюсь, — підходить до мене...

По цій мові Степан Мартинович упав у ноги Нечипорові Федоровичеві й заголосив:

— І помилюйте і пожалуйте мене, раба недостойного; я переступив святу вашу заповідь: я покинув хату вашу і слідом за вами утік в Полтаву.

Нечипор Федорович зрозумів, до чого це йде, і, цілуючи Степана Мартиновича, підняв його на ноги, посадив на стілець і, коли той заспокоївся, він розповів усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене окаянного! А я, що, не вартий й реміння від чобота його розв'язати, осмілювся мало того, що сісти з ним поруч, а ще й трапезу поділити, і паче ще, сороківку йому давав за протекцію моїх коханих учеників. О! прости, прости мене, Господи! з таким великим мужем, з попечителем самим — сидіти поруч, немов з своїм братом! Ох, аж страшно! завтра-ж, завтра йду в Полтаву, упаду йому в ноги й скажу«...

— Не ходіть завтра, — мовив Нечипор Федорович, а на те літо поїдемо разом.

— Ні, я не дїжду, помру до того літа, помру без покаяння... О! Що це я паробив!

— А те паробили, що через вас дітей наших прийнято на казюонний кошт: одного в гімназію, а другого в кадетський корпус. Вас так унудобав собі Іван Петрович, що мало того, що дітей наших через вас прийняв, а ще й посилас вам у дарунок свою «Енеїду» з власпоручним написом. Та й мені, — дай Боже йому здо-

ровля, — теж подарував свою «Енеїду» і теж з власноручним написом. Ходімо-ж краще в хату: тут уже, темно, а в хаті я вам книгу до рук віддам, та й свою покажу.

Не слисую вам великої радості Степана Мартиновича, скоро він на власні очі побачив книгу і прочитав: «уваження достойному С. М. Левицькому на память І. Котляревський».

— Навіть фамілію мою знає! О, муж великий! — і ридаючи він цілував напис.

По вечері Карло Йосипович поїхав в місто, а на хуторі всі заснули, окрім Степана Мартиновича. Взятий книгу свою, він на човні переїхав Альту, прибув у свою нетоплену школу і, засвітивши каганець, почав читати «Енеїду» і дочитав її аж до краю. Сонце вже високо підбилося в гору, як увійшов до його в школу Нечипор Федорович, а каганець все горів, і Степан Мартинович сидів над книгою.

— Добрий день, друже мій, — мовив Нечипор Федорович, вступавши в школу.

Степан Мартинович підвів голову і тоді тільки побачив, що каганець задарма горить.

— Добрий день, добрий день, Нечипоре Федоровичу! А я все читав книгу. Безцінна книга! Колись я вам її в пасіці в голос прочитаю. Чудова книга!

— Іменно чудова! Але ось про що буде моя з вами мова: що ми тепер, друже мій, робитимемо? Ми-ж тепер з вами одиниці! Вам учити нікого, а мені екзаменувати. Що-ж ми тепер робитимемо?

— Я й сам не знаю, — мовив помаху Степан Мартинович.

— А я ось що надумав. Візьміть у мене наборг десять чи там двадцять шнів бджіл, заведіть собі пасіку, хоч тут коло своєї школи та й пасічникуйте, а я те-ж пасічникуватиму. А коли Господь милосердний благо-

словить ваше начинання, тоді вернете мені бджіл, а тим часом хоч в гості ходитимемо один до одного. Згода?

— Паче всякої згоди!

— А коли так, то прийміть від мене і жінки моєї цей невартий дарунок за вашу безкористливість та щиро християнську любов до наших діточок бідних.

І він дав йому до рук сувій гранатового сукна й мовив:

— За кравцем Берком я вже послав до міста, — пошійте собі к Покрові добрячий сюртук та й инше усе, як слід.

Степан Мартинович держав сукно в руках, дивився на його, та й слова не міг вимовити.

— На Покрову мине як раз шість років, як ви вперше завітали до мене в хату.

Степан Мартинович аж заплакав від радості: та подяки, беручи дорогий дарунок, і вони вийшли з школи. На хуторі їх зустрів Берко кравець з трикутним аршином, знімаючи, не-раз мусів навшипиньки ставати, бо був не в міру малий на зріст, а Степан Мартинович не в лад високій. Знявши мірку, він тут почав і краяти, бо давати кравцям до дому такій коштовній матеріял цілком небезпечно: як-раз будеш без поли, або без рукава. Параска Тарасівна й собі вийшла подивитись, як на сюртук краятимуть, і теж винесла, ніби від дітей з Полтави, не дешеві дарунки і, даючи їх Степану Мартиновичу, казала:

— О-цю чорну хустку шовкову на шию вам Зося прислав, а це від Ваті теж шовкова коштовна матерія на жилетку вам к Покрові.

Приймаючи такі безцінні дарунки, Степан Мартинович, аж ридав від зворушення і ридаючи мовив:

— Что ті принесу, или что ті воздам?

Годиться запримітити, що Степан Мартинович говорив на трьох діялектах: чисто по російськи, а коли обставини того вимагали, а иноді й без жадних обставин,

чисто по українськи, а в надзвичайних випадках — церковною мовою і майже завжди текстами з Святого Письма.

Поки він проливав слези подяки, Параска Тарасівна винесла з кімнати два сувої полотна і мовила:

— А це буде вам па сорочки. Це вже від мене прийняти не погордуйте; пошійте вам хоч би й наша Марина, а ми вже їй дамо за труд підсвинка-годовика.

Степан Мартинович опинився поверх усякого щастя. Затуливши руками обличчя, він пімо вишов на гапок, сів на сходні і ридав, як мала дитина. Небавом до його вишов і Нечипор Федорович і, беручи його за руку, мовив:

— Ми бажали зробити вам добре, а ви плачете. Не ображайте-ж нас, старих посиротілих, Степане Мартиновичу!

— Я з радості постіль мою слізьми моїми змочу.

— Ну, так ходімо в пасіку. Ляжте там хоч на моїй постелі та й мочіть її, скільки хочете.

Степан Мартинович підвівся і пішов мовчки за Нечипором Федоровичем. Коли прийшли вони в пасіку, Нечипор Федорович дістав із кишені крейди і позначив літерою Л. десяток уликів, примовляючи: «Боже благослови ваше начинання», а потім додав, показуючи на улики:

— Візьміть у власність, Степане Мартиновичу!

— Та дайте мені хоч дух перевести. Ви убсте мене усім тим добром, що мені зробили, — промовив Степан Мартинович.

Вони посідали під липою, і Нечипор Федорович зараз таки прочитав незгіршу лекцію про бжільництво і на прикінці мовив:

— Бжолола-то найпрацьовитіша, Богові та людині наймиліша з тварів земнородних, а ходити за нею і корисно та й Богові не супротивно. Ця праця невидно заступає вас од усякого нечистою спіткання з користан-

випи людьми й разом з тим заступить вас і від злиднів, що пригнічують та принижують людину. Після довгого досвіду та спостережень дізнався я, що до бжолки потрібно не тільки чоловіка тямущого, а ще й кріпкого та праведного мужа. Ви-ж таки в собі маєте усі отсі чесноти і, — на Бога та святих його угодників Зосима та Саватія надія, — ваше починання буде благословенне та прибільшене.

Степан Мартинович мовчки побожно слухав. Нечипор Федорович казав далі:

— Сьогорішнє літо вже минає, — слава Богові, версень на дворі; о-тим-то тепер вам нічого й думати, щоб зараз пасіку заводити. Почнете вже з весни, а тим часом виберіть місце для пасіки та обсадіть його яким-небудь деревом, ну хоч липою, наприклад, а як Бог дасть, покладу бжіл зімувати в темник, та й поїду тижнів на два, або три в Батурич. Поблизу Батурича живе десь наш пасічник великий Прокопович. Послухаю його науки та річей розумних, бо тепер думаю з однієї пасіки й жити.

Другого, чи третього дня після цієї розумної розмови в ранці рано ходив дуже задуманий Степан Мартинович коло своєї школи з «Енеїдою» в руках, — з нею він ніколи й не розлучався. Після довгої думи він помандрував на хутір і, побачивши Нечипора Федоровича, що теж роздумуючи і теж з «Енеїдою» в руках гуляв, повітавшись, мовив:

— А знаєте, що я надумав?

— Ні, не знаю, що ви надумали.

— А надумав я, за приводом других дяків завести школу, це-б-то, набрать дітей та й учити їх грамоти.

— Благословляю замір ваш і допомогатиму, скільки сил моїх стане, — мовив Нечипор Федорович, а потім, помовчавши, додав: — «а пасіки так не кидайте».

— На віщо-ж?... Пасіка пасікою, а школа школою. Після такої бажаної ухвали своєму замірові Степан

Мартинович зараз, того-ж таки дня почав упадати коло своєї школи: укритв її новими куликами, покликав двох молодиць і наказав вимазати її в середині і з надвору білою глиною, а сам тим часом копав неподалеку школи, не доглядаючи симетрії, невеличкі ямки для дерев. Сусіди, дивлячись на всі отсі вигадки, не знали, що й подумати про свого дядя, і нарешті одностайно порішили, що дядя їх неодмінно одружився, та ще коли на Покрову побачили його у сукопному гранатовому сюртуці, то в одні голос сказали: «з протополною». Але як же вони дивувалися, коли після Покрови дядя їх пропав і пронадав тижнів зо три, а коли знайшовся, то не сам, а з чотирма хлопцями, літ від сіми до десяти. Для сусідок все це було непрошкливою тайною, а діло тим часом було дуже просте. Степан Мартинович навідався до дому в Глемязів і привіз з собою двох братів невеличких та двох небожів, навчити їх грамоті на власний кошт. Підвалину школі заложено. Слава про велику педагогічну кебету Степана Мартиновича (певна річ, не без участі Карла Йосиповича) давно вже розійшлася і по П—ву і по околицях його і остаточно затвержена була, коли близнят Сокири прийняли до гімназії і корпусу. Завдяки таким добрим обставинам, до Пилипівки школа Степана Мартиновича була повна учеників і в край забезпечена усім, що для школи потрібно, а на хуторі (не Сокири, а якогось другого панка), що стояв недалеко, усі десять хат були повні малих кватирантів усякого стапу. Для діяльності Степана Мартиновича розвернулося широке поле, і він був без краю щасливий.

Небавом, після Миколи, вернувся з Батуринна від Прокоповича Нечипор Федорович і, не мало дивуючись, угледів недалеко школи чималий шматок землі, засажений садовою деревиною, і в кількох місцях куни хмизу та кілків. То понаносили, розщедрившись, батьки учеників Степана Мартиновича, Наумівські та Березанські козаки.

Почалася зима. Закидало снігом і хутір Нечипора Федоровича і школу Степана Мартиновича, але між школою й хутором серед заметів снігу видно було спершу тільки форми величезної ноги Степана Мартиновича, а потім з цього утопталася і стежка. Що вечора після денної праці Степан Мартинович приходив на хутір, щоб, як сам казав, спочити від турбот денних. Йому завжди були раді, а найпаче Параска Тарасівна. Та й справді було чого радіти: в цілому світі не було другої людини, що з такою-б, коли не увагою, то принаймній терпучістю, слухав в сотий раз повість з однаковими за кожнім разом варіантами про подорож Параски Тарасівни в Полтаву й назад. До свого оповідання вона додавала иноді один епізод, про котрий оповідала пошепки, або голосніше тільки тоді, коли бачила, що Нечипор Федорович що-небудь робить, чи просто читає літопись Кониського. Тоді вона майже оживлялася, оповідаючи, як вони, вертаючись з Полтави, приїхали на першу Пречисту в Лубни, в самий розгар ярмарки та в вечері ходили в театр і бачили там, як виставляли козака-віршотвора. Тут вона брала на тон низче й казала далі:

— Чудесно, ну прямо таки чудесно! Настоящий офіцер той козак-віршотвор, а Маруся — панночка та й годі. Не надивлюся, бувало, — та ще як заспіває:

„Ну-те, готовіте пляски, забави, —“

ну, панночка та й годі, неначе вчора з Москви приїхала, а як дійде до слів:

„Ему Маруся на зустрічу біжить, —“

то й справді побіжить трохи й рученьки простягне, неначе-б то до офіцера... чи то до козака. Я не втерплю, бувало, да прямо таки й заголошу, — так гарно!

— А що це там таке гарне? — запитав було Нечипор Федорович, як почув.

— Та то я оповідаю, як ми в Лубнах...

— Знаю, знаю. Козака, чи офіцера-віршотвора бачили. Плюньте на отсі оновідання, Степане Мартиновичу, да присовуйтеь краще ближче до мене, — я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладожський канал та на Орелю, — ліцію висипати. А ви-б, Параско Тарасівно, краще зробили, як би звели зварити пам чого-небудь на вечерю.

Годиться зауважити, що Нечипорові Федоровичеві страшенно не сподобався козак-віршотвор. Звичайно, він говорив, що це пісенниця на двох мовах, і я цілком згожуюсь з думкою Нечипора Федоровича. Цікаво знати, що-б він сказав, як би прочитав українську «Сафок». Я гадаю, що він видумав би якесь нове слово, бо слово «пісенниця» для неї занадто слабе. Мені здається, що ніхто так уважно не вичував подоладних творів філософа Сквороди, як кн. Ш. На українських творах шановного князя в усіх подробицях відбився Скворода, а шановна публіка бачить в цих каліках справжніх українців. Відні земляки мої!... Припустимо, — публіка — чоловік темний, їй і простити можна, але-ж великий граматик Н. І. Греч у своїй «Історії русскої словесности» знайшов в них, окрім високої естетичної вартости, ще й історичний глуд. Він, не вагаючись, відносить існування козака Климовською до часів Петра І. Глибоке знання нашої історії!...

Прочитавши епізод з літописі Кошицького, приятелі повечеряли й розійшлись.

Так, або здебільшого так, минали довгі зимові вечорі. Іноді приїздив і Карло Йосипович, щоб напюхатися табаки з своєї табакирки, що зроблена була з черепашок, і відїздив не вечерявши, хіба тільки часом чарчину «трохимівки» випе та закусить шматочком бубличка, а то й зовсім не закусує.

Йшло вже до свят. Степан Мартинович почав навіть розцускати своїх школярів по домах. Уже й кабана — одного й другого заколоди на хуторі, а Параска

Тарасівна власноручно узялася до ковбас та за иншу начинку к святкам. Скрізь і на всьому знати, що свято по вулиці ходить, а в хату ще боїться зазирнути.

От такого критичного вечора приїхав на хутір Карло Йосипович та привіз з ночти листа; то був лист з Полтави від дітей та — як би ви думали, від кого ще? — Від І. П. Котляревського. Як почула Параска Тарасівна, що прийшов лист з Полтави, вбігла прожогом в кімнату, навіть і ковбасу забула покинути в пекарні.

— А де-ж той лист? Голубчику, Карле Йосиповичу, де-ж лист? мерщій читайте мені, дайте мені, нехай я хоч поцілую його.

— Та однесіть перше ковбасу куди слід, а потім того й приходьте вже листа слухати, — мовив Нечипор Федорович, розгортаючи листа.

— Ах, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й побігла за двері.

Небавом всі розсілися кругом стола, і почалося урочисте читання листа!

Починало вже смеркати, і догадлива Марина без усякого загаду від господині принесла в кімнату свічку й поставила на столі. Нечипор Федорович розгорнув листа від Івана Петровича, поглянув на підпис, а потім почав читати:

»Ласкаві мої друзи, Нечипор Федорович, Парасковія Тарасівна та Степан Мартинович!

Всі мовчки ззирались проміж себе.

Позаяк листа написано було по українськи, і цієї мови не кожне зрозуміє, а инше хоч і зрозуміє, так же-ж уст своїх не схоче паскудити мужичими словами, то я перекажу тільки зміст листа, хоч від цього моя повість мізерна багато втеряс.

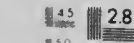
Після звичайних поздоровлень з святками, що саме наставляли, Іван Петрович описує добру вдачу дітей їхніх і дивується їх надзвичайній подобі як фізичній, так і моральній, і каже, що він по мундірах тільки їх і

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 Phone
(716) 288-5989 Fax

пізнає. »Я по їх, — каже, — посилаю що суботи. Неділю вони перебувають у мене, і я не натішуся їми. І собі не бажав би мати кращих дітей, як ваші діти. Муза моя що-тиждень наповнюється описом їх дитячої прегарної вдачі«. Далі він писав, що краще було повести їх обох однією якою дорогою, — чи військовою, чи гражданською, а про те — нема лиха без добра, бо від неоднакового їх виховання вийде психологічний досвід, що має показати, яка різниця від виховання може бути проміж двох субєктів, що цілком однаково організовані. Потім він пише, що чимало здивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецьки, і ще краще — латину й питає, хто це їх навчив (тут мовчки зирнулись проміж себе Карло Йосипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка їх теж полюбила і що педілі наділяє їх пиріжками та бубликами на цілий тиждень. »Раз Зося попрохав у мене сороківку на якусь кадетську потребу, та я не дав, бо з досвіду знаю, що не гаразд дітям давати гроші«.

— А може воно, бідненьке, учителю хотіло дати, щоб показував краще, — примовила Параска Тарасівна, але Нечипор Федорович глянув на неї по своєму, і вона замовкла.

І каже: »ви про їх не турбуйтеся: святами вони в мене перебудуть, а на святій вечір пошлю їх з вечерєю до приятеля мого Н. У його теж є діти і вони там весело зустрінуть свято »Різдво Христове«. Далі ще пише, щоб не забували його, старого, та щоб на літо приїздили в Полтаву, що в Полтаві квартирі дуже дешеві, а що Гапка його варить чудесний борщ з сушених карасів. »Як це вона робить, каже, Бог її знає«.

»Оставайтесь здорові і не забувайте одинокого

І. Котляревського«.

»Р. С. Поклоніться, як побачитесь, доброму моєму Степану Мартиновичу Левицькому«.

Коли листа докінчено, Карло Йосипович підвівся, понюхав табаки і мовив: »есе homo!« Степан Мартинович теж підвівся і аж заплакав від зворушення: йому, дякові пікчемному, послася поклон, — да ще хто? — Попечитель гімназії! І Параска Тарасівна встала і, обернувшись до образів та хрестячись, із слізьми, що бреніли на очах, говорила: »Дякую Тобі, Милосердний Господи, за Твою благодать святу! Послав Ти янгола-хранителя моїм сиротам малим на чужині!« І вона мовчки молилася, а Нечипор Федорович німо сидів, знершиє над листом. Потім згорнув листа, поцілував його, зітхнув глибоко, встав з-за стола й мовчки вийшов в другу кімнату. За пів години він вернувся і очі у його немов почервоніли. Параска Тарасівна звернулася до його, питаючи: — А чи єсть у його пасіка? Я й забула тоді, як була в Полтаві, про це розпитать у Гапки. Чи не послати-б йому хоч з бочку меду? До свят не встигнемо, то хоч к великому посту.

— Пошлемо дві, — мовив Нечипор Федорович і мовчки став ходити по кімнаті.

Гості попрощались і тихо пішли до дому, та чудувалися тому, що сталося.

Минули свята, і зіма вже минає, а весна надходить, ось за тиждень вже й Великдень. Степан Мартинович розпустив по домах батьківських учеників своїх, наказуючи, щоб прибували до школи не раніш Вознесення Христового. За приводом семінарії і він теж зробив своїм школярам вакації. Після свят, давши добрий лад своїм дома, це-б-то, доручивши старшим братам — двом богословам та третьому філософові, — щоб наглядали за школою та меньшими братами, та наказавши, щоб вільною годиною копали ріє, та тільки не дуже глибоко, коло посаженої деревини, Степан Мартинович позичив у знайомого, міщанина »бїду«, — певна річ, не так франтовану, як у Карла Йосиповича, а так-собі, простісеньку, у другого, теж знайомого міщанина найняв

кона з хомутом на дваццять днів та ночей, запряг коня в «бїду» і одного чудового ранку, попрощавшись з хутором та школою, сїв і підтюпцем поїхав у Полтаву.

Параска Тарасївна через його послала дітям своє хоч по-завічне матернє благословення та торбинну бу-бличків, якось особливо спечених, а Зосї своєму ще до того й пів карбованця грїшми, що Степан Мартинович повинен був передати йому потай від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв це все зробити, але не зробив. За пів карбованця він наїшав молебєн, а Зосї дуже сильно наказав, щоб він не смїв прохати: сороківок у Івана Петровича.

Нїчого надзвичайного з ним в Полтаві не було, хїба те тїлько, що він був у соборї, коли висвячувано на дякона його давнього знайомого баса, і що новий дякон сакликав його до себе, упоїв і на додаток легенько побив. Из цього Степан Мартинович досвідчився, що його приятеля нїякий сан не виправить та що він, як був басом, так і останеться аж до могили.

Повернувшись без пригод з далекої подорожї до дому, він знайшов у школі усе в доброму гаразді: вдачливї брати його обкопали кругом новий «вертоград» та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм звичайненько, це-б-то, купивши їм по парї юхтових чобїт та демикитону на жилетки, він попрохав їх, щоб пособили копереносити з хутора бжїл на його пасїку; другого дня це й було зроблено. Тепер він, мало того, що дяк стихарний, а ще й учитель душ до триццятка учеників, та до того ще й пасїчник не аби який.

Непомїтно минали днї, місяцї й роки. Зося та Вати росли душею й тїлом у Полтаві, а Нечипор Федорович та Параска Тарасївна старїлись собі потихеньку, без клопоту, на хуторї і кожних свят доставали від дітей листи з поздоровленнями. Потїм листи приходили щомісяця, а далї й частїйш і вже не простосердї, дитячі листи, а такі, що в їх почала вже відзначатися вдача

того, хто писав. От, наприклад, Зося писав завжди досить лаконічно, що він живе майже старцем поміж товаришами, та що по фронту він з найперших, а Ватя писав далеко більше. Він без величання писав про свої успіхи, про злидні свої не згадував і словечком, а про доброго, благородного ласкавця свого синсував цілі сторінки. З листів його можна було довідатись про костюм, звички, діла — словом, про щоденний побут автора «Наталки Полтавки», «Москаля-Чарівника» та «Перелицьованої Енеїди».

В кінці четвертого року від дітей одержано листи оттакого змісту:

»Дрожайшії родителі!

Випускний екзамен я здав на диво гарно: по всім наукам маю добрі бали, а по фронту ввійшов першим. Мене посилчають до Петербургу в шляхетський полк, тим то й прошу прислати мені скільки спроможетесь на перший раз грошей на видатки, що можуть трапитися. Ваш покірний син З. Сокирин».

— Сокирин, Сокирин, — недобрый знак! — тихо казав Нечипор Федорович і розгорнув другого листа.

»Мої ніжні та милі родителі!

Бог благословив ваші за мене турботи і мої посильні труди: я здав свій екзамен майже не погано на велику радість свою та нашого всіма любленого та поважаного добродія, що кланяється вам і дійстому Степанові Мартиновичу. По екзамену я удостоївся дорогоцінної для мене нагороди: мені прилюдно сам ректор дав до рук в прегарній оправі Вергилієву «Енеїду» на латинській мові і тут же таки прилюдно оголосив, що я удостоївся бути посланим в університет, який сам виберу, на казенний кошт по медичному факультету. І от тепер я прошу вашого батьківського благословення та поради, який саме вибрати мені університет: чи Харківський,

чи найближчий Київський. Я волів би останній, бо там професорі путящі — особливе на медичному факультеті, а ще більше тим, щоб ближче бути до вас, мої безцінні, мої милі родителі. Жду вашого благословення та поради і цілую ваші батьківські руки. Остаюсь люблячий та вдячний син ваш

С. Сокира.

Р. S. Поділійте за мене незабутнього мого Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродій наш скаржився на біль в ногах та крижах і от уже третій день, як з дому не виходить. Помоліться-ж разом зо мною за його дорогоцінне здоров'я!».

Прочитавши листа, Нечипор Федорович мовив:

— Ну, слава тобі Господи, — хоч один на чоловіка похожий!

— Та ще й на якого чоловіка! додав Карло Йосипович. — От я наперед вам кажу, що з його вийде лікар, магістер, професор, та ще й не аби який, славетний професор медицини й хірургії, а в додаток ще й член багатьох наукових товариств. Запевняю вас, що так буде. Ну та й молодий ескулап! — гукнув він, цокаючи по табакірці.

— А з Зосі хіба, гадаєте, не вийде нічого путнього? — запитала Параска Тарасівна Карла Йосиповича.

— Бороши мене Боже, щоб я таке думав! З його може вийти офіцер добрий, полковник, генерал, та навіть і фельдмаршал. Це залежатиме від його самого.

— Толците и отверзется, просіте и дастся вам, — промовив півголосом Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде — побачимо, — мовив сухо Нечипор Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго ходив він коло пасіки, зворушений якимсь мішаним, невизначним почуттям, що хиталося між радощами та тугою і, заспокоївши себе нарешті надією на всеблагий попуст Божий, повернувся у хату, кажучи при-

мівку Богдана Хмельницького: «що буде, то те й буде, а буде те, що Бог нам дасть».

Другого дня написав він самого щирого та вдячного листа до Івана Петровича, послав дітям по 25 карбованців грошей та прохав Івана Петровича, щоб він дав до рук дітям та превелику ласку для його зробив — повідомив його який вжиток зроблять діти з тих грошей, бо, — каже, — гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна і йому, як батькові, можна пробачити таке прохання. Саватію він радів вибрати університет Київський, а що до Зосима, то прохав Івана Петровича дати йому таку пораду, яку Господь натхне його добродійному серцю.

За тиждень вони мали велике щастя — обіймати Ватю у себе на хуторі. Переїздом до Кнїва він підмовив своїх товаришів перебути день в П—ві, щоб йому можна було побачитись з родичами; товариші охоче згодилися, тим паче, що він і їх запросив на хутір.

Після перших привітань Ватя побіг до школи з замітною «Енеїдою» в руках та, заставши свого учителя в школі серед учеників, як матку серед бжїл, кинувся йому на високу шню. Після першого, другого та третього поцілунка він подав йому дорогоцінну книжку, промовляючи:

— Ви перший розкрили мені завісу латинської мудрости — отже вам і належить отся наймудрійша й найдорогоціннійша для мене латинська книжка.

З радістю узяв Степан Мартинович книгу і аж поцілував її. Натішнвшись оправою, він розгорнув книжку і углядів поміж листками червоної папірець. То були десять карбованців від вдячного Ваті.

— Ви гроші в книжці забули. Ось вони.

— Ні, — то вам через мене Іван Петрович послав, щоб ви потурбовались оддати їх вашим батькам убогим (а дійсне — це були гроші, що zostались від 25 карбованців, посланих йому в Полтаву).

З радощів Степан Мартинович розпустив учеників гулять, а сам з Ватею пішов на хутір, держачи розгорнуту книжку в руках та деклямуючи вірші славетного поета. І коли-б Ватя так само уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то обидва-б опинилися по коліна в калюжі, а то зазнав цього тільки педагог.

Перші два на хуторі днів зо два — зо три, Ватя почав збиратись в дорогу, а тим часом товаришам його так доїшла привітна Параска Тарасівна, що вони й не думали рушатися, а через це чимало здивувалися, коли він почав прощатися з своїми так званими батьками. Нічого робити — муіли й вони прощатися. А за кілька день, похочаючи погулявщині, готувалися до іспиту в університет.

Перебуваючи в університеті, Саватій кожних вакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтися по часописях статті Прокоповича про бджільництво; він уважно їх перечитував і не без успіху прикладав до діла і цим надзвичайно тишив Мечинора Федоровича. Разом з Карлом Йосиповичем вони іноді робили хімічні та фізичні сироби і навіть вивчали методи Меглянді. А вечорами збирались усі вчительські діти, і Саватій в голос читав «Енеїду» Котляревського, або й справжню Вергілієву «Енеїду», а як він дуже любив музику, особливо свої рідні журливі співи, то з великими успіхами вчився у Мечинора Федоровича грати на гусях і після десяти уроків співав уже, сам собі підгравачи:

Стала хмара наступать,
Став дощик іти.

До Київa завжди він вертався з чимало набитою текою місцевої фльори й кількома скриньками з метеликами та всякими комахами.

Тимчасом Зося, перебуваючи в своєму шляхетському полку, справно що-місяця писав до дому листи — усі

майже однакового змісту. В деяких, чи краще сказавши, в більшості своїх листів він перевертав на всі боки фразу: «Я хутко з ласки Божої прапорщик, а грошей у мене ні копійки нема», а Нечипор Федорович на це звичайно одказував: «а стане офіцером, то й гроші будуть».

Раз якось написав йому Ватя, щоб він прислав літографованний естамп з малюнку «Останній день Помпеї», і на цю потребу послав йому три карбованці грошей, та Зося разсудливо розміркував, що три карбованці — то гроші, а естамп — що таке? — аркушик замазаного паперу і більш нічого і, без сорома казка, відписав братові, що про такий малюнок в Петербурзі він і не чув, та що гроші він йому опісля верне, а як хоче, го на Невському проспекті багато всяких малюнків продають — можна буде купити з одні та й переслати. Ватя написав йому, щоб він купив хоч якийнебудь естамп коли вже не можна достати — «Останнього дня Помпеї». Він і купив йому московський літографованний утвір «Тінь Наполеона на острові св. Олени», що чи й шага був вартий. Як одержав Ватя цей твір, не міг надивуватись естетичному почуттю рідного брата, і чудовий куншт полетів в «пещь огненную».

Небавом після того, як спалено «Тінь Наполеона», голосно з'явилися в світ «Мертві душі». «Бібліотека для читенія», а разом з нею і поважні добромисні люде згнанили і книжку і автора, обзиваючи книжку брудною та непуцящою, а автора її — просто сівачем «плевел» на ґрунті виховання благородного юнацтва. Одначе-ж, не вважаючи на одглядачів моральности та доглядачок російського слова, «Мертві душі» прудчійше від птахів небесних розлетілися по широкому російському царству. Кілька примірників прилетіло і в гарий Київ і дебютували, певна річ, в університеті. Інспектор з великим невдоволенням і навіть з жахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось регочучи читають. Спершу

він подумав: «мабуть якийсь ледащо скомпопувало на мене пасквиль, але помітивши, що студенти читають надруковану книгу, почув, що йому трохи від серця відступило; яко людина, що мало слідкувала за рухом читаної літератури та ще до того й не належала до ватаги доглядачів моральности, дізнавшись, що книга титулується «Мертві душі» і «повинна бути страшна», махнув рукою, мовивши: «нехай собі читають, аби не піячили та на Христи вікон бить не ходили». Саватій спершу уважно прослухав «Мертві душі», а потім ще уважнійше перечитав їх, а прочитавши, дуже зажадав, будь-що будь, а купити собі цю книжку, щоб вакаціями читати в голос на хуторі. Потягнувшись з останнього, ще й позичивши карбованця півтора, махнув він в «контору застрахования жизни» — що була разом з тим і книгарнею. Приходить та й питає про «Мертві душі», а книгар і очі витріщив: йому здалося, що покупець питає за ті мертві душі, що застрахували своє життя землею у його в конторі, і він, обернувшись до покупця, мовив, що єсть тільки дві.

— Будьте ласкаві — мені один примірник, — мовив Саватій. Книгар знову отетерів. Саватій зауважив:

— Ви не так мене розумієте. Чи у вас єсть книга, що зветься «Мертві душі», — твір М. Гололя.

— Ні, ні, ще й оголошення не читали, — відповів тому.

— То виходить, нема й надії дістати її коли-небудь у вас, — мовив Саватій і вийшов на улицу. Хотів був зайти ще до Глушера, та згадав, що там російських книг не продають, зайшов на хвилину до дому, написав до брата листа і, вклавши в його гроші, заіс на пошту. Сердешний! Йому й на думку не прийшла «Тінь великого Наполеона!»

За місяць одержав він оповістку з поштової контори, що прийшла йому посылка на 6 карбованців срібних. Зрадивши дуже, побіг до інспектора, а від його

просто в поштову контору і читав за посылку. Йому дали; обмацав кругом — м'якче. «Вона!» — промовив він, виходячи з контори. На вулиці зараз же перетяв мотузку пожіжком, роспоров клейонку, розгорнув обклатку і жахнувшись прочитав: «Никлас — Ведмежа лапа». Потемніло в очах у сердешного, і напів розгорнута посылка винала з його рук. Простоявши з хвилину, пішов він сумний, сам не тямлячи, куди, а посылка так і лишилась на вулиці, аж поки її не підняв якийсь старець; оглянувши її уважно, він пішов просто до шинку, і шинкар мав таке щастя, що за шкалик набув безцінний твір і, як людина письменна а до того ще цікава та допитлива, тепер на дозвіллі перечитує його, а шноді так навіть читав своїм запізнілим гостям. Листа коло посылки не було, а тільки виїнято лаконичну записку досить чудернацьку на зміст: «Мертві душі» заборонено; і цензор і автор сидять в кріпості, а послаю тобі чудову книгу «Ведмежу лапу». Твій брат отакій і отакій.

Не зважаючи на те, що і цензор і автор сиділи в кріпості, «Мертві душі» небавом з'явився в «конторі застраховання життя» і продавався прилюдно. І Ватя, йдучи якось повз книгарню, углядив примірник, виставлений у вікні. Добре, що не читав всеї братової записки, а то-б, чого доброго, обізвав би брата безсовістним брехунцем. Прочитавши кілька разів обклатку її налюбовавши нею, Ватя рішив хоч би що, а купити велику книгу, тим паче, що вже й вакації наближались. Після акта зараз же в той самий день запис він річ, тепер уже зовсім йому не потрібну — мундір свій — до того, хто позичає ганебний метал за невеличкі проценти, і, купивши за виручені від цього гроші примірник великої книги, зазнавав несказаної втіхи, читаючи її в голос на хуторі — в вечері на ганку, а в день в пасіці під липою.

Мабуть же в сотий раз майже на пам'ять читав він Парасці Тарасівні, що уважно його слухала, повість про капітана Консейкіна, коли це у двір вїхав на своїй біді

Карло Йосипович і ще здалека показав листа. Читання про Конєйкіна, певна річ, прийшлося, і читання листа розпочато самим Печипором Федоровичем, певна річ, спершу тихенько. Прочитавши листа, він з пересердя кинув його на підлогу й мовив: »тільки й знає, що грошей просити. Триста карбованців — це не жарти!« і він пішов у горинці, а за ним і Карло Йосипович. Параска Тарасівна, віднявши обережненько листа, дала Ваті і просила прочитати (сама вона скоромнісі не читала, а тільки друковане), та не так тільки голосно, як про того каштана. І ватя прочитав потиху отсе:

»Дорогоцінні мої батьки!

З ласки Божої тепер у прапор лейбгвардії гренадйорського полку, і ви самі повинні знати, як мусить себе держати гвардійський офіцер; тут не Полтава, і не мізерний П—в, а люди добрі кажуть, столиця; тим то треба мені для першого разу принаймні 300 карбованців на срібло. Потім того зостаюєсь ваш син

З. Сокирін«.

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й віддав Парасці Тарасівні.

— Та ти усе прочитає, та тоді й віддає мені, а я сховаю.

— Та я все й прочитав.

Вона, бідолашна, не поїшла віри, розгорнула листа, перелічила стрічки і, залевившись сама в гіркій правді, кинула листа того під стіл та, затуливши обличчя руками, гірко-прегірко заголосила. Сердешна ти, сердешна! Це ще квітки тільки, а отрутиний овоч ще й не завязувався!

За кілька днів виблагала вона, плачучи, 300 карбованців від Печипора Федоровича і, як він зрікся писати листа, а Ватя вже поїхав, то сама вона церковними літерами написала такого листа: »Зосю мій, орле мій! виплакала, вимолла я і посилаю тобі гроші, а Не-

чипор Федорович на тебе гнівається». Загорнула її листа гроші і сама повезла на пошту. Почтмейстер чимало адивувався, коли дали йому листа з грінгами і без адреса на конверті. Поїхала вона до Карла Йосиповича, той написав адресу, і листа одіслано.

Діставши гроші, гвардійський прапороцьник не звернув уваги на листа, чи, краще сказати, на обгортку; та тільки вже другий теж гвардійський прапороцьник підняв цю обгортку і, прочитавши, сховав у кишеню, а другого дня в екзерцисгаузі показав її полковій братії, — почалась потіха! Спершу не розумів Зосим, до чого воно йдеться, а коли зрозумів, то одного чудового ранку після муштри запросив честне товариство до Сен-Жоржа, справив бучний спіданок і панів-панич розповів товариству що до лаковичного листа, що у його в Полтаві лишилась аміка, це-б-то полюбвищиця — багатюща і неписьменна купчиха; вона краде у чоловіка гроші і наділяє їми їх слугу повірного.

— Ура!... — заревла компанія. — За здоровля всіх неписьмених полюбвищ! — Тости тягнулись до самого вечора. На другий день уся компанія вибралася дивитись на Тальон, певно: річ, — коштом щасливого полюбвника.

Не минуло й пів року, як від щасливого полюбвника дістали на хуторі листа — отакого змісту:

»Через вас, ніжні, дбайливі батьки, мусів я покинути гвардію і прохати переводу в армію, бо я злидень, хоч у вас скрині трещать від золота.

Вдячний вам син Сокирін».

А причина, що спонукала його перейти в армію, була ось яка. Раз якось у Марцінкевича в танцкласі, — до його Зосим що п'ятиці навідувався неодмінно, ради якоїсь то зрадничі — ввязався він, п'яний, в бійку з теж п'яними черкесами. В справу замішалась поліція і окошилось тим, що черкесам, як азіятам, пробачили,

а його, як європейця, переведено в армію з тим самим чином. Після цього переведа незабаром стався другий, і тільки вже без всякого оповіщення від мого зайти-голови, бо він залишив усяку кореспонденцію із скупердягами, як він казав, це-б-то, з своїми добродіями.

Для письменника, більш погодного ніж аз грішній, та більш знайомого з військовим побутом нашого дуже численного благородного юнацтва, розгортується тут розлоге поле, засіяне, таким гірким насінням, що коли їх плод достигне, то пащадкам нашим не треба буде купувати й сабура... Талановитий письменник, як здатний городник, міг би хоч по троху вирвати бурян з пшениці — і це було-б добре, але-ж талановиті письменники, що знають цей побут, свою допитливу увагу, звертають більш на саадатські прислів'я та їх безпросвітні, хоч із виду і голінні, пісні.

Хоч-не хоч, а мушу я вияснити причину, що сприяла переведа мого героя з армії во внутрішню сторожу, це-бо в астраханський залоговий баталіон. В місті Ніжніні кватерсавав армейський піхотний полк NN. В цей полк перевели мого приятеля, і він оселився в білій хатині за садочком і квітником, що стояла як раз проти грецького кладовища. Першого-ж дня угледів він у квітнику таку квітку, що у його слина покотилась. Цією квіткою чарівною була красуня самє на зорі свого життя і одно-єдине добро убогого старого вдівця міщанина Макухи. Як велася далі та як закінчилася ця повість, відомо вам, терпеливі мої читачі, тим то я не маю заміру утрудняти вас, переказуючи тисячу й першу, на превеликий жаль, не видумаву історію чи поему такого сумовитого роду, починаючи від оди Барятинського і кінчаючи «Катериною» Ш. та «Сердешною Оксаною» Основяненка. Продовження і кінець тут зовсім таки однакові — ріжниця хіба та тільки, що мого приятеля мало не примушено зараз-же ожежитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Та за свого офіцера оступився

добрій дідок, командир полковий, але й він кращого не міг нічого видумати, як зараз же звеліти йому, щоб він прохав переведа знову, — та й по всій справі. Офіцер другого дня прохав переведа, а тим часом, лавідуючись до Якилини, що ледве вже ходила, запевняв старого батька, що з кожною поштою він дожидає батьківського благословення. Прийшов перевод, і Зосим з радощів зайшов в так звану кондитерську Неминя і, гарненько таки гульнувши перед виїздом, почав оповідати якомусь теж не тверезому та багатому Попандопуло свою лицарську пригоду з Якилиною і так чудово оповідав, що багатий грек не втерпів і зацідив йому всією пятернею в його благородний патрет, він — грека, грек знову його — і пішла потіха. Та як грек був на літа старійший і силами слабійший, то він і знемігся, а тут на той час наспів доглядач мира — городничий та й звелів борців взяти під арешт. Почалося діло. Багатого крамаря грека виправдали, а благородного убогого офіцера оженили з міщанкою Якилиною і перевели в астраханський баталіон.

О, сердешна моя Якилино! Як би ти спроможна була наперед знати своє безталання, свою прийдешню гірку долю, то втікла-б ти у ліс, або втопився-б в гинлому Острі, а не вінчалась з благородним офіцером! Але-ж ти, простодушна міщанко, в глибині чистої душі поїняла віри пустій фразі, що пізніше кохання приборкає і звіря лютого. Та це тільки фрази, та й годі. А ти, дурненька, гадала, що воно й справді так. Сердешна, як же люто покарано тебе за твою простодушність! Ти загинула й від гіркої долі не вирядувало тебе ні пізніше кохання твоє до няної почвари, ані навіть єдина твоя золота надія, твоє найперше прекрасне дитя. Обоє ви валялись по брудній астраханській улиці, аж поки не забрала вас та не поховала великодушна поліція.

Та не вважаючи на всі штуки, приятель мій наближався вже до чина капітанського, а брат його що йшо

добував курси в університеті св. Володимира. По іспиті удостоївся Саватії невеличкого звання лікарського з чином XII класу, а після акта йому оповіщено, що, з волі уряду, його, як вихованого на казенний кошт, настановлено в Оренбургський першокласний шпиталь. Діставши в канцелярії третину жалування, прогони та подорожню, Саватії другого дня без великого жалю покинув старий Київ, може, на все. Товариші збиралися провести його хоч до Рязанова, та певне заспали, бо Саватії перевізся через Дніпро до схід сонця, а в Броварі дістався саме в той час, як туркеня-смотрителька роздувала в сінях на кабіці вогонь для кофійника. Випивши за невеличку ціну шклянку кофе та взявши теж за невелику ціну пляшечку броварського лікеру (вигад тієї-ж туркені-смотрительші), він над вечір вже весело розповідав прихильним слухачам на ганку самотнього хутора про свій екзамен. Саватії рішив перебути на хуторі тижнів зо два, — може останні, серед самих наймиліїших, самих найдорожчих його серцю людей. Не вважаючи на одиоманітність селянського, а ще більше хуторянського життя, дні збігли пеначе хвилинки. Так вони взагалі швидкі в радості й повільні в тузі. Як би на хуторі всі, зачпляючи сюди й Маршу, бажали, скорого докінчення тим двом фатальним тижням, то вони протягнулись би принаймні з місяць, а як всі бажали віддалити страшний день розлуки, то він на досаду кожного й наближався так хутко.

В переддень відїзду по обіді Нечпор Федорович взяв під руку Саватія і своїм звичаєм повів його на пасіку. Не доходячи ступнів кілька, він зупинився, показав на дві розкішні лиси, що росли перед самим входом на пасіку, і мовив:

— Ці дві деревини привіз я з архиерейського гаю, що в Андрушах, того самого року, як вас знайдемо на моїм хуторі, та й посадив на спомин тієї великої радості. Глинь, які тепер вони широкі та високі, і які

дають розкішний цвіт. А от вас з братом не судив мені Господь на старости літ бачити таким однаково гарними, як ці липи. Брат твій занехаяв благородну природу людську. Він зганьбив усе святе на землі, коли зганьбив вашу найшкітнішу, хоч і не рідну матір, а мою вірну дружину. Мене ще міг він забути, — я людина сувора то й не люблю зайвих милощів з дітьми, але-ж вона, моя сердешна великомучениця, — вона очей з його не зводила, і що-ж тепер з його? ... пятий рік хоч би яку звісточку подав про себе, — ніби в воду впав; а вона бідна день і ніч за його молиться та плаче. Правда, я сам випен... Але-ж це її бажання, щоб бачити його офіцером, а не благородним чоловіком — от і збій, що посіяла.

Вони повагом вступили на пасіку і сіли під липок. Нечпор Федорович казав далі:

— Важко, Ватю, дуже важко кінчати життя своє, не бачивши, що надії твої справдилися. Ти, Ватю, їдеш в таку далеку чужину, що про неї у нас і чутки не було. Пиши-ж нам із старою. Не лінуйся, — про все пиши, що побачиш і що станеться з тобою. Пиши. Для нас, старих, що майже оджили вже своє, все це буде й нове й навчаюче; а як може будуть тобі які нужди в далекій чужині, пиши до мене, як до ломбарду, де лежать твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться четверик — другий карбованців, а поки що, ось тобі 300 таких самих, які Зосі послала моя стара. Дорога далека, й вона грошики любить.

І він дав пачку асигнацій. Саватій не взяв грошей, кажучи, що на дорогу у його єсть прогони і третина содержания; що як на місці йому треба буде грошей, то тоді він і напише, а що в дорозі зайві гроші — зайва вага.

— Ну, як знаєш! Тебе вчити нічого. Кому гроші не потрібні, той багатий за багатого. Тепер я все тобі, Ватю, сказав, що було в мене на серці. Та ще раз про-

шу тебе, не забувай нас, старих, а найбільш її, бо вона, сердешна, зовсім убита мовчанкою Зосі.

Після цього старий пішов по своєму звичаю під повітку спочити, Саватій узяв «Енеїду» та півголосно прочитав кілька сторіч, неначе-б то заколихуючи старого. Помітивши, що монотонне читання взяло своє, він згорнув книгу, встав, тихо вийшов із гасіки і до самого вечора ходив кругом хутора, не ясно роздумуючи про свою самотню будучину.

У вечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій та після кількох слів, сказаних майже навмані, піби згадав щось важливе і, звернувшись до Нечипора Федоровича, промовив:

— Мені давно вже хотілось подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що скрипка коштовна.

— Та ще й дуже коштовна, і коштовніша ще тим, що на її грав добродій мій, небіжчик пан-отець Григорій, та й мені її в спадщину покинув по смерті...

— Дозвольте-ж мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, як хочеш, — та що-ж ти на ній побачиш?

— А може що й побачу.

По цій мові Саватій пішов у кімнату Нечипора Федоровича, вийняв з скриньки скрипку, попробував струни, а потім увійшов в велику світлицю і заграв спершу мелодію, а потім варіації Липицького на відому галицько-українську пісню:

Чи й така уродилась,

Чи без долі охрестилась.

Ефект був величезний. Хвилин зо дві сиділи слухачі мовчки, немов зачаровані. Перший схопився Нечипор Федорович, вбіг у світлицю, з слізьми обняв віртуоза і промовив:

— Си мій, радість моя, надія моя золота! Коли-ж

ти й де вивчився грати на скрипці отсю божественну пісню?

Саватій у відповідь йому розповів:

— Якось випадком зустрів я в Київі, правду мовивши, на Хрестах, старця-музику, котрий так грав, що в мене аж волосся до гори ставало. Я спізнався з ним, прохав його, щоб заходив до мене, та ото й вивчив мене він не тільки що грати на скрипці, а й почувати та грати музику.

— Напиши-ж до Києва, щоб отої чоловік Божий прибув до мене. Я все йому віддам, навіть і пасіку свою.

— Та його нема вже на світі. Я сам на власних плечах виніс його на Скавику.

— Спасибі тобі, дитино моя ти єдина! скрикнув Нечипор Федорович, — спасибі тому, що покрив ти землю останки великого чоловіка. Ось що, — казав далі він повагом, — довго я думав, кому я покину, кому відкину мою спадщину дорогу — мою скрипку, гуслі та книжки. Думав був, грішний, в домовину покласти з собою, бо не бачив кругом себе чоловіка, щоб вартий був тебе добро посідати: а тепер я бачу вже такого чоловіка, і чоловік той — це ти, моя надія золота! Візьми-ж скрипку собі зраз, а книжки та гуслі наслідуй по мені разом з усім добром моїм, а тим часом нехай вони закрашують нашу самотню старість.

І він підійшов до гуслів, розкрив їх, попробував струни та, розправивши свою густу та широкую бороду сріблясту (він три роки носить її), ніби Осса якій, ударив по струнах — І вінці зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим дренкучим, але патхненним голосом. До його прилучив свій свіжий тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила:

Повій, вітре буйнессенький,
Щоб я не чорніла.

На що вже Карло Йосипович був не тонкослізка,
а й той не видержав і виїшов з світлиці, дістаючи хуст-
ку з кишені; а як заспівали вони:

Летить оред через море,
Ой, дай, море, пити!
Тяжко-важко сиротині
На чужині жити, —

то Карло Йосипович вже в світлицю і увійти не зміг,
а так і лишився на ганку до того часу, аж поки не сів
на свою біду та не поїхав у місто.

Другого дня на обід запросили покровське та благо-
віщенське духовенство. Перше сам протопоп вичитав
акафист Пресвятій Богородиці, а Степан Мартинович з
своїми школярами співав «О всепітая мати»; далі собо-
ром одправили молебен, а Степан Мартинович, убрав-
шись в стихар, прочитав апостола. Одправивши моле-
бек, проспівали гуртом тричі многоліття.

Духовні трапезували в світлиці, а школярам подали
обід на дошках на дворі, а по обіді сама Параска Тара-
сівна роздала їм по чиншу, по сцільнику та по пятаку
грішми. Над вечір Саватій Нечипорович уже переміняв
коней на першій стації і, не мало дивуючись, побачив,
як перекладав речі, діжечку меду та торбину з яблуками.

В Полтаві зайшов він поклонитися хатині небіж-
чика Івана Петровича. Зустріли його молодий досить
незграбний чоловік та сліпа Гапка. Одправивши в ха-
тині панахиду за упокій душі свого добродія, сумний
виїхав він з Полтави, благословляючи пам'ять доброго
чоловіка.

Обїхавши собор та зїхавши з гори як-раз напроти
темної деревляної з трьома банями церкви, що збудував
Мартин Пушкар, Саватій зупинив візника і довго ди-

дивився на цей пам'ятник XVII віку, та на супротивлящий бік вулиці, на біленьку з зеленим садочком хатку. Прохожі думали, що він просив напиться, та довго води не виносять. Хатка здалася йому пустою, і він хотів уже казати візнику: «рушай», коли це крізь розбиту шибку в вікні хатки показалася молодиця з дитиною на руках. Він здригнув, угледівши молодицю, і насилу мовив: «чи можна зайти?» — «Можна» — відказала молодиця, і він скочив з воза, переліз через перелаз і опинився в хатці:

— Здорово, Насте! Чи пізнала мене?

— Ні, — а сама аж спалахнула і здригнулась.

Довго й сумовито дивився він на прегарцу граціозно похилену на груди Настину голову. Вона теж мовчала і коли-б не складки білої сорочки, що ворухилася на грудях, то її можна-б прийняти за закам'янілу. Румянець в один мент замінився блідістю, і здавалося, що білява дитина грається на плечах мраморної Пенелопи. Саватій взяв її за руку і промовив:

— Так ти мене не пізнала, Насте?

— Пізнала, ще на дворі пізнала, та тільки сором було признатися, — відповіла Настя, і з карих прекрасних очей її покотилися буйні сльози, а дитина простягала свої рученята до Саватія і белькотала: «тату, тату!»

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе попрощатися.

— Спасибі вам! — прошепотіла вона.

— Прощай же, моя Настюно! — мовив Саватій і, поцілувавши її в щоку, швидко вийшов на вулицю, сів на віз і поїхав.

Довго ще стояла Настя на одному місці і тільки шепотіла: «прощайте, прощайте!» А потім глянула на дитину й тяжко, тяжко заридала.

Переїхавши міст на Ворсклі, Саватій обернувся лицем до Полтави і, здавалось, шукав очима біленької хатки, що давно вже сховалася серед зелені. «Вже й

не видно її», — мовив він тихо й почав дивитися на хатку, що притулилася на горі коло собора, та на кам'яну башточку, Бог знає для чого поставлену проти завітної хатини по другий бік яра. Багато нагадала отся па-пів зруйнована башточка моєму сумному героєві. Дивлячись на неї згадав він ті часи, коли по неділям приходив з гімназії і часто ховався там, коли грався в піжмурки з жвавою білявою опуклою Лалчиною-Настусею, що тепер була матіррю такої гарної дитини, якою сама була колись.

Гарна, дуже гарна була тринадцятилітня Настуся, особливо по неділям, коли приходила вона до своєї бабусі в гості на цілий день. Появже, було, на голову червону бинду, за бинду натикає червоних квіток, а як достигнуть черешні, то й черешень — і світом біжить до бабусі, сиде собі, як доросла, під хатиною і загадається. Про що-ж могла гадати тринадцятилітня дитина? А гадала вона про те, чи швидко панічі повстають і підуть до церкви, і вона піде з ними. А як вийдуть з церкви, та пообідають, то ми й почнемо в піжмурки гратися; я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить, та й знайде мене, — думала Настя, і разом червоніла більш від своєї бинди, квіток та черешень та, забувшись, і скрикне, було, «ах!»

— Чого ти там ахаш? — питала Ганка, висулувши голову в вікно.

— Жаба, бабо!

— Вона не кусає, тільки, як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату: ти змерзла.

— Ні, бабо, я не змерзла, — казала Настуся і оставалась під хатою та й знову загадувалась.

Ваті минуло вже шістнадцять, а Насті п'ятнадцять років, коли вони сховаються було від Зосі де-небудь в бур'яні, або втічуть аж за Ворсклу, назбирають усяких, усяких квіток і садуть під дубом. Ватя з квіток виплете вінка, положить на Настусьну голівку, та й дивиться

на неї цілий день до самого вечора. Потім поберуться за руки й придуть до-дому, і ніхто не спитає їх, де були, що робили, — хіба часом Зося скаже тільки: »бач, утікли від мене, не взяли з собою!«

Минув ще рік, і дитяче кохання набралось вже вдачі не дитячої. Настуся була вже струнка прекрасна вісімнадцятилітня дівчина, а Ватя — сімнадцятилітній красунь — юнак. Він вже довго по почам не міг заснути, та й Настуся теж. До півночі вона у себе в садочку під горою виспівувала:

Зійшла зоря із вечора
Не назорилася...

а він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Небавом, почалось тремтуче стискання рук, поцілунок на швидку та довге вечірнє стояння під вербою. Правда, що ці зустрічі кінчались тільки довгим-довгим поцілунком. Що до цього, то Ватя був справдішній лицар, та сатана дужий... і Бог зна, чим би могло кінчитися стояння по ночі під вербою, коли-б Ватя не здав дуже гарно свого екзамена та нагло не виїхав до Київa.

То була його перша, та, можна сказати, що й остання любов.

Гуляючи, було, над вечір в Києві, в саду, по великій алеї, зустріне він яку красуню — то так морозом його й пройме, і він, як приголомшений, довго стоїть на однім місці, та дивиться на красуню, що миготить та й зникне в юрбі; опам'ятавшись, прошепоче було: »не пар« та й переведе свої очі на осіяну із заходу сонцем панораму старого Києва. Потім, сходяв терасою в-низ на Хрещатик, приходив до дому, світлив світло й сідав до якої-небудь енциклопедії, або разом з пером окунав в чорниле і світлий пламеник своєї самотньої юности.

У Зосі так само рано прокинулись ці пристрасти до Олімпіади Карловни, уже дорослої дівчини, дочки

інспектора, і так само перервані були наглим від'їздом його в шляхетський полк. Та коли цей сарункий гарний юнак одгнупвся в гвардійський мушкетир, він зразу почув у собі таємну силу тигунця для прекрасних очей і вже не спинився в світому тремтінні, коли бачив красу жіноцьку; його чудові очі покривались мутною вохкістю, або горіли вогнем несамовитого тигряти, і він — чи то була дітянина, чи заміжня жінка, — ніколи не питає себе: «для чого?» а просто починав залицятись і майже завжди свого добивався. Зося був справдішній Дон-Жуан з зародком, ще деяких ганебних для чоловіка пристрастей.

Прибувши в Астрахань, небагом Зося поміж морських, та залогових офіцерів набув собі репутації фата на всі руки, це-б-то пройдевіта на всі-ж таки руки, але-ж у військовому словнику це тривіальне слово замінене словом «фат».

Прибувши в Астрахань, він сховав свою Якпину разом із сном в брудному переулкові на Свистуні, а собі знайшов помешкання в місті і запевнив її, що служба того вимагає, а вона, простосердиз, й віри не мала. Оччя тільки батальоновий командир, та ад'ютант його знали з формуляра, що він жонатий, та ще — та й то тільки догадувався — квартальний, бо в дорученому йому кварталі сиділа штабс-капітанша Сокиріна; решта-ж з Астраханської публіки й не догадувалась, а матірки так навіть дивились на Зося, як на підхожу кару до своїх змарнілих Катеньок, та Сашеньок. Та він на все дивився крізь пальці й несамовито загинав на не, ще несамовитіше пив чистий ром, а на чихир і диниться не хотів, обзиваючи його вірменським квасом. До того, він ще з падзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніяльну кебету — позичати й не віддавати гроші; за це його не рідко величали — не Ноздревим, бо до астраханської освіченої верстви ще не дійшли «Мертві душі», — а просто шахраєм і за це він ні трохи

не був в претензії. Щаслива вдача! Чи крадце сказавши, до чого може себе довести людина в товаристві порядних людей!

По неділям та святам почав він запопадливо вчашати до вірменської церкви та на заміські вірменські гулянки, де небавом здобув собі не одно матаха, особливо, серед молодих снів багатих старих батьків, і де, після нечисленних кружлянь, з'являлися карти й починалась потіха, що кінчалася майже завжди бійкою, так що Зося нерідко вертався до міста з попсованим портретом і тільки після цієї невдатної спекуляції навідувався до своєї бідної Якилини, запевняючи її, що хотів був купити їй туркменського румака, приведеного з Ново-Петропського укріплення, сів попробувати, та й ось що з того вийшло. Та певна річ, фіняла віри, а він собі рапортовався недужим та чекаючи, поки портрет загоїться, значив гулячим часом карти, чим теж чимало дивував Якилину. З полагодженим портретом та значенними картами він зникав і небавом з'являвся знову портрет лагодить, а як якого разу то ще й запевняв Якилину, що хотів був купити їй у купця NN вятську тройку, та ось що наробила клята тройка! Історія з портретом траплялась так часто, що навіть простодушна Якилина почала підозрювати, що тут криється щось негарне.

Зімою 1847 року не був він у Якилини місяців зо три з попсованим портретом. Вона ще місяць прождала — нема; ще місяць — нема й нема. Вона вже думала, що його, може, борони Боже, коні вже на смерть забили, коли одного чудового ранку прийшов до неї стійщик з головної гауптвахти і сказав їй:

— Його благородіс наказали вам, щоб ваше благородіс наділили їм семигривенника, або речами що-небудь!

— Яке благородіс? — скрикнула вона злякавшись.

— Та його благородіс, штабс-капітан Зосим Нечипорич.

— Де-ж він?

Стійщик спершу усміхнувся, та як він і сам був українець, то Якилина без великої мороки зрозуміла, до чого воно йде, на швидку приченурилась, взяла за руку Гриця і мовила стійщиккові:

— Ходімо!

Сердешна! Ти поклала кінець і слідству й суду, сама того не знаючи. Твого Зося держали на гауптвахті та судили за різні проступки, на слідстві майже не доведені, а ти своїм з'явленням все докінчила: перед усім караулом ти назвала його своїм чоловіком тоді, як всьому місту відомо було, що він зять вірменина NN, і всьому місту теж відомо й те, що гарненька вірменка дозволила викрасти себе та звінчатись з нею потай в Чорному Ярі, що він, немов справдішній герой романа, і зробив без суперечки, розпалившись не так гарними очами своєї любки, як червінчиками її шановного батька. Честелюбивий вірменин охоче її простив, але що до посагу, законнично мовив: «чека». «Не добре, — подумав мій лицар, — промахнувся я трохи, треба зайти з другого боку», і, вернувшись до дому, почав спершу лаяти, а потім умовляти, та прохати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, запевняючи її, що це вона мусить зробити для свого власного щастя, що він, старий скупердяга, помре з голоду, а гроші вкраде куховарка. Та не вважаючи на всі докази того, що батька треба обікрати, вірменочка рішуче мовила: «чека». «Ну, а коли чека, та й чека! І таки доберу способом», мовив тоді Зося та й вигнав свою вірменочку з квартири, зливши з неї бурнус та коштовне намисто за втрати та інкоду, як він сам вимовився.

Після цієї катастрофи герой мій почав множити усякі пакости над усяку міру й нарешті дійшов до того, що його на схованку на гауптвахту посадили. Поки доведено було законним способом, що він пройдисвіт всесвітній, а в додаток ще й двужон і поки був він у

схові, бідна Укліппа на поденне наймалась воблу чистити і над вечір приносила своєму ув'язненому чоловікові заробленню сороківку.

Поки виїде вартна відилата мосму лициреві, я перенесу своє немудре оповідання в несходимі степи Киргизські, але для цього попереду загляньмо в наш благодатний хутір.

— Чого це так премудро, Господи Боже мій милостивий, зробив ти все на світі? Не передумаю, не перегадаю! Одного дня, та може навіть і годині, побачили вони світ животворящий, а тепер вже в капітанському чині, а Ватю з школи тільки чтора випустили. І не передумаю, не перегадаю, як це воно так на світі божому діється?

Таке питання завдавала собі Параска Тарасівна того самого дня, як виридила Ватю з П., і багато днів вона його собі завдавала; та, не знайшовши сама відповіді на своє мудре питання, надумала спершу удатися до Нечипора Федоровича та, номіркувавши, роздумала. «Хиба до Карла Йосиповича?» — і теж роздумала. Він німець, — думала вона, — то ще й бовкне щось непутне по своїй німецькій натурі. От хиба Степан Мартинович. Та ні, він не порадить мені. А може й порадить: то я вже дурна просто, а він і книги усякі читає, то може й вчитав там що-небудь; не знаю, чи прийде він до нас и вечері, чи ні. Хиба самій пійти до його, так піби в пасіку подивитися.

Та, повязавши добру хустку на голову, а в другу завязавши з десяток бубликів, Параска Тарасівна помандрувала за Алту.

Йдучи повз школу, вона зупинилася та дослухала, як школярі вчать, і, йдучи далі, мовила сама:

— Бідні діти! Треба буде їм колись хот обід справити.

Степан Мартинович, побачивши крізь димко своєю дорогою гостю, вибіг з школи без шапки, тільки в об-

лому полотняному жупані, і за два ступні догнав її на сході в сад та на пасіку, мовивши: «витаю вас в нашій Палестині»...

— Ах! Як ви мене злякали!

— Смирнено прошу прощення моїх прогрішеній, — казав Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку в сад.

— А я сижу сьогодні собі дома одна, як палець: Нечипор Федорович на пасіці, а Марина городину поле. Так ото я сижу та її думаю: а піду-но я подивлюся, якпій там сад і яка пасіка у Степана Мартиновича, та її його таки провідаю, бо він чогось нас цурається.

— Бороши мене, Боже, її подумати такий гріх! Адже-ж я і вчора її позавчора та її кожного таки вчора у вас сижу, — ну, то її сьогодні зайдю, Бог дасть, як управлюся.

— А я, як не бачу вас цілий день, то вже мені здається, що цілий рік.

З цими словами Параска Тарасівна та Степан Мартинович увійшли в курінь, чи то під повітку, зроблену з гіляк та соломи. В куріні, на землі на соломі, розстелено біле ридно та подушка — ото убоге ліжко Степана Мартиновича. Коло ліжка стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав, як звичайно, ріжок «Енеїди». Параска Тарасівна з хвилинку дивилася на все з почуттям, а далі мовила:

— Гарно, усе гарно, та тільки ось що, — мовила вона, сідаючи на порожній улії, що лежав долі, — навіщо ви книжку кидаєте на пасіці? Ну, бороши, Боже, лихого чоловіка: прийде то її украде, а книжка, самі тямите, дорога.

— Дорога, дорога книжка, Параско Тарасівно! Вона моє єдине напучення, — пошли, Боже, царство своє незлосливій душі нашого добродія, Івана Петровича!

— Ми думаємо з Нечипором Федоровичем, як дасть Бог діждать, після Семена, одправити панахиду по Іванові Петровичеві та її обід разом для старців справити,

— то чи не можна буде вам з вашими школярами »Со святими упокой« проспівати на панахиді?

— Можна і паче можна!

— Та як у вас хутко новиростало все! Гляньте, яка липа, — просто чудова!

— Еге-ж, височенька буде липа, та все-ж таки не буде така, яку бачив я за Дніпром коло самої брами Мошинського монастиря. На тій липі брат-воротар і ліжко собі спорудив на случай — від мух ховатися.

— Та я думаю, там за Дніпром усе такі липи?

— Ні, єсть і менші.

— А чи не начитували ви в якій-небудь книзі про таку притчу, що сталося тепер з нашими Зосею та Ватею? запитала зразу Степана Мартиновича Параска Тарасівна і, розповівши йому свої непорозуміння що до кар'єри Ваті й Зосі, додала:

— Я думаю, що Зося генералом буде, а Ватя сер- дешний і капітанського чину не опанус. Чого це так, не знаєте ви? Не начитували?

— Не знаю, не начитував, — подумавши за хвилину, мовив Степан Мартинович, а за хвилину ще додав:

— Думаю, що про це пространно єсть писано у Ефрема Сірина, або-ж у Іустина Філософа, а у Тита Лівія — нема.

— Оставайтесь здорові, — мовила Параска Тарасівна, раптом підвівшись з улія. — Ось я вам гостин- чика принесла та забалакалась з вами та й забула.

Кажучи це, вона хапаючись вивязувала з хустки бу- блічки.

— Подождали-б хвилиночку, — я достав би вам сціль- ничок свого медку.

— Дякую, — нехай вже иншим разом, — уже за хвiрткою промовила Параска Тарасівна, а Степан Мар- тиневич тільки що намірявся підвести праву ногу, щоб провести її хоч до Алти.

Поки отаке діялося на наєїці, школа піби спустіла

і стояла собі, як кожна звичайна хата. В цей недовгий час школярі перемовлялись пошепки між собою про власні інтереси та коли вартовий школяр промовив: «двері некла отверзаються» — це-б-то хвіртка з пасіки отчиняється, то за сим вигуком всі разом загули, неначе зляканий бжолиний рій. Параска Тарасівна, переходячи новз школи, вже не спинялась, а на ходу промовила: «Сердешні діти! Як гарно вони читають, а він, певне, ще й бє їх бідних, — настоящий вовкулака!»

— Як не довелось провести до Алти, то хоч човен поддержку, поки вона сядє в його, та перенхаю на той бік, — мовив собі Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Але-ж лишенько! його кавалерському замірові не судилося справдитися. Параска Тарасівна не сподівалась такої нечуваної ввічливости, стрибнула в човен, неначе справжній дніпровий рибалка, махнула веслом, і човен вперся вже в другий берег річки. Степан Мартинович встиг тільки ахнути, та й годі.

Коли Параска Тарасівна наближалась до дому, вона запримітила «бїду» Карла Йосиповича і коня майже заїненого, а коли у такого доброго господаря, як Карло Йосиповича, да кїнь слїтїє, то значить — щось таки то не так. Тільки встигла вона це надумати, як побачила Нечипора Федоровича, що хутко йшов з пасіки — тільки бородою білою вітер маяв, — а за ним і Карло Йосипович в своєму синьому фраківі з металічними без усякого малюнку гудзиками. Побачивши свою Параску, Нечипор Федорович скрикнув радіючи:

— Параско! — і коли він разом підняв праву руку, то вона виразно побачила у його в руці листа і теж скрикнула: — Від которого?

— Від Ватї, з самого Оренбургу.

Параска Тарасівна на хвилину ніби заїміла, а Карло Йосипович, привитавшись і не звертаючись власне ні до кого, промовив:

— А що, місяців зо два буде, як виїхав?

— На Пречисту буде сім неділь, — відповіла Параска Тарасівна.

— Хутенько, далєбі, хутенько, — мовив він скороговіркою. — Я не сподівався так хутко. Добре, зовсім добре!

І всі вони вийшли на ганок.

Нечипор Федорович пішов до себе в кімнату за окулярами і зараз таки послав Марину по Степана Мартиновича, щоб ішов швидче листа читати. »Від Ваті, скажи, одержали«. Не встиг він протерти скла в окулярах, як Степан Мартинович перевозився вже через Алту. Дивна скорість!

Коли всі вже розсілися на своїх місцях, Нечипор Федорович узброїв свої старі очі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, трохи одкашлявшись, почав читать:

»Мої незабутні, мої найдорожчі батьки!«

Голос у Нечипора Федоровича затремтів, і він почав ремствувати, що окуляри його зовсім попсувались, чи може просто пилом припали так, що й листа читать не можна. Тим то він передав листа Карлові Йосиповичі, просячи його читать повагом. Карло Йосипович в свою чергу узброївся окулярами і замість того, щоб кашлянуть, понюхав табакн і почав:

»Мої незабутні, мої найдорожчі батьки!«

Нечипор Федорович і дух запинив, а Параска Тарасівна вся обернулася в слух і навіть сліз не втирала. Карло Йосипович читав далі:

»Цілую позавічно ваші добродійні руки і благаю Бога Життєдавця, нехай продовжить Він ваш дорогоцінний для мене вік. Дорогою та й тут на місці я завжди користуюсь, хвалити Бога, добрим здоровлям, тільки все якось то чудно мені, — ні до кого й ні до чого ще не придивився. Ще й тижня нема, як прибув я

сюди. Пробачте мені ласкаво, мої незабутні батьки, — хотів був написати до вас другого-ж таки дня, та за клопотом усяким ніяк не встиг: треба було піти до начальства, то це, то те — от тиждень і проминув. Тепер же я, хвалити Бога, заспокоївся, знайшов маленьке, в дві хатини мешкання, як раз напроти шпиталю в Старій Слободці. Вчора я був черговим, а сьогодні день цілком вільний, то, щоб його марно не збавити, взявся я до пера і надумав списати вам коротко мою подорож, але як поміркував гарненько, то показалося, що й писати власне нічого, що увесь простір, що промайнув перед моїми очима, тепер так само мигас у мене в пам'яті й жадної риси не можу збагнути гаразд. Неввиразно тільки пригадую те немиле вражіння, що справили на мене степи за Волгою.

Перевізшись через Волгу, я в Самарі тільки пообідав, та зараз і виїхав і тут після прегарних берегів Волжських перед мене розіслався степ, правдивий кимлицький степ. Перша станція від Самари була мені надто важка, друга легша і очі мої почали звикати до безкраїх рівнин.

Першими трьома переїздами де-не-де в степу видно було здалека неправильними рядками темні чагарники, що вилися берегами річки Самари. Та нарешті й вони зникли. Пусто скрізь, хоч запали! В трьох тільки місцях я бачив, що по-над великим шляхом будуються нові переселенці, а навколо їх вештаються в четверокутних червоних шапках, — таких, як от кучерські, — бридкі кимлички з малими немовлятками на плечах, — ну достоту циганки, тільки що не ворожать. Поминувши місто Бузулук, починають з'являтися на обрії в тумані плосковіаті згірря Общого-Сирта; милуючись цим величним обрієм, я непомітно виїхав в Татищеву фортецю. Тут віддав я смотрителю подорожню, а сам перебув на вулиці, і поки перепрягали коней, я нагадував »Капитанську дочку«, і перед мене, немаче живий, стояв чотий

Пугачов в чорній бараничій шапці та в червоній киреї на білому коні верхи, — достоту наш старовинний кат. Сонце тільки що зайшло, як, перевізся я через Самару і найперше, що побачив я здалека, був величезний, рожевого кольору будинок з мечеттю та на прочуд гарним мінаретом. Будинок цей зветься тут »Караван-сарай«; його недавно збудували по малюнку А. Брюлова. Помінувши караван-сарай, перед мене стало місто, це-б-то високій земляний окіп, обмурований червонастим каменем, і незграбна сакмарська брама, що нею я і вїхав в Оренбург.

Як на моє око, в обличчі Оренбурга єсть щось антипатичне, але-ж зверхність його буває обмільна, і я краше зроблю, коли не писатиму вам про його, аж поки не придивлюсь гаразд. Я надумав завести собі щоденник і посвлатиму вам щотижня по аркушику, — от ви й бачитимете мене ніби на власні очі, перечитуючи моє писання.

А поки що простіть і вибачте мені, що не пишу про себе більше. Поклоніться Карлові Йосиповичеві та перекажіть Степанові Мартиновичеві, що я усім серцем та мислю люблю його велику душу. Цілую ваші благодатні руки, мої незабутні, мої безцінні батьки... Не забувайте сна свого Ватю, що по-вік вас любитиме.

Перечитавши листа, Карло Йосипович обережно згорнув його і, подаючи Нечипорові Федоровичеві, мовив: »чудовий юпак!« А той мовчки взяв листа, поцілував його, вклав у літопись Кониського, що лежала на столі, і мовчки зійшов із ганку. Параска Тарасівна помиллася Богу й заплакала, а Степан Мартинович, зітхнувши глибоко, загадався; надумавшись досить, він підвівся з лавки і підморгнув Карлові Йосиповичеві, даючи ознаку, що надумав щось важливе, та, одвівши його в бік, мовив пошепки:

— На собі спробував, як мандрував в Полтаву, як то важко на чужині без грошей, а він тепер, я добре знаю,

що бізуч — дарма, що не просить. Торік продав я воску трохи та меду московським купцям. Школа мене годує, а гроші гниють, як талант, в землі законаний. Пошлю я йому своє добро. Як ви скажете? Чи послати?

— Ні, заждіть трохи, — мовив теж стиха Карло Йосипович, — а як у вас є зайві гроші, то на їх можна знайти кращу дірочку.

Та з цим воши й розсталися.

Перевізнавшись через Алту, Степан Мартинович не пішов до школи, щоб школярі не перебили йому думати, яку там дірочку на його гроші знайшов Карло Йосипович. Думав він до самісінького вечора, лежачи й сплячи й стоячи на своїй пасіці, та все-ж не зміг надумати, що то за дірочка могла-б бути. А справа була така. Карло Йосипович одержав з Астрахані два листи в одному конверті: одного на своє ім'я, а другого — сотникові Сокирі, як що живий ще, або-ж Парасці Тарасівні. Зося в листі своєму до Карла Йосиповича загальними виразами описував своє сумовите становище і прохав, щоб, як старі ще живі та здорові, вибрав слушну годину та віддав до рук їм листа та сам ще постарався, щоб повернути їх на добрий лад до його, це-б-то попрохав для його грошей. Як же-ж одмовлять, то він просто в петлю полізе.

Карло Йосипович добре знав, що лист Зосин не до впадоби буде Нечипору Федоровцеві, тим то розміркувавши навіть й не показувавши його, а прочитати самій лишень Парасці Тарасівні та Степанові Мартиновичеві, скластися та спільних грошей і послати для рятунку бідного Зосі. На отсю саме дірочку і натякав він педагогаливому Степанові Мартиновичеві.

Небагато трапився й випадок, щоб перечитати листа Зосіно. Самісінько самоті, коли Нечипор Федорович, по своєму звичаю, сівочивав на пасіці по обіді. Лист був такого не хитрого змісту:

»Великодушні батьки мої!

Чотири роки пробув я бранцем у немилосердних горяків і аж нарешті з ласки добрих людей мене визволено; тепер я перебуваю в місті Астрахані, в надзвичайній скруті. З причини зіпсованого на службі здоровля я прошу тепер одставки, хоч з третьою содержанием. А тим часом не покиньте свого покійного сина: пришліть хоч сто карбованців поки що, — за це по-вік вам буду вдячний. Остньоє ваш син нещасний Зосім Сокирін. Карло Йосипович знає мою адресу».

Параска Тарасівна не дослухала, й листа, ахнула й бухнула до долу. Карло Йосипович заметушився коло неї, а педагог мій теж ахнув, що трагедію побачивши, та так і лишився з роззявленим ротом, аж поки Параска Тарасівна не одійшла. Простак! Він зовсім ще не тямив про ці жіночі слабости.

Прочувавшись, Параска Тарасівна скрикнула:

— Зосю мій, дитино моя! — та й знову упала не-притомна.

Педагог замахнувся був усміхнутися, але не встиг та так і лишився. Параска Тарасівна знову одійшла, попросила води, прошепотіла щось та й заголосила сердешна, неначе мала дитина. На цей час, спочивши на пасіці, прийшов у світлицю і Нечипор Федорович, щоб попросити у Параски Тарасівни напитися яблукowego квасу, що на тому тижні вони тільки почали, але-ж, угледівши, що його Параска сидить долі та невітно риде, спитав у присутніх про причину такого гірко-го голо-сіння. Карло Йосипович в кількох словах розповів і йому зміст усієї трагедії і віддав йому нещасного листа, а той, узброївшись окулярами, повагом уважно пере-читав його, так само повагом згорнув і, віддаючи Карлові Йосиповичу, промовив: »бреше!» — але так тихо, щоб Параска Тарасівна не могла почути. Карло Йосипович був майже тієї самої думки, тим більш, що Зося в сво-

єму листі до його нічого не говорив про свій полон у горняків, та на цей раз не висловив своєї думки, а тільки почухав носа й полюхав табаки. Невже-ж він, допер-ветер, замірився убити його, поважного діда, знарядом своєї огидливої брехні? — так чи майже так думала добра душа.

Тим часом Параска Тарасівна почала потроху затихать і вже не плакала, а тільки хлипала. Ті, що її оточали, як могли, потішали, а щоб зовсім її заспокоїти, Нечипор Федорович добув з своєї шкатули стокарбованну асигнацію і віддав її до рук своїй нерозважній Парасі, мовивши:

— На, пошли йому!

— Мій голубе сизий! — говорила Параска Тарасівна, приймаючи гроші, — напиши ти йому хоч одно слово, звесели його, безталанного.

— Пиши сама.

— Та як же я писатиму, коли я й і : не вмію?

— Як знавш, а я писати не буду.

— Хйба ви, Карле Йосиповичу, напишете?

— Попросіть Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене письмо не гарне.

— Ви його учитель, Степане Мартиновичу, — напишіть же, голубчику, хоч одно словечко: день і ніч Бога за вас молитиму, і пистрі на жупан наберу, а то ви все в полотняному ходите.

Степан Мартинович згодився писати, й Нечипор Федорович добув з тієї самої шкатули перо, каламар і папір та поклавши все це на столі, вийшов з світлиці разом з Карлом Йосиповичем.

Лишившись в світлиці в-двох, Степан Мартинович сів за стіл, поклав перед себе папір, взяв перо в руку і набрав такої постаті, яку звичайно дають малярі письменникам, коли малюють їх безсмертні образи, отінені сапфировими крилами генія творчости. Набравши такої постаті, він прохав проказувати. Параска Тарасівна

теж сіла за столом проти письменника й несвідомо собі самій набралась постати самої тужної матері.

— Пишіть так, — крізь сльози промовила вона, — Зося мій, дитино моя єдина!

Степан Мартинович довго-довго думав і нарешті написав:

»Єдиний сину мій, шановний добродію
Зосиме Нечипоровичу«!

Він дуже добре пам'яв, що не може писати такі слова, які говоритиме неграмотна баба. Написавши титул, він запитав, що-ж далі писати.

— А далі пишіть так: »Орле мій, Зося! Посилаю тобі сто карбованців«.

Певна річ, і цю і всі, що були за нею, фрази Степан Мартинович писав по своєму. Лист вийшов досить чудернацький і не можна сказати, щоб короткий, бо край йому прийшов тоді тільки, як описано вже цілого аркуша кругом, а другого аркуша Параска Тарасівна побоялася прохати у Нечипора Федоровича.

Коли голосно та по-малу перечитав Степан Мартинович листа, то Параска Тарасівна подумала: »а я, дурна, мелю собі, що на язик попало, а воно ось як треба буде говорить«, — і вона глянула на письменника побожно. Над вечір листа докінчено, гроші доручено Карлові Йосиповичу з проханням завтра подати на пошту. Карло Йосипович, узявши на себе цю дорученість, попрощався з господарями і, сідаючи на свою »бїду«, покликав до себе Степана Мартиновича і мовив йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто! — а потім хлиснув свого буланого та й поїхав геть. А Степан Мартинович почвалав до своєї школи, не розуміючи, що то за дірочка така клята, що хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли в Ас рахань саме тоді, коли їх найбільше треба було, бо щедра Якилина занедужала на

пропасницю і лежала в міській лікарні, а, значить і щоденне для мого героя урвалось. Коли це раптом неначе манна з неба впадала. Йому, як ренітантові, з тих грошей давали потроху, та все-ж таки почали до його потихеньку вважати товариші й прорікали йому не хламиду ганебну, як перше, а цілковиту свободу й певне задоволення. Цього вже й він сам не тямив, що під словом «цілковита свобода» розумів він вочий білет, що-ж до «повного задоволення», то як не бився, не міг розжувати.

За місяць після цієї події хуторяни моїх звеселили перший, тижневий аркушик, одержаний з Оренбургу. Вата охрестив свій тижневик і щоденник, йдучи слідом за своїм добродієм Іваном Петропчем Котлиревським, «Оренбургською мухою». Хуторяни мої теж так його називали, кажучи, наприклад: прилетіла до нас оренбургська муха, або: сподіваємось оренбургської мухи.

Небіжчика Котлиревського «Полтавська муха» була справдешня бжкола, а це тільки певнине наслідування самого лишень назвища. Ця муха, ні на яку пошлость чи низкість людську не нападала, як от полтавська. Це був просто опис повсякденного життя честного та скромного юнака, але-ж для хуторяни моїх це було вище над усяку поезію. Перечитуючи тижневе справоздання свого любого Ваті, вони любовно слідкували кожній його рух. Вони бачать його, як він іде по великій улиці, а на зустріч йому самі лишень еполети та каски, каски та еполети, козаки та салдати, салдати та козаки; навіть баби й ті ходять по вулиці в салдатских шенелях, чого не бачив він навіть на торгу в Києві. Або бачать його, як він сидить на горі й дивиться на Урал та на гаї за Уралом, а за гаєм міняльни двір, а за двором — степ і степ, — хочь і не дивись, бо однак далі нічого не вгледись, а він все дивиться до себе до дому, : дивиться Богу та лягає спати, а завтра в-ранці встає, надягає мундїр та йде у шпиталь своєю чергу відбувати. Усе, усе чисто

вони бачать, навіть і те бачать, як докоряє йому найстарший лікар, що у його на мундірі один гудзик розстебнувся. З цього приводу Параска Тарасіина говорила, що у цих найстарших хоч янголом будь, а все-ж без докорів не обійдеться. »Оренбургська муха« справно з'являлася що-тижня, і що далі, тим ще одноманітнішала. До того нарешті дійшло, що всі дні на тиждень були, як дві краплі води схожі з понеділком, неділя тим тільки й відрізнялася від понеділка, що Ватя ходив до церкви, та то, як не його черга була у шпиталі. Старі, з утіхою читали »Муху«, не добачаючи ніяк її мертвотного одноманітного змісту, а Ватя дійшов до того вже, що отверто почав скаржитись на нудьгу та одноманітність. »Бажав би хоч на гауптвахті з раз посидіти за ддя ріжноманітності, — писав він, — а то й того нема«. На оренбургську громаду дивився він якось вороже, а пань вищої верстві називав просто безграмотними кокетками — словом, він починав хандрити. Вибіраючись в оренбургську сторону, він думав був на до віллі приготуватися до оборони дисертації на степінь доктора медицини та хірургії, та небавом його охопила така нудьга, що він ладен був забути й те навіть, що знав, а про побільшення знання то вже нічого було й думати.

Більш ніж півтора року трівав цей його моральний застій. Самий вид Оренбургу наганяв на його сон. Думав був прохати перевода, здавшись на клімат, та від самого заснування Оренбурга не було ще людини, що ремствувала-б на його пречудовий клімат, хоча цибуля та инша городина й не родить; та це, гадаю, більше тим, що все це добро, кому воно потрібно, мають з Уфи, а до Уфи, завважте, ні більш, та й не менш, як верстов 500. Якось раз Ватя з нудьги одвідав Каргалу. Все-ж, думав, село, то, певне, не без зелені. Та уявіть собі його розчарування: хати, брами та мечеті а зелені тільки й того, що кущики кропиви по-під парканом, а сморід такий, що не міг він і чаю напитися. От тобі й село!

Ну, та не диво: сказано — татарин: йому тільки-б капусту та шматок здохлої кобилятини — от він і щасливий. Поїдемо ще в другий бік. Поїхав він в Ніженку, — це вже по Орському шляху. Що-ж! І там хати та брами, тільки мечетей не видно, так жеж не видно і церков. Так був день лишневий, душний, то він мимоволі мусів одмінити проєкт, плюнуть і вернутися назад. Постукав він у браму; йому відчинила молодиця не погана з себе, але на вдивовижку заспана, нечепурна, хоч була неділя.

— Чи не можна у вас спочити з пів години? — спитав він.

— Чому не можна! Можна! — мовила вона, протягуючи слова.

Він увійшов у двір і хотів був зайти в хату, та з дверей на його потягло такою тухлятиною, що він тільки носа затулив; розташуватися-ж на дворі зовсім не було де. Звелів своєму фурманові розстелити котомку під возом просто на вулиці й почав марити про роскоші сільського життя, поки перелочинуть коні. А тим часом до його виїшла та сама заспана нечепурна молодиця і, лузаючи гарбузове насіння, дивилась, чи, краще сказавше, ні на що не дивилась. Він розпочав з нею таку розмову:

— А як би ти мені, красуня моя, зготовила що перекусить.

— Хіба я куховарка, чи що?

— Ну, хоч би юшки, наприклад. Адже-ж Урал у вас під самим носом, — риби певне безліч?

— Немає, ми цим не промишляєм.

— А чим же ви промишляєте?

— Баштани садимо.

— Ну, то зірви мені з пару огірочків.

— Немає, ми тільки кавуни садимо.

— Ну, а ще що? Може хоч цибулю?

— Немає, ми цибулю з міста привозимо.

Отсе так! — подумав він, — село в міста городню має!

— Що-ж ви ще робити?

— Каліци варимо, квас робимо.

— Ну, а їсте що?

— Каліци з квасом, поки баштани достоять.

— А потім баштани?

— Баштани.

— Не багато-ж вам треба, — нічого сказати! — і він замовк, міркуючи про те, як мало потрібно за-для того, щоб зробити з людини мало не скотину. А тим часом яка земля тут благодатна! Які розкішні луки та плавні уральські! І що з того? Селяне з міста цибулю беруть...

Та він не довів до краю своєї думки: фурман перешав коні, мовивши:

— Коні, пане, спочили.

— От і гаразд! Запрягай, поїдемо!

І поки фурман затирав супоні, він сидів уже на возі. За вхлисну тільки курява зиялася і, стелючись по вулиці, закутала собою і браму й молодицю, що стояла коло брами.

Після своєї невдатної подорожжі на село, Ватя більше не виїздив з Оренбургу, аж поки йому одним чудовим квітневим ранком не оповістили, що йому приписано їхати з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він цей квітневий ранок в своєму щоденнику! Він живо змалював у йому і невиданий їм степ кіргізьський, превподобивши його до Сахари, і патріархальний побут тутешніх мешканців, і баранту, і злодійства, — словом, усе, що вичитав він у П. І. Вижигіна, навіть до чотирьох сторони світа, — чисто все пригадав.

Одіславши суботній в четверо більший аркушик на пошту, Ватя явився куди слід по службі, і другого вже дня вранці у Орської брами ефрейтор питав скороговіркою:

— Дозвольте дізнатись про чин, та прізвище і куди маєте їхати.

З коміра шепелі досить нечемно вилетіли слова :

— Лікар Соцпра в Орську фортецю.

І тройка понеслась по фортецяну, повз ту церкву та дзвіницю, що на неї Пугачов витяг дві гармати, коли держав в облозі Оренбурґ.

Переїздом до стації Островної він тільки милувався околицями Урала і заходив лишень у поштові стації, та й то, коли хотілося пити, але-ж підїздячи до Островної, замість сірої, оголеної стації він углядив село, покрите зеленню, і машиняцько спитав у фурмана :

— Тут теж оренбургські козаки сидять?

— Теж, ваше благородіє, та тільки хохли.

Він легенько зітхнув.

— А постова стація тут?

— Ні, далі, в Озерній.

— А там теж хохли живуть?

— Ні, там наші — «руські».

Наближаючись до села, йому справді здалося, що то українська слобода: такі самі верби зелені, такі-ж біленькі в садочках хатки і навіть дівчина в плахті та польових квітках гнала корову. Він аж заплакав, углядивши картину, що так живо нагадувала йому його прекрасну вітчизну.

Він звелів стати коло першої-ж такої хати й запитав вусатого чоловіка, що сидів на призьбі, чи не можна йому перепочувати у їх.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одіслав фурмана й зостався почувать.

Тут він, вперше в Оренбургській сторони, одвів собі душу рідною розмовою, а щоб більше підживити неговірного, (які взагалі земляки мої) господаря, то він запитав, чи є у їх шинк?

— Шинку у нас, признатися, нема, а так люди добрі держать про случай.

Ватя послав по горілку, почастував господаря й господариню, а маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Господар зробився говіркійший, господариня хутчій заходила коло печі з чаплією. Один тільки Івась стояв, заткнувши в рот разом з цукром і пальці, та скоса поглядав на гостя.

Небавом за хатою закиркали курчата і теж небавом вони були вже, разом з парою свіжопросольних огірків, до послуги гостеві. — Закушуйте, будьте ласкаві, — казала господариня, становлячи на стіл курчата, — а я тим часом побіжу до Домахи, чи не позичу з десятик яєць, а то в нас, признатися, усі виїшли.

І вона живо побігла з хати.

Другого дня вранці господар знайшов Ваті пару копей до станції, а догадлива господариня піднесла йому в складні на дорогу пару курчат печених, десять яєць та кілька свіжопросольних огірків. Беручи все це, Ватя запитав, скільки він їм вишен за все.

— Та, признатися, нам би нічого не треба, та думка така, що треба-б дитині чобітки купити.

Він дав їй пів карбованця.

— Господь з вами! Та йому й за сороківку Вакула пошле.

— Ну, там собі як знаєш, — мовив Ватя, і попрощався з своїми привітними земляками.

Перепочував він ще раз в Губерлі (передостання станція перед Орською фортецею) для того власне, щоб полюбоватися другого дня горами губерлиньськими. Другого дня над вечір він побачив і саму Орську фортецю.

Ось як сам оповідає в своїй «Мусі» вражіння, що справив на його вигляд цієї фортеци.

»23 квітня. До 12 годни гуляв я в губерлиньському гаї та милувався горами, що оточали його, чистою річечкою Губерлею, що прорізувала гаї і виляла коло самих хаток козачих. Побідавши остачою від подарунка мові

догадливої землячки, я покинув мальовничу Губерлю. Кілька годин підіймався я незрученою дорогою на гурберлінські гори. Коло пам'ятника, що поставлено на дорозі в горах на спомин якоїсь трагічної події, я напився чудової води з джерела. Піднявся на гору і тут разом відкрилася плесковата пустеля одноманітна, а серед пустелі тільки й стирчить самотня будочка, а коло неї високий дручок, обгорнутий соломною. Це козачий пікет. Минувши пікет, почав я спускатися по похилій площині до станції Підгірної і, перепрягнувши тут коней, дві години підіймався на плесковату височину, з якої знов відкрилася пустеля, що холодить душу. За хвилину, після важкого враження, я почав вдивлятися в сумовиту напораму й помітив по середині її біленьку плямку, навкруги обведену червонобурою биндою.

— А ото й Орська біліс, — мовив фурман, піби сам до себе.

— Та отсе вона, ота славетная Орська фортеця, — майже в голос промовив я, і мені стало сумно, нестерпуче сумно, неначе мене, Бог знає, яке лихо мало спіткати в цій фортеці, а страшна пустеля, що оточала її, здалася мені розгорнутою могилою, що готова живим мене поглинути. — В Губерлі я був щасливий, згадував вас; незабутні мої, уявляв собі, як Степан Мартинович читає Тита Лівія під липною, а татко слухав його та робить иноді свої уваги про римського витіо-історика — і так раптом усе одмилося! Невже так сильно впливає декорація на нашу уяву?... А виходить, що так.

Наближаючись до фортеці, я думав (чудні думи!), чи співають пісень в цій фортеці і ладен був Бог знає на що закластись, що не співають. З такою декорацією можлива тільки мертва мовчанка, яку переписують иноді тільки важкі зітхання, а не гучні пісні. Рушаючи все далі та далі по широкому, ледві тропутому зеленню лугові, я вже виразно міг бачити фортецю і біла плямка — то була невеличка камяна церква на горі, а червоно-

бура бинда-то покрівлі казенних будишків, як от: казарм, цейхгаузів і т. п.

Переїхавши деревляний, на дуже тонких палях, місток, ми опинилися в середині фортеці. Це був великий майдан, з трьох боків окопаний ровом та відповідної висини окном, а з четвертого боку протікав Урал. Оце вам і фортеця. Не даром Киргизи називають її Яман Кала. По моему так це найкраще про неї назвище. На місці одєї Яман-Кали колисьто думали засновати областне місто. Гарне було-б місто, хоч, правду кажучи, і Оренбург що до місцевости не багато чим переважає. Перший план цієї сонної картини оживляло ось-що: юрба штемпованих вязнів лагодила дорогу за-для приїзда корпусного командира, а близьке казарм по майдані муштровались салдати. Коли я по малу переїздив повз салдатів, мені виразно кинувся у вічі один із їх — високий, стрункий і — дивна игра природи — страшенно схожий з братом Зосою. Меше так дуже вразила ота схожість, що я цілу ніч не міг заснути, компонуючи самі найхимерніші історії про брата, до того ще татарська халупа смердюча, що її одвели мені на помешкання, до решти розігнала мій сон.

31 квітня. З слабою головою явився я сьогодні до коменданта, а від його пішов до співбрата по науці, — треба-ж було спізнатися з ним. Співбрат по науці здався мені чимсь таким, як от достигла жердель і після обопільних привітань сказав мені за комплімент, що я дуже схожий з одним нещасним, присланим недавно з Астрахані. Я запитав його, що то значить слово «нещасний». Він мені розтлумачив, і я, попросившись з ним, пішов шукати полкової канцелярії. В канцелярії я запитав у писаря, чи нема в їх батальоні недавно присланого рядового Зосима Сокиріна. Писар відповів: «єсть», — і глянувши на моє обличчя додав: «Зосим Нечипорович».

— Чи можна мені прочитати його конфірмацію?

— Можна-с.

І я прочитав ось що: »по конфірмації військового суду за різні протизаконні та неморальні вчинки записано в окремий оренбургський корпус рядовим Зосима Сокиріна з вислугою.

— А чи не можна мені побачити того рядового? — запитав я писаря.

— Можна-с. Будьте ласкаві, ходіть за мною, — відповів догодливий писар і повів мене в казарми.

Я не опишуватиму того бруду та смороду, що зрунує хоч яку душу, — це скрізь однаково по всіх казармах. Не читайте, ради Бога, цього листа матері! Вона сердешна не перенесе такого важкого удару. На полу в грубій брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флоксмана, співав якоїсь сороміцької московської пісні. Угледивши мене, він спершу був засоромився, та зараз же схаменувся й промовив:

— А, це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я, — мовив він, стаючи перед мене во фронт.

Я аж здригнувся від його нежданого байдужності. Відповідь його і рух приголомшили мене, і я довго не міг здобутись на слово. А він все стояв перед мене на ви-тяжку, немов на глум мене підіймаючи. Нарешті зібрався я з духом і запитав його, чи йому не треба чогонь-будь.

— Треба, — відповів він, — не одміняючи позиції.

— Чого-ж тобі треба?

— Грошей.

— Але-ж бо я багато не можу тобі дати.

— Та скільки можеш.

Дав йому білет в десять карбованців.

— Спасибі, брате, — мовив він, беручи гроші, а потім додав: — ми їй продеремо очі.

Виходячи з казарм, я прохав його, щоб він заходив до мене гулящим часом, поки я вийду на степ.

Бувало іноді мені сумно, надто сумно, та такого

тяжкого суму я ще ніколи не зазнавав. Мені здавалося, що я бачив Зося у сні, що справді не можлива така одміна в людині, таке змертвіння усього людського. Вернувшись до дому, я глянув в свій гаман та, не знайшовши 10 карбованців, переконався, що це дійсно був Зося. Боже-ж мій! Що-ж тебе так страшно покалічило? Не вже виховання? Та ні, виховання швидше нічого не зробить з чоловіка, або-ж тільки опомилить його, але-ж з людини зробити грубу скотину ніяке виховання не зможе.

Дав йому білет в десять карбованців.

— Що-ж нарешті довело тебе до цього нікчемного становища, мій бідний Зося? — питав я сам себе, та не спроможен був знайти відповіді.

За всі останні дні перебування Ватіного в Орській фортеці в щоденнику його не було записано нічого цікавого. Транспорт збірався в фортецю і до 12-го мая мав виступити в степ, значить, окрім башкирців, возів, верблюдів, козаків та салдат, він нічого більш не бачив, а те, що й бачив за ці дні, було нецікаве, а надто на папері. Брат навідався один лиш раз з якимсь п'яним офіцером, що з ним був на ти, і попрохав у його грошей спершу 100 карбованців, потім 50, далі 25 і нарешті 10. Десять Ватя обіцяв дати йому завтра, коли він протверезиться. Зося присягався, що він і тепер зовсім тверезий, а товариш його навіть честю ручився, що в Зосяма й крапельки в роті не було, а не то, щоб... Та бачучи, що з поруми славного хлопця нічого не виходить, Зося попрохав у брата карбованець на випивку, і Ватя вже йому разсудливо не одмовив, бо інакше міг би довести звіря до лютої, а там недалеко вже й до поліції, — одним словом докінчення одвідин могло-б вийти саме сценічне.

Взявши карбованця, Зося спритно цокнув пальцями і промовив: «живемо!» і, крутнувшись на-ліво кругом, вийшов з хати.

— Чудило, а про те славний хлопець! — мовив його товариш, прощаючись з Ватею.

Це була остання Ватіпа зустріч з братом в Орській фортеці.

Через два дні після цієї сумної зустрічі Ватя одстояв за Орью молебні на дорогу, а за пів години величезною темною масою транспорт рушив у степ, здіймаючи сірими хмарами куряву. Ще за пів години почали вертатися в фортецю зза Орі ті, що провозжали транспорт, та поміж ними не було видно «чудила, а про те славного хлопця». Ватя без привіту зникав в хмарах пороху.

В останньому листі з Орської фортеці Ватя писав до своїх хуторян, щоб вони довго не сподівалися від його «мухи», що він вибирається в степ, а в поході та ще з таким величезним транспортом, йому, може, й подумати ніколи буде про листування. «От коли вернуся з Раїма, — додав Ватя, — тоді, дасть Бог, сплишу вам усе, що бачив, як найдокладніше». Але ж трапилось так, що він мусів в Раїмському укріпленні перемінити лікаря N. і замість його пробути в степу аж чотирі роки. Ось що писав він згодом:

»Мої милі, мої незабутні хуторяне!

Я обіцяв вам списати докладно свій похід, коли вернуся в Оренбург. Та вернутися туди швидко мені не судилось: я замінив тут товариша й пробуду в укріпленні, аж поки не трапиться кому-небудь перемінити чи замінити мене, а поки це станеться, обіцяю посилати вам, як і перше, мою вже «Раїмську муху» з кожною поштою; та як пошта прибуває сюди і відходить не в означений час, то ви не журіться, що «муха» моя прибуватиме на ваш благодатний хутір несправно. — 12 мая транспорт з 3000 возів та 1000 верблюдів виступив з Орської фортеці. На першому переході — мабуть від незвички, — я не спроможен був ні бачити, ні чути нічого, окрім хмар куряви, возів, башкирців, верблюдів та напів-ого-

лених киргизів, що вели верблюдів, — словом, перший перехід перейдено швидко й непомітно. Другого дня ми рушили з іходом сєнця. Ранок був тихий, ясний, чудовий; я з передовими уральськими козаками з півверстви попереду транспорта і цілком міг віддатися своєму смуткові тихому та оглядуванню природи, що була навкруги мене. Це був степ, — рівний, без хоч би найменшого з якого-небудь боку згірря та ніби білою скатертю, тирсою укритий, степ неозоримий. Чудова, та разом і сумна картина. Ні кущика, ні балки — нічого нема, окріч тирси, та й вона стоїть і не зворухнеться, ніби закам'яніла, ні шелесту конника, ні пташнього щебетання, ні навіть ящірка не заблєсне перед очима своїм перістеньким граціозним хребтом: — все, окріч тирси, завмерло, немов усе й не живе; тільки позад тебе глухо стоїно якесь велетенське страховище, — це рушає транспорт. Сонце підпливало все вище та вище; степ неспаче починав здрігатися, ворущитися, ще кілька хвилин, і на обрію з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в океан-море, а бокові авай-пости почали рости, рости і разом обернулись в кораблі під вітрилами. Та чари тяглися недовго; за ців години степ знову набув свій безодрадний, мопотоний вигляд, тільки бокові козаки по два в ряд рушались, немов два величезних темних дерева. З-за обрію почала з'являтися біла хмарка. Я страшенно зрадів цьому з'явищу, — все таки різноманітність. Тільки почну млуватися з неї, а вона, лукава, зненацька й розпливеться в повітрі, та знову зненацька з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, — що вигадали? — промовив один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — запитав у його другий.

— Хиба осліп, що не бачиш: — степ горить.

— А й справді горить; бач, собаки!

Я почав пильнійше вдвлятися в обрій і дійсне за-

місце хмарки побачив білі клубки диму, що хутко ще-
зали в розпеченому повітрі. О півдні на зустріч нам
подихнув тихий вітерець, і я вже почув легкий дух диму.
Небавом з'явилась срібна бица Орі і затока її, що ви-
далася далеко на зустріч нам, вітер освіжив повітря; я
дихнув вільніше, і поки транспорт розташувався своїм
велитеньким каре кругом затоки, я вже в її і купався.
Пожежа все ще була попереду нас, і ми бачили самий ли-
шень дим, а полум'я ще з'являлося за обрію. Як сонце
зайшло, обрії почав освічуватися блідим промінням; ніч
підходила, проміння червоноло й наближалось до нас;
за темної наземної лінії, де-не-де ледве-ледве закрученої,
почали з'являтися червоні струмки та язички. В транс-
порті все приникло, затихло, ніби сподівалось чогось
надзвичайного. Та й справді невидана картина повстала
перед моїми зачудованими очима: вся просторонь, що
бачив я у день, ніби розрослася та облялася вогневими
струмками, що йшли майже паралельно один з другим.
Чудова, невимовно гарна картина! Цілу ніч просидів
я під своєю джеломейкою та, любуючись вогневою кар-
тиною, згадував нашого поважного художника Павлова;
він часто наказував мені: «учись, учись малюванню:
ця наука ніякий науці не перешкоджатиме». І справді,
як би до речі була тепер ця прекрасна умілість!

Поблизу транспорта, на темній, ледве вигнутій лінії
з'явився довгий ряд верблюдячих силустів, що рушались
на вогневому тлі. Тут вже мені зовсім прикро стало,
що я не тямлю малювання. Верблюди рушались один
по одному по косогрбу й зникали в червонястій темряві,
ніби китайські тини. На одному з їх поміж горбами
сидів голий кіргіз і імпровізував свою однотонну, як і
степи його, пісню. Картина була цілком відповідна, і
я, знемігшись, тутечки-ж таки під джеломейкою й заснув.
У-ві сні знов бачив ту саму вогневу картину з додачею
Содоми й Гоморри — Мартенса. Мене збудив стійщик;
транспорт вже лагодився в дорогу, я встиг ще якось

винити склянку чаю, поки прибірали мою джеломейку, сів на коня й поїхав з передніми козаками.

Довго їхали ми обгорілим стеном і от-тепер, дивлючись на цю чорну безмірну рівнину, я впевнився, що таки справдішню пожежу, а не у-ві сні, бачив я вчора. Опівдні знов підійшли ми до берегів Орі й стали на нічліг. Дальший перехід йшли ми поблизу Орі, і степ гут здався розмаїтнішим; де-не-де виринались косогори, місцями берегами Орі навіть біліли кручі, шоді з'являвся комини і навіть куці саксаула. Переїздившись на другий бік Орі, транспорт знову розкидав своє велитенсько каре.

Звичайно транспорт рушив, як зійшло сонце, тільки я не звичайно лишився в аррієргарді. Ор осталася в право-руч, степ набірав знову свого одноманітного, нудного вигляду. В половині переходу я помітив, що люди почали відрізнятися від транспорта, хто конем, а хто й пішки, і всі простували в один бік. Я спитав за причину цього у башкирського тюря, що їхав поруч мене, і він мовив, показуючи нагайкою на темну крапку: «мана аульлаше» (там святе дерево). Це слово мене здивувало: певже! в пустелі мертвій дерево? Та вже й справді, коли воно є, то повинно бути святе. За юрбою цікавих подався і я своїм вороним. Дійсне, верстов зо дві від шляху в низині зеленіло старе тополеве дерево. Я застав навкруги його чималу вже юрбу, що чудуючись і навіть (так мені здавалося) побожно дивилася на зелену гостю пустелі. Кругом дерева і на його гильках навішано побожними кіргізами клаптиків різнобарвних матерій, стрічок, пасми пофарбованого конячого волосся і сама найбагатша жертва — шкурка дикої кішки, міцно привязана до гильки. Дивлячись на все це, я почував повагу до цих дикунів за їх невинні жертвування. Я останнім поїхав від дерева і ще довго обертаяся, немов би віри не йняв чудові, що бачив на власні очі. Я обернувся ще раз і спинив коня, щоб в останнє подлюбо-

ватися з обпаленого зеленого велетня пустелі, подихнув легенький вітерець, і велетень ласкаво хитнув мені своєю кучерявою головою; я, не стямившись, немов живій тварі, промовив: «прощай!» і тихо поїхав за транспортом, що крився з очей серед куряви.

Ми зупинилися коло річки Кара-бутака, поблизу форта, що саме тоді там будувався. Тут ми переднювали і як з нами їхав священник, то другого дня одиравили молебні і посвятили місце на форт. Мене разом з другими запросив будівничий форта розділити його похідний обід в кибитці, і тут я спізнався з ним, єдиною людиною на всю безлюдну оренбурську країну. Після довгої, самої сердешної розмови ми розсталися з ним уже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку острогону та пару цитрич, — коштовний дарунок в такій пустелі, як Кара-кум, де я і оцінив цю дорогоцінність, як того вона варта.

Від Кара-бутака до Іргиза перейшли ми ще дві невеличкі річечки — Ямни-Кайрокли та Якили-Кайрокли. Вигляд степу такий самий безвідрадий, — ріжниця тільки та, що де-не-де на плесковатих згіррях, пеначе маяки, чорніють киргизські «мазарки» (так звуть їх українські козаки), побудовані з каменю, або просто з комишу та усякої глилизни; варто уваги й те, що весь цей простір успанний кварцем. Чому не прийде нікому в голову пошукати по берегах отсих річечок золота? Може-б і в киргизському степу повстав новий Сан-Франціско. Як знати!

Поминувши успанний кварцем простір, ми перейшли в брід ріку Іргиз і пішли по її лівому, плесковатому березі. Здалека на самому обрії синіла гора, вінчана могилами батирів та яулья киргизських, що зветься «мана мулл», це-б-то — тут святий (лежить). Покинувши гору у-правій руді, ми стали на березі Іргиза поблизу могили батиря Дустана. Цей виділений незграбно з глини па-

мятник нагадує загальною формою саркофаги давніх греків.

Ми зупинились як раз на тому самому місці, де вчора на транспорт; що йшов попереду нас, напала ватага хивницьів і кілька чоловіка забрала в полон, а кількох убитих покинула; тут я вперше на віку побачив поілівчені труни, з поодтинаними головами, що валялися по степу, неначе надло яке. Старший в транспорті звелів закопати їх в землю, а священник одправив по убитих папахиду. Ще один перехід — і ми в Уральському укріпленні.

По-вік не забуду того сумного вражіння, яке справив на мене вид цього укріплення.

Верстов за п'ятнадцять угляділи ми на згіррі якусь невиразну кунку і, коли запитали у поводитаря, що воно таке, — він нам відповів: »Іргиз-кала«.

Ми наблизилися вже так, що можна було вразно розізнавати предмети. Уявіть собі на сірому тлі купку сірих мазанок з камішевеними покрівлями, обнесу земляним окопом. Це було перше, яке я бачив, степове укріплення, що так мило вразило мене сумним своїм виглядом; та й справді — здалека воно скидалося більш на загони, або на кошари, ніж на людські житла.

Поминувши чотири укріплення, ми двічі ставали коло озер, а на третій раз почували й днювали коло річки Амалівни; за цією річкою гнилою починаються вже жахливі Кара-кум (чорні піски). День видався тихий та гарний. Цілий день у нас тільки й розмови було, що про Кара-кум; бувальці розповідали усякі страхи, а ми, що там не бували, певна річ тільки слухали та жахались.

Ще до-світа почали мазати вози та вючити верблюдов, що паслися до того. Старший в транспорті пригнав, щоб як найраніше вирушити і до сиеки пройти перехід; але-ж уявіть собі наше зачудовання, — коли ми увійшли в пісчані кучугури, сонечко вже підбилося геть-

то височенько, а вару, спеки, що ми сподівалися, зонсім не було ніякої, і що вище сонце підбиалося, то північний вітер свистів дужче та робилося холодніше, так що о-півдні ми мусіли узброїтися шенелями.

Зо три дні ми не скидали шенель і з оновідачів про страхи в Каракумах почали вже кепкувати, коли це в-решті вітер швидко почав стихать і о-півдні затих зовсім; до криниць оставалося ще десять верстов, але-ж ці десять верстов видалися мені в десятеро довшими. Спека була нестерпуча. Ще ніколи на віку не почував я такої страшної згаги і з роду я не пив ще такої огидливої води, як сьогодні. Загін, що послали попередку для вичищення криниць, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоногірко-кислу воду, а в додаток ще її і в рот не можна було взяти, не процідивши: вона аж пінилася від вошей та мікроскопічних п'явок. О-тут тільки згадав я дарунок свого карабутацького приятеля і завдяки його догадливості, з цитриною вивив шклянку чаю. Нічим так швидко не зібеш згаги, як гарячим чаєм в прикуску. Тільки той оцінить всю вартість цього китайського знадібку, кому хоч раз довелось пройти цю кіргізьську Сахару.

Транспорт рушини до-світа, годин зо дві до світанни. Як на мене, то в ночі найкраще переходити Кара-кум: в ночі не помічаш одноманітності місцаних кучугурів і не потребуєш далеченного обр'ю; та коні й верб'люди про це інакше думають: в день вони, чи під вагою, чи на-волі, мусять підганяти свого ворога найлютішого — овода, а по-ночі ворог затихає, і вони тіщать ся спокоем.

Як сонце зійшло, нам відкрилася величезна блідо-рожева рівнина; це висохле озеро, дно його покритося тоненьким шаром білої, пеначе рафінад, соли. Подібні рівнини і перш траплялись нам в Каракумах, также-ж не такі величезні, як ця, і не були освітлені сонцем, що саме зіходило. Довго не міг я очей одірвати від цієї

пісчаної білої скатертини, що ніби принала злегенька рожевою тінню.

Один з козаків помітив, що я щільно дивлюся на білу рівнину, і мовив: «не дивіться, ваше благородіє, осліпнете!» І справді я небагом почув легеньке тремтіння світа і, заплющивши очі, подався доганяти поводитаря, що виїхав далеко наперед. Так перебіг я всю рівнину, що сліпила очі. На супротивному боці з високої кучугури любовався картиною, що ще з роду не бачив, хоч і сам був атомом цієї величезної картини. На всю білу рівнину чорною смугою простягнувся наш транспорт, цеб-то, тільки половина його, а друга половина, неначе хвіст змії, вилая, перебіраючись через пісчані кучугури. Дивна, жахлива картина! Та блискуче біле тло картини знову почало чинити шкоду моїм очам, і я сховався в пісчані кучугурах.

Вечері багато з їх прийшло до мене за лікарською порадою; вони нічого не бачили, окрім сірого тумана, хоч на очах їх не було ніякого знака їх сліпоти; я показував їм другого дня очі чорними волосяними сітками, та й по всій справі.

Кучугури почали вирівнюватися, стали з'являтися широченькі такі рівнини. Вже третій день, як в праву руку від дороги бачимо синю гору, і вона, здається, ніби відходить від нас.

По-мірно з тим, як вирівнюються пісчані кучугури, позначилась широка біла стежка копячих та верблюдчих кістяків, простягнута вдовж Каракум.

Ще перехід, і ми на обрію побачили на півдні синю позелену лінію, що ледві-ледві мріяла здалека, — то було Аральське море. Журливий транспорт в мент оживився, ніби почув свіжість в повітрі, вірадинний подув морський.

Другого дня ми вже купалися в Сіригеганьку (затока Аральського моря). Ще один день йшли ми берегами галих солених озер цієї ж таки затоки і знову виїшли

на рівнину, покриту саксауловими чагарами. Цей і дальший перехід до озера Камішли-баша (затока Сир — Дарії), ми йшли в почі, бо в день їти не було сили: спека така, що в холодку було 40° і в розпеченому піску за 5 хвилин пеклося яйце. Останній перехід ми пройшли теж в почі. Як зішло сонце, ми вже надійшли близьенько до Раїмського укріплення. Вид на укріплення від степу ще сумніший, ніж на Калу-Іргиз.

На рівній поземній лінії ледви підіймається над окопом довга, кошшем крита казарма — ото й все. На зустріч нам виїшла майже всенька залага. Бліді, безвідрадні, ніби у рештантів обличчя! Мені зробилось страшно.

— Чи не лютує у вас яка-небудь пошесть? — запитав я у одного офіцера.

— Все гаразд, хвалити Бога, — відповів він мені.

Як підійти до самого укріплення, то стояв видно зелену широку смугу кошша, та де-не-де виглядає з темної зелені срібляста Сир-Дарія.

Нарешті я на Раїмі.

Поміж широких двох озер висовується високий ріг, де побудовано укріплення, що зветься Раїм від Аби, збудованої сто років назад над останками батиря Раїма, — остатки її увійшли в межу укріплення.

Докладніший опис мого теперішнього місцепроживання пришлю вам в дальшому листі, а тепер молюся Богові за ваше здоров'я, мої любі, мої незабутні хуторяне, і прошу вас не забувайте мене в цій безвідрадній пустелі.

Р. С. Степан Мартинович пехай докладно нанише мені, як його школа та пасіка, а Карлові Йосиповичеві просто кланяюсь: йому, я знаю, писати ніколи!»

Років зо два після того, як цього листа одержано на хуторі, я з обов'язків служби мусів прожити кілька місяців в Золотоноші та Переяславі. За часів перебування мого в Переяславі я майже щодня одвідував хуто-

рян, яко давніх та близьких приятелів своїх і, певна річ, завжди брав участь в майже прилюдному читанні. «Раїмської мухи». Кажу: в майже прилюдному читанні, бо Нечипор Федорович читав її усім, хто бував у його на хуторі. Спостерігаючи протягом зими «муху», я зауважив в її якесь сумне, монотонне дзижчання, чого хуторяне, певна річ, і не добачали. Першим листам своїм з степу він ще надавав хоч трохи різноманітності, описуючи, наприклад, побут напівголих кочових кіргізів і прирівнюючи їх до біблійних жидів, а аксаколів їхніх до патріарха Аврама. Іноді злегка торкався й побуту мешканців самого укріплення, рівняючи їх до різноманітної юрби, що викинута на безлюдний острів, а помешкання гумористично прирівнював до хатини, що не сховає ні від сонця, ні від дощу, та породить безліч блох та блощиць. В цих помешканнях, — писав він, — від скорпіонів та тарантулів розстеляють на земляній долівці повсть, що її вони, як оповідають кіргізи, страшенно жахаються, бо від повсті бараном тхне, а баран, як відомо, ласує їми, немов ми (не в осуду будь сказано) устрицями.

В одному із аркушків своїх описував Ватя (теж в гумористичному тоні) свого земляка, що був у згаданій експедиції на Аральському морі та вернувся в укріплення з широчезною бородою. Козаки уральські (не вибачаючи й офіцерів) мали його за свого попа-розстригу, що за віру постраждав; а земляк, бачте, був з числа «нешчасних» та все, дивись, благословляє їх великим хрестом та збірає посильні дарунки натурою, це б-то, спиртом, і ця комедія точилася до того часу, аж поки командир ротиний не звелів йому поголитися. Певна річ, тоді й поклонення — дарунки урвались. А про те, — писав ще про його Ватя, — людина він не дурна, і він спізнався з ним близько, так близько, що як би не цей балакучий та освічений земляк, то йому довелось-б назватися самим шаленим камедулом; та що цей щасливий зем-

ляк розповів йому про береги та острови Аральського моря такі докладні геологічні відомості, що за їх навіть сам Мурчисон спасибі сказав би. Щасливим же земляка уважав Ватя тому, що, не вважаючи на його сумне становище, сучасне і прийдешнє (йому було вже більш 50 літ), не чув від його в самій щирій розмові ні малісенького нарікання на свою долю, тим то жартами й звав його кантоністом, це б-то, повітим салдатською шенелею замість пелюшок.

В останньому листі Ватя прислав і надрукований наказ по відділу Орського корпусу, де було надруковано, що Зосима Сокиріна призведено з унтер-офіцерів в прапорщики по заслугі; разом Ватя зауважив, що цьому він чимало й радіє, та й дивується і сам себе питає, чим він міг відзначитися. А самого останнього листа Ватіного, де він тільки й писав, що в укріпленні лютує скорбут, а коні від сибірської язви десятками дохнуть, читав уже Степан Мартинович Нечипорові Федоровичеві, що став на божій дорозі. Другого дня над Нечипором Федоровичем відправили маслосвятія, а третього вночі о третій годині відіслав він свою душу чисту на «лоно Авраама».

В своїому завіщанні Нечипор Федорович обібрав за душеприказчиків мене та Степана Мартиновича, бо Карло Йосипович зімою поїхав на нобут в свій Дорпат, та там і зостався. В завіщанні він за Параскою Тарасівною затвержує право матирине тільки над Саватієм, про Зосима ж: ані словечком не згадав; заповідає, щоб похорон одправлено в церкві Покрови, щоб історичний образ Покрови Пречистої Богородиці за одправи поставлено в головах його домовини (за це дарує на церкву Покрови два пуди жовтого воску та иудовий ставник з чистого воску перед образ Покрови), щоб тліні останки його захованс неодмінно на пасіці, а на могилі посаджено липу в головах, та черешню в ногах, щоб кам'яного хреста в Трахтемирові не купували, бо камєнь, мовляв,

тільки вага зайва на могилі грішника, а щоб повісили на липі та на черешні образ святих Зосима та Саватія і щоб що року на Покрову одправлено папихиду по його душі грішній та по душі праведного І. П. Котляревського та щоб раз на рік годували до-схоцу стариців Божих і всіх, хто схоце — разом сто душ. Гуслі-ж та літопись Кописького паказує покласти в шафу з книжками, замкнути і ключа по пошті відіслать Саватію. А ще додає: »хто поеміс (опріч сина мого Саватія) накласти святотатственную руку на цей безціпний скарб мій, — нехай проклят буде!« Марині Нечипор Федорович заповідав по смерті її давати що року 10 карбованців срібних, а Степанові Мартиновичеві двацять пять та ще 25 пнів бджіл одного разу.

Половавши так, як сказано було в заповіті, свого найкращого приятеля, я небавом вибрався служити до Кліва, доручивши Степанові Мартиновичеві докладно писати мені що місяця пре все, що діятиметься на хуторі.

Першого дня кожного місяця я справно діставав листа від шаповного свого товариша. Листи його, певна річ, не блищали ні сліучою блискавкою розуму та уяви, ні вченістю, ні повим поглядом на речі, ані повпми ідеями, ні навіть блискучим складом, як от, наприклад, »листи з-за кордону« законодавця російського слова, або »Листи з Финляндії« щирого приятеля і помішника його. Ні, в листах мого товариша нічого цього не просьвічувало. Так же-ж в посланіях його нехитрих горілл, мов самоцвіти в короні, чесноти й світилась його непорочна душа. Перечитуючи його листи, я ніби сам був на хуторі, найменші дрібниці бачив, — як, наприклад, необачну Марину, що прийшла гулящим часом на пасіку, бжолка за піс укусила, і вона стала такою кумедною, що навіть Параска Тарасівна усміхнулася.

Рослутивши свою школу на Великдень, Степан Мартинович більше вже й не збірив її, щоб мати більш часу на догляд за пасіками та й взагалі за господарством на

хуторі, бо Параска Тарасівна зовсім уже занехала й порішила йти в черниці, тільки не в Фроловський ма-настир у Київі, а в богоспасаєму пустинь чигиринську.

Вона вже зовсім була зібралась туди, і паспорт ви-правила і сакви пошила, тільки зненацька, неначе з не-ба упав, з'явився на хуторі Зосим Нечипорович. З'я-вився, і все нішло шкереберть. Спершу він ховався з своїми мерзенними пристрастями, потім по-троху почав виявляти їх, а потім завів в домі корчму та гральне збі-рання, відтрутив від усякого вмішання в господарські справи свого давнього товариша й нарешті вигнав з дому шановну, тиху стареньку Параску Тарасівну. Вона, бідна, знайшла захист у сердобольного Степана Марти-новича і звиш трьох років слухала шалені співи п'яних картирів. Я хотів був заступитись за права законного наслідника, та вона сама благала мене не чіпати Зосі — може все само дійде до щасливого кінця.

Ще рік минув, а щасливого кінця не було. Нарешті рішив я написати до Саватія листа, де радив йому, що як хоче заспокоїти останні дні своєї матері і вирятуват- хоч малу частину своєї спадщини, то нехай бере, коли можна, одставку, а то, хоч шестимісячний одпуск, коли не можна, та приїздить на хутір, чим швидше, тим краще.

Саватій так і зробив, — виправив одставку, бо тер-мін служби, призначений урядом за виховання, вже скін-чився, то, виходить, він міг чинить з собою, що хоче. Коли приїхав він на хутір, то мусів теж шукати захисту в школі, бо в дім і увійти страшно було. Перше він звернувся до брата з ласкою, та той загнув йому таке словечко, що і в словнику любого городничого не знай-дете. Тоді Саватій удався до властей і по силі духовниці його введено в володіння хутором і всім добром, що до його належало, а Зосима вигнано з соромом.

Зрушилось тихе та спокійне серце Саватієве, коли підступав він з ключем в руках до завігної шафи, що стерегла в собі святощі, заховані в ній прокльонами чо-

ловіка за його скопу. Зрушилось його серце благородне, коли доторкнувся він до замка, що вже збитий був; зрушилось його серце бідне, коли, розчинивши шафу, побачив він завітні гуслі, на яких грав натхненний, цемов Давид, Григорій Гречка, а иноді й поважний благородний батько його тихими аккордами зрушав тихе серце свого подружжя та тихо-благородне серце свого друга Степана Мартиновича. Гуслі розбиті, струни живі порвані, а чудовий образ пастушок, що вели танок, заплямлений гарячим попелом тютюновим; священна псалтиря батьківська, Геродот його — його втіха єдина, та літопись Коניського на половину подерті на підпал люльок.

Углядівши все це, Саватій остовпів; сльози, як горох, покотилися по його мужньому, блідному виду, і він стиха, ледві виразно мовив: »Бог вам суддя! Вандали! Азіяти!»

Третього дня після цієї сцени одержав я розбиті гуслі з листом в Києві і зараз таки віддав їх до тямущого майстра, а як вони були полагождені й навіть струни натягнуті, я упакував їх в ящик, добув одпуск на 28 днів та й поїхав в Переяслав, це-б-то на хутір. Своїх приятелів я застав ще в школі, але-ж хата вже була вчищена, обмазана, а на ранок другого дня запрошене вже було й духовенство, це-б-то, соборний протопоп з причетом та з Покрови отець Яків теж з причетом, щоб посвятити поновлену оселю. Роспакували гуслі і де і взялася радість та веселощі! Саватій, злегка доторкаючись струн, заспівав своїм тенором чудовим свою улюблену пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охрестилась,
Чи такі куми брали,
Талан-долю одібрали!

Степан Мартинович йому стиха підспівував, а Параска Тарасівна, в куточку сидючи, ридма ридала.

О годині десятій другого дня зійшлося духовенство з хрестами та корогвами. Посвятивши хату, обійшли з процесією кругом хутора та пасіки з співами псалмів та стихир; сам протопоп, набравши води з Алти та посвятивши її животворящим хрестом, покropив спершу всіх присутніх разом, а потім кожного по одиниці, а скінчивши одираву та розібравшись, благословив найдки та напитки, сів за трапезу, а за ним посідав і другий чин духовний і світський. Параска Тарасівна просто одмоділа; згадала вона свої минулі бенкети релігійні і як колись то обходила кругом столу з пляшкою та чаркою, благаючи кожного гостя хоч «покоштувати». Певна річ, гості, по звичаю, одмагалися; не одмагався один тільки ліберал — соборний паламар стихарний.

Як же трапезі доходив кінець і вже їстовного настіл не подавалося нічого, окріч сливянки, тоді духовенство, не виходячи з-за стола, встало й заспівало стройним хором:

Спаси уповаючих на тя,
Мати незаходимого сонця!...

Скінчивши гимн та ще подячну по обіді молитву, духовенство подякувало господарів та й знову посідало на місця — вже не трапези ради, а для навчакчої розмови. Низший чин духовний, як от дячки, паламарі та инший клір, повиходили з світлиці та, погулявши деякий час по саду, пішли на леваду; там стояв ожеред вчора тільки складеного сіна — от вони, наче змовились, полягали всі до одного в холодку та й спочили сном праведних.

А в світлиці розмова велась мало не до вечерні; балакали чимало про всякі речі з громадського життя, а далі — навіть про філософічні та богословські, — падо отець Никанор, молодий священник, богослов, говорив багато, та все од писанія та ще до того усіх письменників християнської старовини так і чесав на-пам'ять

і по-латині, і по-грецьки й по-жидівськи. Старі, дивуючись його великому генію, тільки бородами білими хитали та виразно поглядали один на одного, ніби кажучи: «отже так голова!» Параска Тарасівна тільки плакала, слухаючи красномовця. Степан Мартинович чи не більш од усього зібрання розумів розмовника, та ні єдиним рухом цього не виявляв, а коли Параска Тарасівна заплакала, то він почав розважати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалосне, а швидше сатиричне. Тут отець протопоп, щоб довести до краю цю слізоточиву трагедію, попрохав дати йому гуслі. Гуслі подано — і він підвівся, розправив свою бороду білосніжну, закачав широкі рукава своєї фіолетової ряси, поклав пальці свої на струни і тихим старечим голосом заспівав:

О всепітая Мати!...

До його пристав собор духовний, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Спів покотився тихий та чудовий, чого навіть сподіватися було важко. Після цього гимна співали ще канти духовного змісту; дійшло нарешті діло і до пісень мірськo світового змісту. Вже завели були гуртом:

Зажурилась попада
Своєю бідою...

Та отець протопоп, бачучи близьку спокусу та невси-пущі сили ворога людського, звелів сідати на брочки й рушати до дому; так і зроблено на чималий жаль Параски Тарасівни.

Причет же церковний виліз з-під сіна вже смерком та, не заходячи на хутір, переліз через тин і, вийшовши на шлях, що провадив до міста, за спільною згодою заспівав гуртом:

Жито мати, жито мати,
Жито не полова...

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, дійшовши до Алти, зупинився і довго слухав пісню, що затихала в далечині, та ніяк не міг догадатися, хто-б це міг співати так солодкоголосно.

Виконавши священну повинність душеприказчика, що наложив на мене приятель мій небіжчик Н. Ф. Сокира, я другого дня після згаданого свята відіхав до Київ. Саватій Сокира дуже мені сподобався своїми перекопаннями, поглядами на все взагалі і на людину з особня, своїм юнацьким, незайманим поглядом на все прекрасне в природі. Коли він розмовляв про захід сонця, чи про схід місяця, то я забував, слухаючи, що він медик, і радів душею, що фізичні науки не погасили в його багатій силami душі святої искри божественної поезії.

Розлучаючись з ним, не міг я, як старший, нічого кращого порадити йому, як іти за потягом власного почуття та переконань, і тільки заповідав йому — писати до мене як найчастіше.

Як я вернувся до Київ, з моєї пачочки виграли трихвідерну діжечку з білим, як цукор, липцем. »То, каже мій Ярема, дарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили та дуже наказали, щоб не казати вам й слова«.

— Ну, спасибі йому, що дав нам, старим, поласувати. Треба і йому щось послати? а? Як гадаси, Яремо?

— А певне треба: ми з вами не скотина-ж яка-небудь нечутвенна.

— Але що-ж послати? Далєбі не надумаю. А чи не заказати Сенчили образ йому на пасіку? Так теж образ с у його гарний. Ага! Він якось то вимовився, що хотілось би йому прочитати Єфрема Сірна. От і чудесно! На, Яремо, отсі гроші та записку, катай в Лавру, знайди там отця друкаря, віддай йому все це, а від його візьми велику книгу й принеси до дому.

За кілька день сидів на своїй пасіці Степан Мартинович і шукав у Єфрема Сірна, чого така супротиваж-

ність виївила межі рідними братами, а перечитавши від дошки до дошки, дуже загадався. Довго отак прогадавши, написав він листа до отця друкаря і прохав прислати йому Іустина-Филозофа, на яку потребу й прикладає п'ять карбованців грошей. Та як Іустина-Филозофа в Кніво-печерській книгарні не знайшлося, то Степан Мартинович так і лишився з своєю думкою, що такі чуда діються єдино тільки з всесильної волі Божої, і що він не добачає ні самого найменшого вливу людини на людину.

Замість Іустина-Филозофа отець друкар прислав йому акафіст пречистій Богородиці Одигитрії та київський Патерик; звідтіля він почерпнув прекрасні ідеї і рішив до самої могили робити так, як робив прекрасний юний хлопець праведного князя Бориса.

За рік я дістав тільки два листа від Саватія Сокири, та й ті без жадного внутрішнього змісту. Листи отсі нагадували мені школяра, що пише листа до батька-матері так, як проказує йому учитель; та й сам він тямив пустоту своїх листів, виправдувався тим, що на порядного листа ще й матеріялу не зібралось, кажучи, що сама найнудніша, наймонотонніша історія — то історія найщасливішого народу. За те неодмінно що місяця наділяв мене довжезними посланіями шановний Степан Мартинович. Навіть всі ті події, що ані трохи не дотикались до моїх хуторян, він описував так докладно, що просто присипляв подробицями про те, наприклад, що саме в переддень Чесного Хреста у приятеля мого міщанина, Карпа Зозулі, кобила ожеребилась булячим жеребчиком, а у сусіда нашого тієї-ж ночі вола вкрадено. Що-ж до хуторян власне, то тут його плідності й міри не було. Словом, себе він уявляв душеприказчиком, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх неслаконічних листів Степан Мартинович так описував мені з'явлення на хуторі Зосима:

»Постукав він у двері моєї школи, як я вже творив

ш. т. в.

молитви на сон грядущих і читав уже третій кондак акафиста Пречистій Богородиці. Страх і трепет приїде на мя.

— Хто там? — гукнув я во гніві.

— Однини, каже, Христа ради, Степан Мартинович!

Чую я, що кличе мене по імені, взяв каганець, пішов і одчинив двері. Світ мені замаявнів, як побачив я, що увиходить до хати блудний син Зоси, ледве рамям покритий.

— Що, каже, не пізнав мене, дядьку? А, бач, який з мене молодець?

— Очам своїм віри не йму, — кажу.

— Ну, то обмадай гарненько, та хоч рукам віри пойма.

— Не йму віри, — мовив я вдруге.

— Я, каже, колишній твій учень, а тепер заслужений злодій, пияцца та картяр патентований — Зосим Сокирин. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, кажу.

— А коли знаєш, то й балакати годі; послай за свухою. Розумієш? За горілкою! Та пошукай, чи не завалюсь де цвілого кишка від торішньої хавтури?

— Горілки, кажу, нема, та й послати нікого.

— Давай грошей, — сам піду.

Дав я йому грошей на квартиру, і він спісучи подався. Добув я з комори меду, хліба, та й хотів акафиста далі читати, але дух мій був прикро зрушений і помислення мої захмарилась від несподіваного видіння. Довго ходив я по школі, як по лісі нескладному, а Зося не вертавсь. Свічка перед образом догоріла, а й другу засвітив, і та вже на половині, а Зосі нема та й нема. Господи, думаю собі, живий на небесіх, серцевідче наш! Чи не мапа це сатанинська була на мені? І, проказавши «Да воскреснет Бог», и заспокоївся духом, прочитав знову акафист Пречистій Матері Божій Одигитрії, перехре-

стив двері вікна й комін, тричі прокрав »Да воскреснет Бог і ліг спати

Другої ночі вдруге з'явилося таке саме видіння, третьої знову, — і все я даю йому на квартиру горілки, і воно зникає. Роспону я про це видіння Парасці Тарасівні, і вона, сердешна, виявила бажання перебути ніч в моїй школі, щоб побачити це видіння.

В вечері ми з Параскою Тарасівною вийшли з хутора піби на прохідку. Саватій з обов'язків служби був у місті. Смерком прийшли ми в школу, я засвітив свічку та, доставши Патерика, почав читати, розваги ради, житіє преподобного мученика Мойсея Муріна, що за чесноту постраждав від якоїсь розпусної панії. І дочитав уже, як він, юнак прекрасний, з п'яними бранцями після ділянки достався удові воєводинії, що на обличчя була дуже красива, серцем аспиду подібна. Перша почула грюк у двері Параска Тарасівна, а вже потім я; згорнувши книгу, пішов я одчиняти двері, і вона вийшла за мною, щоб сховатися в сійях і не бути видимою; та коли я одчинив двері з каганцем у руці, і вона побачила затуманене розпусним життям обличчя свого Зосі, то скрикнула й повалилась до долу непритомна. Він же рикнув на мене, як лев лютий:

— А, мадюко, христопродавче! Ти мене продать хотів! Кажі, хто тут, а то туг тобі й капут.

І так здунув мені горлянку, що я ледяв вимовив:
— Твоя мати.

— А, як вона сама, то це й гаразд; мені давно вже з нею перебалакати хотілось. Де вона?

Я посвітив йому каганцем на Параску Тарасівну, що розкинулася на землі. Він глянув на неї і мовив:

— Нічого, — пехай спочине, а ми тим часом з тобою побалакаємо. А що виконав ти наказ мій? Сьогодні останній термін: гроші, або Богу молись, — каже. Але саме тоді Параска Тарасівна застогнала; я вий-

шов у сніп, взяв її на руки, поклав на своє тверде ліжко грошки згодом вона прочумалась і промовила:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

— Я тут, матусю! Що скажете?

Вона глянула на нього і завішлась від сліз. Він довго дивився мовчки на її сльозі гіркі, на її промови:

— От що, матусю. — не уміваючи ні слів, ні молитви, ані ваших прокльонів навіть не слухаючи і мені зрушити; все це ніщоємна річ, дурниця! Одно скажу вам, що може і вернути мене на праву путь — це гроші, і одні тільки гроші. Дайте грошей і як багато го краще. Та й справді, — з якої речі мене не багатіє моєї спадщини? Певне, з вашої протекції? Не от те пер і розщедрись! ..

Зосю мій Сину мій єдиний! — промовила вона знову.

— Годі вже там — єдиний! Я такий тобі син, як ти мені мати. Ну, повертайся, Степане Мартиновичу! Вона тобі опісля віддасть.

Добув він з бодні все, що мав, і віддав дідку його. Взів він гроші, перелічив їх і снітав.

— Більш нема?

— Нема, кажу — все до останньої копійки.

— Гляди-но, брехалі гріх, сам ти мені казав, що га на перший раз буде... Підкинь! Пер я їм покажу, що я од... еп матусю, — та вже потрудився...

Та зовлячи це, він... Чарасівна Та-расівна це раз промовила «Зосю... єдиний...» — та й унула на ліжко як мертва.

Позалишивши її немру, йому, пішов він хутці, щоб дати знати Саватію Нечко вояччу, що сталося, та прохати і домоги; виявилось, що він, повернувшись з міста, десь спати не відважився, що матері нема дома, і думаючи, що вона вже спить, як ворушився я в школу, Чарасівна Та-расівна сиділа вже на ліжку і тяжко голо-

сила. Я, поміркувавши, не розважав її тут, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафист Матері Божій Одигітрії; вона підвелася теж на поги та, плачучи гірко, молилася. Після акафиста проказав я ще канон Матері Божій, а потім молитви на сон грядущим. Ставши на вколійки, проказав молитву: »Господи, не забувай мене небесних твоїх благ«. Після оплуста, я мовчки вийшов із школи, а як вернувся, то вона вже спала і праведним на мого старечому одрі. Тихо розгорнув Ефрема Сірїна та, короляючи сон правди, сиділа кривою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватію усе, що трапилося вночі; він же у відповідь на оповідання моє тільки заплакав.

Ввечері того самого дня Саватій одержав від юродничого наказ оглянути з обовязків служби поівечене тіло, знайдене в пущі покритки Н. на Мідварках.

Перечитавши наказ, він мовчки глинув на Параску Тарасівну, а вона заплакала від сліз і промовила:
— Зося мій! си... єдиний!

По-між інших дивних подій на хуторі сповістив мене мій шановний свідок і про цю досить важливу подію, а сам Саватій не написав мені про це ані словечка; не написав навіть, що тепер він займає посаду повітового лікаря в м. Переяславі.

Перебуваючи далеко, дуже далеко від моєї любої, моєї прекрасної, бідної вітчизни, люблю я іноді, диглючись на широкий степ безлюдний, думкою перенестися на беріг широкого Дніпра і сісти десьбудь, ну хоч в Трахтемирові, в холодку під розложистою вербою, дивитися на позолочену заходом сонця панораму; на темному тлі цієї широкої панорами, ніби самоцвіти, горять перелазські церкви божі, а одна з їх найяснішою своєю золотою головою, — це собор, збудований Має-

пою. І багато, багато події усяких встас у мене в пам'яті, коли уявляю собі чарівну оту панораму. Та найчастіше усього голублю я свою уяву старечу картинами злоголового Київа, садами повитого, тополями уквітчаного. І після чистої непорочної радості великої, патхненної спогляданням на красу твою не змарнілу, упаде на моє поспроти́ле старе серце туга, і я переносуся в віки давно минулі і бачу його, сивоголового, поважного та тихого діда з великою писаною книгою в руках, — бачу, як він проповідує зачудованим дикунам, хижим та користолобівим поклонникам Одніювим. Який же гарний ти був в цій ризі тихості та любомудрія, мій святителю та незабутній старче!

І ми зрозуміли твої лагідні глаголи і тебе, як старого та непотрібного учителя, не вигнали, не забули, а зодягли тебе немов Горню-багатиря в міцній панцир. Спершу осуворили твоє лагідне серце усобицями, кровозмішеннями та братовбийствами, зробили з тебе справжнього варяга, а потім вже й наділи панцир та й поставили на сторожі коло зневоленого племені та прибудами зганьблених, самим Богом тобі заповіданих святощів.

Хто, одвідуючи Київську печерську лавру, не спочивав на друкарському ганкові, про того можна сказати, що в Київі він був, та лаврської дзвіниці не бачив. Мені здається, що ніякий вигляд не додасть того до щирої молитви, як вид з друкарського ганку.

Колись то давно, одстоявши в лаврі ранню обідню, вийшов я, своїм звичасем, на друкарський ганок. Ранок був тихий та ясний, а перед очима — ціла Чернігівщина й частина Полтавщини. Хоч тоді я й не був меланхоліком, але-ж перед такою дивною, величною картиною мимоволі перенявся смутком. І тільки що почав прирівнювати лінії та тони пейзажа до могутніх аккордів Гайденових, як почув тихо промовлене слово: »мамо«.

— Мені, мамо, завжди здається, що на цьому ганкові ніби слухаєш далі обідню, — мовив чийсь голос.

Я мимоволі обернувся. Гріх нескромним поглядом перешпунати такий прекрасний настрій душі людської, та согрівив, бо ця мова вразила мене більш усякої музики. Говорила отсе молода дівчина, струнка, доладу її просто одягнена, але далеко не красуня, а кого вона кликала мамою, була жінка висока на зріст, сухорлява, смуглява і колесь-то блискуча красуня. Вона була в чорному шерстяному халатіку, чи довгій блузі, оперезана ремінним поясом з срібною застібною; замість звичайного жіночого капелюха голова була покрита білим широким без жадних прикрас чепчиком. Не тямлю чому, я не уступився для їх з лавки, і вони, теж не тямлю чому, подивилися з хвилину мовчки на пейзаж і пішли. Я теж встав і пішов за ними.

Вони пройшли двір лаврський, тихо між собою розмовляючи, і вийшли святою брамою Николи Свитощі, а я за ними. Вони вийшли з фортеці, а я за ними. Вони увійшли в браму заїзного двора, і тільки тут отямився та запитав самого себе, що це я роблю. Не розв'язавши цього питання, увійшов в заїзд і почав розбирати ієрогліфи, написані крейдою на чорній таблиці. Після довгого розбирання таємничих знаків я розв'язав нарешті тайну, що отакій-то М занято такою-от з шихованкою, і хоч тепер навіть не можу похвалитися знанням тактики що до зальотів, а тоді її поготів, але-ж, розібравши хитре малювання, я й сам не тямлю, як опинився в спільній їдальні і замовив собі, теж не знаю — чого, а з прислужником теж заговорив про щось, що трапилося колесь то. Після всього цього зайшов, тут таки на Московській улиці, до знайомого художника Ш., що недавнечко приїхав з Петербурга, побалакав з ним про мистецтво взагалі та про малярське з особна і, намірюючись піти в лавру, пішов в сад. Та це, певне, наперед призначене діло.

Хожу собі по великій алеї сам один (дзень був буденний), иноді й присяду, щоб полюбовати старим Київом,

освітленим сонцем, що саме заходило. Тільки дивлюсь — з-за липи з бокової алеї виходять мої ранішні незнайомі. Тут я підвівся, уклонився звичайненько і запросив їх спочити трохи на лавці, просячи пробачення, що не зробив цього в ранці на друкарському ганкові. Вони мовчки посідали й сестра-жалібниця (як тоді я думав) спитала:

— Ви, певне, художник?

Я відповів: «єге-ж».

— І малюєте київські види?

Я відповів: «єге-ж».

Після довгої павзи вона запитала:

— Ви давно вже в Кїві?

Я відповів: «давно»!

— Намалюйте мені отсей самий вид, яким ми тепер любуємося, і прпшліть в «Зелений трахтир» в № NN.

Малюнок акварелею у мене давно вже був початий; я старанно його докінчив і на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомих, і себе теж намалював, що сїжу на лавці в поетичній поставі, в солом'яному брилі.

Другого дня в-ранці я сидів з докінченим малюнком на друкарському ганкові і чекав моїх незнакомок, неначе вони самому мені звеліли принести малюнок не в «Зелений трахтир», а на друкарський ганок. Не встиг я гаразд і помирити, як з'явилися мої незнакомки.

— А, ви вже тут? — майже скрикнула старша.

— Тут, — відповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й тека з вами, — ви, певне, малювали?

— Ні, не малював, — і достав з теки малюнок, що заказала вона вчора.

Вона довго дивилась мовчки на малюнок і в мене, а далі мою руку міцно стиснула, мовивши:

— Дякую вам — і будьмо знайомими приятелями,

а, коли можна, то і друзями, — а це, здається, можливо!
— додала вона, глинувши на свою молоду подругу.

— Сядьмо, спочинемо трохи, — мовила вона, і ми всі втрьох посідали.

Після недовгої мовчанки вона удалася до мене з такою мовою:

— А чи знаєте, — Глафіра виграла у мене сьогодні заклад. Ми з нею вчора побилися об заклад. Я запевняла її, що ви придурковатий, а вона доводила інше.

— Дякую, — мовив я до меншої, а старшій відповів: — ні за що дякувати, — і всі ми втрьох зареготались і зійшли з друкарського ганку.

Другу осінь я прожив у їх на селі і вже кликав їх сестрами, а під кінець осені — старшу звав мамою, а меншу — молодю. Я був без краю щасливий. Весною приїхали воли в Київ, та на лихо мене вже там не було. Я далеко вже був весною, а про радість, що була мигнула тільки, я згадував, як про сон чарівний.

Ось чому так любо мені згадувати про друкарський ганок.

Чимало літ і зім промайнуло над моєю самотною, побілілою вже головою після цієї події. Знову я в Києві, і знову одвідую завітний ганок і тепер отсе пішов я на друкарський ганок та, милуючись пейзажем, згадав ту мить щасливу, що давно минулася, і ніби слухав голос янгола, що промовляє слово: «мамо». Так мене оповили спогади, що мені ніби й справді вчулося це любе дитяче слово і так живо, що я обернувся. — і уявіть моє зачудовання: з коридора на ганок виходила Параска Тарасівна, а слідом за нею, неначе журавель, чвалав мій приятель та співтовариш Степан Мартинович, але так убраний, що як-би не ріденька борідка біла, то я подумав би, що він просто женитися в Київ приїхав. Сюртук на йому довгий з гранатового коштовного сукна; капелюх чорний пуховий з широкими крисами; чоботи, правда,

личні але старанно почищені, а натерця прямо архирейська з срібною головкою. Франт та її годі!

Після перших привитань та цілування посади я їх на лавку її заштавав, чи давно вже вони в Київі.

— Та вже третій день, — відповів Степан Мартинович, — і привезли вам листа від Саватія, та не можемо знайти Рейтарської вулиці, — вона десь у Старому Київі, а ми ще там не були. Сьогодні маємо йти на акафіст до Варвари Великомучениці, а завтра, як Бог дасть, запричастимся Святих Тайн Христових тут таки в лаврі, та годі вже й думали шукати Рейтарської вулиці; та Господь дав так, що й шукати її не треба: сами ви її нам покажете. Листа-б я вам і зараз віддав, та він у мене в шкатулі на квартирі, а мешкаємо тут таки на Печерському в домі міщаники Сиволапихи.

Слухаючи цей монолог, я дивився на Параску Тарасівну; вона сиділа, заплющивши очі, і здавалася страдальницею, що заснула. На її тихому обличчі написано було так багато сердечного горя, що я не спроможен був далі дивитися на неї і звернувся з новим питанням до Степана Мартиновича:

— Ну, що у вас доброго на хуторі діється?

— Хвалити Господи милосердного, все гаразд, все добре. Небавом гадаємо шлюб узяти, та про це вам сам Саватій Пешнорович докладно пише.

— Куди-ж тепер маєте йти?

— А думасмо ми, як Господь благословить, до святих угодників печерських. Та тільки тепер там тісно, і ми почекаємо, поки благочестиві прочане вийдуть з печері, тоді вже думасмо прохати отця келара самому повести нас, або-ж послати з нами кого з братії.

Я був знайомий з отцем Досифеєм, — старшим в більшшому монастирі, — і я пішов до його попрохати, щоб зробив нам велику ласку та попрохав кого слід, щоб дозволено нам піти в печері не разом з численним

тиском прочав. Прохання моє було уважено, і з нами послали проводирем поважного старця, отця Якіма.

Поклонившись святим угодинкам, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов до дому, та своїм звичаєм зайшов у сад, сів на улюбленій своїй лавці і, розгорнувши листа, прочитав ось що:

»Безцінний друже батька мого і мій заступник та добродію!

Пробачте мені ласкаво за довгу мою мовчанку, що нічим не випрадує моєї ледачої натурн. Та її то правда, що писати листа без жадного змісту — все одно, що переливати з пустого в порожнє. Правда, були матеріали на щирого дружнього листа, але-ж такі воші, що її перо не підіймаюся, щоб повідомити про їх кого небудь. А тепер от сумні хмари важкі заходять за гори і на обрії з'являється Аврора, передтеча моєю ясною незрущимого щастя. Сказати простіше, я думаю одружитися. Моя молода мешкає тепер з матіррю своєю в школі доброго Степана Мартиновича, що має бути і батьком моїм на весіллі, і чекає вашого благословення. Прибудьте, мій добродію, та благословіть її, спроту, на великий шлях нового життя, що нам усміхається. У неї, як у мене, батька нема; одна матір осталася, і ми, за згодою матірок наших, порішили, щоб її благословили ви, а мене — єдиний мій друг благородний та учитель Степан Мартинович. Прибудьте хоч глянути на мою прекрасну молоду.

З обовязків повітового лікаря я часто мушу виїздити, тому-то й хутір наш передаю Степанові Мартиновичеві, — нехай він володіє їм, — та хутко, здається, й зовсім його передам. А як хочете довідатися, як я посватався, то ось як воно трапилось.

Якось раз їду я з обовязків служебних глухим шляхом; на дворі болото; конячка »обивательська« ледве ногами перебірає; смеркало; накрапав дощ, — словом, перспектива була невідраднa. Фурман мій, що теж не

бачив в будущині нічого відрядного, заговорив про те, щоб підночувать.

— Та де-ж, кажу я, серед шляху чи що?

— Крий Боже, серед шляху. Нехай лихі татари почувють в таку непогодь серед шляху, а ми звернемо — он, бачте, лісок?

— Бачу. — кажу.

— От ~~же~~ в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і пустить почувать.

— Добре, кажу, звертай з шляху!

— Стривайте, — отут буде шляшок.

Проїхавши з пів версти, побачив я ледві примітний шляшок, що провадив до згаданого хутора. Ми поїхали цим ледве примітним шляшком і небавом опинилися в лісі. Фурман мій почав мугикати якусь журливу пісню, а я загадався Бог знає про що.

— Цей ліс зветься, пане, «Ляпин ріг», — мовив фурман, — а за що його так зовуть, то Бог його знає. Кажуть старі люди, що тут жив колись давно розбійник Лана і що великі скарби заховав тут у озерах, а ще старі люди говорять, що як висохнуть ті болота та озера, то можна буде мішками золото носить. Бог його знає, коли то те буде... А он і хутір.

І справді поміж дерев з'явився вогонь, і небавом ми підіхали під зачинену браму. Зустріли нас собаки страшеним гавканням, а потім прогомонів жіночпй досить грубий голос:

— Хто тут?

— Благословіть, матусю, переночувати на вашім хуторі, — відповів мій фурман.

— Боже благослови, тільки сами вже одчиняйте ворота, бо мої наймити вечерляють, їм ніколи, а самій мені не сила це зробити.

Фурман мій зліз із воза, одчинив ворота, втаскав мене з возем та з колячкою своєю у двір, знову зачинив ворота і, звертаючись до господніи мовив:

— Добровечір, матусю!

— Добровечір, чоловіче добрий! Відки Бог несе?

— Та от везу панка з Глемязова, та бачете, яка непогодь.

Я й собі підійшов до господарки і мовив по російськи:

— Дозвольте, як можна, час переночувати.

— Заходьте, будьте ласкаві, — теж російською мовою з ледве примітною українською вимовою відповіла вона, — прошу покійно до хати.

Я вийшов на ганок. На порозі зустріла мене з свічкою в руці дівчина, зодягнена по сільськи, але-ж чепурно і навіть з вигадками; одступаючи назад в кімнату, вона мовила чисто по-російськи: »прошу покійно!« З цього я вивів, що це не наймичка.

Як увійшли ми в кімнату, то стали одно-проти-одного та й простояли так до того часу, аж поки в кімнату не вступила господиня хутора й мовила:

— Наталю! та що-ж ти не просиш гостя сідати? Стоїть собі з свічкою, неначе паламар. Рекомендую вам, це інститутка п'ятитавська. Сідайте, покійно прошу. І Бог їх знає, чому вони їх вчать в тому інституті! Уже я про господарство у свої не питаю, та хоч би чоловіка чужого вмiла привітати, а то стоїть собі.

Докінчивши цей докір, та, що говорила — видимо мати, — звернувшись до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Слідом за нею пішла й сама вона, мовивши: »пробачте нам!« Я тим часом почав оглядати кімнату. Кімната, як для хутора, була чималенька, але низька, чисто, чепурно прибрана, меблі старовинні та різноманітні, на стіні висів в чорних деревляних рамах портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поруч з якимсь вязанням лежала книжка »Отечественних Записок«, розгорнута на »Давиді Кооперфильді«. Тут саме увійшла господиня. Я тільки тепер звернув на неї належиту увагу. Це була жінка висока на зріст, огрядна з себе, та не в край, з обличчям

ще досить молодим та добродушним, зодягнена була на взір багатой міщанки, або поважної попаді, і як би на голові у неї замість хустки був кораблик, то я подумав би, що перед мене з'явилася з того світа якась сотничка, або полковниця.

— Що це ви, — мовила вона, утерши носа свічці, — цікавитесь, — що читає моя Наталя? Та вона в мене, хвалити Бога, дуже охоча до читання, та й мене на старості привчила, так, що мені тепер нудно сидіти за роботою без читання; на той рік думаю передплатити ще «Современник», а то одної книжки на місяць нам мало, — ми її мало не на память вичуємо.

Небавом подали чай, чи докладнійше сказати, самовар, а слідом за самоваром увійшла й Наталя, зодягнена вже панночкою.

— Не втерпіла таки, — мовила мати, всміхнувшись, а потім додала:

— Наливай же чаю, Наталочко!

— Я, знаєте, при звичаюю її потроху до господарства, — мовила вона, обертаючись до мене.

— І дуже добре робите, — відповів я, — та тільки навіщо вони перебралися, — їм наше народне вбрання до лиця.

— І сама я люблю її більше в простому вбранні, та от же поговорить ви з нею!

Наталя червоніла, червоніла та нарешті почервоніла, як вишня, та й вибігла з кімнати.

— Ах ти безсерезна! — мовила мати і почала сама наливати чай.

Незнакомки мої належали до тих нечислених людей, що з ними сходився після першої-ж зустрічі. За три години я зовсім до їх при звичався і у всіх дрібницях дізнався про їх домашній побут, нахили, звички, доходи, видатки й навіть частину їх біографії.

Олена Петровна Калита, удова небагатого діда з

нашого повіту, шховувалась теж в інституті, тільки хутір, як вона каже, перевиховав її по своєму.

— А як знайшлася у нас Наталя, то ми з Яковом, небіжчиком моїм, того-ж таки дня поклали собі, що-року відкладати з наших мізерних доходів денщю власне на виховання Наталі. От і виховали, — додала пона жартом, — а вона її чаю налити не вміє.

По вечері попрощався я з ними, щоб завтра рушвти п дорогу як світатиме.

І справді до сходу сонця я покинув хутір. Мене провели за ворота зграя индиків та гусей, опріч їх на хуторі ніхто ще не ворушився. Коненята спочили, фурман повеселішав і, ще не сідаючи на віз, висвистував якусь пісеньку.

Вийшовши за ворота, повернув він у праворуч, хоч мені здавалося, що треба звернути у ліворуч, та як ми вчора приїхали на хутір по-ночі, то я не міг напевне сказати, котра дорога наша, тимто розсудив покластися на досвідчення мого фурмана, кажучи сам до себе: «він завіз мене на хутір, то він же й вивезе». Попустивши віжки, балакучий фурман, після панегірика господнін хутора її дочці її, почав описувати мені її багатство.

— Отсе все, що тільки оком скнеш, лісу — все її, а ліс то ліс — дуб, на-голо дуб, хоч би тобі одна погана осика! Та що тут ліс! А другі добра, а степи, а озера, а стави та млини, — та що й казати! Сказано — пані, так і єсть... А ще вам скажу...

Тут коні стали, фурман, перейнявшись на-скрізь оповіданням та не подивившись кругом себе, гукнув на коні, вони шарпнули, і задня вісь одскочила, а я вивернувся з воза. Тоді він зарепетував: — Тпруу... скажені! — і, оглянувшись кругом себе, мовив:

— От тобі й на... дивися... клятий пень де став, як раз посеред шляху; я ще вчора думав, що ми в цьому диявольському лісі де-небудь та заченимось — воно так і сталось.

— Що-ж ми тепер будемо робить? — запитав я.

— А Бог його знає, що тут робить! — відповів погонич і, подумавши, додав:

— Ох, головко бідна! — сокири нема, а то-б звалив дуба — от тобі й вісь! Вернімося на хутір, — там чи не дамо якої ради.

Я зрадів, — сам не знаю, чого, — цій благій ідеї і, певна річ, не перечучи, згодився, і поки погонич увязував колесо на віз, я повагом пішов по-між дерев до хутора.

Сонце вже протикало золотими смугами лісову гущу-вину, як я підійшов до хуторного живоплоту. Тут я зупинився, щоб подумати, в якій руці покинув я шлях. В цю саме мить прегарно розстався по лісі чудовий дівочий голос. Серце у мене замерло, і я, як остовпілий, стояв та довго не міг услухатися в мелодію. Голос той наближався до мене, я вже почав розбірати слова пісні:

»Ой ти, козаче, ти зелений барвіночку!

Хто ж тобі постеле в полі білу постіленьку?»

Голос слабійшав, слабійшав і нарешті затих зовсім. Визволившись від чарів лісової музи, пішов я коло живоплота й небагом опинився на хуторі. Перше, що впало мені в око, — то була Паталя, що виходила з садової фіртки. Вона здалася мені справжньою богинею квіток: вся голова в квітках, в волоссі, замість перлин, намисто з білих черешень. Як би вона була зодягнена панночкою, вражіння не було би таким цілим, а до сільського убрання так підходили ці квітки й черешневе намисто, що я зроду не бачив нічого, що сяло-б так усіма фарбами, та разом з тим було так до ладу, так чудово-гарно. Постоявши хвилину, вона зникла за фірткою, а на ганок з'явилася мати, зодягнена по учорашньому. Побачивши мене, вона голосно засміялась і мовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітався і вийшов на ганок.

— А що, мабуть, з нами не швидко розлучитесь, —

говорила вона сміючись. Прощу не кірно, — додала, показуючи на лавку.

Я сів.

— Наталочко! — гукнула вона, — скажи Одарці, нехай самовар внесе сюди на ганок! — і додала: — я з нею так звикла до своєї простої мови, що иноді й про гостей забуваю!

— Та й сам я дуже люблю нашу мову, а надто, наші чудові пісні.

Слідком за Одаркою, що внесла самовара, опустивши головку, тихо виступала зачервоніла Наталя.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні. А що вже вона в мене, то здається і у-ві-сні їх співає і, чи вірите, й жадного романса не знає. Скоро вернулася з Полтави співала часом якийсь «Черный цвѣтъ», а тепер і той забула.

Я недбало слухав та любувався Наталею, і мені майже прикро було, що вона знову прибралась панночкою.

— Ах я божевільна! — скрикнула зненацька господиня, — а ти, Наталочко, й не нагадася. Адже-ж сьогодні субота, а в суботу ми збирались їхати в Переяслав. Одарко!

— Чого? — тихо запитала наймичка, що з'явилася в дверях.

— Скажи Корнієві, щоб бричку лагодив та коні годував, а пообідавши рушимо у дорогу.

— Добре, — відказала Одарка й зникла.

— Отсе добре, що я завчасу нагадала. Як ви не поспішаєтесь, то обідайте з нами та й будете нашим кавалером аж до міста.

— Навіть і в самому місті, як вам вгодно.

До обіда гуляв я з Наталею в саду й поблизу хутора, обдивлялись та критикували їх затишний хутір пречудовий. Показувала вона мені в саду й власне господарство, це б-то, квітник; правда, не було там нічого надзвичайного, та за те чепурно так, як не буває і в

голицького квіткяря. Я з утіхою дивився на її невигадливий квітник.

— Я, — говорила вона самодоволено, — з мая і до жовтня місяця приношу мамі що ранку по пучкові квіток. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені, а на весні так ще під снігом зеленіти починає; я страх як люблю барвінок.

— А вже ж — барвінок чудове зілля. А чи єсть у вас плюц?

— Ні, нема

— Так я вам дам кілька одсадків.

— Дякую вам.

Я голосно обіцяв їй тільки плюща дати, а потиху — їй ще багато квіток усяких, і навіть виписати з Риги, та не знаю, чому не хотілось мені сказати їй про це.

По обіді без особливих зборів посідали ми на бричку, а Одарку посадили на мій полагоджений віз і рушили в дорогу. Над вечір ми вже були в Переяславі і великої праці коштувало мене залучити моїх нових знайомих до себе на хутір; нарешті вони згодилися. Прогостювали у нас два дні і так сириталиювали з матіррю, що розлучились плачучи. Матуся страшенно раділа своїм приятелям і за ці два дні була-б цілком щаслива, коли-б не свіжі згадки про небіжчика Зося, що не дають їй спокою ні в день, ні в ночі.

Наші взаємні одвідини веліся мало не рік і закінчилися тим, що я вже от другий місяць в ролі жениха і без міри щасливий. Приїдьте поблагословити моє щастя, а щоб не одкладати в довгу кишеню, то збирайтесь на швидку та й приїздіть разом з матусею та батьком моїм нареченим та приятелем Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже, багато де-чого не лишу вам власне тим, щоб здивувати вас чудовою несподіванкою. До побачення.

Ваш почитливий син та щирий приятель

С. Сокира».

Збори в дорогу нежитого старого чоловіка не за-
гайливі. Ярема мій все оборунав, а я піліз в нетачан-
ку — ото й усього мого груда! — і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Параска Та-
расівна з своїм чичероне Степаном Мартиновичем. К
весіллю все було готове, і ми першої-ж неділі поїхали
на заутренню, а потім і на обідню в церкву Покрови, а
після обідні «скрутили», з благословенням Божим, на-
ших молодих і справили бенкет на всю переяславську
Палестину, — словом, такий бенкет, що Степан Мар-
тинович, не вважаючи на свої літа і сан, ні на образ
свій, пустився танцювати «журавля».

Після весілля прожив я ще тижнів зо два в школі
у Степана Мартиновича і був свідком повного щастя
своїх діток паречених.

Параска Тарасівна цілком поділяла мою радість, тіль-
ко иподі, дивлючись на молоде прекрасне подружжя сво-
го Саватія, по-шенки крізь сльози промовляла:

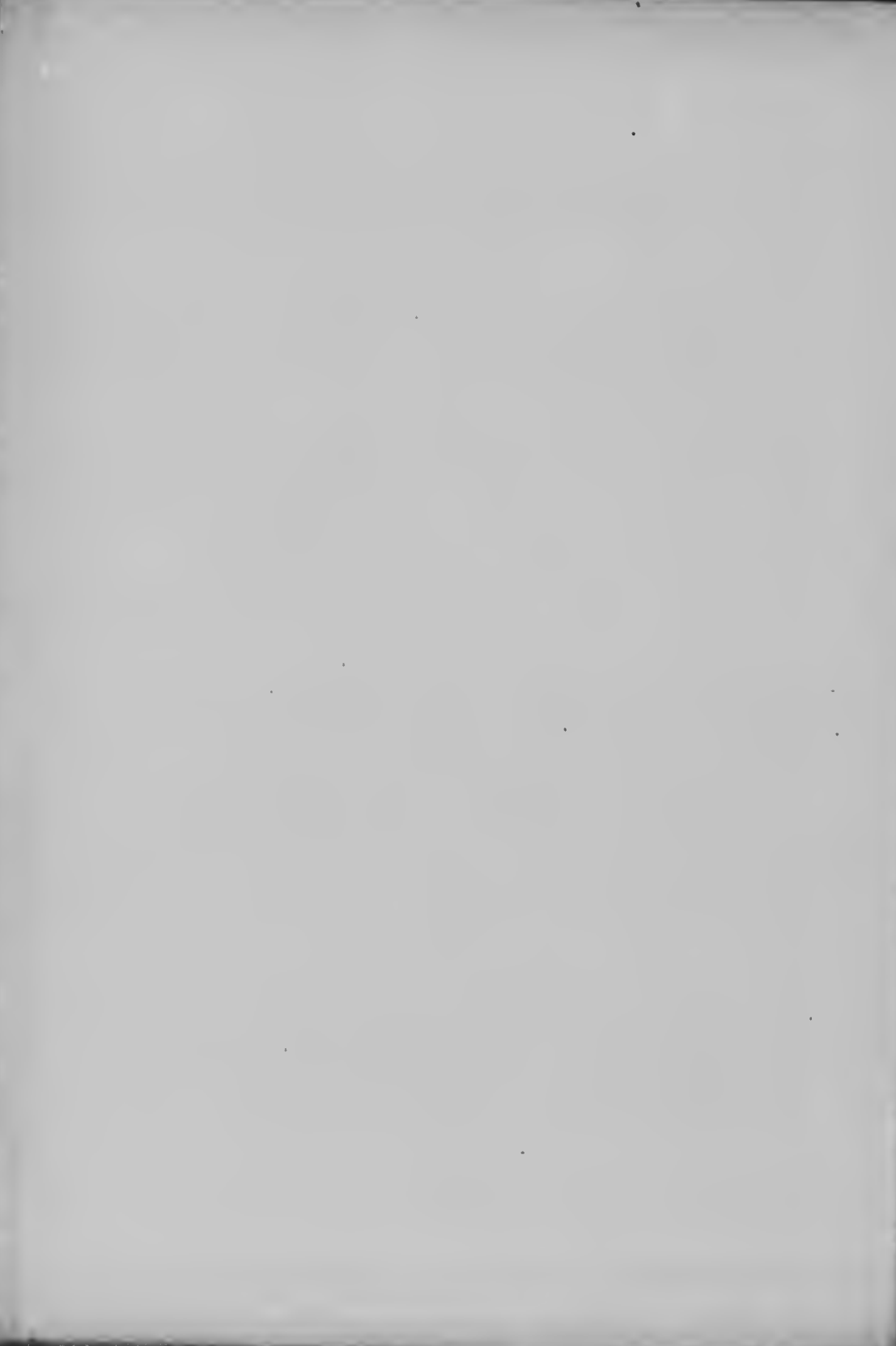
— Зося мій, Зося мій! Сипу мій єдиний!

ПРОГУЛЬКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА
Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ

[Faint, illegible text visible along the left edge of the page, likely bleed-through from the reverse side.]

ЧАСТИНА ПЕРША:

1.

Заманулося мені торік одвідати нашу чудову українську весну де-небудь подалі од міста, хоча-б і од такого міста, як вкритий садами наш золотоголовий Київ. Весна в городі не губить своєї привабливості, але все-ж — город, а мені забажалося самотного тихенького куточка. Ця поетична думка виникла у мене в початку або в половині апріля, гаразд не памятаю. Пригадую тільки, що це сталося саме тоді, як кругом була наша знаменита українська грязюка. Можна-б і пождати трохи: на весні грязюка швидко висихає. Та вже коли мені чого заманулося, хоча-б і самого незвичайного, то вже хоч вроди, а подавай. На цьому пункті я дуже схожий з моїми впертими земляками. Письменники наші і взагалі люди статечні називають це силою волі, а його просто можна назвати воловою впертістю, — це й краще її виразніше.

Довго пригадував я своїх приятелів, що заховалися на самотній, це-б то присвятили себе самій справжній бездіяльності. Після пильного переліку зупинився я на одному одставному гусарині, що називав мене своїм родичем, чому я зовсім не неречив. Лежав він, чи — як би краще висловитись — животів у самому поетичному куточкові Київщини, верстів зо три од містечка Лисянки. На йому й зупинив я свій вибір.

Тройкою добрих поштових коней з Трохимом і з чемаданами вирушив я раненько з Київа. До першої стац-

ції, Віти, доїхали ми без особливих пригод, і Віту проми-пули благополучно. Тільки раз саме проти Білокиязкого поля, не доїздячи каплиці, у лівої пристяжної обірва-лись посторонки. Гадали ми якось на парі допхатись до Василькова. Дак куди там. Грязюка по ступиці, і наша пара ані з місця. На щастя наше, мужик віз лозу за-дли тину, ми в його випрохали не без труда пару лозюк та й силели якось посторонки.

У Василькові ми підкусили з Трохимом фарширо-ваною жидівською щукою, мідію приправленою перцем, та й потягли далі. Пішов дрібний, тихий дощик, потім усе більше та більше, і на остатку полив, як з ведра; можна булоб зїхати до корчми в Митинці і пересидіти дощ, але й сказав собі, що піде не зупинюсь до Білої Церкви, так і зробив. До Білої Церкви приїхали вже в ночі. Порадившись з Трохимом, рішили ми заночу-вати на поштовоїй станції, і добре зробили, що так при-думали, бо инакше може-б мені ніколи не довелось пи-сати про цю мандрівку, а вам читати її, мої терпеливі читальники, бо вузлик цієї події, що я за неї пишу, за-в'язався саме цієї памятної ночі, тільки не на поштовоїй станції, як це здебільшого буває, але... Та на віщо наперед забігати?

Рішивши заночувати на станції, я ситав у смотри-теля:

— Чи є у вас кімната для подорожніх?

— Є дві, — одновів той, тільки обидві заняті. Якесь пані, певно з дочкою, зайняла обидві кімнати.

Пані з молодою дочкою! — подумав я. Ех, яка досада, що я не гусарин, або хоч просто воякий, — я-б знав, що тута робити. Престо по праву подорож-нього по казенній потребі (вояки не їздять на поштових по власній потребі), заіакував би матір з дочкою в одну кімнату, а сам би росташувався в другій і на дозвіллі занявся би обсервацією крізь клямку в дверях. Ось вам і початок роману, чисто в гусарському густі. Я, при-

знатися, вже й того... Та не стало духу; сказано: кому не судилося бути воєнною людиною, той хоч і в аршини запусти вуса, а все буде штафиркою.

До містечка зоставалася ще добра верства, а до жидівського заїзду, де ми рішили заночувати, не менш, як дві. Та робити нічого, і ми почимчикували під дощем шукати жидівського заїзду. Трохим, не дуже задоволений моєю постановою, почав був щось доводити, та я махнув рукою, і ми помандрували. За годину чи були вже біля бажаної мети.

При цій okazji я міг би змалювати вам білоцерківський жидівський заїзд з усіма його брудними подробицями; але фламандське малювання мені не далось, а тута поно необхідне. Завважу по дорозі, що перш за все ніхто не вишов мене зустрічати, як то буває по руських заїздах. Але причиною цьому могла бути темна непогідна ніч; причина слушна для самого найзавзятішого жидовина; по-друге, — залізши якоесь по ховзельних сходах в темний коридор, я напоровся на щось залізне, та так зручно, що трохи голови собі не розтяв. Рапком уже побачив я, що це були дроги з ресорами з під якогось повозу. Такий був мій вхід до гостинної іудейської господи! У кімнаті вже стрів мене жид, досить пристойний з виду, поміг мені стягти з плечей наскрізь промоклу непромокаєму шинель і прикижено запитав:

— Чого панові буде треба?

— Чаю і кімнату, — одповів я.

— Зараз, — сказав жид і сховався за дверима.

Дожидаючи того жидівського «зараз», я грівся і розминався, походяючи взад і вперед по хаті. Кімната була наче крамниця, з шафами біля стін і шклянною скриннею вдовж хати, наче шинквас. Перед скриннею я зупинився і поміж галантерейним дрібязгом побачив — що-би гадали? Книгу в жовтій обгорці. Я тільки що хотів було сказати Трохимові, щоб він достав книгу з че-

модана, аж тут вона сама до рук лізе, і Трохима турбовати не треба. Беру зо столу свічку і читаю заголовков, здається, славянськими літерами: »Українська поезія Н. Падурик«. А йди лишень, думаю, голубе, сюди! Давно я тебе не бачив. Але скрини була замкнена. Покликав я господаря, але замість його з'явився жидок з рудою борідкою. Я прохав його добути з скрини книгу, але жидок одповів, що він фактор, а не господар крамниці. Тоді я звелів йому покликати господаря. Прийшов господар, той самий огрядний жид, що помагав мені зняти непромокасну шинелю. На моє прохання за книгу він витяг її з шкафи і, подаючи мені, сказав:

— Десять злотих.

— А як що тільки прочитати, — спитав я, беручи книгу, то скільки тоді буде коштувати?

— Пять злотих, — сказав жид, побризкуючи ключами.

Нема що робити, оддав я пять злотих і спитав пока, щоб розрізати книгу, але це було даремно, бо книга була розрізана і навіть зайозена. Окрім масних плям я завважив на полях то прості лінії, виразно накарбовані де піхтем, де олівцем, то знак поклику, то знак запитання, то черт з'яв що.

— Ай, ай! подумав я, та ти вже побувала в руках у нашого брата критика.

Псувати олівцем або піхтем чужу книгу — це річ непростима, але все-ж таки в цьому є хоч якась думка, що ось, мовляв, я читав таку книгу і знайшов у її це погане, а це добре, хоч це й не виправдує такого читальника в півеченні чужої власности. Але чим виправдити тих, що псують шибки на поштових станціях своїм дорожцішим алмазом, виводячи по шклу свій узловатий вензель, наче на якомусь важному папері, чітко і виразно? За-для чого це вони роблять? Адже в цих узловатих вензелях та росчерках криється яка небудь думка? Невже та тільки, що ось такий і такий то переїздив тут з

алмазним перстеном? Здається, що тільки, і більш нічого. Яка дрібна мізерна пиха! А кажуть і навіть пишуть, наче-б то словетний лорд Байрон накреслив десь у Греції на скелі своє прославлене прізвище. Невже й ця видатна людина не чужа була дрібної, злиденної пихи?

Як ні чудно, але ніщо інше, як та сама дрібна пиха примушує мене (та може й не одного мене) дивитись, певна річ — зітхавши на ці покарбовані шибки й перечитувати давно відому книгу, покреслену олівцем та ніхтем. Ось і тепер зо мною трапилося те саме. Поезія Падури мені відома, та ще й як відома, а я заплатив за неї п'ять злотих так собі, з одної примхи, щоб себе розважити; а тим часом, коли я побачив кривульки на полях, почав читати, мов би ніколи нечитав книгу.

Над піснюю, що зветься: »Запорожська пісня«, було дуже виразно написано: *Скальковській бреше*. Що би таке визначала ця безцеремонна увага? Я прочитав пісню. Пісня починається так: *Гей, козаче, в ім'я Бога*. Яке ж тут відношення до вченого автора *Історії нового коша*? Не розумію. Аж ось! Пригадав: цю саму пісеньку вчений дослідувач запорожського побуту вкладає в уста запорозцям. Честь і слава вченому мужові! Як глибоко вивчив він ту річ, за яку пише. Надзвичайно! А може він просто хотів посміятися з нашого брата-хохла та й більш нічого? Бог його знає, тільки ця волинсько-вольська вісня стілько-ж саме схожа з піснюю дніпровських лицарів, як я з китайським богдыханом.

— А що-ж чай і кімната? — сунтав я, закриваючи книгу.

— Зараз, — сказав рудий жидок, що стояв у кутку, і вийшов до другого покою.

— Ах ви, прокляті жиди! — вимовив я майже в голос: я вже й книгу всю прочитав, а вони ще й не думали поратись з чаєм!

За хвилинку жидок повернувся і знову притулювся в куточку.

— А що чай? — спитав я.

— Зараз закипить, — одповів жидок.

— Що-ж ти тут топчешся? — спитав я послужливого жидка.

— Я фактор. Може пан чого забажас, то я все зараз для пана можу достати, — додав він, лукаво посміхаючись.

— Добре, — сказав я. Так ти кажеш, що все достанеш, чого тільки не забажаю?

— Достану все, — одвітив він, не запнувшись.

Яку-ж би йому завдати задачу, так щось на кшталт пана Твардовського? подумав я собі і, подумавши, сказав:

— Ти знаєш англійський портер під назвою Браунстут Берклей Перкенс і компанія?

— Знаю, — одповів жидок.

— Достань мені одну пляшку, — сказав я з самозадоволенням.

— Зараз, — сказав жидок і зник за дверима.

— Ну, подумав я, хай шукає. Тенер цього пражого продукту і в самій столиці не здобудеш, а не то що в Білій Церкві.

Не встиг я так подумати, як тут з'явився мій жидок з пляшкою справжнього Браунстута. Подивився я на ярлик на пляшці і тільки плечима здвигнув, але й знаку не подав, що це мене дуже здивувало. Жидок поставив пляшку на стіл і, півроку собі, став зноу в куток і тільки обтира собі піт з обличчя полою засмалцьованого пальто. Чудотворці-ж отєї прокляті фактори!

— Скажи мені правду, — звернувся я до фактора, — яким побитом опинився англійський портер у вашій Білій Церкві?

— Через наше місто, — одповів жидок, — возять з Севастополя полонених англійських лордів, ото ми й держимо про їх портер.

— Гаразд, — сказав я. Значить ящик просто одмикався.

— Не звелите ще чого здобути вам на ніч? — спитав фактор.

— Постривай, братіку, подумаю, — сказав я та й став думати, яку-б ще карлючку загнути, та таку, щоб проклятий жид і зубами не росплів, а подумавши добре, ось яку загнув я йому заковнику, справді в густі Твардовського:

— Ось що, шановний чудотворче, — сказав я, обертаючись до мізерного Меркурія, — коли ти вже добув мені портеру, то постривай, — є у нас у городі кингарія?

— Кингарія в городі немає, — одповів він.

— Добре, так здобудь же мені, пову, ще нерозрізну книгу, і тоді повірю, що ти все можеш добути.

— Зараз, — сказав байдуже рудий Меркурій, повернувся й вийшов.

II.

— Ей, господарю! щож чай? гукнув я голосніше, ніж звичайно, обертаючись до одиноких дверей.

— Зараз, — одгукнувся з третьої кімнати жидівський жіночий голос.

— А що-б вам свого Месію ждати й не діждатись так, як я не діждусь вашого чаю! — Сказав я собі, і не встиг я промовити цю сердиту фразу, як на дверях показалась кучерява черноволоса гарнесенька жидівочка, але така брудна, що дивитись було не можна.

— А деж чай? — спитав я в задріпаній Геби.

— У нас чаю нема, а може зволите...

— Як нема, а деж хазяїн? — перебив я задріпану Гебу.

— Хазяїн пішли спати, — одповіла вона боязько.

— Як що нема чаю, так щож у нас є? — спитав я в досадою.

— Фарширована щука і...

— І більш нічого, — перебив її.

А мене своєю чергою перебив фактор, увійшовши до кімнати з двома повенькими книгами в руках. Я здивувався, але зараз же отримався і звелів подати щуку, а потім уже звернувся до фактора і байбужіє тільки взяв у його книги. Дивлюся, книги справді повенькі, нерозрізані. Я хоча й зник, як людина вихована, ховати свої почування, але тут не втерпів, ахинув і назвав жидка справжнім слугою пана Твардовського. Жидок усміхнувся, а я на обгортці прочитав: «Морской Сборникъ» 1855 года, № 1. Я ще раз здивувався і, звернувшись до фактора, спитав його:

— Скажи ти мені, ради самого Мойсея, якою сполою ти твориш такі чудеса і розкази, як і од кого добув ти ці книги.

— О!... Книжки ці дорого коштують, коли розказати вам їхню сторію, — сказав жидок і провів по голові пальцями, наче поправляючи ярмолку.

— Послужи-ж мені останню службу, — сказав я лагідно своїому рудому Меркурію, — розкази ти мені сторію цих дорогих книжок.

Жидок замислився і почухав за нухом. Я пообіцяв йому золотий на пиво; це його підбадьорило, він гречно попрохав мене дозволу сісти і, почухавши ще раз за вухом, розказав мені таку драму, що як би не його жидівська деклямація, то в неодмінно заплакав би. Зміст драми дуже простий і такий звичайний, що мимоволі робиться сумно. Подія була така.

З Севастополя в Смоленську губернію їхав якийсь флотський офіцер, Бог його знає, поранений, чи просто слабкий, з двома малими дітьми й жінкою. Діло було зимою, але на прикінці зими; дорога так його бідолаху замутила, що він мусів зупинитись у Білій Церкві на

кілька днів одпочити. Хвороба погіршала і вклала його в ліжку. Що зоставалось робити? Сидіти в жидівській брудній хаті й дожидати когось кінця? Почалася ротація; все подорожчало. Своїх грошей не було, витрачались прогони, паренті й прогони витрачено, а слабій не вставав. Якийсь проїзний лікар одвєдав його та тільки похитав головою, більш нічого. Рецєнту не було чого писати, бо якж у містечку аптека? На другий день після візита лікаря слабій умер, покинувши свою вдову й дітей, як кажуть, без копійки. Що було їй сердешній робити в такій злигоді? Вона написала листа до родичів чоловіка в Смоленську губернію і, дожидаючи відповіді, почала спродувати за безцінок чоловіків гардероб та инше вбоге майно, щоб запобігти самій необхідній потребі. Услужливий за гроші жидок, коли довідається, що у вас грошей немає й на приміті, то він не дасть вам і води напиться, а за хліб і казати нема чого. Бідна вдова спродавала все, навіть необхідне, як що тільки воно має якусь ціну в очах покупця — жиди. Книжки, які приніс мені все знаючий фактор, були взяті у неї, і мабуть за безцінок; в хазяйстві удови вони були тільки зайвою вагою, та й небіжчик, як видно, не дуже цінив друковану премудрість: книжки не були розрізані. Ну, та як би там не було, але я був глибоко здивований і врадуваний таким незвичайним явищем.

— Щож ти заплатив за книжки? — спитав я фактора, розрізуючи перший номер.

— Два карбованці, менше не оддас, — одповів він, запинаючись.

— Бремени, срібрюбець Іуда, — подумав я, а довести нічим.

— Добре, — кажу йому, — гроші я пришлю тобі через мого хлопця завтра, ти тільки покажеш йому квартиру.

— Я вже гроші заплатив; вона в борг не повірила, — сказав він, обтираючи свій залозений бриль.

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 481-0300 Phone
(716) 288-5989 Fax

— Шкода! я більше піврубля тобі не дам за книжки.

— На щож ви понівечили книгу? — сказав він майже нахабно.

— Чим же я її понівечив? — спитав я.

— Усю ножем порізали, тепер вона не візьме книгу назад.

— За моз жито та мене-ж і бито, — промовив він ледве чутно та й замовк.

— Ну, там побачимо, — сказав я. Іди собі спати, а завтра порахуємось. — Він уклонився і пішов.

По виході фактора, я збудив Трохима, який спав собі невпинним сном біля чемадана у всьому своїому вимокшому вбрані, звелів йому роздягтися і, вийшовши у другу хату, сказав досить голосно, майже гукнув:

— А що-ж щука?

— Зараз, — почувся прежній жіночий голос, і за хвилину з'явилась таж сама замурзана кучерява жидівка.

— Став же її на стіл мерщій, та не забудь і горілку поставити.

Жидівка вийшла і скоро знову вернулася з щукою і з восьмикутним штофом, налитим чимсь червонуватим.

Я заходився біля щуки і, не вважаючи на те, що вона добре була приправлена гвоздикою й перцем, з таким апетитом умивав її, що як би Трохим загаявся з своїм передяганням ще одну хвилинку, то zostавив би одну голову. Але він поспішився і захопив ще значну порцію. Після щуки я спитав у замурзаної Геби, чи нема чим заглушити перець та гвоздику. Вона одповіла, що нічого сьогодні більше не варили, і я, звелівши подати графин води і шклянку, простягся собі на рипучій, на кшталт канапи, лаві, а Трохим, попоївши щуки, помолився Богу і теж уклався на якійсь повсті біля печі на підлозі. В жидівській господі заланувала тиша. Знявши з свічки, почав я перегортати «Морской сборник» № 1.

III.

Перегортаючи машинально книжку, я почав було куняти і підвів було руку за щипцями, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло инакше. Я випадково глянув у реєстр поранених, очунавшись після хвороби, але не здібних далі служити нижчих чинів, почав читати і що-ж я прочитав? Прочитав я тут те, чого не прочитував у модній друкованій книзі, а я їх таки прочитав немало.

Справа ось яка. В Присутствії Комітета о ранених було запитано цих бідолах, яку хто з їх забажає собі нагороду за вірну службу престолу й рідному краю. Бідолахи спочатку одмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пущено до-дому. Комітет настоював, щоб вони опріч цього забажали, хто чого хоче. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб увільнити дітей їхніх з кантонистів, а останній з них, молодий матрос, з слізьми на очах прохав увільнити його рідну сестру з кріпачтва. Благородне прохання цієї простої людини мене зворушило, я далі не міг читати, заккрив книжку й погасив свічку.

Одначе мені не спалося. Матрос розворушив мої думки і одігнав послужливого Морфея. Простий і самий звичайний вчинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, блискучими фарбами. Певне я десь абіднів душею, коли мене вразило це, здавалось би, звичайне явище. Невже вкупі з цивілізацією так міцно прищеплюється нам егоїзм, що ми, це б-то я, ледве віримо в таку безкористливість? Мабуть що так. А в дійсности не повинно-б бути так. Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. На жаль — це тільки теорія. Така думка, яка не веде ні до чого, не давала мені заснути, і чим глибше вгрузав я в ці міркування, тим вищим, благороднішим здавався мені вчинок бідолахи по-

каліченого матроса. Він оддав усе сестрі, а собі не залишив нічого окрім торби й костюра. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний. Що, як би, подумав я, вдалось мені цей простий сюжет прибрати в форму героїчної поеми, або... Але ні, піяка ниша форма поезії, окрім поеми, не пасує до цього сюжета; поема — або нічого. І я почав творити поему.

У минулі дні, у дні невинності мого, як каже поет, і я потихеньку складав вірші, та й хто з нас не складав їх? От же рукомесло це було мені трішки знайоме; зоставалось вигадати хід дії і обстанову, а місце дії — страшний четвертий бастион у Севастополі, ще страшніше — лазарет там же таки і на останку вкриті цвітучими вишневими садками українське село, а серед улиці цього розкішного села зустрічає вільна сестра свого благородного каліку-брата. Основа готова, лишалось тільки підібрати тіні, та й за роботу. Я вже почав було й тіні розкладати, не залишаючи без уваги і загального ефе...гу. Чую, в кімнаті наче хтось шепоче. Чи не верзе отсе уві-сні Трохим після жидівської щуки? подумав я. При-слухаюсь, справді Трохим, тільки не верзе, а на яву про себе шепоче:

— А!... хочеться пити, а не хочеться встати.

Хвилину згодом він ще раз повторив голосно своє бажання, а за хвилину промовив також майже в голос.

— Трохиме! — сказав я голосно.

Трохим мовчить.

— Трохиме! — Повторив я тим самим тоном.

— Чого? — обіззався він, наче зо сну.

— Подай мені графин з водою.

Трохим глибоко й довго позіхнув, ліниво підвівся з постелі, розшукав поночі графин і подав мені.

— Напийся сам, а я не хочу пити.

Трохим напився, поставив графин на місце і промовив:

— Покірно вас дякую.

— Ото-ж то бо, дурню, — сказав я йому замість науки, але він ледве чи почув цю науку, бо вже був. Великий оригінал цей Трохим. Я його змалюю вам колись иншим разом, а тепер буду вести далі про мою власну пригоду.

Я взявся був знову за перервану нитку своєї поеми, але Морфей-приятель загорнув завісу, і ледве вбачена чудова декорація зникла з моїх очей.

На другий день дуже не радо покинули ми Білу Церкву, це тому, що заснув я вже у досвіта: спочатку матрос не давав мені покою, а потім жидівські блохи. Дорога була, як і вчора, погана, коли не гірша ще: од довгого дощу густа грязюка зробилась справжньою квашею, як висловився незадоволений Трохим. Дорога проте мало мене турбовала; я її майже не помічав: мене захопила моя поема. Я все обмірковував деталі події і так захопився цими подробицями, що вже почав імпровізувати вірши. Імпровізація моя перервана була не звсім звичайною пригодою. Коні наші зупинились перед берлином, або дормезом, що по самий короб угруз в bagno. Чотири пари добрих волів ледве-ледве посували його вперед, а поштова чвірка вся в милі спочивала по той бік греблі. »Чи не вчорашня це пані з дочкою з таким комфортом подорожує?« спитав я сам себе і мимохіть глянув на Трохима. У його була така кисла незадоволена пика, що я зареготався. Він наче не помічав мого сміху і через те робився ще смішнішим.

— О чім так задумалися, Трохиме Сидоровичу? — нарешті спитав я його жартом.

Трохим мій зітхнув, повернувся лицем до берлину і дробурчав щось, похоже на лайку.

— Правду сказав жид, у якого ми ночували, що ви не похожі не тільки на пана, але навіть на останнього шляхтича голої...

Решти слова він не договорив і знову одвернувся од мене.

Так ось де причина, чому благообразний жид вчора і сьогодні не упадав біля мене, як це звичайно роблять вони, особливо господарі заїзжих домів і так званих повітових трактирів! А я вже думав, що би це визначало, що хазяїн так байдужо прийняв мене, так байдужо, що навіть не потракував чаєм, а секрет ось у чому. Цікаво було-би знати, за кого він мене приймав.

— За кого ж він мене приймав? Не казав тобі жид? — спитав я Трохима.

— Так, каже, ні те, ні се, -- та ще додав якесь слово по своєму. Я не розшолопав, а певно щось погане, бо він, сказавши, ще й плюнув.

— Ах він, проклятий жидюга! — Ще й плюнув! — Ну, а ти як думаєш, Трохиме? Скидаюсь я на пана хоч із боку? — Спитав я, жартуючи.

— Ні з боку, ні з переду, — одповів він, не задумавшись і одвернувшись од мене, бурмотів собі з тиха:

— Не тільки пан, але й порядний мужик в таку погоду собаки з хати не вижене, а він поїхав в гості — дуже потрібне діло; та ще хоче, щоб його паном жиди величали. Небійсь, жиди знають, кого як звати.

Останнє слово промовив він пошепки. Я про себе сміявся з досади роздратованого Трохима. У цей мент позад нас почувся почтовий дзвоник; я озирнувся: пів версти за нами тяглася по грязюці тройка, така як наша.

— Слава тобі, Господи! — Гукнув Трохим і перехрестився.

— А що? — спитав я його.

— Вїїхали з грязюки, — одповів він весело.

Берлип справді стояв уже по самі ступиці в багні, а волп, скинчівши свій подвиг, по-парно вилазили з болота на більш сухе місце. Дзвінок, що чути було здалека, тепер забрязчав у мене за плечима. Я знову озирнувся і, крім тройки й візника, побачив, що на возі стоїть якась фігура в чорній бурці і в якомусь чудернацькому картузі. За хвилину тройка, віз і фігура на ньому опи-

иплись біля самих вікон берлину. Фигура на хвилину нахилилась до вікна, наче питаючи про здоровля зачинених в рухомій світлиці красунь. Потім фігура в бурці і картузі підвелась і хрипким голосом почала гукати на візників, щоб подавали швидше коней. Я стежив за фігурою, Трохим невідомо за чим стежив, візник накладав тютюн у люльку, а коні, похилювши морди до самої калюжи, про щось подумали.

— Чому-ж ти не рушаєш? — сказав я візникові.

— А я думав, що ми за ними так поїдемо до самої станції.

— Ах ти хохол! Погано ти думаєш! Торкай-но коней проворнійш! — Сказав я, і ми покинули фігуру і берлини.

Коли ми переїздили повз берлини, я заглянув у вікно, і передо мною промайнула чудова жіноча головка, повита чимсь чорним; у мене наче молотом ударило по серцю, і я вже до самої станції нічого не бачив, окрім чарівної головки.

— Чи є самовар? — спитав я в станційного смотрителя, вилазячи з возу.

— Є, — одповів він.

— А коли є, то зведіть його нагріти, — сказав я і, обертаючись до Трохима, додав:

— Нема що робити, Трохиме, чемодан треба розв'язати, а то пропадемо без чаю.

— А хіба жидівський вам не до вподоби? — промовив він глузуючи, й виймаючи чемодан з возу.

Правду мовити, чай був так собі — аби причепитись, а справжнім ділом була чарівниця, замкнена в рухомій світлиці. Мене страшенно кортіло ще раз хоч нишком подивитись на цю прекрасну головку; здавалось, я розраховував не погано. Вони неодмінно зайдуть у кімнату, поки їм перепряжуть коней, і я... все може трапитись, матиму щастя потракувати її шклянкою чаю. В дорозі які там церемонії? Поки я міркував так, самовар кипів.

уже на столі, і Трохим витирав чорний поливаний чайник і зеленкуваті з шинку шклянки. Ну як же я в такій шклянці предложу їй чаю? Сором і... ще щось хотів подумати я, коли розсичились двері і в кімнаті з'явилась фігура в бурці і в чудернацькому картузі. Не здіймаючи картуза, фігура хрипким басом спитала смотрителя, що стояв перед нею:

— Чи є коні?

— Є, одновів з пошаною смотритель.

— Мені треба вісьмерика, — промовила фігура.

— І вісьмерик буде, одказав смотритель тим самим тоном.

Фігура шпурнула подорожню на стіл і, загледівши третю особу, це-б то мене, підняла трохи картуза й кивнула головою. Я одновів тим самим, тільки трохи скромніше, і предложив фігурі шклянку чаю з дороги. Фігура не одмовилась, пожалкувала тільки, що навіть у Елїві не можна знайти доброго араку; я не перечив, і на тому розмова наша закінчилася. Фігура, не донивши шклянки чаю, зникла за дверима. Тому, що особа ця гратиме не останню ролю в нашому оповіданні, то не завадить згадати її з деякими подробицями.

Одстав: ротмістр гвардії, поміщик Курнатовський, так стояло в одній з подробиць, котру я прочитав не без цікавості. Про подробиці постаті одставного ротмістра не можу сказати нічого певного, бо вона ховалася під буркою. А обличчя! Обличчя досить звичайне, особливого нічого не виявляє, такі обличчя можна стрінати на конному ярмарку в Бердичеві, або в Полтаві, між ремонтьорами. Ніс великий, досить незграбний й червоноватий, очі теж червоні, банькуваті. Губи товсті, особливо низча, вуса червоно-чорняві, великі, за волосся на голові також певного нічого сказати не можу, бо він не здіймав свого чудернацького картуза. Ото вам і все. Коли придивитися до його пильнійш, так може ще знайдуться-б які прикмети, та я не встиг придивитись

пильнійше і докінчення портрету з усіма подробицями заличаю до другого разу.

— Знов поїхали волами, — сказав Трохим, входячи у кімнату.

— Вели долити самовар і вугілля докинути, — сказав я йому й вийшов: з кімнати.

Що-б там ні було, а таки діждуся її, казав я сам собі, дивлячись на безконечну греблю, по якій чотири пари волів ледве посували відомий мені берлин. З годину, коли не більше, дожидався я бажаного берлину, нарешті він зупинився перед воротами поштової станції.

— Може ваші дами дозволять, не зовсім сміливо сказав я одставному ротмистру, налити собі гарячого чаю з дороги?

Ротмистр кивнув головою і підійшов до вікна берлину. Через хвилину здоровенний лакей розложив східці, одчинив двері і з рухомої світлиці висадив... кого-б ви думали, кого? Замість прекрасної чарівниці, бабуягу, замотану в щось чорне. А, щоб ви провалились! подумав я; лакей тим часом згорнув східці і тихо причинив двері.

— А щож панна Гелена? — Запитав стару по польськи ротмистр.

— Спить, одповіла баба і попленталась в кімнату, піддержувана здоровим гайдуком.

Ротмистр запалив величезний трабукос і нішов на стайню подивитись, яких йому заложать коней, а я подивився сумно на повозку, мов лисця на виноград, та й почимчикував, скріпивши серце, трактувати стару чаем. Даремне тільки я турбувався, вона сама себе трактувала, і коли я вийшов до кімнати, вона навіть не подивилась на мене. Я сказав Трохиму, щоб він налив собі шклянку чаю і укладав чемодан. Стара тоді глянула на мене й одвернулась, а я вийшов з кімнати, наче не помічаючи її погляду. Коні за-для мене були готові, і я, діждавшись Трохима і чемодана, подивився ще раз на

зляпаний грязюкою берли, сів на воза і поїхав, певний, що побачу таємничу красуню на слідуючій станції, це б-то в городі Таращі.

Тараща — город. Не розумію, нащо дали таку голосну назву цій брудній жидівській слобідці. Напевне можна сказати, що покійний Гоголь і здалеку не бачив цього нарочито неохайного міста, инакше його рідний Миргород здався-б йому коли не справжнім містом, то принаймні чепурним селом.

В Миргороді, хоча й не пишної Растрелівської або Тоновської візантійської архітектури, а все-ж таки є біленька мурована церква. Хоч невелика біла пляма на темній зелені, а робить вона приємне враження серед одноманітного пейзажу. В Таращі й цього немає. Стоїть собі на пригірку над гнилим болотом стара темна деревляна церковця, так звана козацька, це б-то будована за часів козаччини. Три восьмикутні конічні бані з покритими залізними хрестами, і більш нічого. І все це таке незграбне, таке грубе, сумне, як сумна історія її неспокійних фундатарів. Ледве-ледве до вечора дотяглись ми до цього так званого міста. Про дальшу мандрівку й думати було нічого, про берли і сплячу красуню також. Одже я можу сміливо росташуватись в одинокій кімнаті на поштової станції. Так і зроблено. Здався на Трохима що до вечері; але як щиро не заходився Трохим, а вечера наша обмежилася парою сушених карасів, шматком чорного хліба й чаркою вонючої горілки. Трохим був, як кажуть, у своїй тарілці і кепкував собі з чернечої вечері, — так називав він вечерю нашу. Кепкував він, правду мовити, не з вечері, а з мене, що ото, мовляв, добре подорожувати підчас такої гарної години. Мені самому було досадно, але я мовчав і старався не думати про погоду, а так про щось инше. Инше, одначе, не снадало мені на думку; я згадав про матроса і — уявіть мою досаду! Згадав, що ми забули *Морской Сборникъ* в Білій Церкві. Питаю у

смотрителя станції, чи не знайшовся-б хто серед ямщиків, щоб з'їздити верхи в Білу Церкву. Знайшовся охочий, я розказав йому справу. Він запрявив з мене три карбованці; я не торгувався і дав завдаток. Ямщик зараз же рушив у дорогу, а ми з Трохимом, помолвившись Богу, простягли свої потомлені тіла горизонтально: він на лаві, і я також на лаві, обгороженій з трьох боків чимсь в роді поручнів, що робило її схожою з чухонськими санями.

IV.

«Морской Сборникъ» таки не дешево мені обійшовся, а цікавого в ньому, думав я, тільки й є, що один матрос; правда, я ще як-слід його не продивився. Та річ не в тому, чи цікавий збірник, або ні, а в тому, що я з собою взяв тільки дві, або три книги, та й то не знаю, які. Трохим попоходив і біля цього. А треба сказати вам, що книги мені потрібні, як хліб насущний, і два тижні, що я збірався присвятити моїм родичам, без книжок здалися-б мені безконечними. Тому то я так і дорожив «Морским Сборникомъ», та ще тому, що родич мій, хоча й не без освіти був, але книги бодай як чуми, так на його бібліотеку не можна було рахувати. Чудною й ненатуральною здається нам грамотна родина, яка існує без книги. Та коли придивитись ближше до цієї дивної людини, то вона здається самою звичайною. Родич мій, наприклад, почав свою освіту в кадетському корпусі, а скінчив у якихсь там казармах та в лагері. Коли-ж і де можна було йому з книгою зазнайомитись? Штик і книга — це найбільш дика дієвостановляюча сила. І родич мій виходить самою звичайною людиною, що не вдає з себе, ніби він читає, як це роблять інші, та і як він, і як робе його благовірна половина, а мовби як прекрасна родичка, або ясніще — кузина. У неї все

складається з «Опытної хазяйки», переписаної якимсь недуже то грамотним прапорщиком, а як почне за літературу, так тільки слухай. Інший, може... та що тут казати про іншого, я сам спочатку розвісив вуха, да вже потім схаменувся. Я познайомлю вас, мої читальники, хоч трохи з мою кузиною, красунею, правда, не першої молодости. З такими субьктами, як вона, не завадить часом познайомитись. Сам я побачив її, коли вона була ще нареченою мого родича і, правду сказати, сам трохи не закохався по самі вуха; вибачайте за слово, іншого не міг придумати. Тоді вона була чудово гарна. А вже звісна річ, що коли жінка чудово гарна з себе, то вона й добра, й розумна, й освічена, й обдарована янгольськими, а не людськими прикметами. Це вже так ведеться. А насправжки, чим жінка краща, тим більш скидається вона на рухливу, але бездушну ляльку. Це кажу з власного многолітнього досвіду. Красуні тільки в романах втілені янголи, а на ділі вони автомати, або просто гіпсові фігурки.

І кузина моя колись здавалась янголом кротости і зразком виховання. Я не волочився за нею одкрито, — це не в моїй вдачі, але боготворив її потай. Це загальна риса антівосиної вдачі. Скоро вона вийшла заміж за мого родича і з ним виїхала на село. Я охолодив своє глибоко потайне кохання двохлітньою відсутністю і потім уже бачився з нею доволі частенько, але не як палкий закоханий, а просто як старий знайомий і до того ще родич. Тут то й почав я придивлятися уважніше до мого колишнього кумиру. Якось то зайшла мова (це було на селі) про німецьку поезію. Окрім Гете та Шілера вона з захопленням говорила про Кернера: мені це сподобалось, і я виписав по-дурному примірник Кернера та й послав їй на село. Через рік, або більше, довелось мені заглянути до їх по дорозі, і щож? Мій Кернер валяється під каналом і навіть нерозрізаний. Це примусило мене поставитися з певним недовір'ям до лю-

бови моєї красуні-кузини до німецької поезії. Чого-ж вона так щиро захоплювалась цим Кернером? Невже отсі, крізь сльози, вигуки були брехнею? Лишенько, вопе було так! Вона, як довідався я потім, боготворила все, що хоч трохи скидалось на воєнне, починаючи од скромного вченого капітана і кінчаючи розкішним кавалером з тим штаандартом, а за ексельбанти й казати не мав. Ексельбанти були для неї по-над усяке захоплення. Ви бачите, в чому секрет: до берлинського видання Кернерових творів, яке вона десь бачила, додано патрета постового у воєнному мундирі, а мій приміриник був иншого видання і без патрета, так вона й кинула його під канапу. Ось вам і секрет. Книжки вона просто ненавидить, і як би була вона якоюсь маркграфинєю за часів Гутенберга, то не завагалась би спалити на вогнищі славетнього друкаря. Це вірно. За те вона озолотила-б того, хто вигадав тузи, королів, дам, валетів і т. д., словом того, хто вигадав карти; вона поставила-б кумир і молилася-б йому, як просвітителеві людського рода. З якого болота випливає і так широко розливається ця груба, огидна пристрасть в м'ягкому ніжному серці жінки? — Питання не головоломне. З болота неробства і тванюки моральної порожнечі. Вроджених таких здібностей я не признаю навіть в ремонторі. У нас кажуть про п'яницю, злодія, або про якого иншого мишуя, що він, сердешний, з цим і народився. Дуже наївний погляд! І коли-б запитати в славетнього черепознавця Ляфатера, то він, поклавши руку на серце, сказав би: що за наївний погляд? Грати самі у вєралаш, в носки та инше, тута ще є якась втіха, розуміється, втіха не дуже естетична, але все ж таки втіха, принаймні довгі хвилини порожнього життя стають короткі. Але яка моральна втіха просидіти біля столу, де грають, до третьої години вночі і мовчки рахувати, скільки виграли, або програли мовчазні картярі? Зовсім не розумію. А прекрасна моя кузина знаходить в цьому

високу втіху; вона готова цілий тиждень не їсти, не пити, аби тільки сидіти як автомат і дивитись, як грають в ералаш, або навіть у три листика, а вже як їй самій удасться скласти партію для ералаша, то вона готова, як Ілля Муромець, сиднем просидіти за картами місяці й роки без шматка хліба й склянки води. Невже так погано впливає на порожню красуню одсутність юрби обожателів, цієї насушної її поживи? Дійсно так, принаймні другої причини я не знаю. Красуні в товаристві заняті ділом, це-б то кокетують, а вдома, та ще на селі, що ви їй скажете робити? Не румянитись же та білится за-для свого ведмедя-чоловіка. Все це ще нічого, все це тільки гидко, а от що гірко. У моєї прекрасної кузини росте чудова дитина, дівчинка років чотирьох, або коло того, жвава, люба, справжній херувим, що злетів з неба. І херувим цей, це чудове створіння доручено брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює палілотки, навіть на потилиці, і до всього їй байдуже. Одного разу привіз я для Наталії (так називається дитина) граматку і дитячу натуральну історію з малюнками. Треба було бачити, з яким не дитячим захопленням тішилась вона подарунками і з якою цікавістю роспитувала свою красуню-матусю про значіння кожного малюнка. Але матуся — ой леле! Або до мене зверталась, або просто відсидала її до пняньки бавитись в ляльки. Мені зробилось сумно, і я таки недосить здалеку, завів мову про обовязки матері. Кузиня спочатку слухала мене, але коли зачепив справу глибше й почав живо та яскраво малювати перед нею ці святі обовязки, вона стижа заспівала: »Не шей ты мнѣ, матушка, красны́й сарафанъ«. Хоч ти їй кня на голові теши, подумав я і трохи був не удрав штуку, це б-то хотів плюнути й виїти, одначе, вдержався і тільки запалив сигару й виїшов у другу кімнату.

Нащо вони дітей родять, ці амфібії, ці бездушні автомати? На що вони заміж виходять, отсі мертві кралі?

Щоб кар'єру зробити, як висловлюється моя кузина, а діти — це вже неминучий наслідок кар'єри та її годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обов'язок, свою святу повинність передасте наймищі-гувернантці або, ще гірше, сільській темній бабі. Чого-ж дивуватись після цього, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас! Та й чи буде коли кінець цій породі? Ледве: вона страшенно живуча на нашому плодючому ґрунті.

Але чи не пора дати спокій моїй красуні-родичці й обернутись до більш ясних предметів?

На другий день вранці візник з книжками з'явився передо мною, як лист перед травою; я розплатився з ним до краю і запитав його, чи не бачив він по дорозі берлина?

— Ночує посеред греблі в Ковшоваті, — сказав він і вийшов.

— Значить, я її більше не побачу, — подумав я і звелів старості запрягати коней.

За кілька хвилин коні були готові, книги сховані до чемодану, і, помолившись Богу, ми гарненько рушили в дорогу.

Чудна людина отсей автор, подумає прихильний читальник. Лас як тільки вмів свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не тєє. Усе тут гаразд, одповідаю прихильному читальникові, на мою думку так і треба: хліб сіль їж, а правду-матку ріж, говорить приказка, і говорить благородно. Коли-б не тільки ми, письменники, але взагалі чесні люде, не потурали ні рідні, ні покровителєві, а вказували пальцем просто на блазня-родича та на хапугу-покровителя, то ці тварини принаймні в день не грабували-б і не блазнували. Та це-ж неможливо, скажуть чесні люде взагалі, а письменники особливо. Яке нам діло до його хазяйства, до його засобів і прибутків? Він поводитьсь добре, зовсім як слід і до того покровительствує навіть... навіть художникам. Чого-ж нам більше? А родич? Та Господь із

ним, як що порядна людина, нехай собі дурпиці робить на здоровля, нам яке діло? Коли-ж він до того ще й заможна людина, це зовсім друге діло, тут вибачити можна, навіть коли й самому трохи спідлитись. Тут можна навіть і дуже спідлитись. Це вже і не такий гріх. А тимчасом, коли на більше не можна рахувати, то принаймні можна зайвий раз пообідати. То-то бо й є, що у всіх нас пальці знати!

Все це так, все так і повинно бути, — скаже ласкавий читач, але як же їхати за двісті верстов у гості до людей, які не подобаються? Ну, а що, як вони прочитают цей уципливий пашквіль, цю злую правду, тоді що? У кожного свій смак: перш за все, я їду за для чудового весняного сільського краєвиду, а не за для карикатурних фігур на першому плані цього чудового краєвиду, а що до другої уваги, то я зовсім спокійний. Коли-б навіть я присвятив цей свій нехитрий твір моїй любій кузині, і навіть подарував їй примірник в гарній сафяній оправі, то я певен, що й тоді-б вона скорійше вжила його на папілочки, ніж знайшла час прочитати цей неложний образ власної персони. Вона... та цур їй! Розносився я з своєю красунею-кузиною, мов дурень з писаною торбою. Правда, вона дуже цікавий, не кажу рідкий, сюжет для дослідувача, але... пора й честь знати.

Тільки над-вечір доплентались ми до Баранполя. Переїзд сам по собі не великий, але, крім грязюки, місцевість досить нерівна, гориста. Підчас цього надиво повільного переїзду я думав про свого героя, це-б то матроса, і часом цілком мимоволі старався вгадати, хто така була ця краля в рухомому теремі, це-б то в берлінні. Чи вона жінка вусатого ротмистра, чи далека родичка, чи просто красуня, взята на прокат кавалерійським звичаєм, рішити було трудно, а через те я старався її забути. Але вона, наче чортиця, крутилася в моїй думці й перебивала стройний хід моєї поеми.

Трохим радив заночувати в Баранполі і хоча шма-

ток хліба зісти, — ми справді цілий день нічого не їли. Я й запитав глядача, чи нема чого зісти. Виявилось, що перекуски жадної не було, бо, додав глядач, тепер страшний тиждень. Резон, подумав я, і звелів поставити самовара, але й самовара не знайшлося. »Хоч хліба й води дайте нам, сказав я байдужному глядачу.« Він мовчки одчинив щось, наче шафу, що висіло на стіні, і викинув звідти щось, наче пиріг. Це був черствий киш з пісним маслом. Трохим не без напруги одламав шматок киша, поморщився і почав їсти, пропонуєчи мені решту, але я одмовився. Голод мене, не знаю чому, не турбував. Віддавши киша на пожиток Трохимові, я звелів, в супереч йому, що я рідко собі дозволяв, запрягати коней. Не встиг він першого шматка дожувати, як коні були готові. Не без гніву глянув він на мене, сховав решту киша за пазуху, лівиво зліз на воза, і ми рушили далі. Скоро настала ніч, тиха, тепла й темна. Чудова ніч! Поперед такими чарівними ночами звичайно йде довгий весняний дощ, і це не рідкість на Україні. Шкода, що місяця не було. А я люблю його повного, румяного, перерізаного довгими золотими хмарками, як він в якомусь чарівному тумані підіймається над ледве потьмареним обрієм. Як ні прекрасна, як ні чарує місячна ніч в природі, але на малюнку художника, як наприклад Калама, вона ще краща, ще більш чарівна. Високе мистецтво, як я гадаю, дуже впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка-ж незбачнена таємниця захована в цьому утворі людських рук, в цьому божественному мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого художника. Вони брати наші тілом, але натхнені з високостів, вони уподоблюються Богові, і їх тільки стосуються слова пророка: їх тільки створив Він по образу й подобию, а ми юрба потворна та й більш нічого!

Догадливий поштар, або ямщик, замість московського

воза, де й самий завзятіший фельд-егерь ледве чи задрімав би, заложив нам бричку, щось наче патичанка, довге й широке, а на додаток поклав туди сіна. Трохиму це так припало до вподоби, що він, не дожувавши свого киша, заснув із шматком у руці сном юности й непорочности. А трохи згодом і аз многогрішній пішов за його мудрим прикладом.

V.

Як ми проїхали цю стапцію, окрім ямщика та коней ніхто з нас не знає. Я прокинувся у-досвіта біля самої царини, або вигону містечка Лисянки, а Трохима я збудив уже перед дверима поштової станції. Тому, що кінець моєї прогулки вже був недалеко, не беручи, розуміється, на увагу грязини й півверстової греблі, то я й рішив, що краще трохи спочити в Лисянці, а тоді вже рушати далі. До Будищ, це б-то до резиденції мого родича, залишалося не більше двох верстов. Чи довго їх проїхати? Годину, багато дві, так я рахував. Але тому, що я сумніваюся багато в чому, то взяв мене сумнів і що до цього рахунку, і щоб вирішити справу точнійше, я спитав Трохима, що він на це скаже. А він, подумавши, сказав, що коли ми рушимо зараз, то придемо в Будищі не раніше півдня.

— Одна гребля чого варта! — додав він.

Я згодився з його тонкою увагою і попрохав смотрителя дати мені коней на бік, це б-то од поштового шляху. Він охоче згодився, розуміється, за подвійні прогони, рахуючи прогони не за дві версти, як я думав, а за двадцять із чимсь, це б-то як до слідуєчої станції, до Звеногородки. Він не тільки мене, але й Трохима впевнив, що йому зовсім однаково. Нема що робити: згодився я. На ділі виявилось, що Трохим правий, сказавши, що ми раніш як о півдня не будемо в Будищах;

та й смотритель правий, рахуючи півверстну греблю за 20 верстов.

Напившись чаю і хоч не зовсім добре перекусивши, рушили ми в дорогу. При виїзді з Лисянки ми дуже обережно віхали на греблю і загрузли, як кажуть, по самі вуха. Тут довелось нам у перве звернутися за допомогою волів. Це було закінчення і без того монотонно одноманітного спектаклю. Я виліз якось з брички на розлогу вербу, що близько стояла, потім зліз на землю і боком, виробляючи різні антраша, перебрався через греблю, а трохи спочивши, піднявся в гору і там, коло пам'ятника на жидівському кладовищі, спочив трохи. Лисянка передо мною мов на долоні красовалась. Всі жидівські хати можна було перечеислити, а християнські не можна, бо вони закриті темними, ще голими садами. Довго я шукав очима в цьому лісі яблунь та груш, давно й добре мені знаий будиночок отця діакона Ефрема, в котрого колись то давно брав я лекції не рисування, а просто малювання. Отець Ефрем, щоб допевнитись, чи є в мене хист до цього хитрого діла, примусив мене на листі заліза терти якусь чорно-буру фарбу. Я не витримав іспиту й на другий же день наживав пятами. Багацько перетерпів я після цієї першої лекції, але ніщо не далось мені в знаки так, як отсей перший немудрий іспит. Але перейдемо до чогось иншого, поки воли витягнуть з грязюки віз з Трохимом.

Містечко Лисянка має велике значіння в історії України. Це — тьківщина Михайла Хмели, батька славного Зіновія, — дана Хмельницького. Та ще славно вона, коли вірити тутешнім дідам, своєю вечернею, не згірш од сіцилійської, що завдав тут ляхам і жидам Максим Залізняк у 1768 році. Еге-ж, як би вважати славними, всі такі події, недостойні пам'яті людини, то не тільки якась Лисянка, кожне село, кожний клалоть землі буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. У чому иншому, а в сьому мої покійні земляки ні

трохи не уступали якій хочете Європейській нації, а в 1768 році Варфоломівську ніч і навіть першу французьку революцію перевершили. Одно, в чому одрізнялись вони од європейців: у них усі ці криваві трагедії були ділом усієї нації і ніколи не відбувалися через прихми якоїсь одної волоцюги, як от Катерина Медічі, що періде допускали в себе західні ліберали.

Нарешті смішна й нудна процесія з возом скінчена; я подикував піврублем. понурого мужика, а вимазаного грязюкою хлопця, його вірного співробітника, захопив мідяним гргвеником і, спокійно розсівшись на возі, продовжував фінальний акт монотонної комедії, це б то останні верстви мосі чудасійної мандрівки.

Трохим мій хоча й не знахар, а майбутнє вгадує не гірш од знахаря. Саме в обід бричка наша зупинилась перед домом мого гостинного родича. Стрів він мене на ганку з серветою в руці, а кухня в їдальні з стурбованим лицем і вимазаним в борошні носом: це означало, що баби в печі і ще не підвелась до потрібної вишини, цей важний процес ще не одбувся і своєю тяжкою непевністю турбував дбайливу господиню. Я так тільки догадувався і, певна річ, не без підстави. Страшний тиждень уже був на прикінці, а в ці дні звісно чим біляться і рум'яняться щирі учениці професорши Авді-свої.

Наче Чацький, що, як висловився наш безсмертний поет, з корабля понав просто на бенкет, і я просто з возу та за стіл, трохи що не в непромокальному плащі й калошах.

Двічі з вибаченнями господиня вставала з-за столу й кудись на хвилину виходила, і знов верталась в глибокій мовчанці. У-третє вона вже без вибачення покинула нас за столом, задержалась на хвилину більше, ніж перші два рази, і повернулась з сіяючим обличчям та з вимитим носом. Значить, великий хемічний процес одбувся щасливо на радість всьому дому. Слава

Богові! Тепер тільки посипалися запитання про Клів, про рідню, про знайомих, приятелів і приятельок, нарешті про ченців. Я одповідав, як трапилось; мене цікавив той ричаг, що подвигнув мою нерухому кухню на таку незвичайну діяльність. Ричаг цей ніщо більше, як маленьке славолюбство, і їй хотілося попишатись своїми бабами перед неосвіченими провінціалами, — так звичайно називала вона своїх сусідок. До кінця сбіду я трохи стовтався, передав, розуміється, дуже точно найнизчі поклонні моїм родичам. Розказавши їм повоспечені свіжі городські плітки, я закінчив оповіданням про берлин і замкнену в ньому красуню, про зустріч мою з ротмістром Куріатовським та про стару душеньку, що так пахабно повелась з моїм чаєм.

— Так це він тепер тільки повертається контрактів? — вигукнула господиня. А господар одоманігно додав:

— Це наш добрий сусіда по маєтку.

— І у всіх відносинах найкраща людина в світі; шкода тільки, що рано залишив службу, а з таким маєтком, як у його, можна б далеко піти. — Справжній кавалерист! — додала господиня не байдуже.

— А хто така ця молода красуня, що з ним подорожує? — спитав я, обертаючись до неї.

Її помітно засоромило моє запитання: вона замялася, почервоніла, швидко встала з-за столу й побігла до пекарні. Я подивився їй у слід і хотів було звернутися з тим самим запитом до господаря. Та даремне! Родич мій майже спав з недопитою шклянкою сливянки в руці. Пісний обід зробив свій вплив. Він посоловилими очима зирнув на мене, і ми мовчки встали з-за столу, стиснули один одному руки й розлучились, промовивши: до побачення! Що-ж означає моє запитання про подорожуючу красуню, коли моя не дуже соромлива кухня так од його засоромилась? Тут щось цікаве криється, а що саме, знає один Аллах і напевне моя ку-

зна. А коли їй звісно, значить звісно і всім, окрім мене; але я постараюсь довідатись про цю таємницю. А за-для чого? І на цьому поважному питанні я заснув на приготованому для мене ложі в так званому флігелі, квартирі № 1.

Квартира № 1 має одну кімнату з вузеньким, паче готицьким вікном. Де-ж я примощу свого Трохима? — Це було перше питання, що стало передо мною, коли я прокинувся і оглянув свою хату. В цій комірчині неможливо, тут я одному тісно, а він у мене, як справжній українець, любить розвернутись, йому треба простору. Де-ж мені його подіти? Кинути його на призволице не можна. Він може знайде притулок у лінивої й розбещеної челяді, і за тиждень я свого Трохима не пізнаю. Ні, це не можливо й навіть гріх. Він, не знаю, що далі буде, а поки ще чистий і непорочний, наче новонароджена дитина, і своєю наївно-оригінальною вдачею ні трохи не скидається на лакеїв, а тим паче на лакеїв із кріпаків.

Хоча він, це б-то Трохим, і не першорядна фігура в моїй картині, але через свою оригінальність вимагає деякого окреслення, тим паче, що я дав слово читачови змалювати його з певними подробицями. А в мене слово закон, і я тепер хочу зробити два діла за одним заходом: виконати закон і доповнити прогалину сьгоднішнього дня, це б-то дня, коли я прибув до родичів.

Породою своєю не належить Трохим до вищого кругу людей. Він просто син київського міщанина, і коли я взяв його до себе в жокеї, то він здебільшого лежав у прихожій на скрині, але не спав, а дивився глибокодумно під стелю. Щоб перемінити його звичай і охоронити од скорбута, я заходився вчити його російської грамоти. Лінивий хлопчина, виявилось, по-над сподівання був старанний і здібний. На протязі місяця він став читати книгу гражданського друку не згірше од свого вчителя, це б-то од мене. Вивчивши грамоти Трохима,

я заспокоївся що-до скорбута і його розумового застою. Минуло скількись часу, я помічаю, що Трохим мій знову на стелю задивляється, наче він зовсім неписьменний.

— Що-ж ти не візьмеш яку книжку й не читаш? сказав я йому якимось.

— Я не хочу читати ваших книжок, одповів він, встаючи з скрині. Вони всі товсті, їх за рік не прочитаєш, та й не розбірні.

— Рація, подумав я, і на пробу його смаку й розуміння дав йому пів-карбованця і послав у книгарню Должикова купити собі книжку до смаку.

Пішов мій Трохим та й пропав. Мені треба було вийти з двору, а квартиру нема на кого покинути. Я сердився, та це не помагало. Він повернувся вже смерком. Я, не як звичайно, сердито спитав його, де він волочився цілий день.

— Та все на Подолі, одповів він, мов нічого й не трапилось. Там усе про війну гомоніло, так я й слухав, додав він, вибіляючи з кешені книжки.

Того часу наше військо облягало Сілістрію; мене взяла цікавість спитати Трохима, що він чув за війну.

— Я нічого не чув, бо далеко стояв, — сказав він і, подаючи мені книги, додав:

— Подивіться, яке добро я собі придбав.

Я трохи не зареготав на його відповідь за війну. Книжки зробили на мене такий самий вплив. Одна з їх була якась фізика часів Катерина II з малюнками, а друга, на синьому, грубому папері, переписка тієї-ж Катерини II-ої з Вольтером. Пропали мої заходи та й гроші, подумав я і, оддаючи книги, спитав його, на що здалося йому таке дрантя. Питання моє здивувало його, але він зараз же знайшов, що одповісти:

— Не дрантя, сказав він, розгортаючи листування фернійського філософа; ви тільки помагайте папір, — чистий вам лубок. Не тільки на мій вік, але й дітям і внукам вистачить така дебелина книга.

— Добре, сказав я: ну, а другу книжку кому ти після себе передаси?

— Це дарма, що листки в неї тонші, за те вона з куштами.

І трохи згодом спитав мене:

— А ви мені будете розказувати, що означають ці кушнти?

— Лучче замов ти завтра столяреві липову таблицю, розведи в чому-небудь крейду і берись писати; вивчишся писати, тоді я її розкажу тобі, що то за малюнки, сказав я і звелів ставити самовара.

На другий день узявся Трохим за каліграфію і так само швидко збагнув таємниці цього мистецтва, як і таємниці грамотки. Списавши аркушів два наперу, він почав записувати досить ченурно й розбірно дрібні видатки й перенисувати пісні з московського пісенника, що достався йому од батька й лежав досі в скрині без усякого вжитку.

Треба було мені з'їздити в Камінець-Подільський, я і Трохима взяв із собою, а щоб зайняти його чимсь у дорозі, я дав йому чистий зошит і звелів записувати все, що трапиться по дорозі, починаючи з назв поштових станцій, сіл, міст і річок. Я був задоволений своєю вигадкою. Але хто прогляне зрячим оком непроглядну пітьму майбутнього? — повинен був я зітхаючи сказати пізніше.

Повернувшись з мандрівки, я, як добрий господар, звелів Трохиму показати мені речі, які було взято в дорогу. Ой лишенько! Чемодан був на половину порожній.

— А де-ж такі й такі то речі? — спитав я Трохима.

— А Бог їх знає, одповів він спокійно.

— Добрий же ти слуга! А я ще, як доброму, словутну куштив. Що-ж ти глядів у дорозі? додав я з досядою.

— Я все глядів, що треба було записувати в зшиток. Ви ж самі звеліли, сказав він з докором.

Він був зовсім правий, а я цілком винуватий. Примусити лакея вести журнал — дурниця, оригінальна дурниця!

— Покажи мені свій зшиток, сказав я Трохиму: я подивлюся, що ти там записував.

Він виїшав з кешені заплонений зшиточок і волено подав мені свій твір. Манускрипт починав

У досвіта рано виїхали ми з Києва і на десяти стві перед повітовим трахтирем зупинились, снит горбатого шинкаря чарку цитринівки, шматок і рушили далі.

Того-ж дня й години станція Віта. Поки запрягли коней, я сидів на чемодані, а вони, це б-то я, сиділи на рундуку, пили сльвянку і з кучерявою жидівкою чартували.

— Ти занадто вдасиєся у подробиці, сказав Трохиму, вертаючи зшиток; сховай, другим разом дочитаю і почувши потилицю, пішов до кравця і замовив нове убрання, замість розгубленого у дорозі. З того часу вже не примушую Трохима вести подорожні записки.

Оригінал великий мій Трохим, але, що найбільше мені в йому до вподоби, так це те, що в його немає найменшої лакейської здібности.

VI.

Пісний обід, а особливо пісний борщ, який ледве чи коли їв і сам великий знавець і вигадчик борщів гетьман Скоропадський, так на мене вплинув, що я, прокинувшись після цього пісного обіду, ще дві години лежав, як кажуть, пластом. Сам Лукул не виявив би такого завзяття. Лїнь пальцем повернути; почував, що сутеніє вже в хаті, а лїнь у вікно глянути. Таке може

трапитись тільки на селі, і то після пісного обіду. Починав думати про свого матроса, дак куди там, і нісенітниця в голову не лізе. Просто задубів морально й фізично. Прийшов Трохим, постояв біля дверей, подивилися ми мовчки одні на одного хвилини п'ять, і на тому розмова наша скінчилася. Я хотів було порадитись з ним, що до помешкання, але рішучо не міг. Що-б подумав чесний, акуратний, або, краще сказати, скромний Німець, як би прочитав сіє простодушне оповідання? Варвар. — подумав би скромний Німець. А був би у Німців такий пісний борець, як у нас, православних, то й Німець не здумав би нічого подумати, а тільки сказав би, що все так і повинно бути.

В кімнаті вже ледве що можна було розглянути, а я все лежав під впливом великопісного обіду і був, як сказав би кайцеляриста минулих часів, німий аки риба і нерухомиий аки клада. Що-ж вивело мене з цього напів-існування? Ніхто, і навіть сам знахар не вгадає! За стіною в другому номері почувся молодий жіночий голос. Я здригнув, наче ізлякався чогось. Отямившись, я приклав вухо до стіни, або, краще, до перегородки й тільки почав прислухатись до чарівних звуків, як увійшов у хату обірваний козачок і од імені пані покликав мене в покої пити чай. Не встиг я сказати йому, що прийду, як увійшов Трохим з ліхтарем у руках, — це вже мене зовсім поставило на ноги.

— А знаєте, хто приїхав до нас в гості? — спитав мене Трохим, — ставлячи на стіл ліхтарь.

— Не знаю, — одповів я, — стараючись удавати байдужого.

— Берлин, що ми покинули на дорозі, — сказав він просто, а не таємничо, як би слід.

— Не може бути! Ти помиляєшся, — сказав я, — поспішаючи вдягтись. Він мовчки глянув на мене, не наче кажучи: хіба я можу помилятись?

Я вдягся дуже старанно й вийшов на двір. Серед

двору чорніло щось паче екіпаж; я підійшов ближче, — справді це був знайомий мені берлін. Не пірячи власним сном, я помацав ресору, замазав руку в грязь і повагом, сподіваючись чогось надзвичайного, пішов у будинок.

Одчинивши двері, почув я знайомий мені хриплий бас і потім такий же регіт ротмістра Курнатовського. Дуже несміливо ввійшов я до вітальні й зупинився здивований: за столом сиділа господиня і більше нікого з нижнього полу. Уклонившись до господині й привітавшись з ротмістром, як із старим знайомим, я мимоволі заглянув у другу кімнату; господиня це спостерегла, трохи поморщилась і предло-гла мені стілець. Я, паче школяр, що прошепетівся, але вже прощений, сів обережно на ослинчик і мовчки весь час сидів. Господиня була надзвичайно привітна з ротмістром і зовсім не по-світському дозволяла глузувати з моєї замислености. Мені це не до вподоби, і я теж не по світському взяв шклянку чаю і вийшов у другу кімнату. Тут я знайшов господаря, що ще, зовсім не прочувався по обіді й ковтав піснi сухарі з чаєм. Не тільки скромний Німець, але й рудий Джонь-Буль остовпів би, дивлячись, як уминав мій родич сухарі з чаєм після такого гомеричного обіду, який ми з ним ізїли. Я все думав над питанням, де ділася тасмична красуня. Загадка, тасмичий сфінкс для мене ця мандрівна красуня, а може вона й тепер, мов зачарована царівна, спить у своїому рухомому палаці? Де-ж її стара спутниця? знову — сфінкс! Але цей останній і зостанеться нерозгаданий, то ми з читачем небавго втеряємо. А перший треба розгадати. Я згадав тоненький жіночий голосок, що почувся мені за стіною, і, грішний чоловік, подумав, як би тепер була до речі щілина в дверях. Бачте, як пристойна думка! я порядна людина із здоровенною шиєю, а не гусарин і не Дон-Жуан який-небудь. Ну, що-ж моя красуня? І моя кузина краля, та на яку вона здалася? Вона певно кокетує

тепер перед дзеркалом, навітшається до схожу, одягнеться, і вона-ж до нас вийде, а не ми до неї.

І чай вже забрали з столу, і господиня вийшла до своїх любих гостей в темну столову, а красуня не з'являлася. Певно знайшла, що вона не дуже то вигляда після дороги та й сказала, що хвора. Завтра все виявиться. Я хотів уже було йти до своєї келії та знайшов, що це неввічливо, й зостався.

Господиня голосно сміялася з своїм дорогим кавалеристом в темній столовій і говорила про якусь мадам Прехтель, що, по її словам, аж позеленіє од злості, коли побачить її геніяльних баб.

— І по заслугі, не прикидайся скромною, не роби секретів! — казала вона, понизивши свій голосок, одначе так, що я з третьої кімнати ніг чути всі її слова. — Сьогодні я послала їй в подарунок живого баранчика. Чемність, більш нічого. А між иншим наказала своїй післанниці поглянути хоч одним оком на її твори — кажу за баби. Вона-ж полька, а польки, ви знаєте, геніяльні що до цих діл. Мені хотілося хоч трохи уявити висоту її творів. І що-ж ви думаєте про ввічливість мадам Прехтель! — не пустила мою жінку й на двір, за воротами прийняла подарунок і справжня — світська жінка.

— Сама? За ворота? По цій грязюці? — спитав, розділяючи слова, здивований ротмістр і зареготав на увесь рот.

— А як же би ви думали? — спитала захоплена ораторка.

— Це страшна річ! — вигукнув чемний слухач, і, задоволені одне з другого, повернулись вони у вітальню.

— Куховарка ти, куховарка, люба моя кузино! — подумав я, та й куховарка ще непевна! За те вже пащукуха безперечна.

У вітальні вони посідали на чомусь в роді канапи домашнього виробу, і посідали так близько одне коло

другого, як тільки сідають кум з кумою. Гість, опустивши до долу свої вуса, глибокодумно задивився на один з чудернацьких гузиків своєї венгерки, що нагадувала йому про недавно минулі вишивки та інші гусарські подвиги. А гостинна хазяйка, поклавши свою повну, до плеча голу, білу руку на восьмикутний столик, також домашнього виробу, з німим співчуттям дивилась на колишнього гусарина.

Не тільки я, сам шаповишій родич мій прхильно дивився на це живе уявління самої найщирішої приязні.

Глибока тиша нарушена була глибоким зітханням господині, потім довгим ах... так... і швидко оберненим до колишнього гусарина запитом:

— А чи правда... нам привіз цю милу повину один наш добрий приятель, — вона скоса поглянула на мене, — наче-б то сполети скасують. Це неможливо! Я швидко повірю приходу жидівського Месії, ніж цієї дурній вигадці.

— І я також, — сказав колишній гусарин.

— І я також, — обізвався напівсонний господар.

— До чого це! — підхопила завзята господиня. Адже тоді ні одна порядна дівчина не виїде заміж, усі зостануться дівками, хіба яка-небудь...

Що вона ще хотіла додати, я не знаю.

— А скажіть, — перервав ротмістр, звертаючись до обуреної оборонниці сполет, — яка тоді порядна людина вступить на воєнну службу? Яка перспектива для порядної людини? Яка кар'єра для порядної людини? Чиста пісенитниця! І хто розповів вам цю дурницю? Чи не з Кирилівського монастира (дім для божевільних у Києві) вирвався ваш добрий приятель? Скажіть, Бога ради, це дуже цікаво.

Кухня з тріумфуючим посміхом глинула на свого знищеного ворога, це-б то на мене, а простодушний мій родич, той просто показав на мене пальцем і гукнув: «ось-дечка він!»

— Вхопили-ж, пане-добродію, шилом патоки! — сказав по простому колишній гусарин, — забувши, що він світська людина. Таке велике було його торжество! А я, як обложена звідусіль фортеця, щоб не дражнити даремне дужого ворога, це-б то щоб припинити брутальну дурницю, здався на капітуляцію і сказав, що я пожартував.

— Добрі жарти! — викинув навіжено ротмістр-оратор. Та чи знаєте, чим пахнуть такі жарти! Порохом, добродію! Еге, порохом! А як що піде далі та вище, то й Сибіру скоштуєте!

І, перевівши духа, казав далі:

— За такі жарти, добродію, вам кожний порядний, нема що казати, добродію, кожен порядний офіцер має право запропонувати жарт гострійший за ваш, — я кажу про шпагу, розумієте? (Маленька павза). Хоч я тепер і не ношу цієї блародної окраси, це-б то сполет, але як би це трапилось не у вашому домі, — тут він обернувся до господині, що усміхалася собі, — я перший готовий запропонувати вам таку любу розмову!

І закривши руки в кишені, завзятий оборонець блародної окраси, гордо перейшов кілька разів через кімнату, потім зупинився перед тріумфуючою господинею і, покручуючи свого рудого настобурченого вуса, сказав самозадоволено:

— У наш освічений девятнадцятий вік (він грізно глянув на мене, паче запитуючи: а що, як?), турки, персіяни, китайці навіть вдягли сполети. А ми-ж, здається, не азійські варвари, а слава Богу, європейці, коли не помилюсь. Чи не так, madame?

Madame на знак згоди кивнула головою і, показуючи рукою на канапу, сказала: будь ласка! Оратор зробив ласку і, запаливши перед самим носом своєї приятельки темну, величезну сигару, він розвалився, як тільки міг, на вузелькій канапі.

Я був стурбований і не знав, що робити. Я завжди був певний в тому, що всі красуні захоплюються еполетами, а особливо моя родичка. Але щоб так по шаманському вклоняться мишурі, я це вперше побачив. Значить, я до цього вечора не бачив ще ні справжньої красуні, ні справжнього гусарина. Одначе, що-ж тепер робити? Доводити ослам, що вони осли, треба самому бути на-пів ослом. Це безперечна істина. Що-ж робити? Вхопити шапку і піти до своєї світлиці? Це було-б надто по родичівському, одначе я взяв шапку в руки і, дожидаючи щасливої думки, як школяр перед екзаменаторами, зупинився біля дверей, повертаючи в руках шапку, наче допитуючись в неї відповіді на пастирливе питання. Не думаю, щоб це було зроблено навмисне (на таку чемність її не вистачить), одначе вона сама, це б-то моя кузина, вивела мене з неприємного становища, перемінивши фронт: вона відкрила знову завзятий вогонь, спочатку повзводно, а потім цілим дивізіоном проти безборонної madame Прехтель. Ця езуїтка, як назива її моя кузина, певно дуже порядна жінка, бо кузина її ненавидить. Я, одначе, був задоволений, що вона хоч на порядну жінку обернула свої отруйні стріли й вивела мене з облоги в чисте поле.

Підбадьорився я й почав думати, як би його накивати пятами, аж тут підійшов господар, безглуздо всміхаючись, вдарив мене по плечу й сказав:

— А що, пане-брате, понався! То то бо й є, друже, надалі будь обережніш з такими повинами, особливо, додав він, понижуючи голос, з кавалеристами, — це народ безпардонний!

— Тепер я й сам бачу, що безпардонний, та бачу вже за пізно, — сказав я пошепки, подякувавши за приятельську пораду, і обернувся до господині, уклонився й побажав спокійної ночі.

— А вечеряти? — спитала вона.

— Ніколи не вечеряю, — сказав я і збрехав; не ма-

ючи вовчого, або поміщицького апетиту, треба було ніти на такий викрут.

— А які пиріжки з цибулею й грибами! Просто геніяльні! — сказала вона й зробила дуже гостинну мнпу.

Але я одмовився і од геніяльних пиріжків, на що світський кавалерист зазважив, що я великий оригінал.

— Справжній чернець! — сказав господар. А го-сподня, ліниво підводячись з канапи, з чаруючим усмі-хом ледве чутко промовила:

— Чудак! (це б-то дурень).

Уклонившись за ввічливі епітети, я покинув своїх остроумних бесідників і пішов до своєї понурої келії.

VII.

Я вийшов до своєї кімнати й зупинився біля дверей, щоб видивитись на чисто Рембрандівську картину. Тро-хим мій, поклав навхрест руки на розкриту величезну книгу, а на руки голову, спав собі спокійпенько, ледве-ледве освітлений блимавшою свічкою, а всі речі круг його майже зникли у пільмі: чудове сполучення світла й тіні розливалось по всій картині. Довго стояв я на-одному місці, зачарований надзвичайною привабливістю гармонії. Я боявся поворухнутись, навіть дихнути бо-явся. Як степовий міраж зникає при найменшому подуві вітра, так, здавалось мені тоді, щезне вся ця привабли-вість од мого подиху.

Надивувавшись до схочу на цей імпровізований ма-люнок, я тихо підійшов до столу, із жалем зняв з свічки й розбудив Трохима. Зо сна він щось белькотав; я спитав його: що ти кажеш? і він виразно й повагом про-читав:

— «Глазь есть органъ, служащій проводникомъ впе-чатлїній свѣта».

— Що ти читаєш? — спитав я: він повторив ту

саму фразу й тим самим тоном. Я подивився йому в обличчя: очі були закриті. Він спав. Я хотів довідатись, чи може рухатись сонна людина, взяв його за руку з тим, щоб провести по кімнаті, але він прокинувся.

— Що ти бачив уві сні? — спитав я його.

— Нашу квартиру в Києві, — одповів він.

— А що ти уві сні читав?

— Свою фізику.

— А перед сном що ти читав? — спитав я Трохима знову, дивлячись на розкриту велику книгу.

— Житіє і страждання священномученика Евстафія Плакиди, — одповів він і, протираючи очі, додав, дивлячись на книгу:

— А я думав, що ми в Таращі на станції.

— Даремне ти так думав, — сказав я, роздягаючись.

— А де-ж ти добув таку велику книгу?

— У тутешнього панотця.

— Хіба ти з їм знайомий?

— Я був сьогодні на вечерні, познайомився і попрохав за-для читання якунебудь книгу; він і дав мені «Житіє святих-отець», отсю саму, — додав Трохим, показуючи книгу.

— Це добре, що ти познайомився з панотцем, і добре, що добув собі таку святу книгу. А чи не довідався ти щонебудь про гостей, що приїхали в берліні? — спитав я, мов зничевя.

— А як же, все довідався, мені все розказав їхній високий лакей.

Нарешті то я розкрив що курйозно — дивовижну завісу, — подумав я і спитав Трохима, наче-б то випадково, так собі.

— Що-ж оповів тобі високий лакей?

— Вони поїхали в Київ на контракти, — я так і зацікавився — та там і зазімували. На середохресному тижні одговілися в Лаврі, а на п'ятому виїхали з Києва. У

Василькові поставили свій берлин на колеса і, діждавшись грязюки, рушили далі.

— А чого-ж вони дожидалися грязюки, і на що вона їм здалась?

— Не знаю, — так казав лакей! — одповів простодушно Трохим і провадив далі своє оповідання:

— А сюди заїхали для того, щоб покинути свій берлин, поки хоч трохи грязюка зменшиться, бо як звернемо з битого шляху, то його й десяток волів з місця не зрушить, а їм завтра треба бути дома; вони десь недалеко живуть; забув, як він назвав своє село. Тута вони завтра пересядуть в бричку і вже бричкою поїдуть до себе.

— Еге! Трохи не забув, — сказав Трохим і зупинився (оттепер, подумав я, поллється квінт-есенція оповідання). Сам пан верхи поїде, а бричкою тільки вони.

— Хто вони? — запитав я нетерпеливо.

— Лакей з паніями, — сказав він спокійно і, одійшовши в куток, почав стелити свою постіль.

— А що-ж далі? — спитав я з досадою.

— Нічого, — одповів він байдужісенько.

— А хто-ж ця молода панна із старою, що їхали в берлині?

— Не знаю, я не питав, — одповів Трохим тим самим тоном і, прочитавши молитву «Да воскресне Бог», перехрестив у головах своєї постелі й ліг спати.

— Я тільки подивився на нього й не сказав більш нічого.

— Добре-ж розвідав ти усе, як бсть, тобі тільки й служити в якого Дон-Жуана, а не у мене, подумав я, роздягаючись і лягаючи.

За стіною було зовсім тихо. Мені не спалося. Що-ж буду я робити? До речі згадав я за «Морской Сборник» і, добувши з чемодану № 1, почав перегортати. На реєстрі покалічених бідолах, як на чомусь зворушливо-привабливому, я зупинився. Довго не міг одірвати очей од цього реєстра, або — краще сказати — од мого героя,

благородного матроса. Я вже почав куняти, хотів уже покласти книгу й загасити світло, але мені жаль було розлучитись з прозорою напівнітьмою, що творилася од нагорілої свічки. Я став почувати надзвичайно приємну середину між сном і безсонням. В гармонійній напівпільмі шукав я думкою і майже з закритими очима якогось хоч трохи освітленого предмету, на чому-б зупинити погасаючий зір. Пільма ставала все пустііша і світло слабнало. Вії мої тихо злинались і нарешті склепились. Тьма стала прозорііша і світлііша, а в глибніи цього синяво-блідого півсвітла ледве помітно з'явився темний, широкий, рівний, мов по лінійці окреслений обрїі, за обрїєм тихо, помалу почав з'являтись слабкий розжевий світ і, дужчаючи, приймав якийсь похмурий, сірий тон. Обрїі потемнішав, і там щось загуло, як в сосновому лісі. Я весь так і закамнів, слухаючи й додивляючись. Ще за хвилину, і загуло дужче, а на обрїі потемнішало. Ще за хвилину, і я вже чув не певний гул, а страшний крик якоїсь потвори. Світло збільшилось і прийняло сірорато-молочний колорит. З затемного безмежного обрїю безконечною стїною з величезними фантастичними банями помалу насували хмари. Підіймаючись все вище та вище, вони губили свої кольосальні химерні форми й обертались в темно-сіру масу безконечної простороні. Над обрїєм ставало світлііше й тихо, ледве помітно, наче з самого обрїю підіймався великий сріблястий круг, що тільки самим обрисом скидався на сонце. Світло досягало скрізь і докінчувало чудово страшну картину моря, під назвою »Пролог страшної бурі«. Блідний круг підіймався все в гору та в гору, ставав чим далі то все більш блідий, нарешті немов ростав і зник в молочно-сірій масі. Буря, як мільйони невидимих потвор, ревіла на просторі. На фоні темних хмар блищали зграями білі мартини, а на білих скелях посідали довгими рядами, мов цікаві глядачі, чорні баклани. Рев бурі знизвся наче тоном шизче і став слабшати, як щирий бас

на прикінці служби. В густій та тихій октаві бурі почувся мені сумовита мелодія нашої народної думи, думи про Олексія, пирятинського попівича. Мелодія ставала все голоснішою, слова усе розбірливішими і на останку так розбірними, що я міг вторувати й голосом і словами тому, хто співає. І я вторував отсі вірши:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквиляє,
На синє море пильно поглядає,
З-за моря добичи виждає-виглядає.

Мелодія, котру я наспівував, переходить в речитатив і помалу стихає, мов безнадійний стогін самотнього вміраючого страдальця, нарешті її речитатив замовк. А з-за великої білої скелі на прибережний мокрий пісок виходе Трохим і веде за собою високого, зігнутого, в білою, як сніг, бородою, сліпого діда в синьому жупані і в чорній сокій, баранячій шапці. В правій руці в діда довгий він, лівою рукою придержує він щось похоже на ящик, прикрите долою довгого жупану. Це неодмінно лірник, або кобзар. Та де-ж міг Трохим у такі дні стрінути божого чоловіка? — Так питав я сам себе. — Знає, лукавіч, чого мені треба, достав таки, не вважаючи на страстну п'ятницю. Коли почав я нильшійше придивлятись, то й доглядівсь, що це був не лірник і не кобзар, а шотландський королівський старець, так живо змальований Вальтер-Скоттом в його «Антикварії». Яким же дивом, знов питаюсь себе, принесло з Шотландії в Будища королівського старця, та й по що? Хіба в полон попав під Севастополем? Адже Англіїці народ химерний: вони й на війні не цураються домашнього комфорту. Я одначе помилявся. Це був справжній лірник. Він сів коло самого берлину, поклав ліру на коліна й почав її строїти, а Трохим, нахилившись, шепче йому на вухо: «про Івася Коновченка за-співайте, дідусю». Старий тихо кивнув головою, повер-

нув колесо в лірі, програв прелюдію і почав речитати вом сумну рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка. Вікно, це б-то шкло дверей берлину опустилося, зелена завіса одхилилась, і у вікні з'явилось чудової краси жіноче личко, з великими карими очима, трохи заснаними.

Я здригнувся і прокнився. В кімнаті вже сіріло й страшенно поняло погаслою сальною свічкою; я напивидку узув чоботи, плащ, картуз і вийшов на двір. Весняний ранок сів у своїй красі, із брами в поле виїздила бричка з двома пасажирками, а за ними фігура на коні у венгерці та в химерному картузі.

— Це вони, неодмінно вони, подумав я, дивлячись на бричку. Прощай, лукава надія! — прошепотів я і пішов на зустріч господареві, що вже вештавсь по двору.

Після словесних та ручних привітаниїв він предложив мені прогульку в парку, — так називав він великий вільховий та дубовий гайок, перерізаний вузькою, аршина зо три, просікою, званою великою алеєю. Балабуючи по намощених дошках, якомсь добрався ми до хвіртки, так званої арки. Алея була суха й навіть поспана битою цеглою, але через тісноту та через необрізані гилляки ми не могли йти поруч, а мусіли прогулюватись один за другим, а через те не могли вести розмови навіть про погоду. Господар мій мовчав, а я красномовно слухав і, слухаючи його мудру мовчанку, думав. Спочатку думав про таємну красуню, потім про мого героя-матроса, а потім і про те, що мені снил ся минулої ночі — море, бурю, та про ліришка. Сон в руку, як кажуть. Шукав рукавиць, а вони за поясом, я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт зна де; перебрав у пам'яті літератури. Х освічених, старих і нових народів, окрім літератури санскритської і своєї возлюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я між ними!

Недавно хтось в печаті рівняв наші, це б-то україн-

ські історичні думи в рапсодіях хіоського слінця прабатька, епічної поезії. Я сміявся з такого високо-мірного порівняння, а тепер, як розібрав, як розжунав, то почувую, що той, хто порівнював, правий, і я з-свого боку готовий навіть побільшити його порівняння. Я читав, розуміється, в перекладі Гвідича і вичитав, що в Гомера нема нічого схожого на наші історичні думи-епосеї, як, наприклад, думи: Іван Коновченко, Сава Чалій, Олексій Понович ширятинський, або про Трьох братів Азовських, чи про Самійла Кішку, або, або — та їх і не перелічши. І всі вони так величне прості та прекрасні, що як би воскрес слінець хіоський, та прослухав хоч одну з них од такого-ж, як і він сам, слінця-кобзаря, або лірника, то розбив би на трісочки свій струмент, званий лірою, і став би за міхонону до самого найбіднішого з наших лірників, що прилюдно називав себе старим дурнем. Лишецько моє. Тепер я себе так називати мушу, по-первах — за те, ще хотів наслідувати, а по друге — за те, що не знав, кому наслідувати. А де причина тої несамосвідомості? Звісно де, — в школі. В школі нас усьому, усьому, що тільки є, навчають, окрім своєї милої, рідної мови. О школа, школа! Як би тебе швидше перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кузина не догадалась про мій штукований проєкт. Вона прокляне тоді мене, бо, по смислу цього проєкту, її, як матір, першу доведеться одвести в школу, та ще й у добру школу, а за нею й інших схожих на неї матірок, а за батьків і казати нема чого, особливо за мого родича. Хіба-ж не глибокодумний проєкт?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читальник. Коли ти переступив святі узні роду й прилельства, то хоча-б згадав учорашній обід; згадав би, кому ти завдячуєш гостинністю; згадав би, проти кого ти вгадуєш, проти кого коверзуєш? — Погано, сам бачу, що погано роблю, що проєкт мій хоч і лехкий для

здійснення, але суворий, нелюдський. Але — що діяти — він самотній і необхідний.

Після, неможна сказати присмиої, але сміливо сказати можу, оригінальної прогульки по трьох-аршиновій просіці, господар предложив мені ще прогульку по стаїнях та хлівах, недавно збудованих на закордонній зразок, видрукований у якомусь журналі. Не вважаючи на таку привабливу рекомендацію, я одмовився од огляду монументальних будівель. Не бачивши їх, я вже тямив, що це певно собачі конури, а не стаїні та хліви. Ти, папе-брате, по якому хочеш зразкові все зробиш на свіій зразок; в моїому сердешному родичові все вирівняне й виглажене. Не думайте, щоб тут панська освіта працювала, — ні трошечки: сама всемогутня природа т.к його обтесала. Ні одної риси, ні одної плями, а нічого, за що можна було-б ухопитись і дійти хоч до самої ординарної самотності вдачі. Од чобіт-лакірів до вузького плескуватого лоба, — усе рівне. Його можна би вважати за ніщо, як би він не був поміщиком кількох сот душ хрещеної власности, і як би він не був поміщик, і як би він будував свої стаїні та хліви, як звичайно будують їх, просто, міцно й просторо, а він робить усе навпаки: химерно, дрібно й тільки на один рік. Починаючи з парку й просіки, по котрій не можна ходити, як тільки по одному, до хатніх меблів і фальшивого цифербляту, вимальованного в трьохкутнику фронтона, все в йому дрібне, не міцне й потворне. Ось одишока риса в характері, в обрисі цієї людини, на котрій може зупинитись око навіть і не бистрозорого спостерегача. Сказавши одне-одному: до побачення, ми розійшлися: він у свої комірці, а я в свою.

Вийшовши до кімнати, або, простіть, до комірці, я збудив Трохима й послав його на село шукати квартиру, а сам, як був у плащі і в чоботях, ліг на постіль і, як це звичайно буває після ранішньої прогульки, заснув. Спасибі чемним господарям, що не збудили до чаю. Я

проспав би до вечора, як би Трохим, повернувшись коло о-нівдя з села, не збудив мене, сказавши, що я схожий на п'яного чумака. Справді, трохи був схожий, але я не звернув на це ніякої уваги й накинувся на Трохима, чого він так довго волочився.

— Волочився, — пробуркотів він. — Ні до одної світлиці нема приступу, а їх на селі, що хата, то й світлиця.

— Що-ж це означає? — спитав я здивований, думаючи, що слово «приступу» означає дорожничу.

— А те означає, що москалі тільки вчора вирушили в похід, так баби сьогодні й заходились мазати свої хати. Просто Содом і Гомора на селі, і де вони стільки білої глини взяли? І мене одна сердита баба трохи не нимала білою глиною, додав він, оглядаючи свою одягу.

— Що-ж нам тепер робити без світлиці? — спитав я Трохима.

— Я вже все зробив! — сказав він.

— Що-ж ти зробив?

— А ось що. З бурси приїхав попович на спяга. Чому одвели квартиру в саду, в тій коморі, де літом матушка варення варить і всякі наливки настоює. Так ось вони, це-б то матушка з батюшкою й сам попович, просять мене, щоб я приходив почувати до їх поповича, щоб йому не так було страшно. Так ви тепер почувіть самі, а я ходитиму до поповича. Він привіз з собою багато зшитків і один великий, весь списаний ріжними віршами, так ми його й будемо читати вечорами, щоб не страшно було.

— Сама доля за тобою, Трохиме! З Богом!

Я ще хотів щось сказати, але замурзаний козачок ввійшов у кімнату і сказав, що пан із панєю кличуть обідати. Я згадав учорашній обід і задумався: не йти — не гарно: подумують, що сержусь за вчорашні еполеги; піти — теж не гаразд: знову обімся по вчорашньому. Подумавши, я зважився на останнє зло.

Була п'ятниця, і обід хоч і не зовсім бідний, але цілком пісний, це-б то без риби; це й прятувало мене од того, щоб обістись. Одначе, я все таки заснув часинку другу по обіді, а поспавши вишшов на двір, і як нікуди було вийти, то я пішов у парк. Вузька алея здалась мені просторійшою, і я почав її міряти; ранішні думки знов обіли мене й були вже значно веселішні й зовсім не торкались родичів ні взагалі теперішньої людини. Вони вітали в минулому бурхливому житті, в сумовито-солодких піснях моїх задумливих земляків. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали ці щирі, сумні думи. Я був зачарований ними, був настроєний на їх сумовитий тон і, не вважаючи на те, що наближався вечір, чарівний весняний вечір, пішов у свою кімнату, добув чистого паперу, пера, чорнила й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому — та ти.

Потім добув огню, запалив свічку, ліг на постіль і, — чудна річ, — думки мої перейшли од поеми до мого власного минулого; мені уявилась кімната на 9 лінії в домі булочника Донерберга, — кімната з усіма її подробицями, не кажу з меблями, бо це була-б б неправда. Вдовж передньої стіни над робочим столом висять дві полиці. Верхня уставлена статуетками й кониками барона Клодта, а нижня в безладді завалена книжками. Стіна, протилежна на-півзакритому одинокому вікну, завішана алебастровими зліпками слідків і ручок, а посеред їх красується маска Лаокоона і славної натурниці Фортунати. Незрозуміла окраса для не-художника! На додаток мені уявився той самий день, коли ми з покійним Штерибергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її до нашої келії і серед білого дня запалили, поставили серед стола і, як малі діти, тішились нашим придбанням. Після перших радощів Штериберг узяв книгу й сів по один бік лампи, а я взяв

якусь роботу й сів по другий бік лампи, і так ми у день з вогнем просиділи до п'яти годин вечора. У п'ять годин пішли в академію і по всьому натурному класу розповідали про свій дорогоцінний чабуток. Декого з товаришів запросили подивитись на наше чудо і з цієї причини задали вечірку, це б-то чай із сугарями. Ми були тоді бідні, але певні діти. Боже мій, Боже мій! Куди поділися ці світлі, ці золоті дні? Куди поділася прекрасна сім'я непорочних, патхених юнаків?

Иныхъ ужъ пѣть, а тѣ далече,
Какъ Сади нѣкогда сказали.

Я так щиро й від усього серця віддався своєму прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якій одняли гарну забавку. І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене, я одразу почув ту свіжу, живу силу духа, яка одна може утворити чудо в нашій уяві, перед мною одкрився чудовий, дивовижний світ самих чарівних, самих найзграбніших привидів. Я бачив, я дотикався до цих чаруючих образів, я чув цю небесну гармонію, словом, я був охоплений воскресним духом живої, святої поезії.

Замурзаний козачок приходив кликати мене до чаю, але я сказав, що нездужаю, і не пішов.

Заспокоївшись трохи й вгамувавши свої розбурхані думки, я, помолвившись Богу, взявся за роботу.

VIII.

Останній день Страсного, увесь Великодний та половина Провідного тижня непомітно промайнули над мною. Я тільки й памятаю, що приходив Трохим, приносив обід та свіжу воду, становив усе це на стіл і мовчки виходив. Уже в середу Провідного тижня, перед світом, я написав останній вірш, поставив крапку,

поклав перо, зітхнув, перехрестився й промовив: «слава тобі, Господи!» Після того спробував я заснути, але нічого з того не вийшло, і я дурно тільки погасив свічку. Дожидатись світу в горизонтальному становищі й у пільмі, мені здалося нудно. Я одягся, як міг, і вийшов на двір. На дворі теж було темно й тихо, як і в моїй кіллі. Свіже, чисте повітря й чарівний аромат зелені, що роспускалась, оживив мене, як стомленого подорожнього в пустелі оживляє ковток свіжої води. Під погами вже було сухо. Я спробував ступити кілька ступнів уперед — теж сухо. Я одійшов ще трохи і з-за якоїсь шолци стані побачив оддалі освітлені вікна церкви. Заутрення. Мабуть сьогодні свято, подумав я й хотів іти в церкву, але боявся щоб замість церкви та не попасти в калюжу, що дуже натурально в теперішній час. Скоро пташки в повітрі почали цвіріллькати й почало на світ займатися. Я напомацки пішов далі, простуючи до церкви, та потрапив на паркан, що оточував панський двір. Треба було змінити напрямок і помукати спершу виходу. Світало хутко, і я без великого труду знайшов ворота й вийшов на шлях, чи царину. Через царину я попростував до церкви, де тихо сіяв світ. Сонце взяло свої права, й світло блідло в круглих облочках темної стародавньої церкви. Заутрення скінчилась, і народ виходив на цвинтар, коли я підійшов до церковної огради. Трохим, побачивши мене, протисся через юрбу й із радісним обличчям кинувся мені на шию. Йому здалося, ніби я з труни встав. Обнявшись по братерськи, ми з ним похристосувались й одійшли в бік, щоб не турбувати мушкетерів шапкуваннями. За юрбою з церкви вийшов і священник, людина середньої віку з ледве помітною сивиною в хвилястій бороді й розкинутій по плечах косі. Обличчя його мені сподобалось. Скинувши шапку, я підійшов до священника й по трикратному благословенню ми з ним похристосувались. Я назвав йому себе. Він одповів тим самим мені, сказавши: «отець Савва Несте-

ровський» — і тут же запросив мене з Трохимом на шклянку чаю після обіди. Я подав слово, й ми розійшлись.

— Еге, — подумав я, — Трохим мій, значить, не дав маху. Молодець! Мені це сподобалось.

Ранок був прегарний, і мені не хотілось вертатися до свого похмурого житла. Я запропонував Трохимові прогулятися трохи зо мною по вулицях села, запропонував, як людині, що вже знайома з місцевістю й може бути мені добрим *чичероне*, а як що трапиться, то оборонить і від собак. Останнє для мене було ще важливіш за перше. Пройшовши десятків зо два ступнів, я зупинився й побавом глянув на церкву. Церква була звичайна. Її ви побачите у всякому селі на Україні: деревляна, темна, з трьома вісьмикутними коничними банями, з почорнілими різбленими залізними хрестами. Звичайнісінька церква, але тепер вона здалась мені надзвичайно граціозною. Сосянне проміння блимало рожевим вогнем по її круглих оболонках та вісьмикутних, бляхою критих, банях. Глялясті старі верби й струнки, високі тонолі оточували й напів-закривали її, випукло й м'якко малюючись сосянним рожевим коліром. Вінетка, якої не побачите навіть в найпроскішнішому кіпсекові.

Намилувавшись до-схочу з цієї чарівної вінетки, пішли ми далі. Село хоч куди! Хати великі, не похилені у всі боки, мов п'яні баби на базарі. Чисті, білі, чистенько з світлицями, і майже всі оточені темними овочевими садами, клуцями та стогами всякого хліба. І худоби всякої теж не мало вигонять з дворів на вигін свіжі здорові дівчата у нових білих свитках, у червоних та жовтих чоботях на вершкових підковах. Скрізь усе чисто й чепурно так, що хоч би й у казенному маотку, то гаразд. Виходить, що родич мій хоч і не книжник, та людина хоч куди і, видать, хазяїн не з останніх. Хвала тобі, Лукяне Олексієвичу! От тепереньки й зрозумій цей нерозгаданий гієрогліф, цю курку без пірря, що зветь-

ся людиною! Віп, здається, й думає тільки про те, як би то його щільніше, це б-то тісніше та вузче, стайню або голубятню поставити та й годі. Ні, не так. Віп і в іграшки гуляється й мовчки своє людське діло робить. А инший — така-ж, здається, людина, та не така. Усе у його величезне, починаючи з бича, острогів і до голубятні. Кричить, роспинається за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

Мужичковъ подъ прессъ кладеть
Выѣсть съ свекловицей.

От тепереньки й зрозумій цей нерозгаданий гіро-
гліф, що хитросоздану людину!

Проект мій що до перевиховання добре вихованих батьків, справді, проєкт прекрасний, але коли-б мені довелось виконувати його, я не вагаючись виключив би свого родича з загалу. Кузина — то ниша річ. Її теж можна було-б виключити, але зовсім через инші причини, по прислів'ю наприклад: горбатого могила виправить.

Крива, покручена вулиця, обведена плетнями та ча-
стоколом, вивела нас на таку-ж криву, покручену, але
міцно збудовану греблю, з двома невеликими, соломю
критими млинами. На млинах красувалися й величезні
гнізда бузьків, що вже повернулися з зимівлі й старан-
но поповляли свої, тим часом покинуті, житла. Вода
лилася з відчинених потоків і шуміла, не рухаючи вели-
чезних млинових колес. Побожні мої земляки не тільки
своїм волам та коням, воді своїй не дозволяють працю-
вати в свято. За широким ставом, на жовтясто-блідому
узгіррю, вкритому молодим березняком та вільшаником,
визирає кілька білих хат з розмальованими віконницями
та з бузьковими гніздами на гребнях. Хати, мов ті че-
пурні сільські красуні, в чистих білих свитках, підійшли
до дзеркала ставу полюбоватися своєю красою. А на
увесь цей немудрий кравид ростиналось гелготіння кри-

кливих гусей та качок, що табунами плавали по воді. Я сів на старезному терновому камені, що лежав на березі ставу, й почав любоватися цією мальовничою картиною. А цікавий Трохим переказував мені свої топографічні відомості про місцевість, що лежала перед нами. Він казав мені, що це не просто став, а річка. Зветься вона Гиплії Тикич, а село зветься не просто Будища, а Гиплі Будища. Цій-ж просто Будища знаходяться за Шестеринцями. Але Трохим збрехав: за селом Майдаківкою просто Будища знаходяться, а не за Шестеринцями. Мені ця місцевість добре в темні далася. Я добре знав її ще тоді, коли ходив шукати собі малювача-чителя і знайшов його в особі отця діякона Єфрема, що в його, як вже відомо читачам, не видержав першої спроби.

Заблаговістили до обідні, й ми пішли до господи. Виголившись та вдягнись хутенько, пішли ми до церкви. По обідні зайшли до отця Савви на *Отче наш*, чи то на шклянку чаю.

Дім отця Савви по вигляду нічим не одзначався од великої мужицької хати, хіба тільки двома димарями: одним білим, а другим закуреким, — та невеличким дашком над дверима на точених стовпчиках. І в середині дім, чи світлиця, теж не багато чим відрізнявся від хати заможного мужика, хіба тільки липовою чистою підлогою, посипаною білим, мов сахар, київським піском. Таких роскошів мені не доводилось бачити не то в багатих мужиків, але й у полупанків. Дубовий різблений сволок з написом, ким та якого року дім цей збудовано, й такі-ж різблені одвірки та лутки. На покутті образ Почаївської Божої Матери, а замість лампадки блимас свічка з простого жовтого воску. Стіл звичайної величини й виду, застелений сяким-таким килимком, а по верх килима білою, мов сніг скатерткою. Замість стільців коло стін широкі, чисті липові лави. Між вікнами бокової стіни невеликий столик з фігурними ніжками. На столику лежать розкриті гуела, а на внутрішньому

боці їх кришки намальовані пастушок, що водить танок. Та пастушка, що грає на флейту. Над гуслими в почорнілій золотій рямі патрет Богдана Хмельницького з гетьманським гербом на полі з якимись літерами навколо його. Портрет, або, як матушка його називає, запорожець — стародавнього, але невмілого мальовання. Над патретом довга полицка, заставлена великими й малими книгами в темних шкурятиних палітурках. Ліворуч од дверей, у кутку, товста незграбна грубка з розмальованих кафлів, дуже схожа на свою господиню, паніматку Євдокію в састовій циткованій спідниці та юбіці з золотими галунами. На кількох кафлях між квітками й птахами намальовано двохголівих орлів. Вони мені нагадали наївне оповідання Кониського про такий самий малюнок на кафлі, що за неї заплатив бідний хохол катуванням та життям. Не вспів я, як то кажуть, оглянутись в цьому житлі мира та тиші, як стіл вже було заставлено різноманітними карафками з різнобарвним питвом і тарілками з усякими закусками, а до всього того коло столу стояла свіжа, рожева помівка з тацюю в руках, заставленою філіжанками з чаєм. Отець Савва прочитав «Отче-наш», поблагословив яствіє й питіє сіє, налив у чарку якоїсь настоялки, перехрестився й випив, а другою чаркою частував мене. Я від чарки одмовився. Він почаствував нею Трохима, а мене прохав викушати філіжанку чаю. Після чаю сама паніматка трактувала мене якоюсь особливою наливкою, що звалась «семибратня кров», та печеною качкою з яблуками, але я знову одмовився. А Трохим Сидорович не встояв таки проти «семибратньої крові» та качки з яблуками, і дуже тим задовольнив гостинну паніматку Євдокію. Подякувавши за ласку господареві й господині та сказавши: «до приємного побачення», я вийшов з хати. Господарі пішли провожать мене. На дворі ми зустріли чоловіка без лівої руки і з салдацьким Георгієм у петлиці. Господарі зупинились з невідомим, а я вийшов на ву-

лицю. Біля воріт на вулиці стояла бричка, невелика, з нарою коней та хлопцем-погаїїлом. Не звертаючи уваги на це звичайнісіньке явище, я пішов далі. Дорогою спитався я в Трохима про його друга поповича. Він розказав мені, що вчений друг його, попович, ще у вівторок поїхав до Києва, і почав вихвалити на всі боки свого вченого бурсака, а під кінець додав, що він прийде до нас у Києві й принесе щиток, що зветься: «Слово о птицяхъ небесныхъ, якъ стали жити и Бога хвалити и бѣса проклинати». Чудовий, мабуть, твір. Я прохав Трохима передати мені його, коли буде можна. Біля воріт панського будинку ми з Трохимом розійшлись: він вернувся на село, а я пішов з візитою до моєї любові кухни та шановного мого родича. Зустрівся я з ними в їдальні: вони поралися коло якогось папушинка та холодного поросяти. Ввічливе «ах!» вилетіло з уст кухни, що працювала над жвакуванням, а родич вітав мене маханням руки з вилками. Поздоровкались. Вони почали казати, що я дуже схуд, і раяли поправлятися по хворобі. Я смиренно підсів до їх та, послухавшись їхньої мудрої ради, узявся до поросяти з папушинком, як до прелюдії грядущого обіду. Не встиг я увіткнути вилка в начинняне черво приятеля, аж коло ганку за-торохтів екипаж, кухня скрикнула: «мосье Курнатовський!» кинула ножа, вилки й вибігла у другу кімнату. Моторно та жваво увійшов ротмістр у їдальню та, поминувши хазяїна, протяг до мене руку й промовив:

— Я винен перед вами! Вибачте! Еполети існують тільки до нового року.

З третьої кімнати вилетіло «ах!» і навздогін за ахом трівожне питання кухни:

— А ексельбанти зостаються?

— Зостаються! — промовив ротмістр і розпростер свої обійма над здивованим господарем.

Через хвилину, багато через дві, з'явилась кухня, немов Аврора Гвідо Рені, свіжа, всміхаючись, румяна,

як пелюсточка сантіфолії, що тільки розпукнулась. Схиливши на груди голову, ротмістр побожно нідійшов до ручки. Після поклоненія вона пішла до вітальні, а ми з господарем взялися знову до начиняного приятеля. Я дивувався з чарівної метаморфози кухні. Чи давно, думав я, бачив її, що-ж таки саму жінку звичайнісінькою жінкою, а тепер фея, німфа і т. д. Не дурно, мовив натхненний царь Давид: *Господь умудряєть сліпці*. Він же умудряє й красуню до самісінької труни зоставтись коли не красунею, то принаймні кокеткою. Лакеї не дали мені скінчити моїх міркувань та начиняного приятеля. Вони почали розставляти та застилати стіл, а я, поклавши зброю, хоч-не-хоч, мусів піти до вітальні. У вітальні побачив я зовсім не те, що гадав. Замість гречної любові щебетухи, кухня моя сиділа мовчки на каналці зовсім не в мальовничій нозі, щипала свою батистову хустку і ледве звертала увагу на виборні восхити ротмістра. — Що воно за знак? — спитав я сам у себе й подивився на родича. Але той навіть бровою не моргнув на мій запитливий погляд. З непевности я хотів був вийти з хати, опасуючись, що я тут зайва людина, але мене попередив лакеї у нитяних рукавичках і з серветою, що одним кінцем накручена була на великого пальця лівої руки. Він оповістив, що закуску подано. Кухня мовчки подала руку ротмістрові, а ми з родичем, подивившись одне на одного, теж узялися за руки й пішли поважно до їдальні. За обідом та-ж таки історія. Після солодкого вже кухня, пеначе нехотя, розповіла, що на другий тиждень свята була в неї з візитою мадам Претель та, побачивши її наски та папушники, так от уся й позеленіла од злости.

— Облудна жінка! — промовив ротмістр, і ми встали з-за столу. Зараз же по обіді ротмістр попрощався, сів у свою нетичанку та й поїхав. Я теж узявся за шапку з благим наміром піти до свого кутка, але кухня мене зупинила, промовивши:

— А знаєте, чого приїздив до нас Курнатовський?

— Знатиму, як що сподоблюся вашого довіря! — промовив я не без лукавства.

— Просити мене бути за посажену матір, а його, — вона показала на свого чоловіка, що вже був закуняв, — за батька. Я рішучо одмовилась, — промовила вона з обуренням. — І справді, — казала вона далі тим же тоном, — що я йому за маменька така? Безсовісний! Та й з ким він шлюб бере? Не бітьни, не менши, як своя така власна дівка крещачка! Прегарна! Пречудесна! блискуча партія! — вигукувала вона несамовито.

— Та нам яке діло? — перебив її розбужений чоловік. Крещачка, то й крещачка, нам з нею не дітей годувати, перевічати та й годі! Хай з нею повтузиться, як сам здоров знає. Еге! — промовив він звертаючись до мене. У ту поділю він хоче віпчатись у нашій церкві, прохав вас теж бути за свідка й росписатись у церковній книзі.

— З охотою, — мовив я їй пішов до своєї каюти.

IX.

Щоки настане та подія, чи, краще сказати, те надзвичайно цікаве весілля, я взявся був до своєї поеми, але справа в лад не йшла: треба було дати час її вилежати, як то каже письменницька братія. Ставши на цій добрій думці, я одного гарного ранку зібрав розкидані аркушички мого завітного твору, перезначив їх та й сховав свою поему, свій неоціненний скарб у теку, як та піжла мати кладе в колиску свою кохану дитину. Ранок був справді прегарний, і я, мов той Вальтер-Скотт, перекинув через плече шкурятяну торбину з олівцями та папером, озброївся доброю галицею та й потяг до ставу та до млинів. Я пройшов став та млини через греблю; я зайшов собі геть у молодий березовий гайок,

що по той бік ставу, чи, правильніш, Гнилого Тикича, та в сутінку дерев, що вже роснукувалися й дихали свіжим запашиним духом весни, пірнув в оглядування божественної природи, що почала оживати. За-для одного такого ранку, міркував я, без жалонців можна поклиннути в місті освічених друзів й побабратись тиждень-другий з ведмедями в берлозі. У прогульку я ходив що ранку, й кожного разу з новою насолодою. Бувало, виїду з затишного березового гаю на ясну поляну та покрученою стежкою зійду на горбок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставляться на горбках на знак того, що вода близько), побуду з торбини олівця, напір та й малою собі широку, розкішну долину Гнилого Тикича, осяяну вранішнім весняним сонцем. Це були за-для мене найсолодші хвилини, й тим солодші, що красвид, який розгортався передо мною, живо нагадував мені мистецький малюнок незабутнього мого Штернберга, зроблений ним з натури десь у Банкірії.

Коли сонце підійметься над безкрайм обрієм і широкі тіні сховаються за кущі та горби, тоді я обережно складаю мою працю в торбину та й іду собі далі в сутінку розлогих дубів та берестів. Одного разу я отак несподівано зайшов на зовсім Рюїздалівське болото (відома картина в Єрмитажу), навіть передній план картини, з найменчими подробицями, той самий, що і в Рюїздаля. Я просидів коло болота кілька годин підрид і зробив доволі закінчений малюнок з фламандського двійника. Цікаво-б було порівняти його до славно-звісної картини. Другого дня я зробив невеличкий етюд з суховерхої старої верби. Хотів був зробити такий самий етюд й з напів-засохлого старого береста, та на живій його половині не розвернулось ще листя, і я обмежився самим тільки стовбуром. І такий малюнок не пролежить дурно місця у теці доброго маляра: Багато ще змалював я верб та берестів, чекаючи тієї довгожданой неділі, чи то цікавого весілля.

У суботу ввечері, вертаючись на село, зустрів я на греблі свого Трохима, що проходжувався з безруким кавалером, з тим самим, що зустрів я його у дворі в напотьця Савви. І тепер, як і поперед, я не звернув на його особливої уваги й поминув їх. Біли квартири наздогнав мене Трохим та без усяких гам короводів сказав мені, що я нічого не знаю.

— А ти багацько знаєш? — спитав я в його теж по-найібрацьки.

А я знаю, що завтра буде весілля, та ще чи знаєте, яке весілля? — додав він таємничо. Той самий пан, що ми бачили дорогою та що заїздив сюди, так той самий пан бере свою підданку, ту саму, що бачили тоді в берлінці та, що почувала в нас за стіною.

Так ось де вона — таємнича загадка?! — подумав я. І як усе це просто й натурально, а мені здуру й бо-зна яким вона перозгаданим сфінксом здалася.

— А хто цей кавалер, що ти з ним проходжувався по греблі? — спитався я в Трохима.

— Та він же мені й розказав про всю цю справу, — мовив Трохим.

— Та сам він хто такий?

— А я в його й не спитався, хто він такий. Бог його святий зна, що він за людина. Отець Савва каже, що він одетвиний москаль.

— Чи не матрос? — спитався я, перебиваючи довго-мовного Трохима.

— Ні, не матрос, а просто москаль, — стояв на своєму Трохим.

— Добре, хай буде й москаль, — сказав я, та, не заходячи до квартири, пішов на зустріч моему амфітріонові та його благовірній половині.

— А чи знаєте, що я вам скажу? — кричала мені кухня ще здалека.

— Знатиму, як ви скажете, — одмовив я наближаючись.

— Я завтра на весіллі! — промовила вона торжественно, — і до вас, як до артиста, звертаюся з моїм проханням. Порайте, як мені вбратись так, щоб було відповідно до ролі, що я її візьму в цій комедії.

— Вберіться так, як ви завжди вбіраєтесь, — промовив я.

— Який ви любий артист, — промовила вона й зробила саму чарівну гримасу. — Як завжди! Хіба я що дий граю роллю посаженої матері? ... Розпатлана ви людина, — промовили вона панив-жартовливо, панив-серіозно й ще припадливо веміхнулась.

— Ви, здається, одмовились цієї високої честі? — промовив я пияково.

— Пияк не можна! Він піше до мене так перекопуючо, піше так, що я не маю сна одмовити йому. Прочитайте, як він піше.

І кухня подала мені рожеву панарфумовану записку. Я покрутив її в руках, пошухав та її віддав назад.

— Фу! Яка крижана рівнодушність, хоч би на черк поглянув. А хто привіз мені це рожеве посланіє, то вже цього пі за що не скажу, — промовила вона, обережно засовуючи записку в рідікюль.

— Лакей або машталір, кому-ж більпі, — мовив я павманія.

— Помиллились, підіймайте вище! Та вже не буду вас більше мучити. Сам рідний брат молодой, якийсь одставний матрос. Я його не бачила, сам не зволив подати листа, а переслав од священника. Теж пика! Ну, як же я завтра вберуся? Діждусь я від вас якої поради, чи ні? — спитала вона в мене в той самий мент, коли я згадав про безрукого кавалера.

Я сказав їй щось не до-речі, і вона зареготалась найнепорочнішим дівочим сміхом. Непорочний цей ре-гіт привів мене до найлукавішої вигадки, і я отямив-шись пораяв:

— Вберіться ви завтра... це для вас нічого не значить. Вберіться ви завтра так, щоб нашівець звести і його красуню молоду і його самого.

— А самого ж як? — спитала вона хвилюючись.

— Зробіться схожою до його дочки, та й годі!

— І прекрасно, — перехошла вона з захопленням. Я сама те-ж думала. Це буде мильська містифікація, адже так? — додала вона, звертаючись до чоловіка. А той на знак згоди кивнув головою та, дивлячись на мене, піби казав: ти й ти, брат, смиреншик, — штука не послідив.

Вдоволена з мого проєкту, кухня дозволила мені, не передигаючись, піти до її на чай. Я покорився їй, ідучи за красунею, міркував мало не в голос:

Невже ви, красуні, такі сліпі, такі на-вдивовижку сліпі, що до своїх припад, що, не кажучи вже про зморшки, сивого волосся в себе не помічаєте? А це справді так. Я цілком переконаний в цій гіркій істині. Во времена ош, бувало, запросять мене намалювати патрета з якої небудь справді шаповної матері семі. Бабуся побожна, богомольна, тиха, кротка, уся в гарному, кращої моделі за-для пустельниці готицьких часів і не вигадаси — сідай та й малюй без усяких вигадок. Спробуй же намалювати патрета цієї пустельниці без усяких вигадок, це б-то à la Жерар Дюу. Та тобі не то не заплачуть, з хати виженуть, як уїдливого карікатуристу. Тоді й знатимеш, яка то побожна пустельниця.

Я довго зазнавав таких неприємних пригод, аж таки не зрозумів, в чому суть. Це рін до діла, догадався я, і пішло як по маслу! От що значить — простота.

Пишу я цей мій заповіт молодим друзям моїм, хужожкам, що мають лиху долю вибиватись у люде такім злиденими, таким гірким засобами.

Увесь вечір кухня моя була, як то кажуть, у своїй тарілці, спитала дотенями, смівлась і мало не танцювала.

мов те дівча, при одному слові про серпанкову сукню та про якийсь то ще не виданий на світі тюрник. Вона була така весела та любязна, що стала нудною й на-решті непереносною. Чужа радість звагалі якось нас мало радує, а непереносна радість моєї кухні мене просто лютувала. Щоб не бути безмовним свідком глупоти та пошлости, я забрав свою мізерію й пішов, — від вечері навіть одмовився. А після такої прогульки, яку я зробив цього дня, це була велика жертва. З досади спробував я заснути, та спроба зовсім не вдалася. Спробував читати, — ще гірше. Якийсь преноганий пуд навіяла на мене кухня своєю дурною радістю. Мов та вродива каракатиця, пуд оплів мене своїми гідкими вітами й усе ніч не давав мені спокою. Що-б я не згадав, про що-б я не подумав, усе нудне, усе непереносно гудке. Як що англійський силін має хоч фамілійну схожість до нашої нудги, то я вірю в можливість подорожжі пішки в Камчатку, як це зробив якийсь лорд, та ще до того й одружився з дочкою петропавловського паламаря. Весілля, наприклад, здається, весела, злotosейша річ за-ддя міркувань. Спробуйте-ж ви міркувати про неї, коли вам нудно. Та вона вам здається такою чорною, такою гідкою річчю, що ви й очі заплющите. А як що ви вже з сивиною, з лисною й не жонаті до того, то краще й не міркуйте про весілля. Тут вам полізе в голову й старість, і самота, й скінчиться на тому, що ви з першою кращою дурепою візьмете та й оженитесь, аби позбутися самоти. Правда, доля старого бурлаки досить кепська, але й долі старого чоловіка молодій жінки не можна позаздрити. Як на мою думку, то краще вже доживати свого віку старим бурлакою, ніж оточувати себе чужою малечою, а свою лису почесну голову оздобити прикрасою, що не надає ніякісенької пошани.

Перед світом трохи позбувся я цієї проклятої відьми — нудги й заснув, а прокинувся вже, коли благовістили

до обідні. Добре ще, що Трохим, Бог його зна як, догадався з вечора фрак й пише наготовити. Отож, я хутенько вдягся й виїшов з хати саме в ту хвилину, коли моя, пишию вбрана кузина, сідала в коляску, щоб їхати до обідні. Вона запросила й мене сідати біля своєї пишої персони, але я одмовився цієї чести й пішов пішки. Я думав вже коло церкви побачити пишині екипажі молодого та молодой. Нічого подібного. Сама тільки коляска моєї кузини красувалася та якась маленька бричка з маленьким погайнялом. У церкві, як звичайно, мужики ревнио молились пошенки Богу. На крилосі длячок виводив басом *Іюсе херувіми* за допомогою учорашнього безрукого кавалера. А де-ж молоді? Чи не трапилось якого пенорозуміння, як це часто буває в таких випадках? По обідні отець Савва запросив мене й Трохима Сидоровича на шклянку чаю; ми були не від того. Ледве встиг панотець Савва прочитати *Отче-наша* та благословити ястіє й питіє сіє, як в горницю увійшов ревний помічник охриплого дичка, безрукий кавалер. Паніматка, привітавшись з ним, як звичай, назвала його Осипом Свиридовичом й прохала сідати. Він спершу повісив свою шапку на кілочок, нарочито для того біля дверей вбитий в стіну, і вже тоді сів мало не коло порогу на чомусь на манір ослопу. Ця скромність сподобалась мені, а ще більш у весної людини. Я почав приглядатись до його уважнійш. Це був молодий дужий парубок, з чорним жестким волоссям, вистриженим гладко, з такими-ж чорними бровами й підстриженими вусами. Очі він усе спускав й ховав під чорними довгими війми, тому про їх нічого певного сказати не можна, як і про верхню губу, якої контур ховався під вусами. А нижня була гарно окреслена, тільки трохи товстувата. Взагалі-ж він мав обличчя грубе, але таке кротке й виразне, що я мимоволі мплував з його. В розмову нашу він не втручався, як це роблять звичайно хлопці його становища, що бували в бувальцях. Як коли панотець Савва звертався

до його з яким питанням, він одповідав коротко й розсудливо. Так, наприклад, паніматка спитала в його, коли має до їх завітати пан Курнатовський. Він одказав: над вечір, та на тому й скінчилось. Помилувавши скромного незнайомого, я подякував господарів за ласку та й пішов, а Трохима Сидоровича залишила паніматка в себе обідати. Увесь день згадував я про незнайомого. І сам не знаю, чим він міг мене так вразити. Одставний москаль та й годі. За обідом я поривався був спитати в кухарку, чи не брат це молодій стояв на крилосі, але кухня була сьогодні не в дузі, і я сховав у кишеню своє нескромне питання. Думав після обіда спитати в родича, але той за обідом ще мало не захріп. Трохим не з'являвся до самого вечора, — її моя цікавість залишалась незадоволеною до самого вечора.

X.

Дні чекання такі нудні та довгі, як це нехитро сплетене оповідання, а години чекання ще довші та нудніші. І дивно, ми завжди сподіваємося й дожидаємося й не можемо при звичайстві до цього томливого почуття, не можемо вкоротити безконечної години чекання ані на мент. Хоч я погано спав уночі й не зовсім в міру пообідав, та все-таки не спромігся заснути після обіду. А все те дурне чекання перешкождало. Чого-ж я дожидаюся і що мене турбує? Її сам не знаю, а почувую, що турбує щось. Щоб позбавитись цього чогось, я надняк свою робочу блюзу, взяв торбину, палицю й пішов на свій влюблений горбок, де стояв дубовий хрест. День був чудовий, небо ясне, блакитне та глибоке, — мов думка великого поета. Білі прозорі хмарки-красуні, мов непорочні дитячі сновиди, легко бігли одна по одній, й пролітаючи небесним простором, кидали темні плями на мій чарівний краєвид. З цими чудовими плямами крас-

вид здавався ширшим і глибшим і безкрайнішим. Я очей не міг одвести від цього імпровізованого освітлення. Мені здавалось, що я бачу на безкрайому обрії й Звенигородку, й Тальне й навіть саму Умань.

Я взявся до праці. Розклав темні й ясні плями на моєму пескішченому малюнкові, й малюнок ожив, заговорив і сам собою скінчився. От де твої чари, заворожування твоє, чарівний Каналетті!

Освітлення змінилось. Малюнок я поклав у теку й хотів іти до села. Дівлюсь, золоте сонце повисло над фіалковим обрієм й розсипало своє ізмагадове проміня по всьому безмежному просторі. Нова краса! Нове зачарування! Вражений чудовою гармонією, я мовчливо спустив руки й не думуючи дивився на цю незвичайно прекрасну ораторію без звуків.

Сонце вже сховалося, а я ще стояв біля хреста, і чи не диво, мені вчувалася з березового гаю флейта, що грала прелюдію вальса Аврори. А нічого цього не було, про флейту ніхто й не чував ніде навкруги. Родич мій каже, що він колись чудово грав на флейту, та загубив ключа від скриньки, де заховаю струмент, і покинув грати. І він не шуткує; на його думку це так і треба. В ці недовгі хвилини я був справжнім поетом і ширяв думкою навіть-де в яких надзірних країнах. Але як мешканець землі, згадав я, правда, доволі пізно, про земне, це б-то про весілля. Фі! який цинік! скаже закохана читачка. Весілля називає просто земною справою! Згода, хай це буде справа самого Оріона, тільки я про нього згадав вже смерком.

Спотикаючись на лешьки та груддя, сяк так вибравсь я з березового гаю й вийшов на греблю. Дивлюсь, в церкві вже світиться. Я прискорив ходу та, як був з торбиною й у блязі, попростував до церкви. Добре ще, що догадався бриля зняти. Сховався я за якогось плечистого дядька й виглядаю, мов та миша з засіку. Обряд вже почався, і безрукій мій незнайомий кавалер дер-

жить віпець над головою молодої. Збоку бачу, що мо-
лода красуня, а подивитись у лице не можна. Досадно.
Значить, цей кавалер її брат, більш нема кому бути.
Шкода, що не познайомився з ним ближче. Тут певно
криється якась романтична драма. Та й які можуть
бути стосунки між багатим дідичем та вбогим, скалічен-
ним інвалідом? Треба доручити Трохимові розвідатись
про всю цю справу гарненько: чи не викросться з цієї
матерії яка історійка, а може й оперетка на взірць
Москаль Чарівник. Та не инакше, як чарами, примушує
він пишного ротмістра побратися з своєю крепачкою.
Як я не ховався за плечистим дядьком, а все-таки схо-
ватись не міг від гострого Трохимового ока. Він мене
запримітив, підійшов та й мовив пошепки:

— Молоді прохані на чай у дім. Як що й ви підете,
то треба наготовити фрака й чоботи почистити.

— Йди, чисти, промовив я до його лаканнично.

Трохим виїшов. Діждавшись »Ісаія ликуй«, і я виї-
шов з церкви та бігцем пустився до господи. От ще
біда не мала: в моєму виборному гардеробі білої кра-
ватки не знайшлося, а вона тепереньки як стій потрібна.
Що робити? Трохим догадався, зложив білу хусточку
до носу, й виїшла не аби-яка краватка, бапт тільки був
трохи менший ніж треба. Скінчивши своє облачення,
потяг я фрака й пішов у покої. В дверях зустріли мене
загальним сміхом. Особливо кузина так щиро регота-
лася, що я подумав, чи не з моєї краватки вони сміються.
Оказалось зовсім инше. Коли регіт трохи вгамувався,
кузина взяла мене за руку й підвела до зеркала. Боже
ми мій! Мені все лице було вимазане олівцем. Не вимо-
вивши й слова, вибіг я з горниці. Під-час роботи я
одганяв комарів вимазаними олівцем руками, хапався за
лице, от і вбрав своє облччя à la Отелло, а гостре око
Трохимове й не помітило, коли він завязував краватку.

Преобразившись, я вдруге з'явився в витальню й по
звичайних поклонах та побажаннях глянув на мо-

лodu. Господи, що то за краса закінчена! До свого волосся дожився, а це бачив нічого подібного до такої неописаної краси. Славутня красуня графиня Коловрат, що я бачив її на парижській літографії, за допомогою всяких найхитріїшних косметичних засобів, навряд чи здатня була до ролі «наперсниця» при цій скромній героїні. Довго я не міг очей одвести від цієї чудової краси. І що уважніш та пильніш вдивлявся я в неї, то більше бачив привабу її гармонії в рисах її дивного лица. Божественному Рафаелеві її увісні не спилася подібна краса та гармонія ліній. А славутній Канова на дрібязки розбив би свою сахарну Нікею, коли-б побачив це божество, що граціозно приймало філіжанку з чаєм. А тим часом в її красі нічого не було сильного з рисами звичайної краси, це була самобутня, одухотворена краса, це був тип мосі землячки цілком бездоганний. І як ти побідли, як ти потемніла, моя бідна кузино, перед цією лелією, що ледве розпустилася. Де твій сміх? Де твої хитрі вчорашні вигадки? Не допомгли тобі ні пригирання, ві вмивання, ані серпашкова сукня! Бідна ти, жалка красуня!

Молоді не довго гостювали. Після чаю вони зараз же поїхали, я теж попрощався й пішов до себе, до господи, далі, а не в нормальному настрої. Краса, у чому-б вона не виявлялась: чи в істоті, що живе чи що росте, завжди має на мене однаковий благодійний вплив. Під її благим впливом я відчуваю себе піною, оновленою людиною, піби старою дитиною. Мені тоді необхідно хоч яку небудь людину, щоб поділитись з нею своїми добрими чуттями, або хоч наговоритись досхочу, а то я скидаюсь на того п'яницю, що не засне, доки не протверезиться. Я теж довго не міг заснути, але це було не втомпе, а заспокоюче безсоння. Гарне, невимовно гарне почуття! Дякую тобі, всемогутній Боже, що ти дарував мені чуття людини, що любить і бачить прекрасне, совершенно в твоєму перукотворному безмежному творі. Як би кра-

са у всіх її проявах хоч на половину людскости мала свій благодійний вплив, тоді-б ми хутко наближались до досконалости. Й нарешті втілили-б божественний заповіт нашого божественного Учителя. Тоді-б Шварц та Рівальєр пішли старцювати з своїми геніяльними винаходами, або відкрили-б кращі й благородніші джерела людського поліпшення.

Довго я фантазував на цю прекрасну тему, аж поки нарешті фізика перемогла мораль, і я заснув. У сні знову побачив те, що бачив увіч з тією тільки одміною, що замість ротмістра коло молодої ендів з цапними ногами й рогами Рубенсовський сатир, з лиця дуже схожий на ротмістра. Сатир тулиться до німфи, шепоче їй щось на вухо. Німфа всміхнулась. Я здригнувся й прокинувся. Сонце вже заглядало в готицьке вікно моєї маленької келії. Трохим несподівано, але саме в час з'явився передо мною. Я сказав йому, що маю замір сьогоднішній день по обіді виїхати в Лисянку, взяти поштових коней та й до коша. Він, навпаки звичаю, не сперечався й зразу-ж почав складати фрак та иншу зброю, що живо нагадували мені вчорашню подію.

Колишні благородні властители крепацьких душ тільки гаремні заводили з власних дівчат, а тепер женитися почали. Виходить, що ідея про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіючого в пустелі, а що вона цілком здатна й до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цивілізацію! Трохим з захопленням заходився коло чемодану, а я, щоб не перешкажати йому, рішив, що краще зробити останню візиту панотцеві Савві. Але на порозі мого іділлічного мирного життя зустрів мене сам панотець Савва удвох з безруким кавалером.

— Ви до нас, а ми до вас зібрались на візітацію, говорив весело панотець Савва. Цей Божий чоловік, — додав він, показуючи на кавалера, — має до вас екстраординарне посланіє.

Не встиг я здивуватись з такої несподіванки, як цей Божий чоловік добув з порожнього рукава манісенького, розмальованого мов та цукерна конфета, конверта, подав його мені й промовив:

— Зять та сестра, ваше благородіє, вклоняються й прохають вас завітати до їх сьогодні увечері.

Я не одмовлявся, мов той няниця від чарки горілки, й, не читаючи напарфумованого посланія, мовив: «буду». Тоді він подав мені другого такого-ж конверта й прохав передати жінці Лукіяна Олексієвича, це б-то моїй кузині. Я пообіцявся. Панотець Савва зауважив, що воно-б треба було самому панові кавалерові віддати листа й особисто прохати їх милость. Кавалер не відмовив на це ані слова, тільки якось надзвичайно виразно всміхнувся. Одмовившись від запрохування панотця Савви на шклянку чаю й таке инше, я попрощався з ними й пішов до господи сказати Трохимові, щоб він фрак не ховав.

— А щоб він згорів, той ваш проклятий фрак! тільки ко й справи, що з ним носимся: пообідати нема коли.

Й багато ще дечого було сказано на користь фраків. Але я вже того не чув, бо пішов передати дружнес посланіє кузині. Вона зустріла мене скриком:

— А що, яка молода!...

Я відказав, що зроду не бачив такої красуні.

— Значить, ви не такі вже вередливі, як я гадала, — мовила вона холодно. — Для вас, значить, — додала вона тим же тоном, — освіченість у жінці річ цілком зайва?

Не тобі-б казати, а не мені-б слухати, подумав я й замість, щоб сперечатись передав їй напарфумленого листа.

За обідом мова знову зайшла про молоду. Знову кузина казала мені відливо, що я ніяк не ціню доброгону та освічености в жінці. Я одмовчувався; її це лютувало.

— Еге! — промовила зеленіючи, — ви маляр, а маляреві потрібний тільки модель, натурщиця, а не жінка.

Знову подумав я: не тобі-б казати, а не мені-б слухати. Але в голос не знайшов відповідної відповіді на її дуже нетонкі уваги, й настала мовчанка.

Як правдивий Гомерид, родич мій вбрав мало не всю печену з канустою гуску, з пасолодою запив її чималенькою шклянкою сливянки, тоді задоволено всміхнувся й мовив:

— От тепер так! — та, звертаючись до козачка, додав:

— Подавай, що там ще в тебе є.

Козачок вийшов.

— Еге, — казав він далі тасмичним тоном, — це така, я вам скажу, історія, що хоч в газетах друкуй.

— Яка це історія, — спитав я не зовсім байдужо.

— Та хоч би вчорашнє весілля, — мовив він, — глянувши на жінку.

— А що таке? — спитався я, й теж подивився на кузину.

— Та так, нічого, — промовив він тоном людини, що знає велику таїну. — Ви помітили вчора дружка молодой? — спитав він в мене й знову зирнув на свою похмуру жінку.

— І навіть сьогодні мав честь його бачити, — відказав я.

— Це не більш, це менш, як одставний матрос, рідний і єдиний брат теперішньої пані Курнатовської й влательки няти сот душ крелаків, чистих, не заложених, — промовив він, наливаючи ще шклянку сливянки.

При слові «матрос» я несподівано здригнувся: чи не герой це моєї поеми? — подумав я й, звертаючись до родича, прохав його розповісти мені цю загадкову історію.

— А ось яка це історія...

Кузина вихнула, вискочила з-за столу й вже з другої кімнати промовила:

— Пеніглає, мужик, від тебе, окрім пошлости, нічого не почуєш.

Мій родич спокійно перехрестив двері, звідки летіли ці слова, й знову почав:

— Ось яка це історія. Пан Курнатовський, або як вона його зве, мусьє Курнатовський, людина цілком благородна. Ми його щиро любимо, як ви це й сами могли помітити. Одно тільки, хоч по виду він такий святий та божий, але страшений бабій. Одружившись з першою жінкою, він покинув службу й приїхав, як то кажуть, на покой в село. Жінка була чудесна людина, та померла з пологів, лишивши йому здоровеньку, гарненьку дитинку. Молодець наш, бувши дбайливим та ніжним батьком, приставив до дитини, окрім мамки, ще чотири молоді гарні няньки, щоб краще доглядали. З усього села вибрав розбійник. Попала в ці няньки й теперішня його жінка. Дитина скоро вмерла. Мамку він одіслав, а няньок при собі лишив таки. Мав намір, бачите, завести фабрику килимів, плуत्याга! та замість фабрики завів певеликий домашній гаремчик. Нічого, все йшло добре. Йонати сусіди спершу одмовили йому від дому, але впісля роздумалися. На мою думку, то найкраще не звертати уваги на чужі гріхи: »Всякій Еремій про себя разумій«, каже приказка. Добре, от дійшла черга й до Оленки, теперішньої нані Курнатовської. Та тільки не в ті взулись. Оленка запручалась. Він коло неї й так і сьак, — ні, та й годі! Ні ласки, ні погрози, ні вговорювання — ніщо не помогло. А головною причиною впертости був її брат, теперішній одставний матрос. Щоб позбутись цієї перешкоди, наш молодець не довго думав, у перший же набір цап приятеля в москалі. Відразу все скінчив. Так принаймні він собі думав. Красуня ще гірше запручалась, — і близько не підходь! Втекла була у Київ до губернатора, та, хвалить Бога, в свій час

огледілись і піймали її вже десь за Лисинкою. Наро-
 била-б була бучі, коли-б вдалося їй до Київга дістатись!
 Приятель наш таки добре налякався. Спрага, знаєте,
 опекою запахла, як що не більше. А через що? через
 ка-зна-що! через вередливу дівку. Правду сказати, то
 пані дідичі добре таки набалухані, дозволяють иноді со-
 бі такі витребеньки, що за їх в иншому місці не поди-
 вилися-б, що він дідич... ну та, що про це казати, наше
 діло сторона. Минає рік, минає другий, приятель наш
 з шкури вилазить, а справа все стоїть на тому-ж місці.
 Аж з лиця змінився, позеленів. Кинь, кажу! плюнь на
 неї. — Не можу, каже. Що то значить ця проклятуца
 пристрасть! Спершу він держав її за замком, мов не-
 вільницю, але побачив, що це не помагає, пустив її на
 свою волю. Мало — віддав усю госпону до її рук, ото-
 чив її усякими росковями. Сам став її лакеєм. Чого
 їй ще треба? Ні, брате, не тут було! її на очі не пускає.
 Ось воно де хахлацька впертість, чи може взагалі впер-
 тість жіноча. Попомучивсь він з нею ще зпівроку й
 думав вже кинути її, прокляту, та їхати на води лічи-
 тись. Аж гульк, від предводителя дворянства лист чи,
 краще мовити, формальне запитання, щоб ротмістр та-
 кий-то, з вимоги вищого начальства, назначив ціну кре-
 пачки своєї такої-то й одібрав гроші з комітету ранених
 на законних основах. Він з цім папером просто до мене.
 Я прочитав і, сказати по правді, отстерів. Чи не дові-
 далось вище начальство, подумав я, про його штуки?
 Та ні, вищому начальству тепер не до того. Гадали ми,
 гадали та на тому й стали, що нічого не вигадали. Ми-
 нув ще місяць. Приятель наш ні-чичирк, дождається,
 чи не минеться гроза. Та гроза не минулася. Полу-
 чается другий папір від того-ж таки предводителя, з
 додатком, що такий і такий матрос Яков Обеременко
 за свою хоробрість й каліцтво, що він придбав собі при
 обороні Севастополя, прохас комітет ранених визволити
 рідну його сестру з крпацтва, а на-при-кінці ще ска-

зано, щоб Курнатовський або сам, або через довірену уповноважену особу одібрав у Київі гроші, які сам назначить. От він, щоб не назначати її не одібрати тих грошей, поїхав з нею до Києва та там і заручився. От такий зух! Він і вінчатися там же думав, та їй схотілось, щоб брат вінця над нею подержав.

— От тобі й героїчна поема! — подумав я.

— А чи не правда, чудова історія? — спитався родич, позіхаючи.

— Не-аби яка! — одказав я неуважно.

Години за дві до заходу сонця кухарка підв'язала собі щоку й зосталась дома, а ми з родичем поїхали до молодих.

Дорогою я переробив свою поему на цю скромну «Мандрівку з утіхою й не без моралі», а що далі буде, побачимо.

ЧАСТИНА ДРУГА.

I.

Так от, ми вдвох з приятелем, чи то пак, з родичем, поїхали в гостину до молодих, лишивши ніби то недужу кухарку дома митикувати на волі, як їй поводитись з тою виськаною, чарівною сусідою. Виїхавши з села, а потім з липового темного гаю, ми опинились на покрученіній мальовничій дорозі, що вид з широким полем. По полю де-не-де стояли величезні суховерхі дуби. Проїхавши тьопцем верстов зо дві, родич мій звелів наганяйлові зупинитись біля величезного дуба, що простяг через дорогу своє голе сухе коріння, мов ті довгі незграбні ноги.

— Хочете, — промовив родич, звертаючись до мене,

— я вам покажу темну історичну літеру. Ви людина вчена, — це то, що ми, — може ви її й прочитаєте.

Я прохав родича показати ту історичну літеру. Він вказав мені на круглу невелику дірку в стовбурі дуба, підкіля в цей мент вилетіла сова.

— Чи ти ба — куди сховалася, — сказав поганійло, дивлячись на сову, що полетіла. А родич считав у мене, чи знаю я це дупло. Я одказав, що не знаю.

— То вгадайте, як що ви мудрі — казав він далі таємничо.

Дятель, думаю, видовбав собі потроху, — мовив я, ці про що не думаючи.

— Дятель, тільки не простий, а чавунний. Подивіться добре та помацайте, то й дізнастесь, який там сидить дятель, — промовив він самозадоволено.

Я вийшов з екіпажу подивитись на загадкове дупло, й як би ви гадали, що я там побачив? Завбільшки за доброго кулака чавунне ядро.

— Добрий дятель, га? — спитався родич, сміючись.

— Добрий, — одказав я, підходячи до екіпажу.

— Яким же чином й коли він сюди залетів? — спитався я в свого супутника.

— А це вже ваша справа. Ми люди темні, як і ця історична літера. Значить, і ви не прочитаєте? — казав він далі іронічно.

— Не прочитаю, — промовив я, сідаючи в коляску.

— Треба думати, що тут був колись, за давніх часів, великій бій, — промовив він поважно й, подумавши, додав: а може й артилерійська мішеня де небудь близько стояла.

— Й то може бути, — промовив я, й ми потюпали далі.

Його пустий здогад враз знищив усі мої сумні історичні домисли за ядро, що загрузло в дуплі. Я веселіш глянув на поле, що ледве зазеленіло й що на йому подекуди стояли сухOVERХІ дуби. Та й який міг бути бій

на цьому райі — ому місці? — щиро спитав я сам у себе, зовсім забувши, що навіть в самому раю брат брата зарізає. Ледве встиг я гадувати, що це перше братоббивство, аж на обрії равнинної доли з'явилися дві могили, й на одній стирчав якийсь пірамідальний маяк. За двома великими могилами з'явилось ще кілька могила менших, а коло самого узлісся темного лісу, де зовілась наша покручена дорога з'явився невеликий зем. вал цотирьохкутний вал. Такий самий на вид був величину, як на полі кляч Лиственя біля Чини, де Ярослав Завзятий рвався з одним стробиним братам, з Ярославом. Тільки й одмінн, що Лиственя був зрубаний збоєм, а в цьому, забутому сторію тому місці, якийсь сподар поскладав у стирчав збоєм з поля хліб. Колишня бойова огорожа генерала в цьому місці працьовитому хліборобові, як рада і нагадує. Втішна відміна.

— А мій дурний земляк як не догадався збудувати й у себе такий самий фізвал? — промовив мій супутник, поглядаючи на вал, що був прикрашений скиртами торішнього хліба.

— У нас хліба є, але чому саме гніздо? — спитав я в нього.

— Є, тільки з цього лісу — одказав він. — А брешеш вигадка! І тільки він звелю вирубати ліс та сподити й у цьому місці, таму й тутуку.

— промовив він у її слова на цю геніальну агрономію, і мовчки віхали в темний мовчаз.

— Від цього до Дону до кам'янистих берегів би-стало, це Дніпро, той самий ґрунт землі, та сама мова, та сама фізіономія народня, навіть пісні самі мови матері діти. А минуле життя цієї куйки задумливих дітей великої славянської семі не одна ове. На лапах Волині та Поділля ви часто любуетесь мальовничими руїнами стародавніх великих замків та палаців, колись пишних та розкішних, як напри-

клад у Острові, або Корці. У Корці навіть церква, схонок набальзамованих трунів родини графів Корецьких, сама по собі повернулась у руїну. Що ж кажуть, про що спідчать ці похмури свідки минулого? Про деспотизм та рабство! Про хлопів та магнатів! Могила на Волині та Поділлі — річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, у губерніях Київській, Полтавській, ви не пройдете версти поля, щоб воно не було прикрашене високою могилою, а ви ці її десятком могил, і не побачите ні однієї сільської руїни на всі три губернії. Хіба тільки у якого багатого та вибагливого дідича побачите нарочито розвалений у саду деревляний розмальований храм Весті à la ротонда Тіталі. Що ж говорять уважному нащадкові ці часті, темні могили на берегах Дніпра та величії руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство й волю. Відні, малосилі Волинь та Поділля, вони хоронили своїх рослинателів по непереступних замках та розкішних палатах. А моя прекрасна, могутня, вільнолюбива Україна туго начиняла своїм вільним та ворожим труном нещасливі величезні могили. Вона свої слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, неростлива вмірала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та смутні ваші пісні, горді ви, земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя.

Поки я міркував про цю сумну археологічну загадку, темний ліс, що їм ми їхали, став ще темнішим. Верхівви високих старих кленів та ясенів, що недавно блищали на яско-фіалковому полі неба, потемніли. Знають, сонце зайшло. Не погано-б і ході наддати, подумав я. Але надати її трудно: на такому ступні, абаюра, повна рідкої грязі, або простягся через дорогу й чигає людині колесо поламати, або я

Трапиться иноді ступнів десь роги. За те, мов нарочно, сухі

мов той розбійник Гаркуша, та й стане посеред оксамитової дороги. Що хоч, те й роби. Кілька поколінь чубатих моїх земляків ламають осі об такого розбійника, а він стоїть собі, як і стояв, тільки білі боки його трохи вбрані в смолу, та й годі. Хоч би зарубка, хоч би патяк на бажання знищити цього троцителя осий. Нічого, аж ніякого знаку. Хай стоїть собі, де його Бог поставив, кажуть простодушні земляки мої, й спокійненько трощать свої міцні грабові осі. Та це ще дарма. У лісі не штука зламати одну-другу вісь: сказано — ліс. А спробуйте ви втяти таку штуку вдень, та ще серед широкого шумливою стону. От це так і справді штука, й німцеві, може, не вмудритись. А земляк мій умудрився. Він, бачте, їхав шляхом, віз сіно продавати москалям — уланам. Діло було рано. Вони йшли повагом уперед, а земляк мій, лежучи в сіні, теж повагом співав пісню, мабуть панегірик своїм круторогим товаришам. Співав, співав та, не скінчивши пісні, й заснув. А круторогі товариші йшли, йшли собі помалу, та й зупинились, зачепившись віссю за розмальовану верству, що мов нарочито було поставлено край дороги. Під впливом запашного сіна та доброго спіданку земляк мій таки гарненько заснув. Прокинувсь він вже опівдня завдяки пекучому соняшному промінню. Прокинувсь та й бачить, що його круторогі брати лукавлять, зупинились. Він махнув на них довгим своїм батою. Брати рушили, й передньої осі мов і не було, а здивований земляк мій з мягкой, запашної постелі скотився на тверду, суху землю. Ліниво підвівся, озирнувся навколо себе, побачив розмальовану причину пригоди та новагом і промовив:

— Проклята німота, що наробила: доброму чоловікові і в степу тісно стало!

О, мої любі, непорочні земляки мої! Коли-б ви й матеріальним добром були такі багаті, як моральною сердечною привабою, ви були-б найщасливіший народ в світі! Та шкода! Земля ваша, мов рай, мов сад, на-

саженні рукою Бога чоловіколюбця, а ви тільки даремні робітники у цьому плодоносному, пишному саді. Ви Лазарі вбогі, що годуються крупицями, які падають від пишної транежи ваших непажерливих, ненасатимих братів.

— Дурно, — промовив я, звертаючись до родича, взяли ви коляску, — в бричці ми-б швидче доїхали.

— Думали, що пані поїде з нами, — одказав машталір за пана, що хріп собі помалу.

— А далеко ще до Курпатівки? — спитавсь я в машталіра.

— А Бог його зна, — відповів він. Як би вирубати цей проклятуший ліс та наставити верстов, то можна-б їх злічити та тоді й сказати. А так як його скажеш, щоб не збрехати, — на гріх не спасешся, — а як не вирубати ліса та наставити верстов, так, я вам скажу, й верстви нічого не пособлять: сказано — ліс, додав він, повертаючи до мене вид. Пустеля непроходима! Так і дивись, екіпажа зламаєш та й простоїш добу, або й дві. От тобі й верстви! Вони тільки поміха в лісі та й годі.

— Яка-ж поміха? — спитав я в його.

— А така поміха. Задивившись на його, Ірода розмальованого, а тут тобі пеньок, або баюра. Ніби сама сатана, не при нас кажучи, — й він перехрестився, — підсуне під екіпажа. От вам і верстви! Вам воно, звичайно, нічого. Ви собі любуетесь нею, скільки хочете, читаєте собі цифру та й годі, а нашому братові це не пристало. Дякувати Богові, що я неграмотний, а то-б часто мені доставалося за ці іродові верстви. І хто їх новигадував? Мабуть москалі, щоб у похід йти було веселіше. Більш нема кому вигадати таку штуку.

Висловивши такий дотепний здогад, машталір добув з-за пазухи люльку та кресало й почав кресати вогню.

Густі, темні пустелі потроху починали рідшати, прояснялись і нарешті зовсім розступились. Зосталися тіль-

ко чорні велетні дуби по боках дороги, мов зачаровані пастухи навкруги зачарованої чорної отари.

Дорога була рівна, гладка. Коляска, одначе, плеталася так само помалу, як і в лісі. Обережний філософ-машталір потягав люлечку й не давав волі своєму батогу, а розумні коні й зовсім не давали волі своїм прудким ногам. Ми посувались, як то кажуть, напомацки. Через кілька хвилин, коні вкоротили свою й так коротку ходу, й я почув, що ми спускаємося з гори.

— Чи не треба загальмувати? — спитав я в машталіра.

— Не треба. Гора не крута й дорога добра, — одповів він, не виймаючи з рота люльки. Йі ми спустилися повагом далі. Спустившись з гори, ми влять опинились у лісі. Тільки тут вже дорога була помітно ширша й рівнійша. Праворуч з'явилися коничні чорні вершки тополь. Підхавши до тополь, машталір взяв круто вправо, й ми опинились в широкій тополевій алеї. На горизонтальній лінії з'явилися огні, не в однаковому відстанні один від одного.

— От вам і Курнатівка, — промовив машталір, попрежньому не виймаючи люльки з рота.

— А де-ж це огні видко? на фабриці якій? — спитав я в його, дивлячись на різної величини лямки, що сяяли перед нами.

— Де там на фабриці! Це в панському будинку, — одказав він насмішкувато. Там такий палац, що ви аж здивуетесь. У нашого напа кошари кращі, додав він тим самим тоном і повагом махнув батогом.

Коні фиркнули від цієї несподіванки й пішли ледве помітною риссю. В широкій тополевій алеї ми виїхали на широчезний пар, оточений з трьох боків одноповерховою присадковатою будівлею. В кутку, ліворуч, горіли два ліхтарі над розчиняними невеликими дверма. Неже це парадний ганок? Не встиг я подумати це, як

коляска зупинилась саме коло цих дверей, освітлених двома ліхтарями.

II.

Ледве пробудивсь я свого любязного супутника, й ми вилізли з екіпажу. В дверях нас зустрів пишній швейцар з булавою й найкращою українською мовою запитав, як ми звелимо про себе доложити панові, та докладати їй не треба було, бо сам пан вибіг в коридор й прийняв нас у свої широкі обійми. Після многократних лобзанів господар вивів нас з вузького коридору в велику, але низьку й брудну горницю. Горниця була освітлена одною зеркальною лампою, що мала форму сонця. В горниці тхнуло льохом. Ми віддали верхню одежку заспаному й теж здоровенному лакеєві й пішли за господарем. Увійшли в довгу, вузьку й теж низьку, як і коридор, горницю, виклеєну червоними під штоф шпалерами й освітлену чудовою лампою з папіровим різнобарвним колпаком. Окрім круглодовгастого столу та червоного отоману, меблі ніякої не було в цій незграбній горниці. Ми, знову таки слідом за господарем, пірнули в якісь потайні, інакше назвати не можна, вузькі й низенькі двері, поклеєні такими самими шпалерами, як і стіни світлиці, й увійшли в без краю довгий вузький коридор. Коридор був освітлений двома сонце-образними лампами. Не пройшовши й половини коридору, господар відчинив другі, такіж потайні двері і впустив нас у велику чотириохкутню горницю, заставлену різьбонитими, не домашньою, а мало чи не Гамбсовою, роботи канічками. В горниці на столі теж сяяла лампа з якимсь озброєним бородачем, що підняв на списі різнобарвний папіровий колпак.

— А чом же ваша найлюбіша Агата до нас не завітала? — спитавсь господар в мого родича, стискуючи йому руки.

— Вона щось не зовсім здорова, — одмовив мій супутник, запинаючись.

— Шкода, дуже шкода! — промовив господар, зворушливо й теж запинаючись. А в нас був би префєрансик. Шкода, дуже шкода!

— Прошу сідати, панове, — промовив він жваво, вказуючи на ріжпومانітні канапки й, лукаво посміхаючись, додав: на якому завгодно струменті.

Потім він лягнув у долоні, і на цей султанський поклик з'явився хлопець у червоній гусарській куртці.

— Чай і люльки! — промовив господар, і гусарик зник.

З цих самих дверей, де зник маленький гусарик, виповзла висока, сухорлява, лиса, з величезними вусами, доволі брудна постать в воєнному сіртуці без еполетів.

— Рекомендую, — сказав господар, вказуючи на цю постать, — однополчанин, однокашник, Іван Іванович, поручик Бергоф.

Незнайомий мовчки вклонився й протяг нам свої довгі, коцаві руки. Ми відповіли тим самим. Худорлява довга постать одійшла в куток і росташувалась на одному з струментів. Мовчанку перервав маленький гусарик. Він з'явивсь з довжелезними цибухами та довжелезним, мов ті цибухи, лакеєм, що приніс на величезній срібній таці чай у шклянках та ром в зеленій, не аби якій завбільшки карафі, що скидалась на ріпу. Господар без церемоній долив ромом нарочито неповну шклянку мого родича й передав карафу мені.

— Гелена моя... — промовив господар і зупинився, — Гелена моя, — казав він далі, залазючи на канапу з ногами, сьогодні теж не зовсім здорова.

— Що з нею? — спитався я з співчуттям.

— Так, нічого... Я що до цих речей цілком філософ: хай собі що хотять, те й говорять. Собаки побрежуть та й покинуть.

Я зовсім нічого не зрозумів з того, що сказав госпо-

дар філософ. Родич мій поважно хитав головою й посміхався. З цього я помітив, що й він зрозумів не більш за мене.

По трьох шклянках чаю з ромом почалась балачка про коней, про собак і нарешті про сусідів та сусідок. Серед останніх кілька разів називано фамілію мадам Прехтель, і всякий раз з якими небудь додатками, наприклад, «каракатиця» або «жубичка».

Певно, ця мадам Прехтель порядна жінка, бо инакше вони з пошаною про неї балакали-б. Розмова ставала жвавішою, недоладнішою та бруднішою й скінчилась на тому, що господар звелів подати стіл, карти й прохати панну Дороту. В один мент все з'явилося, а до того з'явилась і панна Дорота. Вона мовчки, кокетливо присіла й підійшла до столу. Не без подиву пізнав я в панні Дороті ту саму стару дуеньку, в якій я так нецеремонно відняв свій чай на поштової станції. Картярі сіли по своїх місцях, і я зостався ні при чому.

В гурті картярів, що зайняті своєю професією, найжалкіша й найпошліша постать, — це глядько. А кухарка моя, хай їй легенько ікнеться, вважає за найприємнішу та найсолодчу річ мовчки дивитись на чужі двойки та тройки. Це для неї краще за всяку картинну галерею все одно, що для безроги свинюшник, як що ще не любиш. Але ба! вона не передбачала блаженства, що випало на мою долю, та з доброго дива завязала щоку й зосталась дома. От гава! а я дурень репаний: щоб не відогравати ролі автомату, влюбленої ролі моєї красуні кухарки, я покинув байдуже сонмище картярів та й вийшов із кабінету, чи вітальні, — чорт його зна, що воно таке, — в ті самі двері, з яких виповзла мовчазна панна Дорота. Пройшовши вузького не довгого коридорчика, опинивсь я у великій круглій горниці, розмальованій синіми й червоними полосами, немов турецьке шатро. Круглий великий стіл посередині та червона турецька канала біля стін були оздоба й мебель світлиці,

та ще висіла лампа з чотирма ріжками, ясно освітлюючи цю химерну залу та довіготелесого лакея, що прибірав з столу чайні причадали. Дурень, не бачучи мене, приклав шийку зеленої ріпоподібної карафки до своїх величезних губ, та шкода, даремно: господар та гості нічого не лишили.

В цьому, ніби-то турецькому шатрі, було четверо дверей. Я відчинив ті, що були насупроти входу, котрим я увійшов був до того шатра. Нове й зовсім нове явище! Довга галерея, освітлена кількома, теж сонцеподібними, лампами, була поділена з одного боку деревляними перегородками на невеликі чулани. Над ними були написані румельськими золотими цифрами номери. Чуланів тих було десять. В кожному стояла горбата канапа та висіла кострубатой роботи картина найогиднішого змісту; я потрапив на домашній гарем пана Курнатовського, — відкритий, ще й лампами освітлений, вертеп розпусти! Гидко! Мерзотно гидко! Чи не це ті усякі розкоші, що їм він оточив теперішню жінку свою й про які мені говорив мій простодушний родич? Ще гидчіш та мерзотніш! Побачимо, що далі буде. З гидкої галереї увійшов я у вісьмикутню велику горницю, розмальовану на китайський лад і освітлену китайськими ліхтарями. У горниці теж було четверо виходів, оздоблених написами червоними літерами. Над дверима, що з них я вийшов, було написано: «Насолода», над дверима насупроти «Рух», праворуч «Втіха», а ліворуч «Нагорода». Від «Втіхи» та «Нагороди» тхнуло стайнею та царнею. Я вибрав «Рух» і опинився в темному, запашному саді.

III.

Не встиг я ступити кілька ступнів вузьенькою стежкою, як почув звуки катринки, що вигравала якогось вальса. Звуки чулися з лівого боку й, здавалось, пе-

далеко від мене. Я ступив ще кілька ступнів уперед і зупинився. Ліворуч тяглася довга й вузька тополева алея, а в кінці її світився червоний ліхтар. Я попрямував до червоного ліхтаря. Минувши алею, я зупинився здивований: передо мною з'явився ясно освітлений павільон, чи піби хлівець. У йому й верещала невтомна катеринка й рухались якісь білі постаті. Катеринка грала вальса, а постаті не крутились, як цього треба було-б сподіватись, а совались узад та вперед, дзвінко притоптуючи ногами. Чудна дізгармонія, подумав я, підходячи тихенько до павильону. Обережно, мов кішка, підкравсь я до одного вікна й побачив... Як би ви гадали, що я побачив? Юрбу прегарних сільських дівчат у білих свитках, що з усієї мочі витанцьовують «метелицю». А мій великодушний одирукий герой ще щиріш виграває на катеринці вальса. Серед юрби прекрасних найвних танцюристок кинулась мені в вічі одна, що була краща й граціозніша за своїх подруг, з барвінковим вінком на голові. Це була сестра мого героя, мадам Гелена Курнатовська. Я приник до вікна так щільно, що мало пібки не видавив своїм лисим патретою. Танцюристки так щиро, від усього серця робили своє діло, що я не боявся за свою нескромність. Вони не то мене, й пожежі не помітили-б в ці блаженні хвилини.

Це одначе для мене зовсім не вибачення. Я усе таки трохи скидався на джигуна Актіона. Не було тільки бистроокої Діани, щоб оздобити мене вінцем, що личить неймовірним чоловікам.

Вчора пишна прекрасна молода багатого пана, а сьогодні селянка, подруга своїх бідних подруг. Сьогодні вона прекрасніша та пишніша за учорашню пишну молоду. І як вона щиро обнімає та цілує своїх подруг... Я умлівав од зворушення, дивлючись на цей престір непорочного й високоблагородного серця.

Пан Курнатовський, значить, збрехав. Його Геле-

почка здорова й щаслива. Вона й не думала запрошувати до себе своїх чванькуватих та надутих сусідок. Вона, як вірна й кохана подруга своїх вірних та коханих подруг, щиро та весело гуляє з ними своє незвичайне весілля.

Невтомний музикант паренті втомився крутити катеринку, випустив з своєї єдиної руки блискучу крутілку й повагом опустився на стільця. Танець скінчився. Першою з танцюристок підійшла до його сестра, вклонилась йому мало не до землі, заплакала, заридала, мов у корчах, обхопила його широкі плечі своїми білими руками й припала до його суворого виду своїм ніжним, прекрасним личком. Суворий оборонець Севастополя не витримав. Мов перли ясні, заблищали буйні сльози на його смаглявих щоках й покотились на росплетені чорні коси щасливої сестри.

Як що це й не цілковите щастя, так же-ж цілковитого щастя й немає серед людей. Я приник ще щільніши до шибки, а вона, зрадинця, одскочила від свого брата, що почав хлипати, й сховалася в юрбі подруг, що теж хлипали. Подруги одна по одній поважно підходили до свого любязного музиканта, вклонялися в пояс й дякували за працю. А тим часом з'явилася й вона, зашарівшись, з величезним підносом руках, заваленим усякими ласощами, й трактувала з припрохуваннями своїх дорогих гостей.

Невтомний музикант, прийнявши належну пошану працюючості та вмилості, спокійно встав із стільця, помацав катеринку з другого боку й почав крутити. Катеринка замість вальсу запищала полонез Огінського, а танцюристки, завязавши хуленько в хусточки недоїдені лагоминки, стали одна проти одної, як і попереду, і враз ударили прежньої метелиці.

Після довгого танцю віддано було знову пошану працюючому музиканту й знову трактовано невтомних танцюристок. Скінчивши частування, господариня постановила

важкій піднос на катеринку, сказала щось пошепки братові її, звернувшись до подруг, вимовила голосно:

— Нумо, сестри, вечерять.

— Нумо, — озвалися подруги в один голос.

Я зміркував, що годі вже мені підглядать по-під віконню, та час податися з миром до коша, дивуючись з того, що було. Та й що цікавого в людях, коли вони жують, а тим паче в дівчатах? Плотоїдні та травоїдні тварини та й годі. Навіть з зоологічного погляду нецікаво.

Мов добрий злодій, невидимкою пірнув я в якийсь куц, прокрався до червоного ліхтаря й вишовз на знайому тополеву алею.

Не встиг я вільно зітхнути, як передо мною з'явилися два дядьки з великими кошами на головах. З несподіваної тої зустрічі я так стерявся, що зупинився серед алеї і не знав, що з собою робити. Дядьки проходили повз мене й один з них, забувши про свою ношу, хотів вклонитись. Кіш втратив рівновагу, й дзвінки талірки з грюкотом покотились на землю. Ч зовсім обаранів. На цей зрадницький грюкоть вибігла з павільону сама господиня, а за нею кілька дівчат. Я ступив три ступні її назустріч, — дурнійшого я нічого не міг зробити, — й зупинився. А ввічливий винуватець усього цього гармидеру, на запитання господині, що трапилось, підбираючи биті талірки та обережно складаючи їх у кіш, промовив ледве чутино: «панич» (так звали вони Курнатовського). Господиня глянула навколо й, побачивши мене, кинулась до мене, обхепила руками мою злочинну голову й почала цілувати, пристрасно примовляючи: «Серце моє! дружино моя!» — і я почувив її теплу сльозу в себе на виду. — Ти приходив подивитись на моє весілля, на мої радощі?

Тут я догадався, в чому річ. Вона думала, що то прийшов її чоловік.

З жалем, правда, я одвів її лице від мого виду, її ми глянули одне на одного.

— Боже мій, що я наробила! — скрикнула вона, затуливши лице руками.

Через хвилину вона відтулила лице її, звертаючись до мене, промовила:

— Простіть мене, я думала, що то мій чоловік. Я гадала, що то він прийшов подивитись на моє сільське весілля.

— Ви мене, чи простите за мою нескромність? — мовив я її тут же розповів їй усю свою пригоду.

— Так ви гість наших добрих сусідів? — промовила вона ковагом і, взявши мене за руки, додала: то будьте-ж і моїм дорогим гостем. Зайдіть хоч на хвилиночку, хоч тільки погляньте на моє весілля та на мого єдиного друга, мого любого брата!

Ледве вона встигла це сказати, як брат її вже стояв перед нами й вайлуватю кланявся. Як давньому знайомому, я подав йому руку, господня взяла мене за другу, її ми пішли до павільону. При самому вході мені спала на думку оригінальна вигадка. Я зупинився, прохав сестру й брата лишити мене за дверима й вислати до мене дядька — випуватця гармідеру. Дядько зараз же ввійшов. Я на превелику силу вмовив його надягти мого фрака, а сам вдягся в його празничкову білу свиту. Так преобразившись та взявшись за руки, увійшли ми в павільон. Брат та сестра по хвилині непорозуміння щиро обняли мене та, взявши під руки мене й мого товариша, підвели до дівчат, що збилися тісною купою на другому кінці залі. Дівчата спершу мовчали, але глянувши на свого Гарасима у фракці її безкрайно широких шароварах, приспули й дзвінко зареготались, як можуть реготатись тільки молоді дівчата.

— Майстер! майстер! Гарасим майстер! — примовляли вони регочучись. А Гарасим, майстер тарілки бити, не на жарт розсердився й почав був зніматися з себе

смаковинного фрака, та цього йому не дали. Вгомонив-
нишсь та оглянувши мене, дівчата в один голос назвали
мене справжнім гречкосієм. З цього я був щиро задо-
волений. Вони, простодушні, її не знали, що сказали
мені найкращий комплімент, як актьорові. Після цього
щирого компліменту я так перейнявся своєю роллю, що,
не кажучи вже про гостей, сама господиня й її брат,
покинувши свою ламану російську мову, заговорили зо-
мною по своєму, то-б то по українському.

На скільки я був веселий, жвавий та щасливий, на
стільки бідолашний Гарасим-майстер був похмурий та
пещасний. Насмішниці не давали йому покою й довели
його, бідолаху, до того, що він скинув геть з себе фрака.
Як би не господиня вдержала його дужі руки, то вже
більш не тішився-б я на весіллях та хрестинах у моєму
довговічному, незносимому фракці. Він роздер би його й
кинув, мов ганчірку, що нездаття навіть на онучі. Між
нами кажучи, Гарасим з того був би дуже задоволений.
А мені довелося-б грати роллю «гречкосія», аж поки ми
не вернулись би до родичів. Скінчилось одначе на то-
му, що господиня таки вмовила ма́стра Гарасима на-
тягти на себе знову фрака, і він так розвеселився та
розійшовся, що коли по вечері вніесли стіл із пави-
льону й катеринка загула знову якогось вальса, май-
стер Гарасим, узявшись в боки, так ударив козачка, що
тільки вікна задзвеніли. Господиня, гості, я і навіть
мовчазний оборонець Севастополя так і покотились зо
сміху.

Та, правду кажучи, її було з чого сміятись. Коли-б
мертвий устав з труни та поглянув на земляка мого, як
одягнутий був тепер Гарасим та ще до того витанцьовував
козачка, то, завірю вас, коли-б він не зареготався, то
вже-б принаймні всміхнувся. Таке кумедне перевертан-
ня й самому Овідієві на думку не спадало.

Господиня й гості вже втомилися реготатися і тіль-
ко всміхались, позираючи одна на одну, а невтомний

майстер Гарасим, здавалось, саме тільки розласувався своїми надзвичайно виразними викрутасами. Жартовливі насмішинці нарешті й посміхатись перестали. Тільки де хто з превеликого подиву скрикував: «Отсе то так!» — «Справжній пан у кургузому жупані!» додавали інші. А Гарасим, нічого не бачучи й не чуючи, усё ходив викрутасом та вихилисом.

— Та цур тобі, Гарасиме! сказали дівчата в один голос.

— Який ти там у чорта пан! ти наш суцїй майстер Гарасим! додала одна з них.

Танцюрист, почувши, що з нього знято прикре назвище пана, зупинився, впекинув з-під рукава фрака широкий рукав своєї білої сорочки, утер нею мокре лице своє та, з господинї почавши, перецілував усіх насмішниць, примовляючи: «от вам і пан! от вам і пан!» Потім скинув з себе фрака та, подаваючи мені, вклонився й мовив: «спасибі за позичку».

— І вам спасибі, пане майстре — Гарасиме! — мовив я, передаючи йому свитку.

Він вдяг свою свитину, вклонився до мене й виїшов з навільйону. Тоді я звернувся до одної з дівчат і спитався:

— Який Гарасим майстер?

— Усякий, одказала вона: що хоче, то те й зробить.

Небагато-ж дізнався я про справжній Гарасимї хист.

Гості, почувши, що кращого кінця їм не вигадати, подкували дзвінкими поцілунками свою щасливу подругу за ласку й виїшли слідом за Гарасимом.

Господиня звеліла другому дядькові, товаришеві Гарасимовому, погасити світло й лягати спати, де йому сподобається; потім, взявши мене й брата за руки, вивела нас у сад. У саду сказала вона братові:

— Йди ти, Осипе, прибери горнище для нашого доро-

того гостя в новому домі та пристав до неї старого Прохора для услуги.

— А ви, мій дорогий гостю, додала вона, по-дружньому стискаючи мені руку, проведіть мене в покої.

Розійшовшись з моїм герцем, ми повагом мовчки пішли надовже алеї.

IV.

Ідучи мовчки відомою вже тополевою алеєю, ми кілька разів зупинялись й слухали, як жваві подружки моєї прекрасної сумної супутниці виспівували весільних пісень, йдучи від навильону. В останні ми зупинилися біля самих дверей, що над ними було написано: «Рух», й довго слухали звуки, що віддалялись по малу. Нарешті вони стихли, а супутниця моя все ще стояла мовчки, ніби прислухаючись до рідних, серцеві милих звуків.

— По хатах розійшлися мої подружки, — ледве чутино промовила вона і заридала, мов та дитина.

Найменьшим рухом я не смів стрівожити її глибокого й тихого смутку. Вона щиро прощалась з своїми подругами, з своєю вбогою дівочою волею. Вона тепер тільки зрозуміла свою тісну неволю, тепер тільки вона почувала над собою волю немилої і зовсім чужої їй людини. Безталанна, що чекає тебе далі? Що зустрівеш ти на тій дорозі, що ти її вибрала?

— Адже правда, я зовсім щаслива? — промовила вона, втираючи сльози й міцно стискаючи мені руку.

Я недовіріливо поглянув на неї, а вона казала далі:

— Ви не вірите? Скажіть же, друже мій добрий, чи мала хоч одна на увесь світ сестра такого брата, як я маю? І як я винна перед ним, додала вона ледве чутино. Мені-б треба йти в черниці та помолитись за його Богу, а я що зробила?

Й вона знову заплакала.

Хвилини щастя минули, почались роки страждань! — каже якийсь поет, і я, дивлячись на мою героїню, мовив: як що зостанешся назавжди такою чистою та непорочною, як тепер, то хвилинка твоїх ясних радощів тягтиметься аж до труни. Вона, ніби підслухала мою думку, з разу зупинила сльози, перехрестилась, лагідно глянула на мене, всміхнулась, і ми мовчки увійшли в китайську горницю.

— Бачите, яке у нас сьогодні празникове освітлення, мов у свято, — сказала вона, здіймаючи з голови своєї барвінковий вінок. Він, чоловік мій, дожидав до себе гостей, а гості, окрім вас, і не приїхали. Значить, я напів угадала. Тай хто тепер поїде до його? Ніхто, oprіч Прехтелів, а він їх цурається.

— Скажіть мені, ради Бога, що за люде ці Прехтели? перебив я її.

— Наші близькі сусіди, добрі люде. Він тямущій лікар, а вона найкраща жінка на весь округ.

Значить, я не помилюся, коли робив свої висновки з слів моєї любшої кузини та її благородного друга.

Мовчки й швидко минули ми галерею з десятьма незагадковими чуланами й опинились у круглій горниці, що була вбрана мов шатро, перед самою панною Доротою.

Панна Дорота стояла біля круглого столу, застеленого білою чистою скатерткою, засукавши рукава й підлизавшись серветою замість фартушка. Вона глибокодумно готувала на вечерю салату з запашним огірочником.

— Моя кохана панно Дорото, вітай мого дорогого гостя, поки я переберусь, промовила по-польськи моя супутниця й сама в мент зникла.

Панна Дорота повагом підняла голову, якось невразно зирнула на мене й ледве помітно кивнула головою. Я зробив те-ж саме. Вона прошепотіла: «прошу сидати». Я сів, почувавши, що моя становинце дуже під-

кове, як що не глупе. В критичному становищі, в такому, наприклад, як зараз, я зовсім мішаюсь, та й панна Дорота, здається, почуває себе не краще. Довго мовчки сидів я та дививсь на стару ідіотку й нарешті подумав:

— Так отсе-то твоя мати, навчителька та гувернантка? Гарна, нема що її сказали! Від кого-ж ти, моя люба героїне, навчилася російської та польської мови? А головне — від кого ти перейняла й так глибоко засвоїла цей ніжний такт й ці любі щирі маніри? Від Бога, від природи! Так, але й людської допомоги тут треба.

Такі й подібні питання та думки крутилися мені в голові аж поки тихо, мов ласкаве кошенятко, не увійшла в горницю моя прекрасна супутниця, вбрана виборно й просто. Тим часом, як я дивувався з її перемін, вона, прижавши пальчика до губів, навшипиньки зайшла ззаду до панни Дороти й зненацька закрила їй спущені очі своїми маленькими, мов у дитини, рученятами. Поки панна Дорота витирала об сервету свої мокрі руки, пустунка прийняла свої руки й прудко, знову мов те кошенятко, одскочила до мене й, падаючи на канапу, дзвінко зареготалась.

— Сваволиш, Гелено! — бурчала невдоволена панна Дорота, поправляючи свій помятий чепчик.

— Не буду, не буду, моя добра, моя люба мамочко! — казала Гелена їй, підійшовши до старої буркотухи, ніжно поцілувала її в лоб. Стара всіхнула і, одповівши пустунці поцілунком, пошепки спитала про щось у неї. Та одповіла так само. Мабудь мова мовилась про мене. Поки це все діялось, я дивувався з метаморфози пустунки. Немов і не було селянки. З голови до ніг — панночка, та ще й панночка яка! найелегантніша. В якій школі, в якому інституті вона навчилася так до-лиця, так чепурно-просто вбратись? Дивна річ — почуття гарного! На ній була темно-сіра шовкова сукня з такими широкими прегарними зборами, що їх ви побачите на самих тільки Рафаєлевих музах. У темній пишній

косі, посеред кількох зелених листків, мов яхонт, сяяв неспий, спий барвінковий цвіт. Вузький ковпирець та такі самі рукавички доновиювали її виборне вбрання. Кому-б на думку спало, дивлячись на цю четверту грацію, спитатись у неї, чи знає вона по-російськи читати. От же мені спало на думку таке, та скажу її поважне, питаю:

— Про що це ви так тяжко замислились, мій найдорожчий гостю? — промовила вона, підходячи до мене.

— Про те... про те, казав я, дивлячись їй в прекрасні розумні очі, її трохи не промовився.

Про що-ж, скажіть? — спитала вона підслесливо.

— Завтра скажу, а сьогодні не можу. Або от що, додав я перішучо, вберіться знову в барвінкового вінка, то скажу.

— Скажете?

Не встиг я вимовити «так», а вона вже шпурхнула у галерею з мерзотними чулапами і, поки я відводився з м'якого отоману, вона шпурхнула знову в круглу горницю з барвінковим вінком на голові.

— Муза Терпсіхора! — скрикнув я здивований.

— Де музика? спитала вона наївно.

— Ви муза гармонії! Ви найвітхиснійша, найвища музика! одказав я з захопленням.

Я раював з її ніяковости, а її чудово гарної юної голівки в барвінковому вінку з неспими спійми квітками. Інший зух тут же впади би навколінки, моп перед богинею, її признався-б у коханні — я зробив инакше. Параювавши досить з моєї музи, я посадив її на отомана та, полюбивши ще трохи, мовив:

— Ви дуже добре говорите по-російському й польському, а чи читаєте-ж ви хоч одною якою мовою?

— Читаю, відповіла вона без усекої ніяковости, і навіть писати починаю. По-польському мене вчить панна Дорога, а по-російському старий Прохір, той самий, що буде нам прислужувати.

— Простіть же мені мос невічливе, але дружнє питання, мадам Гелено, — додав и шапобливо.

— Як хочете, так і звіть, тільки полюбіть мене й мого єдиного брата, мовила вона, всміхаючись крізь сльози. — А за питання ваше и вам щиро вдячна...

Вона хотіла ще щось сказати, аж увійшов у хату довгий лакей та, підійшовши до панни Дороти, що мовчки слухала нашу розмову, спитав:

— Чи не час на стіл накривати?

Панна Дорота одповіла тихим рухом голови й, звертаючись до нас, промовила по-російськи:

— Чи не зволите пожитувати до кабінету?

— Чи не зволите ви самі пожитувати до кабінету? відмовила їй Гелена. Я буду порядкувати, и тепер господини.

— І добре, — сказав и щиро й пішов за неперечливою панною Доротою до кабінету.

Мовчки, мов незграбні привиди и хмарах тютюнового диму, сиділи пригелі й різалися в штоса, чи, як то каже мій немогоглядлиний родич, недоїмку збірали.

Талія була саме в розгарі. Заправляли нею мистецькі вістляві руки Івана Івановича Бергофа, і на нас ніхто в кабінеті не звернув ніякої уваги. Користуючись з того и одійшов у темний куток і сяк-так уместився на горбатій канапці. Панна Дорота теж скористувалась з неувважності й, поморщившись, відійшла геть від завлятих кватирів, що немилосердно смалили тютюн, теж сяк-так вместила на горбатій канапці й замислилась. Годі, чи так? Вона, адається, просто безглуздо дивилась у густий тютюновий дим і зовсім нічого не думала. Дивлячись на її жалку постать, я вперше спитався в себе, хто вона й що вона в пана Куріатовського. Далека родичка, шліхтанка без притулку? Чи його нянька й теж шліхтанка без притулку? Може й те, й друге, тільки не порядна жінка. Порядна жінка не до речі в господі у людини, навіть у найбільшого родича, що

заводить собі гарем з власних крепачок та що, побравшись з одною із своїх одалісок, не має й на думці стати їй за друга, за заступника. Він, як і попереду, її пан, він суцїй султан, гусар: на другий день весілля понтирує собі по-молодецьки й знати нічого не хоче. Він зробив своє, та й на бік. Вона, простодушна, з захватом зустрічає його в саду, думає, що він, добрий, іде поділити з нею її непорочні радощі, хоч у вікно подивитись на її щастя, на її любе свито! А він... тварина! Найогидливіша тварина! А що-ж панна Дорота? Теж брудна тварина! Порядна жінка краще піде понід віконню за гнилим недоїдком хліба, ніж готуватиме салату на пишну вечерю ласощохлиста й розпустника.

Чи не надто вже я розійшовся, що до панни Дороти? Вона, коли не любить, то принаймні не гордує бувшою невільницею, а це вже багато. Зіпсована жінка цього не зробить. Кузина моя? Але це вже ниша річ. Що-ж, нарешті, таке ця мовчазна панна Дорота? Герогліф поки що, таємний герогліф, що над ним сам Шамноліон замислився-б. Але час відкриває істину. Час та пильне досліджування відкриває ганебні вчинки дужих миру сього, що їх давно вже забули великодушні нащадки. Сподіваюсь, що час і мені з'ясує цю, поки що загадкову, жальку панну Дороту.

А поки не увійде лакей та не оповістить про уготовану трапезу, намалюю вам, прихильні слухачі мої, картину найзавзятішого штосу, а особливо штосмейстра, або банкомета. Ні, не можу!... Я не маляр пошлїх, огидливих сцен та блїдих, деревляних облїч. Та й що нового, оригінального в цій неморальній, ганебній картині? Вона та сама і в Сан-Франціско і в кабінеті Курнатовського й на першому-кращому ярмарку. Декорація тільки не та сама. В Сан-Франціско, наприклад, властитель картярського вертепу наймає жінку, це б-то подобіє жінки, щоб вона, мов та пекельна цариця Прозерпіна, на троні сиділа біля картирів-шахраїв.

Та лихо не без добра. Добре, що моя люба кузина нічого не читає, а то прочитала-б вона записки Ротчева про Каліфорнію й примусила-б свого бовдура обдерти мужиків та й їхати просто до Сан-Франціско, аби тільки самій попишатись в цікавій ролі Прозерпіни; шепнути їй хіба когь небудь про цю повчаючу ролю? Та вона-ж мене аж поцілує за цю повину, забуде всі образи, що я їй заподіяв, забуде навіть, що я перший приніс їй звістку про знищення її діда — еполетів, забуде все. Та все-таки не повірити, що є таке печуване щастя на світі.

Втім, не про неї мова, — вона несподівано під перо підскочила. А мова про те, що де в нас, в Росії, та велика академія, що виховує таких бездушних автоматів, штос та банкмейстрів, як, наприклад, Іван Іванович Бергоф? Ніде більше, гадаю, як у кавалерії. Хоч і піхотинець инший, як трапиться, не дасть собі в кашу наплювати, та все-таки далеко куцо́му до зайци. Не дурно-ж моя люба кузина з такою побожністю ставиться до кавалеристів, особливо-ж до гусарів.

Нарешті довгий лакей з'явився й сміливим басом оповістив про уготовану трапезу. Картярі не ворухнулись, воши ніби нічого й не чули, а ми з панною Доротою мовчки увійшли в круглу залу, що була й за їдальню.

V.

Посеред залі стояв круглий, пишно вбранний стіл, а серед столу підносились вгору встромлена в срібну вазу античної форми соснова гілка, вбрана конфетами й пучками вівсяного колосся та увита гірляндюю з барвінкового цвіту. Це була не німецька ялинка, а гільце, неодмінна прикраса весільного столу у українців.

Мовчазна панна Дорота глянула на любу вигадку своєї Гелени, всміхнулась і підійшла до канали. Я теж мовчки зупинивсь перед панною оздобю, що мала таку

випадку красу. Сам Бог тебе навчас, моя прекрасна Олена. Самой прекрасної Олени не було в залі, коли я так міркував, любуючися її милим утвором. Бажаючи, хоч аби з ким поділити своє тихе раювання, я звернувся до панни Дороти, що мовчки веміхалась, й сказав їй польськи: якийсь одного віку з нею самою комплімент про шиховання її любої Гелени. Вона замість усмішки скривилась, і її любязність на тому й скінчилася.

Один по одному увійшли в залу картярі. Нічого не помічаючи, мовчки, похапцем сіли вони за стіл, не поруч і не один проти одного, а так, як прийшлося.

— Подавай! — сказав господар довгому лакеєві.

Лакей вийшов у одні двері, а з других дверей по-наго, мов та світозарня Аврора, вийшла господиня у білій шовковій сукні такого-ж самого крою, як і перша. Я завмер з раювання і ледве здолів підвестись з отоману, щоб побожно вігати ясне світло. Картярі навіть не помітили її торжественної появи. Вона попуро пахилася над своїми срібними талітками. Вона, мов злякана біла горлиčka, на хвилину зупинилась, боязко глянула на гостей, тихенько, ледве чути, підійшла до чоловіка, поцілувала його в почерепоного лоба й мовчки сіла біля його, подавши мені знак, щоб я сів поруч з нею. Я послухався. Панина Дорота сіла з другого боку біля свого улюбленця. Тиша панувала в нашій ріжноманітній компанії. Нарешті, господар перервав мовчанку і промовив, звертаючись до жінки:

Я думав, ти сьогодні не зовсім здорова.

— Здоровієнька, — відмовила вона, ніяково посміхаючись, — й зовсім щаслива, — додала вона, дивлячись йому в очі.

— А я не зовсім щасливий, — буркнув він.

— Що трапилось? — спитала вона.

— Нічого, друже мій, продудив трохи. — одказав він ніяково.

Вона не зрозуміла, в чому річ і, хвилину помовчавши, сказала:

— А в мене сьогодні були гості, мої подруги, та як же ми танцювали! Як було весело! Особливо, як прийшов до нас наш дорогий гість, — і усміхаючись, вона глянула на мене.

— Хто-ж то такий наш дорогий гість? — спитав її у неї, запихаючи свого широкого рота запашиим патефруа.

— Мій сусіда, — промовила вона, показуючи на мене.

— Я думаю, вам було дуже приємно в такій гарній компанії? — сказав господар іронічно.

— Більш, як приємно, — весело! — відповів я.

— Правда, ви художник, це вам мусить подобатись, — промовив він, обгризаючи кістку.

Я не зауважив потрібним потвержувати його справедливу увагу, її тиша знову запанувала.

Прекрасна господиня стерялась її не знаходила слів для своїх похмурих гостей. Мов голодні собаки, вони мовчки гризли кістки її запивали якимсь вином. Гості хапались і давились кістками: їм було ніколи. Здивована її ображена господиня, мов та овечка кротка, боязко позирала на своїх вовків-гостей її не знала, звідки взялася та понура похалливість. Після печені картирі випили по скляниці шампанського, налили по другій, зирнулись, встали з-за столу, мовчки вклонились господній її вийшли до кабінету вкупі з господарем її з шклянками в руках.

— А солодке? А яблука? — промовила змішавшись господиня.

— Пришли нам до кабінету, — казав розмістр, вергаючись і, вишкіряючи свої білі великі зуби, додав, протягуючи жінці руку:

— Подай мені на щастя свою руку.

Вона мовчки подала йому свою руку її скрикнула

від щирого стискання, а він, мов нічого й не було, пернувся і вийшов з залі.

Мов біломармурова надгробна статуя, схлипла вона свою прекрасну голову на високі груди й перухомо мовчки сиділа ображена, моя прекрасна Олена. Я дивився на неї, прекрасну, зневажену, й з завміраючим серцем чогось чекав. Вона тяжко зітхнула, сумно всміхнулась, глянула мені в вічі й ледве чути прошепотіла: »весілля! І, мов ті перли, буйні, ясні, сльози полились з під її довгих, спущених вій.

Нанна Дорота дивилась на неї й мовчала. Я теж не міг вимовити й слова, а вона плакала, тихо та гірко плакала. Я навіть диханням не смів порушити тишу, що під час її на вівтар семейного щастя приносила велика таємнича жертва. Вона, проста, вбога селянка, вона палка, непорочна, закохана й так грубо ображена, вона глибоко й уперше в своєму житті почувала цю з'дливу гіркість образи й заплакала, не як звичайна жінка, а як жінка висока, що глибоко розуміє власне й взагалі жіноче достоїнство. Горенько тобі, леліє Бдему, що ледве розпустилась! Тебе зірвала буря життя й кинула під ноги людні грубій, розпустинкові холодному. Тесер тільки ти-зазнала справжнє горе й, мов над дорогим покійником, ти заплакала над своїм минулим щастям.

— От вам і весілля! — промовила вона, всміхаючись та втираючи сльози. Я думала, що не плакатиму сьогодні, та й заплакала... А ви, моя, любя панно Дорото, — казала вона дріжачим голосом, — чом же ви не плачете? Ви-ж моя мати, ви мене заміж виражали, — й вона знову заридала.

Нанна Дорота подивилась на неї пильно й почала чистити яблуко. Я розумів справжню причину її сліз і як міг ростовкмачив їй, що то значить картяр. Вона зрозуміла мене й справді заснокоїлась, а хутко так розвеселилася, що налила собі, мені й панні Дороті в бокали шампанського.

— За здоровля вашого брата! — мовив я, підіймаючи бокал.

Вона стиха, щиро, ніжно подивилась мені в вічі, мовчки подала мені руку; ми цокнули чарками й разом випили вино.

— Гелено, сваволиш! — промовила панна Дорота. А Гелена замість відповіді стиха заспівала:

Упилася я,
Не за ваші я,
В мене курка неслася,
Я за яйця випилася.

І, скінчивши спів, нахилилась до старої буркотухи й міцно поцілувала її в масуляного лоба.

— Сваволиш, Гелено! промовила знову панна Дорота, й ми встали з-за столу.

— Що-ж нам тепер робити? промовила господиня, вмощуючись на отомані.

— Спати, — промовив я щиро.

— Я спати не хочу, я-б тепер танцювала, до самого ранку танцювала-б, казала вона сміючись й лукаво поглядаючи на панну Дороту.

— Ну, то й гаразд! промовив я: Ходімо знову до павільйону, я крутитиму катеринку, а ви танцюйте з панною Доротою.

— Ні, не так! ми панну Дороту примусимо грати, а з вами вдвох танцюватимемо.

— Мамулю моя! додала вона, ніжно цілуючи свою дуенью. Ходімо до павільйону.

— Сваволиш, Гелено! буркнула стара й відмовляючи похитала головою.

— А я вам не читатиму «Остала й Уляму», як ви ляжете спати. — Я їй що ночі читаю, — казала вона, звертаючись до мене, — а вона одну годину не хоче покрити для мене катеринку. Далєбі, не читатиму! А завтра й квіток не подлю до схід-сонця. Хай вянуть! Вам

же гірше буде: донедеться другі садити, а я й ті не погляну. — Ходімо-ж, моя мамусенько, хоч на одну годиночку, промовила нарешті Гелена й ніжно притулилась до панни Дороти.

— Сваволиш, Гелено! промовила знову своїм деревляним голосом панна Дорота.

— Гелена замислилась на хвилину й потім промовила, звертаючись до своєї дуеньї:

— Ходімо краще спати. Я вас роздягну, моя мамочко, вкрию вас і читатиму вам, до самісенського ранку вам читатиму.

— Бажаю вам короткої ночі, мовив я, наклонючись.

— Пождіть, я вас проведу до швейцара, а то ви заблудитесь у нашому Вавилоні, та припоручу старому Прохорові, казала вона встаючи й причепурюючись.

Я не одморлявся од цієї милої послуги й слідом за господинею ввійшов у одні з чотирьох дверей. Проїшовши вузького коридора та відому вже читачеві червону горницю, ми вийшли знову в коридор й опинились біля виходу у двір. Вона постукала в двері, й замість величезного швейцара з'явився маленький худенький дідусь з ліхтарем у руці.

— От вам і Прохор, промовила вона до мене й, звертаючись до старого, додала: а ти, Прохоре, будь ласкав, як очей своїх стережи цього пана.

— На добраніч, — промовила вона, подаючи мені руку.

Ледве встиг я вимовити «на добраніч» як вона вже зникла в глибині коридору й тільки чути було шелест її шовкової сукні.

Я стояв перухомо й слухав цей гармонійний шелест. Прохір, здавалось, теж був під впливом цієї безгласної гармонії. Так минуло кілька хвилин. Прохір перший прокинувся й випустив мене на двір.

Я пішов по двору слідом за Прохором, чи, вірніш, за ліхтарем, і ми скоро опинились на сходах. Зійшовши

на другий поверх, ми увійшли в чисту, невелику горницю, а потім у більшу. В цій горниці горіла воскова свічка. Я подякував і одирапив Прохора, роздягся, погасив свічку й пірнув в чисту свіжу постелю.

VI.

Заснув я скоро, — не так, як звичайно. Снав міцно, але не довго. Ледве почало пробинатись крізь білі прозорі завіси світло, як я вже прокинувся. Повернувшись до стіни, пробував заснути знову, та дарма. Події минулої ночі разом закрутились в моїй уяві і не давали мені спокою. Не пригадую, котрою ногою я встав з постелі й підійшов до вікна, щоб глянути на фасад цього незграбного лабіринту, де я зустрів таку прекрасну чарівницю.

Відслонив трохи завісу й перше, що я побачив, був старий Прохор. Він ішов через двір з посудом до вмивання в руках і рушником через плече. Це було як найбільш до речі. Значить, Прохор не останній, що до лакейського хисту, а з виду він зовсім не скидається на члена цього численного, ледачого й роспустного стану. Він більш скидався на чередника, дворника або огородинка, а зовсім не на лакея. І що їй спало на думку приставити до мене такого не фахового слугу? Чи не сказав їй хто, що я теріти не можу фахових майстрів лакейської справи? Снівчуття та й годі! А тим часом в передню горницю увійшов мій джура... Через хвилину пождавши він ледве чути кашлянув та, одчинивши тихенько двері, показав мені свого кроткого, сухорлявого вида.

— Добридень вам! — промовив він хрипким діскантом й додав, розчинивши двері: — чом же ви не спите?

— Не спиться, Прохоре! одказав я йому.

— Не спиться? — промовив він ледве чутко. Диво, і

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

в карти не граєте, і не спите. То будемо вмиватись, коли так, казав він, стаюваччи причадали до вмивання на столець.

— А хіба пани ще й досі грають у карти? спитав я в його.

— Грають, одказав він ляконічно.

— Молодці! подумав я теж ляконічно та, любуючись кротким видом Прохорового, з сумною усмішкою на його, запитав його, чи не був він коли садовником, або чи не пас чужу череду.

І садовником і чередником був, — одповів він пильно на мене дивлячись.

— А ще чим був? питав я в його.

— І папарем, і бродягою, і кобзаря сліпого водив колись, ще малим. От і в лакеях Бог велів побувать.

Останні слова вимовив він ледве чутко.

Вмившись, я на швидку, без Прохорової допомоги, вдягся, взяв шапку, палицю й вийшов у сніп.

— Ви мабуть такий самий пан, як я ваш лакей, — промовив Прохор, озираючи мене. — Я ще й чобіг не почистив, а ви вже і вдяглись.

— Завтра почистиш, Прохоре, — мовив я та й пішов за двері.

— Не заблудіть у наших вертепах, — промовив догадливий Прохор, причиняючи двері.

Вийшов я насеред широкого двору, що заріс зеленим муріжком, й подивився навколо себе. Й уві сні не бачив я будинку незграбнійше та оригінальнійше того, що тепер бачив на-віч: ні складу, ні ладу, аж ніякої симетрії. Двох вікон на увесь будинок немає, щоб були однакові завбільшки. У всьому будинку якась навмисна недоладня ріжнорозмірність. Вікна, двері, покрівля, труба — усе посварилося одне з одним, немов пані баби на торгу. З по-за якоїсь шопи, з круглим вікном та шостикутними дверима, визирало трое старих берестів, немов трое дядьків підійшло помилувати з свого п'яного невго-

монного подружжя. Усе, що я бачив навколо себе, справді скидалось на торг саме в розпалі. Якою думкою, якою метою керуючись, накопичено це виродливе безглуздя?

Треба увійти в як найближчі стосунки з Прохором: він повинен знати, хоч з переказів, цього божевільного будівничого. А цікаво знати такого химерника. Мені здається, тут єть якісь звязки між панною Доротою й цим будником. Та чи нема ще в народі якої байки чи пісні про цей Вавилон? Як що є, то вже Прохор її певно знає. Та вже що-б то не було, а я доберусь розуму в цій безглуздій справі.

А поки що я вийшов з двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею вїздили до цього лабіринту. Я пройшов алею і вийшов на горбок. Подивився: навколо непрохідний ліс, з лісу де-не-де рядами в різних напрямках витикались верхіввя тополь й крутився в напрямку до дому ясно-блакитний димок. Чи це те колшине, розбишацьке кішло? запитав я сам себе й повернув вспять, дивуючись з того, що бачив.

Мені хотілось пробратись як-небудь у сад. Але як, я того не знав й розсудливо поклав надію на випадок. І надія не одурила мене. Від алеї, що нею я виходив, а тепер вертався до дому, побачив я праворуч вузеньку стежечку, як то кажуть »вовчу стежку«. Я скористувався з тієї вовчої стежки й пішов у ліс. Ступивши з сотню кроків, побачив я у лісі овочевий сад, зовсім не обгороджений. Я пройшов той сад і, немов зачарований лицар, зупинився перед трьма стежками, що розходилися у три боки. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до дому. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини. Поміж ліщиною бовваніли теж старі, товсті, гиллясті липи та суховерхі граби й клени. Усе це було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишеться, само просилось під пензель маляря. Але мені було не до малювання,

мене цікавило питання, куди виведе мене вовча стежка. Щоб дізнатися про це, я прискорив ходу, й тільки прискорив, аж бачу — товстий білий корінь простягсь через стежку. Я зупинивсь, підняв голову. Дивлюся, величезний старий сухий клен розпростер свої голі віти, неначе сивий патріярх зняв свої старі руки над головами чад своїх і просить благословення Всюдисущого.

Хочь як мені було цікаво, куди мене виведе тасмична стежка, але перед старезним прабатьком ліщини я зупинивсь і мало-мало не зняв був шапку. Отак іноді трапляється зустріти на вулиці благообразного дідуса, й рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, здається мені, вроджено людині, а не засвоєне через виховання. Та вже чи так, чи не так, тільки я, мов перед живою істотою, побожно зупинився перед всохлим величнім кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, упало на його старезні, голі стопи, це-б то коріння, й так ефективно, так ясно та гарно освітлювало їх, що я посунувся назад, скільки міг, сів в сутінь ліщини і, як щирий маляр, любувався ясною, прегарною плямою на темно сірозеленому полі.

Чи довго я раював цією картиною, не памятаю. Памятаю тільки, як буйна крапля роси впала з листя ліщини мені на вид і збудила мене.

Прокінувшись, я зміркував, що тут мені робити нема чого, бо вже та ясна пляма щезла. Зостався тільки сухий клен та його звичайнісіньке коріння. Ліниво підвівся, струсив з себе сухе листя та, мов нічого й не було, пішов далі повчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь шопи без вікон та без дверей. Шопу ту було приткнуто до будинку з різнокаліберними вікнами. Там була, мабуть яка небудь, »Втіха« або »Насолода«, то-б то стайня, або псарня. Стежка проходила повз ту шопу й повертала вправо. Я пішов далі. Замість кущів ліщини тут були куці бузини, агрузу та порічок. Значить, я добився вже до справжнього панського саду. Гаразд.

думаю собі, та йду далі. Скоро увійшов я в тополеву алею. Дивлюся, в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільон? І справді він. Я прискорив ходу й через хвилину опинивсь біля знайомого павільону. Двері були розчинені. Увіхожу й бачу — мовчазна панна Дорота сидить перед величезним ясним срібним кофейником.

— Доброго ранку, — мовив я, вклоняючись.

— Доброго півдня, — одказала вона, кивнувши головою, й шанобливо посміхнулась.

Ледве встиг я без церемоній сісти насупроти панни Дороти, як вбігла, чи краще сказати, впурхнула в павільон, мов та рання пташка, моя прекрасна Олена й повисла мені на шиї.

— Сваволий, Гелено! — буркнула дуенья й заходилась наливати каву.

— Де ви пропадали? — хутко питала в мене пустунка Гелена й, не давши мені вимовити слова, казала далі:

— А брат хотів був вже їхати за вами в Будища. А бідолашний Прохор аж плаче з горя. Я теж мало-мало не заплакала, — додала вона, всміхаючись.

— Ба! — промовила вона, ніби щось згадуючи. Мені треба сказати вам по секрету приємну новину.

Та нахилилась до мене й прошепотіла:

— Ви сподобались панні Дороті!

— Дуже радий, — промовив я сміючись, а сам собі подумав: оттака ловись!

— Не смійтесь, — відмовила вона серйозно; це дуже рідка річ. Йй навіть брат мій не до вподоби. Я не знаю, щоб йй хто подобався, опріч мене та Прохора. А ви третій, от як! — додала вона, зирнувши на мовчазну панну Дороту.

— А як що так, — мовив я жартом, — то нема чого й час гаяти, подаємо рушники та й під вінець.

— Вона не піде заміж, — поважно промовила преш.

красна Олена. Вона давно вже черниця, сестра кармелітка, й задля мене тільки зостається тут та не їде до свого кляштору.

— Гелено! кава холоде! — промовила голосно панна Дорота.

— Зараз, моя мамочко, — одповіла ніжно моя прекрасна розмовниця й узяла філіжанку.

Помовчавши з хвилину, вона знову звернулась до мене й промовила:

— Я чула, ви вмієте малювати патрети. То змалюйте мені мою мамочку, мою любу панну Дороту.

— Сваволиш, Гелено! — буркнула панна Дорота й ледве помітно всміхнулась.

— Не сваволю, моя любо мамуню, не сваволю. Як ви поїдете до свого кляштору, я дивитимусь на вашого патрета та книги йому читатиму, як вам тепер читаю. — Змалюєте? — додала вона, бистро звертаючись до мене.

Я подав слово виконати їй бажання.

— І брата змалюєте? — запитала вона наївно.

— І вас, і брата, й усіх змалюю.

— Яка-ж я рада! яка я рада! — промовила вона, плещучи в долоні.

— А чи є в вас фарби? — запитала вона, помовчавши з хвилину.

— Є в Будищах, — відмовив я.

— То все одно, що й тут, — промовила вона й вибігла з павільйону.

Через півгодини вона вернула назад і мовила:

— Брат сам їде у Будища й привезе вам усе, навіть вашого Трохима. Брат мій дуже його любить, а я його ще й не бачила, — додала вона. Мабуть, хороша людина, коли вже брат полюбив.

— Рідний онук вашому Прохорові, — промовив я.

— Ну, то певно хороший. І грамотний?

— Грамотний, — одказав я.

— Яка-б я рада та щаслива була, коли-б і мій брат навчився грамоти, — промовила вона, ніби сама собі її замислилась, схиливши свою прекрасну голівку на плече сумної та нерухомої панни Дороти.

— Я сама навчу його читати, — промовила вона, ніби прокипнувшись. — А хто-ж писати навчить? Прохор теж писати не знає. Він читає самий тільки псалтир. Порайте, що мені робити? — додала вона, звертаючись до мене.

— Не то пораю, а навіть допоможу вам у цьому доброму ділі, — промовив я їй запропонував свого Трохима за навчителя для мого однорукого героя.

Тепер вже не дурно буркнула панна Дорота: «сваволиш, Гелено!», бо її пустунка Гелена навіть не дослухала, що я кажу, та кинулась мені на шию й почала цілувати мене, мов би справді та ніжна сестра свого коханого брата.

— Чим же ми з братом заплатимо вам за вашу ласку? — промовила вона, заспокоївшись.

— Ласкою, — відповів я спокійно. Ось слухайте сюди, казав я далі. От що я скажу. Я вам лишу мого Трохима на увесь рік, як що Прохор згодиться покинути вас.

Панна Дорота глянула на мене й спершу ніби злякалась, але потім знову схилила голову, як звичайно.

— О, певно згодиться! Я вмовлю його.

Панна Дорота скривилася і глянула на свою Гелену. А та, зрозумівши її погляд, мало не плачучи, впала перед нею навколішки й промовила, цілуючи її руки:

— Мамуня моя! серце моє! Я сама візьму заступ і буду копати твої грядки ще краще за Прохора. Тільки пусти його, моя мамочко, моє серденько!

Панна Дорота, помовчавши хвилину, нахилилась до неї, поцілувала її в голову й ледве чути промовила:

— Згода.

В ту саме хвилину в павільон урїйшов Прохор та, побачивши мене, перехрестився й промовив:

— Слава Тобі, Господи, Царю небесний! знайшли таки! А я гадав, що ви вже від нас на Басарабію помандрували, — додав він, посміхаючись та втираючи піт на виду.

Я підійшов до Прохо: росповів йому справу, про що ми балакали, зовсім не сподіваючись, щоб він не згодився. Але трапилось инакше. Він переслухав мене уважно, замислився, подумав кілька хвилин, подивився на панну Дороту й лакоично промовив:

— Не піду.

— Чом? — спитав я в його так саме лакоично.

— А на чїї руку я їх покину? — промовив він, показуючи на панну Дороту.

— На їх руки, — промовив я, показуючи на господиню.

— Молоде! -- вимовив він та й пішов з павільону.

Рішуча відмова цього папів убитого бідлахи мені надзвичайно сподобалась. Це зачепило мою хохляцьку натуру. Отсе справжня людина, а не безгласний раб, що тільки й вміє сказати: як звелите! Я тут же подав слово нахилити його до себе. З цим заміром я звернувся до своїх розмовних і росповів, що Прохор одмовився, і прохав вмовити його, щоб він поїхав зо мною у Київ, хоча-б тільки на прощу до печерських чудотворців.

— Від вас тепер залежить, — додав я, — перевести мою думку до виконання.

Панна Дорота обіцяла свою допомогу. Я поцідував її в кістляву руку й запропонував прекрасній Олені піти зо мною в прогульку. Але прекрасна Олена одмовила мені, своєму Парісові. Я вклонився їй вийшов у сад.

VII.

— А куди вас тепер Бог понесе? — спитав у мене Прохор, що стояв за дверима.

— Куди очі дивляться, — одказав я.

— Куди очі дивляться, — промовив він пошепки. А де вас тоді шукать, як заблудетесь у нашому Вавилоні?

Я не знав, що й одповісти йому на його розумне запитання. А він посміхався, дивлячись на мене, й крутив у руках свою шапку чабанку.

Я ніколи не любив ходити в прогульку хоч би з ким, навіть з найкращою й не сантіментальною жіркою. Прогулька самотою має для мене якийсь особливий приваб. Тому я в душі був радий навіть з того, що прекрасна Гелена одмовилась од прогульки. Але, розуміючи, що Прохор був цілком правий, я вже хотів був прохати його йти зо мною по цьому загадковому лабіринту, чи, як він казав, по Вавилону. Та це було-б і зовсім до речі: поки-б ми гуляли, я міг би почати балачку про панну Дороту й дізнатися про всі тайности, а її тайности мене дуже цікавили.

— Чи не пішов би ти, Прохоре, — спитав я з його, погулять зо мною по вашому Вавилону.

— Ходімо, — промовив він, всміхаючись і надіваючи чабанку на свою лисину.

Саме в цю хвилину з дверей визирнула чарівна Гелена й кликнула Прохора до панни Дороти. Я зрозумів, чого це його так нагло покликано. Відклавши свої допити про панну Дороту до иншого разу, я пішов собі навмання, куди очі дивляться.

Поміж заглохлими колючими куцями порічок та агрузу вибравсь я до старенького хисткого мосточка, що був перекинтий через рудовато-зелену калюжу без усякої потреби, бо калюжу ту краще й швидче було обійти. Я розсудливо обійшов болото та приступками, поміж та-

кими самими колючими кущами, зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівусохлі тополі та одна широка, гілляста липина, мов та огрядна купчиха посеред нужденних ассесорш. Я ліг на горі одихати, зличайно біля купчихи. Передо мною був красвид на диво не мальовничий у цьому мальовничому кутку мого рідного краю. Просто перед очима широкий суцільний листовий ліс, а з-за його де-не-де витикались конічні вершки тополь та виглядали широко та в безладді пороскидані череничні дахи панського будинку. На їх стирчали незграбні труби, звідки вився сніястий дим. Праворуч від лісу блищав широкий став. За ставом по взгіррю розгорнулось сіреньке село, а посеред села витикалась теж сіренька деревляна церква, збудована невідомо на якій штиб. За селом, на узгіррі, два вітряки вимахували крилами, неначе спорилися один з одним, а між ними крутилась по зеленому полю темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, де видно було дві невеликі могилки.

Недалекній обрії має для мене щось приваблиючи. Мене завжди кортить зійти на його й подивитись, що там таке далі. Це невгомне почуття мене вабило ще за дитинства. Отак раз, як було мені ще літ шість, чи сім, дививсь я на такій обрії, і мені здалось, що за ним небо схилилось до землі й неодмінно сперлось на залізні стовпи, бо як же б воно инакше держалось? Я не міг одмовити собі втіхи поглянуть на цю цікаву колоннаду. Пішов та, на превеликий жаль, побачив на такому-ж самому обрії, що повагом з'явився перед очима, таке-ж самісенке село, як і наше. Отак і тепер, лежу під липою, а самого аж кортить подивитись, яка то картина відкриється далі за цими невгомними вітряками. Але філософ Бекон навчас задовольняти спершу те, що необхідне, а тоді вже те, що цікаве. І я виконав його мудру пораду, тим більш, що шунок мій вже почав клопотатись про необхідне.

Цікаве я лишив до иншого разу й тією-ж дорогою вернувсь до навільону. Там вже нікого не було. Неміняючи маршруту, я через годину прибув на штаб-квартиру. У дворі, мабуть перед вікнами кабінету, стояла коляска мого родича, а через двір його-ж таки машталір вів коней до екіпажу.

— Поїдемо до дому? — спитав я в машталіра.

— Поїдемо назад пятами, — одказав він незадоволено, закручуючи повіддя коло дшля.

Що-ж бо то значила його хитромудра відповідь? Невже мій сірий, безстрашний родич не зовсім сірий та безкровний? Невже таки не витримав спокуси й сміливо «загнув уголок» на свою капітальну рухомість? Але перш, ніж робити висновок, треба мати переконання, навчас вже не Бекон, а якийсь инший філософірист.

Увійшовши до себе в горнищю, я напів роздягся, ліг собі гарненько й замислився про все, що бачив учора й сьогодні. Дума ця збудила в мені неприємне образливе почуття. Одна вона, моя прекрасна, непорочна Олена, одна, мов та ясна зіронька, сяє серед цього густого, заразливого мороку, та, як контраст до неї, неначе Магелланова хмара, ця темна, нерозгадана стара ідіотка, панна Дорота! Цікаво знати, на чому вона стала з Прохором: чи їде він зо мною до Київa, чи таки поставив на своїм? Ця думка, чи щось инше, примусило мене встати й підійти до вікна. Прохір повагом ішов через двір до моєї кватири, а родичів машталір так саме повагом ішов йому назустріч. Вони зустрілись, взялись за шапки, на хвилину зупинились та й розійшлись.

— Що, програв? — спитав я в Прохора, коли він увійшов.

— І коні, і коляску й Корнія нашому Іванові Івановичеві. А до вечері, — додав він, — може Бог pomoже, й себе програв. Наш Іван Іванович молодець!

— Та й родич мій, видать, не дасть маху, — подумав

я й питає у Прохора, на чому він став з панною Дорогою.

— Повезу вас у Київ, — промовив він нехотя.

— Й давно-б так, промовив я, щиро радіючи, що таки на моє виїшло. Полюбувавши з його кроткого лиця, я самодовольний, вернувся в горницю, маючи добрий замір прийняти горизонтальне становище й достойно відсвяткувати здобуту вікторію. Слідом за мною увійшов у горницю Прохор і присутністю своєю розбив мій гордий замір. Він зупинивсь біля дверей і мовчав, а я ходив по горниці й теж мовчав. Він, здається, дожидав, щоб я забалакав, а я дожидав, що він мені скаже. Наше мовчазливе «тет-а-тет» могло-б бути й дуже довше, коли-б не почувся гуркіт коліс під самісепькими вікнами моєї квартири. Цей несподіваний гуркіт примусив Прохора роззявити рота, щоб вимовити: ах! але цей глибокодумний замір йому не вдався. Мені ще вчувався той гуркіт, коли в горницю увійшов мій одирукий герой, поздоровкався й одранортував, що доручення моє виконано як найкраще.

— А де-ж Трохим? — спитав я в мого героя, щиро стискаючи йому руку.

— Вони їдуть у кареті, — одказав він.

— Трохим! У кареті! — аж скрикнув я дивуючись.

— Розкажіть мені, Бога ради, як це Трохим понав у карету? — спитав я в мого героя.

— Дуже просто. Тутешня карета ще з посту зоставалась у Будицах. То, щоб вона там не гнила на дворі, я й надумавсь привезти її на своє місце.

— Гаразд, — перебив я його, — то значить, ви коней узяли в мого родича? — спитав я про це за-для того, щоб коні зараз же повернулись назад, а то, як би ми не опинились на шестеріку, або четверіку.

— На що дурно гапяти коні? — одказав він. Я позичив дві пари волів у панотця Савви. Ото-ж її на

волах і привезуть сюди разом з вашими речами та Трохимом Сидор...

Останнє слово він чомусь не доказав.

Я сам собі сміявся, уявляючи мого Трохима, як він величаво виглядає з пишного берлина, запряженого чотирма волами, подикував мого героя за клопіт і думав вже йти на зустріч Трохимові.

— Бог знає, хто про його клопочеться, промовив він коротко й виразно, хапаючи мене за руку. Я відвів свою руку. Тоді він ухенив своєю єдиною рукою мою шию й на його карих очах забреніла сльоза. Він почав цілувати мою голову. Цю мовчазливу красномовну сцену перебив старий Прохор. Він прийшов до мене з запитанням, де я волів би обідати, чи з панамі у кабінеті, чи в саду.

— Ні там, ні там, — промовив я, а ти подай нам сюди, ми обідатимемо вкупі з Осиню Федоровичом.

— І так добре! — промовив Прохор й вийшов за двері.

Герой мій почав був одмовлятися — моєї ласки, але я запевнив його, що для мене його царство цікавіше за генеральське й навіть адміральське. Останній вираз привів простака до замішання, й він сховав його в сорокатиї бавовняній хусточці до носу.

А Прохор, старий, великий Прохор, немов ковачок покойовий, так і бігає туди й сюди. Не минуло й десяти хвилин, як все вже було наготоване — горілка й закуска, та й срібна миска з супом парувала на столі. А Прохор, мов нічого й не було, стояв собі біля дверей з серветою в руці та тільки всміхався.

Ледве встигли ми сісти за стіл, аж двері відчинилися, й до нас впурхнула, мов той лехкокрилий метелик, сама чарівна господиня.

— І я з вами обідаю, промовила вона, сідаючи між мною й братом. А панна Дорота, казала вона далі, поцеремонилась, то хай же сама обідає.

— Йй, я думаю, однаковісенько, — промовив я.

— Ба, ні! панна Дорота любить веселе товариство. Не встигла вона вимовити останнє слово, аж увійшов довгий лакей з високою срібною мискою, а з неї визирала пляшка з шампанським. Ставлячи на стіл цей посуд, лакей промовив:

— Панна Дорота звеліла...

— Подякуй панні Дороті, а ти, Прохоре, принеси бокалш, додала вона.

Увесь обід Прохор працював метчійш та зручійш, ніж добра французька камеристка. Я раював з мого будущего слуги. Та коли справа дійшла до шампанської пляшки, то тут не то Прохор та мій благородний герой, а й сам задумався: таємниці цієї гусарської вмілості для мене темні. Але замінити мене було нікому, і я взявся за справу. Довго я поморочився, заки нарешті затичка вилетіла й вдарилась в стелю. Я одначе не стерявся і направив скажену струю куди слід. Прохор був дуже вдоволений з моїх хитрощів та мудрощів. Щоб продовжити це найвне здивування, я почастував його шклянкою скаженої води. Він рішуче odmовився. За допомогою любої господині я його таки вмовив, що, мовляв, не такий страшний чорт, як його малюють. Проти такого доводу нічого було сказати, і ми всі четверо цокнули чарками й враз вихилили сердите вино. Прохор злегка крякнув й ледве чути промовив:

— Нічого сказати, — смашна собака!

VIII.

По обіді чарівна господиня з братом зразу-ж пішла собі. За ними пішов і догадливий Прохор. А я, поміркуювши трохи, солодко, мягко, оксамитово-мягко склепив свої вії, вмостившись на мягкій постелі. Та шкода! не встиг я ще й заснути, як крізь напів-дрімоту почув якісь

чудні звуки. ніби хтось читав десь псалтир над покійником. Прислухаюсь, справді хтось читає, ще й читає по церковному. І голос ніби знайомий, але де той знайомий голос: за стіною чи під підлогою — не розберу. Я росплющив очі, та це нічого не допомгло. Я встав, підійшов тихенько до дверей, розчинив, дивлюсь — у передпокої немає нікого, а звуки стали виразніші, й усе таки нагадують читання псалтиря. Чи немає й справді в мене якого сусіди, що преставився? Відчиняю другі двері, вихожу на сходи, аж то мій псалмо-любивий охоронник Прохор ростанувався на найнищому східці, щоб мене не турбовати, та, мов найкращий дяк, борзо вичитус: «не ревнуй лукавнующим, піже завиди творящим беззаконіє». З задоволенням дослухав я псалом до кінця і, дивуючись, повернувся до себе.

Побожне Прохорове читання впливає тепер на мене зовсім инакше. Через кілька хвилин невиразні звуки зовсім затихли, й мені вже почав вижатись якийсь чарівний привид, чи не сама прекрасна Олена, аж тут раптом почувся прозаїче: цабе! цабе... соб! тпруу!...

Що саме мені привиділось, не можу сказати, але щось страшне. Я скочив, підбіг до вікна й побачив видовище, достойне пензля Вуверманового. Пишний берлін, запряжений чотирма здоровенними сивими волами, зупинився супроти моєї квартири. Прохор відчинив дверці й висадив з берліна, ніби якого кардинала, мого зовсім не пишного Трохима. Ця незвичайна сцена знищила в мені усяку думку не то про сон, але навіть і про полежання.

Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть найсерйознішу матерію не проткати злегка, хоч ледве помітним жартом. Земляк мій (звичайно мимоволі) в потрясаючий фінал «Гамлета» втисне таке слівце, що крізь сльози всімхнешся. На доказ пригадаю приклад з історії.

Спільники Іскри та Кочубея, піп NN та писар Подбайко, після доброго катування кнутом, лежали обліті

кровю долі під рогожею й міркували між собою про те, що не погано було-б позичити в москаля кропила (то-б то кнута) для своїх неслухияних жінок. Чи не правда, саме до речі жарт?

От так і я тепер, вчу свого Трохима на вчителя, готую до справи благородної й серйозної. Воно так би треба й починати це добре діло. Так ні, я вигадав його почати з жарту, а через жарт трохи мій добрий та серйозний замір не пішов шкереберть.

З доброго дива спала мені думка вдати, ніби я сердитий на Трохима, й подивитись, що з того вийде. Коли він втяг за допомогою Прохора чемодана в горницю, я навіть не глянув на його. Він це помітив і зирнув на мене якомсь непевно. Я граю роллю далі. Не звертаю уваги на змішаного Трохима, кажу Прохорові прийняти по рахунку білизну, книги та інші речі, а сам нашвидко вдягаюсь і вихожу. Глупість, надзвичайна глупість! Але я, мов той блазень, був задоволений з цієї імпровізованої глупости.

Відомою вже читачеві вовчою стежкою пройшов я повз старезного клена в так само відому алею, а тоді в заповідний павільон. Тут зустріли мене прекрасна Олена з братом та панна Дорота. Вони саме чаювали. Після чаювання та веселої жвавої розмови мій герой узявся був за катеринку: вона заверещала якогось вальса, а я з прекрасною Оленою, немов збожеволілий німець, почав крутитись під те верещання. Панна Дорота визирала з за самовару й помітно посміхалась.

Тим часом почало вже сутеніти в павільоні. Ми вийшли в сад. Тільки тут я згадав про Трохима й переказав про його приїзд моему героєві. Герой мій попрощавсь, як умів, пішов вітати свого навчителя й друга. Я запропонував моїм супутницям піти в прогульку вовчою стежкою. Вони з охотою згодились, і ми без особливих пригод, поки ще не смеркло, додбали до великої тополевої алеї, що вела до дому. В алеї ми зустріли Йвана

Івановича Бергофа, що їхав четвериком у колясці мого
любого родича. Іван Іванович запишався з свого щастя
й подав вид, наче нас не бачить, а ми теж одвернулись,
коли він проїздив повз нас. Так тобі й треба, німець-
кий шулер!

Коли ми увіходили на широчезний двір, нас зустрів
мій герой і з переляком сказав, що Трохим щез.

От тобі й жарти! подумав я, попрощався з своїми
сопутницями та й побіг до дому.

— Де Трохим? — спитав я похалцем у Прохора.

— А Бог його святий знає, — одказав він байдуже.

— Він тобі нічого не сказав, як пішов? — спитав
я нетерпляче.

— Сказав... і Прохор зупинивсь.

— Що-ж він тобі сказав? Кажи швидче.

— Він сказав... та цур йому! він негарне слово
сказав.

— Кажи швидче, я все хочу знати!

— Він сказав, що на вас не то добра людина, сам
чорт не потрапить, та що коли він вам знадобиться, то
щоб ви його і в Києві не шукали.

— Попрохай до мене Осипа Федоровича, — мовив я
Прохорові.

Він хутенько вийшов, і через хвилину прийшов до
мене мій запечалений герой. Я розповів йому про спра-
ву й прохав зараз же гнати навздогін за Трохимом.

— Він певно тепер в Будищах, у отця Савви, — до-
дав я.

Герой мій пішов. Я зоставсь і знечевя почав мір-
кувати над моїм дурним жартом.

Значить, я кепсько знав мого Трохима, коли так
пожартував з ним. Глупість і ще раз глупість! І на-
віть не оригінальна! Прохор перший думає тепер, що
я тирап, що я скажена собака, що зо мною не то добра
людина, сам чорт не вживеться. Ще раз глупість!

— Пожалуйте, вас просять у покої, — промовив Прохор, відчиняючи двері.

— А в покоях нічого не говорять про Трохима? — спитав я його знаєцька.

— А Бог їх святий знає. Назар лакей каже, що...

— Що Назар лакей каже? — перехопив я.

— Що, кас, Трохим від вас утік.

— Бреше він! Трохим забув у Будищах дуже потрібну мені книгу та й пішов по неї. Хто-ж винен? — Не забувай! — додав я.

Дуже невдатно їй навіть непростимо дурновато. І на що мені було брехати перед Прохором? Щоб потвердити його думку, що я справді скажена собака, та ще й хитра собака. Одна помилка тягне за собою другу, — це вже так ведеться. Але як би його викрутитись з цього поганого становища?

Прохор лукаво подивився на мене, а я, ненаївно нічою не помічаючи, байдуже почав висвистувати качучу, взяв шапку й пішов.

— Бреше та ще й присвистує, — мабуть так подумав Прохор, — сказав я сам собі та, придушивши жаль, увійшов у відому круглу залу й ла турецьке шатро. В залі нікого не було. Я вмовився на отомані й почав ждати. Ждав-ждав, аж надокучило. Пішов до господаря в кабінет і побачив, що господар та мій любий родич сидять мовчки перед вимазаним ломберним столом, втопивши снізі очі та носи в шклянки, де парували пуни. Часом вимовлялось слово *моя*, а за тим словом пересовувався з одного кінця столу на другий карбованець. Я довго не міг зрозуміти, що тут коїться. Вони грають, це так, але що то за гра? Нарешті, я догадався. Вони бавляться на муху, це б-то, в чю пляшку попереду впаде муха, той і виграв. Добрі хлопята, подумав я, дивлячись на приятелів. Гидуючи їхньою мерзотною забавкою, я ввійшов з кабінету, вони їй не помітили мене.

Я вийшов, коли приятелі лаялись за сперечливу партію. А в шатрі все нікого не було. Повз десять не-загадкових чуланів пішов я в китайську залу з загадковими написами. Її там нікого не було. Я вийшов у сад — нікогісенько, у павільон — теж саме. Куди-ж заховалась моя прекрасна Олена з своєю дуенькою? Питаючи сам в себе про це, я тими-ж переходами вернувся до своєї горниці, ліг і почав уважно розглядати стелю.

Через який час Прохор відчинив двері й сказав, що мене прохають на вечерю. Я одмовився од вечері й знову почав розглядати стелю. Не памятаю, на чому я зупинився в моїх тонких спостереженнях, памятаю тільки, що прокинувся, погасив свічку, повернувся до стіни й знову заснув.

Прокинувся я рано. Перед моєю уявою, мов намальований став звабливий обрій з двома вітрянками. А ну лиш, піду, подивлюсь, що там робиться за тими вітрянками! Устав, надяг шапку, узня палицю в руки та й пішов. Злотоволоса, румяноланита Аврора вже вмилася чистою, мов той алмаз, росою й радісно веміхалась до солодко дрімаючої землі. Дихнувши свіжим, вохким повітрям, я злегка здригнувся та й пішов, помолвившись Богу, до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я зупинився. Передо мною було дві дороги. Одна мені відома, вона веде у Будища, а друга, Бог знає, куди виведе. Я вибрав ту, що Бог знає, куди виведе. Іду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Увіхожу в село. Покручена вулиця спускається вниз і єднається з греблею. Нижче від греблі клин та винокурня, а по той бік, мало не в рівень з греблею, єє широкий став. За ставом знову таке саме сіре село й вулиця, що крутиться по червонястому узгіррю. На узгіррі шинок, за шинком царина, поле та два вітряки. Саме вас мені й треба, голубята!

— Добридень, батьку! — промовив я до сивоборо-

дого діда, що пристроював лубяні двері до свого куреня. — Нехай Бог поможе, — додав я, підіймаючи шапку.

— Добридень, сину! Нехай і вам Бог поможе, — промовив він, здіймаючи шапку.

— А куди Бог несе? — спитав він шанобливо.

— Гуляю, батьку! — одказав я, проходячи повз його.

— Гуляй собі з Богом, сину! — промовив він, надягши шапку й знову заходився коло лубяних дверей. А я вийшов у поле та й пішов собі шляхом — дорогою, висвистуючи якусь українську пісню.

Проїшов я повз вітряки та переваги-ваги непомітно зійшов на звабливий горб і враз зупинився. Передо мною з'явилась не оригінальна й не нова для мене, але чарівна картина. Оточена темним лісом, широка та без краю довга поляна розгорнулася на спадистому згір'ї. По згір'ю де-не-де росли старі суховерхі дуби. Налюбовавши досхочу, я несподівано схотів помацати ногами цю стару, неоригінальну картину. Дуже схотів — напів зробив... Проказавши цю святу істину, пішов я мацати стару картину та, переходячи від дуба до дуба, зненацька набрів на широкий та глибокий рів. Двлюсь, за ровом, на широкому розлозі, так, як на дві квадратні верстви, зеленіє, мов той оксамит, молодий вигіп. А серед цієї пишної зелені, неначе темні стяжки, простяглись два обніжки, і на одному гуляє собі високий якийсь чоловік, увесь у білому. Я не дуже то вірю в зачаровані клади, що з'являються теж в білому вбранні, кому поталанить. Але тут мало не повірив я у цю дурну байку. Добре, що цей ніби-то клад, побачивши мене, почав до мене наближатись. Коли він надійшов до рову на кілька ступнів, я підняв шапку, побажав йому доброго ранку й запитав:

— Чия це така прегарна пшениця?

— Доктора Прехтеля, це б-то моя, відповів незнайомий та, підіймаючи білу фуражку, додав: маю честь рекомендуватись.

Я подививсь на його шльнїйше. Це був білий, свіжий, худорлявий, високий на зріст дїд, у кавалерїйському білому кителї та в білих широких шароварах. З хвилину стояли ми мовчки одне проти одного. Я вже надумався був щось сказати, коли він враз знищив мїй проєкт запитанням:

— Ви не тутешній? та мабуть заблудились?

— Ваша правда, я не тутешній! Я художник Дармограй, — одказав я, ніби отетерївши, що зо мною трапляється завжди при першому спітканнї.

— Вашу руку! Я люблю художників, суцїх Божих дїтей, — промовив він бистро і протяг менї руку. Я зробив те-ж саме і опинився в рову. Він спершу прочитав менї папучування за необережний рух, а тоді вже подав менї руку й витяг, аки пророка Даниїла з рову львиного, трохи вимазаного болотом.

— Тепер драстуйте, як слїд, — промовив він, посміхаючись та стискаючи мої руки.

— Ваше імя? — запитав я його.

— Степан Осипович Прехтель. — А ваше? — додав він бистро.

Я сказав йому своє.

— Дуже добре. Тепер ходїмо до моєї старої. Вона, так само як і я, теж любить художників. Та, кажучи так, вивів мене на обнїжок. Але ця дорога була надто тісна про двох. Він пустив мене уперед, а сам пішов за мною. Мовчки пройшли ми зелений лан і увїйшли в молодий, хазайновито підчищений гай. Тут нас зустрїв гарний, здоровий парубок в білій чистїй сорочцї та в білих штаних. Парубок зняв смушеву шапку й уклоняючись промовив:

— Добридень, дяденько!

— Добридень, Сидоре! — одказав мїй повий знайомий.

— Що доброго скажеш, Сидоре? — спитав він у його.

— Тітонька Софія Самійлівна послали вас шукати,
— відновів парубок вклоняючись.

— Гаразд, скажи: прийдемо, — промовив доктор Прехтель мою рідною мовою. Це мене чимало здивувало, зважаючи на його вчений стан та німецьке призвище.

Проїшовши дубовий гай, ми опинились перед великою білою хатою з ганком та чотирма вікнами. З-за хати виглядали ще якісь будівлі, але я не встиг їм придивитись, бо в дверях з'явилась кубична, свіжа, жвава бабуся в ширококрилому білому чепчику і в білій, як сніг, широкій блузі.

— Рекомендую вам мою Софію Самійлівну, промовив Прехтель, показуючи на бабусю, що наближалась до нас.

Я вклонився їй назвав їй себе.

— Ах! вимовила моя нова знайома та, звертаючись до чоловіка, спитала:

— Де-ж це ти взяв такого дорогого гостя?

— Бог нам послав, друже мій, промовив він, ніжно цілуючи свою Софію Самійлівну.

— Я вам пришлю каву сюди в гай: в покоях ще не вбрано, промовила вона скороговіркою й шмигнула в хату.

Филимон та Бавкіда, подумав я, вертаючись з господарем до гаю.

IX.

Тепер спочинемо, промовив мій провідатор, сідаючи на дернову, півкруглу лавочку.

— Спочинемо, промовив за ним і я, примощуючись поруч з ним. Через хвилину до нас підійшла біловида, свіжа дівчина в українському вбранні й, уклоняючись, ледве чути промовила:

— Де, дяденько, звелите стіл постановити?

— Хоч за ворітьми, мені однаковісенько, давай нам тільки каву, промовив мій Амфітріон посміхаючись.

Дівчина зашарілась і затулила вид білим широким рукавом.

— Ти й слова путнього ніколи не скажеш, — промовила Софія Самійлішна, що опинилась тут. — Пришпеш швидче, Параско, маленький столик, додала вона, звертаючись до своєї засоромленої помішниці. А старий глянув на мене й лукаво моргнув оком, піби кажучи: бач який я!

За одну хвилинку біловида Геба-Параска уготовала для нас справжній бенкет. На невеликому круглому столі вона поставила усе: і кофейник, і кофейничок, і парену сметанку в мапісеньких горшенятках, і булки та булочки, й сухарі та сухарочки, й наренгі дві великі чорні сигари та залалки. Бракувало тільки Софії Самійловни. Небавом з'явилась і вона, але вже не в блузці, а в чорній шовковій сукні та в чепурному свіжому чепчику. Вона нідеусідилась до нас. Після першої філіжанки кави почалась розмова. Я розповів їм дрібненько, хто я й що я. А вони, чи краще сказати, вона, не вдаючись в дрібниці, як це звичайно буває у жінок її віку, розповіла мені про все своє життя-буття, не зачіпаючи навіть словом сусідок. Велика рідкість у жінок навіть і не її віку. На закінчення вона сказала мені, що вони мають дочку-красуню у київському інституті та що через місяць вона вже вийде з інституту, і як вона вчитиме її дома хазяїнувати та як заміж думає віддати. Тут тільки вона вдалася в подробиці. Але матері це можна й вибачити.

Є на світі такі щасливі люде, що їм не потрібна ніякісенька рекомендація, що з ними не встиг ще добре й огледітись, а вже, сам того не помічаючи, робилися своїм, рідним без найменшого силкування. А є й такі нещасливі люде, що з ними хоч і з семи печей хліба з'єси,

а все таки не дізнався, що воно таке, людина, чи амфібія.

Не встаючи з дернкової лавочки й до половини не допаливши цигари, я вже знав, що Степан Осипович Прехтель був колись штаб-лікарем у курляндському драгунському, тепер уланському полку, та що вчинея він у Дорпаті, та що Софія Самійлівна — вихованка графині Гудович, жінки командіра того-ж таки курляндського полка, де він служив колись лікарем, та що в містечку Вільманії, на Київщині, вони спізнались з Софією Самійлівною, там же й побрались, та що спершу було не без недостатків, поки Семен Осипович не вбився в колодки, це-б то поки не вислужив пенсії та не покинув служити. Потім купили собі цей хутір, завели хазяйствечко та й живуть, як у Бога за дверима.

Разбалакався в свою чергу і я та змалював їм як найяснішими фарбами мою прекрасну Олену та її благородного, великодушного лицаря-брата. Я так захопив обох старих своїм малюванням, що вони з слізьми на очах почали прохати мене познайомити їх з братом та сестрою. Вони вже чули про їх, хоч ще й не мали щастя бачити цю благородну пару. Я обіцявся. Я передбачав багато гарного й користного від цього спізнання для моєї героїні, а ще більш для освіченої красуні, дочки Софії Самійлівки. Вони поділяться між собою своїм моральним добром, мов рідні сестри й обидві будуть багаті.

Старі запросили мене зостатись у їх на обід. Я не odmовився, а поки, до обіду Степан Осипович запропонував мені прогулятись по його палестині. Я не odmовився й від цього, їм ми пішли оглядати нешироке, але миле, чисте, акуратне хазяйство лікаря-агронома.

Про подробиці того, що я бачив, я розповім ширше в іншому місці, а тепер і не місце й не час, бо Софія Самійлівна послала вже свого Сидора-Меркурія кликати нас на обід. Я одначе помилвся. Сидір справді йшов кликати на обід, та не нас, а карасів у ставу. І коли

ми проходили через греблю, я бачив крізь очерет, як він витяг вершу і з неї посипались в човен великі, золотисті карасі. Я подививсь та аж облизнувся. Які-ж то будуть ці приятелі, прижені в сметані, подумав я й ще раз облизався. Приятелі показалися справді такими, як я гадав. А взагалі обід понад усе сподінання здався мені простим і чистим до педантизму.

По обіді Степан Йосипович запросив мене у свою лабораторію-бібліотеку прочитати, як він казав, славетний твір знаменитого та найпершого мудреця Морфея. Перейшовши через темні сніпи, увійшли ми в половину Степана Йосиповича. Це була велика горниця з чотирма невеликими вікнами. На вікнах стояли різної величини сулії з різнобарвними папирками. Поміж вікнами були шахи — шині з аптечними баньками, шині з книгами. На столах сушилися першовесняні запахи трав. Та найкращою оздобою горниці були два ліжка з свіжими постелями. На ці ліжка ми лягли й заснули, та не аби як по злодійськи, а заснули такі по хазяйськи, це-б то аж до заходу сонця.

Читання славетного твору мудреця Морфея тяглося би й довше, коли-б не почувся з-за дверей знайомий дзвінкий голос Софії Самійлівни. Вона питалася, чи не хочемо ми чаю. На це запитання Степан Йосипович такорично відказав: «хочемо»!

— А як хочете, то виходьте в сад, промовила Софія Самійлівна, стукнувши чимсь металевим у двері, ма-будь ключем.

Ми розбурхались, вмилсь та, мов нічого й не було, вийшли вже не в дубовій гайі, а в справжній овочевій сад, що ріс по той бік хати. Вмостились ми на деревній лавочці під величезною старою липою, що роскинула свої віги посеред саду.

— От як би нам хто приніс води та цукру або варення, — промовив Степан Йосипович до Софії Самійлівни, що йшла до нас.

— Ти таки справжній німець! — промовила вона, веміхнувшись одним куточком рота, що робило її надзвичайно лубою бабусею, — усе-б йому воду та цукор. А чай куди дінеш? Справжній німець, — промовила вона ще раз.

— І не сидів біля німця! — промовив, не посміхнувшись навіть, Степан Писенич, запалюючи сигару.

Софія Самійлівна вернулає у хату. Через яку хвилину біловида чорнобрива Геба-Параска пішла на таці, що було треба, поставила на лавочку й промовила червоноюш:

— Диденько!... тьотенька звеліла спитати вас, чи не подати вам ще чого.

— Перцю з цибулею та гірчиці трохи подроби в свої тьотеньки, а тоді вже чаю, — додав він, не посміхнувшись.

Біловида Геба зашарілася, мов те спіле яблуко, та, загуливши від рукавом, побігла в хату.

Попереду ми посміялись над жартами Степана Писенича потім розмова перейшла на прекрасну сестру та великодушного брата й паренті на нашу Дороту.

— Що то за істота, ця мовчазна панна Дорота? спитав я в Степана Писенича.

— Сумне псіхічне явище, — одказав він. — Вона ідіотка в екуток озани та образи. Сумна її історія тісно й рідно звязана з огидною історією старого Курпатовського, батька теперішнього властителя. Я вам розповім її історію, бо я її краще, ніж хто инший, знаю. Та на мою думку такі історії не то розказувати, друкувати треба. Цих ростителів, беззаконників, закон захищає від кнута, то їх треба й повинно карати й ганьбити друкованим словом, як гакебне й огидливе явище.

Саме тільки Степан Писенич дійшов до суті справи, а я насторожив уха, як до мене підійшла біловида Геба й червоноюш, тихенько сказала, що мене питається якійсь одиорукни пан. Я тепер тільки схаменувсь,

що зробив непростиму глупість: пішов з дому, не сказавши навіть Прохорові, куди йду. А втім я й сам тоді не знав, куди йшов.

— Що трапилось? спитали у мене зразу обидва мої Амфітріони.

— Нічого особливого, одказав я, збентеженим, — мене, яко птікача, розшуковують по всій окрузі.

— Хто-ж нас шукає?

— Чоловік, що з нелицодушности його ми отсе саме дивувались.

— Та певже він самий? Де-ж він?

— Отгуг стоїть за хатою, — одказала простодушна Геба.

— Чого-ж ти стала? Преси їх сюди до нас, промовила Софія Самійлівна, звертаючись до Геби.

— Ви нам сьогодні гору золота подарували, — казав Степан Писнович, стискаючи мені руку.

Вілоніла Параска пішла попрохати гостя до товариства, а ми всі трое, слідом за Параскою, пішли з тріумфом стрічати мого героя.

— Ви мене знаєте, а я вас ще краще знаю, і краї. — так зустрів Степан Писнович свого гостя та, стискаючи йому руку, додав, показуючи на Софію Самійлівну: — а отсе її моя стара німкеня, прошу полюбити.

Софія Самійлівна зробила кніксен і побожно подивилась на мого героя. А він, простодушний, счервонів, мов дівчина, що спіткалася з незнайомим парубком, та, підійшовши до мене, шепнув на вухо: «за ворітьми Трохим вас дожидається».

Я зник, мов та кішка.

За ворітьми стояла бричка, а в бричці сидів, понуривши голову, мій ображений Трохим. Побачивши мене, він одвернувся. Підходячи до брички, я злегка кашлянув. Він ще гірше одвернувся. Бачу, справа кепська. Зайшов з другого боку, він одвернувся в протилежний бік. Кепсько, треба змінити тактику.

— Драстуйте, Трохиме Сидоровичу! — промовив я ледви втримуючись від сміху.

— Драстуйте й вам, — промовив він і ще одвернувся від мене.

— Чи не хочете чого покушати?

— Не хочу, — одповів він повагом і повернувся до мене спиною.

Сяк-так умаснив я мого Трохима й увів таки його в освітлений генікей Софії Самійлівни. На дворі вже було поночі. Я одрекомендував його, як мого вірного слугу й сподвижника, та budouщого навчителя мого героя.

— Браво, молодий професоре! Будемо вчитись — і все буде гаразд, промовив Степан Писипович, стискаючи йому руку. Софія Самійлівна приголубила його, мов рідну дитину, потракувала мандриками й посадила поруч себе на канапу. Трохим не без церемонії вволив її бажання, спершу поцілувавши її в руку. З цього я побачив, що й він таки бував у бувальцях.

По дуже нелегкій вечері ми зібралися в дорогу, чим не мало здивували Софію Самійлівну. А вона вже звеліла й послати нам у клуні на соломі. Почувши про такі роскоші, я вже був зовсім роскис, та герой мій, як суцций спартанець, рішуче одмовився від цього невинного плотоугодія, тим більш, що панна Дорота вчора ввечері дуже захворіла, й сестри нема, нема кому заступити коло педужої.

То ось вона й причина вчорашньої тиші, подумав я. Та попрощавшись з господарями на добра ніч, ми вийшли на двір, давши обіцянку одвідувати їх частіш.

— А все таки краще було-б, коли-б ви переночували, казала ясно освітлена свічкою Софія Самійлівна.

Степан Писипович, провівши нас до воріт і прощаючись, прохав учителя й учня без церемоній звертатись до його за підручниками та сповіщати його про те, як у їх ітме вчення.

Я мовчки стис йому руку, й ми поїхали.

Х.

Обрій на заході ще жеврів, мов далека пожежа, що починає вже погасати. На мякому, червонястому полі вимальовувався темний, прозорий дубовий гай. З-за гаю фіялкового жартовливим струмком здіймався у гору дим, певно з кухні Софії Самійлівни. Дивлячись на цей тихий мир природи, я почув в своїй стурбованій душі солодкі заспокоюючі мрії.

... Не для волненій, не для битв —
Мы рождены для вдохновеній,
Для звуковъ сладкихъ и молитв!

Вірші Пушкіна не зіходили мені з язика, поки ми не підїхали до села. При візді в село, замість царинного діда, одчинив ворота Прохор та замість звичайного привітання запрягся, що не будь він Прохор Хиврич, а будь собачий син, як що він з цього часу відпустить мене від себе хоч на дві пяді. Візьму, каже, на мотуз та й водитиму, як того ведмеда, бо иншої ради він не може дати з таким божевільним паном, як я. Промовивши це, Трохим щільно подививсь на мене, ніби кажучи: а що? може неправда?

— Посунься в той бік, — промовив Прохор до Трохима, влазячи в бричку. — З самісенського ранку на нобах, мов той хорт на влогах! — Рушай! промовив він до поганяйла, вмоцнюючись.

Повз шинок, де ледве-ледве світилось, повагом спустились ми з горба й опинились на греблі. На рівному дзеркалі ставу спліскувала рибка, лишаючи по собі круг, що тихо розходився по воді. Проїхавши село й тополеву алею, ми зупинились на широкому дворі. В темряві малчила чорна жіноча постать. Я пізнав в її мою прекрасну Олену.

— Чи всі дома? спитала вона, стрічаючи нас.

— Всі! промовив я, вискакуючи з брочки.

Я розповів їй про мою пахідку.

— А що, чи не казала я тобі, що вони безпреміно там, промовила вона, звертаючись до брата.

— Та як же ви дізнались, що я саме там? — спитав я . моєї красуні.

-- Бо ви ранком рано пішли за царину й не вертались, а до Прехтельового хутора недалеко, я й догадалась.

Умища, подумав я, протяг їй руку, і ми мовчки одійшли від брочки.

— Як здоровля вашої панни Дороти? — спитавсь я в моєї мовчазної спутниці.

— Дуже погано. Завтра неодмінно треба покликати Степана Іосиповича, та я не знаю, як його це зробити. Чоловік поїхав, а я...

— Буди ваш чоловік поїхав? — перебив її я, ніби немов мені тяжко було від його присутності.

— Не знаю, куди він поїхав з вашим родичем, певно в Будища, одказала вона тим самим тоном.

Розмова наша якось не вязалась. Олена сьогодні була мов сама не своя. Я їй це сказав, вона відповіла, що їй сьогодні нудно. Я змалював їй привабливу Софію Самійлівну й нарешті переказав, як щиро вона бажає познайомитись з нею. Вона й це прийняла помітно сухо. З цього я міг зрозуміти, що мені лишилось тільки побажати їй як найкращих сповидів та й піти до господи. Я розсудливо так і зробив.

Що їй так дуже турбує? Невже хворість панни Дороти, цього живого автомата, чи те, що їй ледачий чоловік поїхав від неї? Чи те й друге? І те й друге само по собі ка-зна-що, а разом і зовсім гидота. А вона нудиться без їх. Дивно!

Довго ще вештавсь я по ночі по двору, міркуючи про те саме, поки нарешті втомивсь та й пішов у хату.

Дожидаючись мене, Трохим читав вступну лекцію своєму учневі. Як я увіходив у горницю, він вчив його вгадувати літери на обкладинці «Морського Сборника» й хитромудро ростовкмачував йому, що означають дві палички з перекладною зверху, та що такі-ж самі дві палички з перекладною носередні. Прохор же, зовсім не зважаючи на цікаву молодь, голосно читав псалми Давидові, обережно перегортаючи пожовклі листи псалтиру. Ця нова сцена позбавила мене марудного враження, якого я вже зазнав перше. Похваливши мого героя за тямучість та шльнування Трохима, за щире виконання своїх обов'язків, а Прохора за борже читання та писання, я хотів попрощатись з їми та й лягти спати, коли Прохор виступив уперед і насмілився спитати у мене, що воно значить: «Коль возлюблена селенія Твоя, Господи силь?» — Я, сказати по правді, збівсь з пантелику від такого несподіваного запитання. Але зразу ж отямившись, відповів йому навдаки: «Селеніє возлюбленое Господне», сказав я йому, означає ні що инше, як монастир. Прохор подививсь на мене з побожністю, а на присутніх з подивом, та й годі.

— Я й сам так думав, — казав Прохор, приходячи до себе: — а може й не так, гадаю собі, а спитати нема в кого. Паниа Дорота — вони хоч і читають книгу, та не по нашому, а по польському, то її й питати нема чого. Дякувати Богові, що вас Господь послав до нас, а то-б я й до самісенької труни не зрозумів би цього святого слова.

— Чи ви вечеряли? — спитав він у мене зненацька.

— Вечеряь, — одказав я.

— Кладітьсь-ж з Богом та спіть. Ходімо, хлопці!
— додав він, звертаючись до своїх розмовників.

Балакаючи з Прохором, я немов знечевя перегортав «Морської Сборник» та, знайшовши те місце, де було згадану про подвиг мого героя, попрохав Трохима прочитати голосно. Герої мій від цього надрукованого се-

крету на хвилину отетерів, але хутко опанував собою й мовив:

— Та коли-б не сам граф Вельгорський, хай царствує, нас тоді допитував, то я щиншому й слова не сказав би.

Земля тобі пером, достойний заступниче чоло колюбства! — мало не в голос промовив я та, побажавши на-добра-ніч товариству, пішов до своєї горниці.

Розставивсь з моїми protégé-друзями, я щиро захопивсь міряти свою горницю вздовж та впоперік. Але як щиро я не працював над її мірянням, а скінчив на тому, що, не дізнавшись про її справжню величчю, погасив огонь та й ліг спати. Я сподівався заснути, мов убитий, але вийшло зовсім не так. Мене щось трівожило. Що саме, я не міг зрозуміти, хоч як сплкувався. В ці жостокі, та безкрайно довгі хвилини я трохи скидався на закоханого, а значить на божевільного. Та цього бути не може, перше тому, що я не прапорщик, а друге, що я хоч і не в чинах, то принаймні вже в літах, а до того ще й не еротичної комплекції. А тим часом про що б я не почав думати: про старі красені дуби, про білого Прехтеля, про Софію Самійлівну, про її любий оригінальний усміх, — скрізь і у всьому виглядає вона, вона, прекрасна й непорочна моя простуха героїня. Боже мій! Боже мій! — думав я про себе. Заховась вона свіжість, цю незайману чистоту, як заховала її Софія Самійлівна? Навряд. Вона повна найніжнішого, найвищого кохання. Їй необхідна принаймні прихильність, їй необхідна підпора, на яку-б вона могла поклатись, їй необхідний розумний та вірний друг, а не пияний ласощохлист-ремонтер, або жалька ідіотка панна Дорота, що з нею вона сприятелювалась, бо треба-ж з кимсь приятелювати. А як що ця жалька руйна зовсім впаде — тоді що? Тоді... тоді, все може трапитись. Добре ще, як що вона після томливої холодної пустелі зробиться подібною до моєї бездушної кухини. А як

що вона, втративши святе жіноче достоїнство, просто перейде, — і це так натурально, — в прислужниці свого ростлителя? І, нарешті, виснаживши усі свої кволі моральні сили, вона враз побачить усю ганебну мерзотність власного приниження? Тоді... Так, вона другий екземпляр жалької юродивої панни Дороти! Як же одвести цю темну хмару від її блискучо прекрасної голівки? І я, мов той славетний Франклін, замислився над цим моральним одводом.

По довгому міркуванні я зупинивсь на Софії Самійлівні, та на її інститутці дочці та, не відкладаючи на-довго, поклав завтра ж познайомити моїх приятельок. Ця неоригінальна думка дуже мені сподобалась. Я так захопивсь усякими химерами, що нарешті, заколиханий республіканцями-онучатами прекрасної Олени й такими іншими мріями, заснув сном блаженным.

Прокинувся я доволі пізно, і перше, про що згадав, був учорашній проєкт з усіма найменшими подробицями. Це було чадо моєї власної фантазії, але я не пізнав його. Воно було занадто химерне. Я знищив його й на тих же даних почав будувати нову будівлю, більш солідну, більш докладну, більш пристосовуючи її до кліми й звичаїв.

— А чи не час вам вставати? — промовив Прохор, тихенько одчиняючи двері.

— Не знаю, як ти гадаєш? — спитав я в його, встаючи з ліжка.

— Я так гадаю, що вже час. Вже двічі приходили кликати вас на чай туди в сад, — казав він, розгортаючи рушника.

Через кілька хвилин я вже підходив до дверей заповітного павільйону. Двері були розчинені, і я здалека бачив всередині його білу блискучу голову Степана Йосиповича.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — спитав я,

підходив до його й уклоняючись його розмовниці, прекрасній Олені.

— Річ звичайна: я лікар, — одказав він, протягаючи руку.

— А як почувася себе ваша хвора, — спитав я в його.

— Як і взагалі хворі, — промовив він, посміхаючись.

Господиня пішла навідатись до хворої, я почав чаювати, а Степан Йосипович запалив сигару й почав висловлювати панегірик моїй прекрасній Олені. Та тільки знявся був на високості патосу, як увійшла в павільон сама героїня й обьявила своєму поклонникові, що хвора заснула.

— І хвалити Бога, — сказав всміхаючись Степан Йосипович, й запропонував прогульку спершу в сад, а потім до себе на хутір. Сон у руку, подумав я і, звичайно, з охотою згодився. Прекрасна Олена турбувалася за слабу, але Степан Йосипович, яко лікар, запевнив її, що хвора проспить до вечора й проснеться здорова. Вона згодилася, звеліла запрягти екіпажа й доганяти себе за цариною.

Дорогою я забіг до господи, взяв теку, олівець та палицю й подався слідом за моїми супутниками. Ледве встигли ми вийти за село, як нагнала нас коляска й прийняла у своє мяке лоно. Проїзджаячи повз одного старого дуба, я звелів поганяйлові зупинитись й на великий подив моїх супутників виліз з коляски. Вони запитали в мене, що я збираюся робити. Я показав на дерево й сказав, що хочу змалювати цього суховерхого патріярха. Степан Йосипович мовчки махнув рукою й звелів машталірові рушати, а я обійшов широковітою Мафусаїла навколо та, не знайшовши бажаного пункту через полуденне освітлення, піг у сутінку того-ж таки Мафусаїла, полюбував здалека з його могутніх одполітків та й задрімав.

Прокинувшись, я побачив, що густа тінь лісу зрадила мене: вона відскочила від мене сажнів на три. Гарзд ще, що я догадався затулити від мух хусткою лице, а то-б з мене зробився справжній англієць. А де-ж моя тека? Палиця моя тут, а теки дасть Бог. Обійшов я кілька разів навколо патріярха, зазирнув у його широке дупло. Нема моєї теки, а освітлення саме підходяще, і лисий Мафусаїл нечаче сміється з мене, спокусливо показуючи свої широко освітлені суки та віги. З досади я підійшов до другого патріярха, — той ще кращий, до третього — ще кращий, а четвертий ніби вті: з теки Калама й знову проситься під олівець. Я мало не плакав з досади. Пославши до дідька безсовісного злодія, вийшов я на дорогу та й помацнував до Прехтелевого хутора. Окрім Софії Самійлівни та білоvidoї Параски, я не знайшов на хуторі нікого. Мене запитали, чи обідав я. Я сказав, що ні. Зараз же мене провели на половину Софії Самійлівни й почали напихати усякими їстивними благодаттями. Між иншим, я дізнався, що моя героїня чисто зачарувала Софію Самійлівну, та що гостювала вона не довго тому, бо боялась за свою хвору панну Дороту. Степан Йосипович поїхав вкупі з нею, а вона, Софія Самійлівна, їде до неї на вечірній чай і прохає мене бути їй за кавалера. Від цієї честі я не одмовився, і ми через півгодини поїхали.

XI.

В тополевій алеї, проти самісенької вовчої стежки, я звелів зупинитись і прохав мою супутницю вийти з брички. Я мав замір провести її цією вовчою стежкою просто до павільону, де гадав знайти господарю та її сивого гостя. Але міркування моє не справдилось. Не встигли ми ступити на стежку, як у кінці алеї від дому з'явилась сама господарня. З нею йшли Степан Йосип-

пович та її благовірний ротмістр. Ми пішли їм назустріч. Нові знайомі щиро обнялись та поцілувались, а сам господар, з сприятливістю сущого гусара, відрекомендувався Софії Йосиповні й запрохав її до покоїв.

— А чи вдався вам сьогодні малюнок? — спитав у мене лукаво Степан Йосипович.

— Дуже, — одказав я, силкуючись бути серйозним.

— А чи правду ви кажете? — спитав він, пильно дивлячись на мене.

— Правду, — одказав я тим самим тоном.

— Чи не можна й нам полюбоватися вашою роботою? — промовила господиня, сміючись.

— І ви проти мене, — промовив я до неї, теж сміючись.

Вдоволений Степан Йосипович стис її по-дружньому руку й тут же розповів, як було діло; як я зрадив їхньому потрібному союзу за-для прекрасного мистецтва та як вони, вертаючи, помітили моє глибоке захоплення цим божественним мистецтвом, таке глибоке, що я й не почув, як вони витягли в мене з рук теку. Так закінчив своє оповідання Степан Йосипович. Оповідання це викликало загальний сміх. Вкупі з усіма сміявся й я.

Мені необхідно було зайти до господи, і я на якийсь час покинув своїх веселих друзів. Прохор зустрів мене на сходах похитуванням голови, ніби кажучи: горбатого могила не випрямить. Я показав вид, що не помічаю його тонкого й справедливого докору. Тут же зустрів мене й мій герой. Він розказав, скільки то їм книжок привіз Степан Йосипович. Горниця куди він увів мене, була його й Трохимова квартира та клас. Кошик з книгами всякої величини й всякого виду стояв долі. Над ним, мов той хижий беркут, сидів Трохим, заглибившись в малюнки історичних героїв, дуже систематично змальованих на одній таблиці, по методі Язвинського.

Я розглянув дорогий дарунок і подав кілька відпо-

відних уваг моїм приятелям, як вони мусять бути вдячні Степанові Йосиповичеві за цей справді коштовний подарунок. Скінчивши промову, як подобає ораторові, я лишив моїх приятелів міркувати над тим, що трапилось, а сам вийшов на двір. На дворі вже нікого не було. Я пішов у покочі. Пройшовши коридор та червону горницю й ще коридор, я увійшов у другий коридор, потім у другу залу й шатро, і тут тільки побачив наше товариство за чайним столом. Любязний господар потішав їх якимсь трівіально гусарським анекдотом. Двері, що вели в коридор з недвозначними десятма чуланами, були заставляні столом з усякими ласощами та пляшкою якогось вина. Хто це так любо догадався затулити коридор беззаконія? Нема що й казати, що не господар. Він в цій мерзотній декорації не вбачає нічого ганебного, інакше він би її давно знищив.

Поміж усякого змісту небиллями господар розказав і одну бувальщину про те, з яким тріумфом стріла розлютована жінка мого родича, що програвсь. І от, коли торжественні проклони дійшли до найскаженішого піччикато, несподівано з'явивсь у горинці Іван Іванович Бергоф, немов з хреста знятий: виснажений, обшарпаний у якомусь лакейському чек-мені, вбраному в болото та в кров. Він, бачте, закінчив господар повчаючу бувальщину, втиривсь кудись у тепле місце, в Звенигородку, здається, до уральських козаків. Вони його, сердегу, за один день обчистили, мов липку, та ще до того й набили. Котюзі по заслугі не лізь в чужий монастир з своїм уставом. Трагічне оповідання було вдатно замкнено примівкою; після чайного трактування з'явилось конфектне, після конфектного — вечеря. За вечерєю любязний господар мало не по гусарському насмоктавсь. Скінчилось усе, одначе, як слід, розставанням, поцілунками й відповідним числом: до побачення.

Провівши моїх старих до брнчкн, побажавши їм щасливої дороги та віддавши на »добра ніч«, я сдививсь,

як вони пірнули в нітьму почі та й сам пішов на боковеньку.

Кілька дальших днів я, як порядний артист, провів за працею. Скутком моєї працештости був акварельний малюнок, де моя героїня була змальована в тому виді, як я її підгледів у навільоні, серед її пелищмірних подруг. Малюнок вдався ефектний та дуже схожий. Особливо вдатно виїшов мій герой, що крутив катернику.

Коли я скінчив та показав свій малюнок, Курнатовський десять разів побоживсь, що він за все своє життя не бачив нічого крацого, художнійшого. Тому я цілком вірю, бо він за все своє життя не бачив нічого, окрім пляшки та карт. Але щоб докінчити своє торжество, я додав і його портрет в полутоні. Додаток цей зробив бажане вражіння. Курнатовський зрадів певномовно, називав мене другом і братом, товаришем по чуттях, парешті запропонував мені тисячу карбованців. Від грошей я мусів одмовитись, бо робив свій малюнок задля його жінки й без усякої платні. Моя безкоштовність збила його з пантелику: він подививсь на мене, не як на товариша по чуттях, а як на заморського звіра, та, пораявшись з своїм окопомом, запропонував мені бричку-неточанку, пару добрих коней та поганяйла. Від поганяйла я відмовивсь, а решту з подякою прийняв. В мене давно вже була думка завести собі цю, конче потрібну в моєму кочовому житті, мебель, та все якось не вдавалось. А тут відразу вдалось та ще й вдалось недорого. Прохорові надзвичайно сподобалось моє несподіване придбання. З того я помітив, що у його організмі скотоловства найбільш за все розвинений

— А чи не час нам збиратись у похід? — спитав я в його, обривідувавши вдсяте своє нове добро.

— Як що ви в карти не граєте, то не час, а як що граєте, то час, — промовив він, лукаво посміхаючись.

Я похвалив його за дотепне слово, і ми поклали завтраж податись до коша. Про це я сповістив і го-

стинну господино та господаря. І що час був вже над вечір, і погода гарна, то ми поклали зробити спільно візиту Прехтелям, а завтра заїхати по дорозі й до моїх любих родичів. Я звелів Прохорові налагодити бричку й самому налагодитись. Він хуленько справився, і я поїхав до Прехтелів своєю власною бричкою.

Коли я обивив моїм старим друзям, що поклав неодмінно завтра покинути їх, вони прийняли це за жарт, і навіть педоладний. Вони гадали, що я неодмінно діждуся їхньої любові Маші з інституту, змалюю її портрет та тоді вже й поїду собі, куди завгодно, а як що схочу, то й у їх можу зостатись хоч до кінця життя.

— А якого-б я з нас, зробив щирого пімця, — промовив Степан Йосипович, стискаючи мені руку.

— В тебе тільки пімці й на думці, — перебила його Софія Самійлівна — тут треба гонорити діло, додала вона й замислилась.

— Про яке-ж то діло ти так глибоко замислилась, моя стара пімкене? — загідно спитав в неї Степан Йосипович.

— А ось про яке, — відповіла вона, веміхаючись: тепер на прикінчевню май, в юні буде випуск, візьміть і мене з собою в Київ, — додала вона бистро звертаючись до мене.

— З дорогою душею, — промовив я. А Степан Йосипович перехрестив її великим хрестом. На це вона веміхнулась і пораяла йому краще самому перехреститись. Він це й зробив.

— А тепер що zvolите? спитав він, витягуючи руки «по швам».

— Тепер нічого, а завтра лагодить бричку та коні, а після-завтрього я поїду в Київ. От вам і вся недовга, — додала вона клацнувши пальцем.

На бажання Софії Самійлівни поклав я відкласти свій відїзд до після-завтрього. Після цього Журнатовські й я побажали старим спокійної ночі й поїхали до господи.

Другий день минув у зборах та навчанні Трохимові, як йому поводитись з чужими людьми. У печері завітав я до моїх старих друзів, розпитався, як та коли саме ми поїдемо в дорогу. Поклали виїхати з дому рано, щоб обідати в Богуславі і на-ніч встигнути до Поток. Розміркувавши цю важну справу, я розстався з старими.

За вечерею в Курпатовських я об'явив про те, що ми поклали. Героїня моя притихла, з щирістю сердечною глинула на мене, а господар звелів подати пляшки шампанського на прощання.

Сонце ще спочивало десь за обрієм, а ми вже були на ногах. Прохор поравсь коло брички та коней, героїні мій з Трохимом коло чемодану та кошика з прирідками та всякою всячиною, а я нічого не робив. Коли все було скінчене й Прохор торжествено вмовився на передок, я виїшов на двір, перехрестивсь, і процесія рушила. За бричкою пішов Трохим з моєю палицею та з текою в руках, за Трохимом ішли ми з моїм героєм, побравшись за руки. Так минули ми двір та частину толової алеї. Тут несподівано до гурту пристала моя прекрасна Олена. Мов та ясна, світова зоря, з'явилась вона перед нами й осяяла наше сумне шестив'є. Але цей променистий світ вмент зник: сумно поклавши на груди свою прекрасну голівку, вона мовчки пішла поміж мною та братом. А коли бричка виїхала з алеї, взявши круто вправо, й сховалась за деревами, вона зупинилась та, хутко вхопивши мою руку, піднесла її до своїх губів. Не ретиг я ахнуть, як вона вже бігла по алеї до господи легше від газелі. Я подививсь на мого супутника, що посміхавсь, і не знав, що сказати.

— Вона приїде попроситись з вами до Софії Самійлівни, промовив він простодушно, й ми мовчки пішли за бричкою.

За селом до нашої процесії пристав мій старий знайомий цариний дід з своєю сухореброю собакою. А коли

ми вместились у бричку, Прохор, прощаючись з своїм однолітком, промовив до його:

— Зроби-ж!

— Добре! відповів той, і наша бричка покотилась по дорозі. До самого хутора ми мовчали.

На хуторі Филимон та Бавкіда клопоталися вже біля свого ковчега, то-б то біля дорожньої брички, чи, краще мовити, крикої хури. Віловида Параска виносила з хати ворочки, тлумочки, кошички, скриньки та все це передавала Степанові Носиповичеві. Він, тільки переглянувши те, що йому подавалось, обережно передавав Софії Самійлівні, а вона вже, так само тільки оглянувши річ, вмоцувала її на своє місце.

— Помагай-Біг! промовив я, підходячи до брички.

— Гут морген! — відповів мені Степан Носипович, веміхаючись.

Саме в цю хвилину винесено подушки та величезні перини. Коли й це добро всунено в ковчег, Степан Носипович здійняв свою білу фуражку, перехрестився й промовив: слава Тобі, Господи!

— А килим, душко, й забули, — промовила Софія Самійлівна, вигадаючи з хури.

Винесли й килим.

— Тепер усе, душко? — мовив Степан Носипович.

— Усе! — одказала Софія Самійлівна.

— Ще раз слава Тобі Господи! та... старий ще щось хотів сказати, та не вспів: саме в цю хвилину до нас підходили Курнатовські, лишивши свого екіпажа за ворітьми.

Після взаємних привітаннів та цілувань, увесь комітет оглянув ковчег. Оглядаючи мали добрий скуток. Після цього господиня запросила до кави та легкого фріштіка, що складався з печеної пидички, дванадцятка курчат і такого иншого овочу. За сніданням Степан Носипович прохав мого героя та його професора бути його постійними гістьми до приїзду молодої господині.

Тоді Софія Самійлівна звернулася до їх з проханням наглянуть за її старим німцем, а білолицій Нарісці строго наказала, щоб гості без неї не голодували, а то вона її привезе з Кієва дулю, а не гостинця.

— Ти знаєш, який він у нас, — додала вона, показуючи на Степана Писновича, — про його хоч вовк траву їж, йому однаковісецько. Йому аби був тільки фляйш, а інші хай хоч помруть з голоду, він і не подумає про других. Я вже, — казала вона далі, звертаючись до гостей, — трохи привчила його до рибного, а то він поперед мене ні середі, ні п'ятниці не знає: сунції тата... Та на цьому «тата» її зупинялась, ласкаво глянувши на свого Філімона, що всміхався, її ніби прохаючи в його пробачення за таке нехристиянське порівняння.

Після кави її так званого легкого фрінтїку, ми помолались Богу, на хвилинку сіли, як звичай велить та, помолвившись ще раз, пішли по своїх місцях. Курятовські взялись провозити нас до Шендерівки. Я з того був дуже задоволений. Курятовський, як справжній кавалерист, поїхав верхи, а я сів на його місце в колясці поруч з моєю прекрасною Оленою.

До самісенського місця розставання Олена не вимовила ані словечка, я теж мовчав. Ми були дуже схожі на молодого та молоду, що їдуть до вінця по волі батьків.

Нарешті настала хвилинка розставання. Героїня моя мовчки стисла мені руку її ледве чути промовила: «дякую вам за брата». Ротмістр, не злазичи з коня, теж стис мені руку її дякував за якусь ласку, а Степан Писнович, стискаючи мені руку, прохав наглянути за його доброю старою німкеню. На тому її розстались.

XII.

Герой мій не такій простачок, як я його собі уявляв. Він розміркував, що заочувати в Потоках нам не доведеться через так званий легкий спіданок та взагалі роз-

ставання. Маючи це на увазі, він непомітно випередив нас та й не зупиняючись в Шиндерівці, подався далі на Богуслава з заміром, що зробив би честь усякому леопардові, з заміром підготувати квартиру для Софії Самійлівни. Ах, тобі й матрос! Сонце вже ховалось за обрій, коли він з професором своїм зустрів нас по цій бік Росі й провів до нагрітої квартири. Софію Самійлівну до сліз зворушила ця несподівана любязність. Герой мій у очах Софії Самійлівни завжди був людиною надзвичайною, а тепер став ще й людиною чемною, а на жіночу думку, то це вже вінець всім чеснотам. Усе-б гаразд, та трапилось оттаке. Ледве встигла Софія Самійлівна з'явитись на вулиці перед своєю квартирою, як її оточила брудна юрба завзятих факторів та мало не на руках внесла її в горницю. Відолаха так отетеріла від цієї нової несподіванки, що не здолала вимовити й слова та тільки відмахувалась хусточкою до носу, мов від мух, під запопадливих хриstopродавців. Але ці кроткі заходи нічою не пособили: вони й не думали поступатись. Тоді вона вхопила обома руками свій величезний рідікуль та почала пробивати собі дорогу назад до свого мирного ковчегу. Я мусів втрутитись у справу. За допомогою севастопольського оборонця розігнав я юрбу ізраїльтян і домовив Софію Самійлівну вернутись у горницю, а на випадок несподіваного нападу поставив на варті коло дверей невтомного Трохима.

Другого дня вранці рано, напившись вкусі чаю, я в останнє попрощавсь з моїм славним героєм та з моїм бувшим сподвижником та вірним слугою.

З Богуслава, через Расау та Потік, ми другого дня благополучно приїхали в Трипілля, а з Трипілля, по-над Дніпром, непроходимим бором, на другий день приїхали у Київ, теж благополучно. Можна було-б за три дні втяти цю путину, але ми, як путящі хазяїни, милували скотину та, як люде небайдужі до краси природи, зупинялись понасать коло потічка, або на широкій луці біля

Дніпра, що зненацька десь врізувалась в темний ліс. Поки Софія Самійлівна з Прохором поралась коло кофейника, я малював сосну або березу, а коні задумливо щипали траву та обмахувались хвостами. Одно слово, ми подорожували, як личить подорожувати й усім путящим людям. На останьому попасі я малював купу сосен і для маштабу коня, що тут пасся. Софія Самійлівна варила каву та якось зненацька забалакала з Прохором про панну Дороту та про старого Курнатовського. Я насторожив уха, а олівця так тільки, для виду тримав у руці. За півгодини я вже знав усі гідкі тайності про сивого ласощохлиста й зворушливо-жалісну історію безталанної панни Дороти, історію на жаль звичайну, навіть за наших часів.

В своєму місці я розповім моїм терпільвним читачам, що глибоко сумну та повчаючу історію, та ще, як що умудрюсь, словами самого Прохора, а тепер казатиму про пробування Софії Самійлівни у Києві.

Квартира у мене в Києві була саме насупроти інститута, не на Хрещатику, а на горі. Я запропонував її Софії Самійлівні, а сам оселився тимчасово в трактирі, не на водах, а на Хрещатику, в домі архітектора Беретті. Того-ж дня за допомогою добрих людей приставив я моїй супутниці чепурну, скромну та моторну молодцю Марину, що заступила їй цілком біловиду Параску. Впорядкувавши все, як слід, ми раділи раду, чи одвідувати Машу в інституті, чи може переждати екзамена та з'явитись просто на акт. Розумна й ніжна мати одмовила собі радіців поцілувати свою єдину дитину до екзамену, щоб не розважити та не пошкодити їй в день іспитів. Дожидаючи цього блаженного дня, я розважав мою гостю, як міг та як знав: частував її прогулками по церквах та монастирях, возив двічі в Книньгрусть, вже був почав уводити її в тайни кнівської старовини. Та пройшла чутка про вишуканий акт і бал в інституті, де покажуть себе прилюдно будущі пантери та львиці.

Не памятаю вже, через віщо саме я не мав змоги проводити мою гостю на це високе торжество й бачити її красною ашу, в критичні хвилини іспиту.

Другого дня вже побачив я її в обіймах матері, що ридала від щастя. Це була молода та струнка, мов паросток тополі, гнучка, прекрасна брюнетка, з блідим матовим лицем та великими, розумними, чорними очима. За півгодини ми вже були з нею свої люди й на превелику вітху матері співали на два голоса українську пісню:

Зішла зоря з вечора,
Не пазорілася,
Прийшов милий з походу,
Я не надивилася.

Вона прегарно орудувала своїм контральтю, що спершу здався мені западно грубим про її літа. Я охрестив її славутнім призвищем Альбоні. Минуло ще півгодини, і ми вже «обожали» одне одного. Як «обожасемому» її «обожателю», вона розказала мені, звичайно, по секрету, кого з учителів «обожали» всі «дівниці», а кого тільки деякі, та кого як вони прозвали. Наприклад, Ф., вчителя мінералогії, вони звали «жупчиком», через те, що він приходив на лекцію завжди з скринькою, а інспектора І., — так закінчила вона свою дитячу сповідь, — жадна «дівниця» не обожала, бо в його очі кошачі.

Набалакавшись по секрету про речі першорядні, я розповів їй, теж по секрету, історію про мого героя та про його чарівну сестру.

Вона уважно переслухала моє оповідання та її глибоко замислилась. Цього вже я її не сподівався від її літ. Я теж замислився та, дивлячись на неї, питався сам у себе, чи не складає вона тепер поему на цю високу тему, як я складав. Та чому-ж би її не так? До її непорочної душі це ближче, ніж до фахового поста.

— Який прекрасний! який благородний брат! — промовила вона, ледве вдержуючи сльози. — Мамо! —

промовила вона, звертаючись до матері, — а коли ми поїдемо до дому?

— А як одговіємось, моє серце, то тоді поїдемо, — відповіла Софія Самійлівна, цілуючи своє замислене дитя. Чом ти така невесела, пташечка моя, рибко моя червонопірая? За татком скучаєш? Не скучай, моє серденько, скоро, скоро побачиш.

На цестощі матеріні вона задумливо зітхнула.

Що ви їй поробили? — спитала в мене Софія Самійлівна.

— Вони розповіли мені історію про матроса.

— Про нашого сусіду? Про Йосипа Федоровича? — перехопила догадлива Софія Самійлівна, та, мов патхепна свиня, вона переказала моє оповідання з такою щирою краспомовністю, що я слухав її, немов ніколи їй не чув про те, що трапилось. Вона відшукала в моєму героєві такі романтичні приваби, про які я їй не гадав. Мені, наприклад, і на думку ніколи не спадало, що з мого героя такій гарний промовець, а з оповіданнів Софії Самійлівни виходило, що він сущий Златоуст.

Оповідання про улюбленого матроса та його прекрасну сестру переказувалось що-дня з новими варіаціями. Я починав вже був лякатись, щоб герої мій не обрид в уяві своїй прекрасної прихильниці через отсі часті повторювання. Але я боявся дурно. Останньої ночи перед виїздом з Кієва вона вже бачила його ві сні чарівно прекрасним.

Побожні мої приятельки одправили молебень Варварі великомучениці та одного погожого ранку забрались у свій ковчег та їй подались собі до коша. Я провів їх до того самісенського місця, де малював купу старих сосон та слухав жалісне зповідання Прохора про напшу Дороту та про старого грішника Курнатовського. На прощання прохала мене Софія Самійлівна паглядіти для Мавиеньки фортецяю їй до зіми приставити їм на хутір. Я незабаром як найкравце виконав це доручення.

У Київі мені не спділось. Я порайвся з Прохором та одного погожого ранку й подався собі геть у купі з Прохором.

Завидне, чарівне становище людини, що ні від кого не залежить: їдеш собі, куди забажаш, у власній брчці та на власних конях, станеш де хочеш, намалюеш, що тобі сподобається, та й їдеш далі. Чудове становище! А скільки таких незалежних та щасливих людей не вміють цінувати своїй незалежності. Бідні, жалькі раби нікчемних пристрастів та тонко розміркованих необхідностей!

Вимірявши вдовж і впоперік Волинь та Поділля та діджавшиєсь у Житомирі осінньої погоди, ми вернулись благополучно до Києва.

З Житомира послав я Степанові Йосшовичеві пакунок вгороднього та садового насіння, що назбирав у волинських та подільських агрономів, а юним прекрасним друзям моїм шиток українських пісень, записаних мною від подолян та волнян. Аж ось тижнів через два після повороту до Києва я одібрав від Степана Йосшовича такого листа:

»Любий та незабутній земляче!

Попереду всього не дивуйтесь, що я вас зву земляком своїм. Я й сам досі був певен, що я щирій даїтин, а виїшло, що я такий самісенький німець, як і ви, це-б то суцїй хохол. І знаєте, кому я повинен дякувати за таке відкриття? Попереду всього вам, чи то вашому фортепяно та шитковї хохлацьких пісень, а потім моїї Маші та вашій приятелькі Курнатовській. Та й стара моя туди-ж. Але потерпіть трохи, я вам усе розповім по порядку. З першого-ж спізнання моя Мама закохалась у вашу приятельку »до обожанія«, як вона сама каже. Ми з Сонею просто раювали з їх приятелювання. Минає тиждень, другий, нові друзі нерозлучні, мов той Кастор та Поллюкс. Тільки помічаємо — спершу Со-

нічка, а далі й я. — що наші нерозлучні друзі читають тайкома від нас якусь книгу. Нам це не було до впадоби. Я почав уважніше наглядать за нерозлучними друзями та одного погожого ранку й застукав приятелів під липиною в саду. — Яку це ти книгу в кишеню сховала? — питаюсь я в своєї. — Не покажу, — каже вона. Суцця хохлачка! А приятелька ваша так і спалахнула. Я сюди-туди крутнувся біля своєї та й вихопив книгу з кишені. Уявіть же ви моє здивування: замість якого паскудного романа в руці у мене була німецька граматики. — Дуренькі! — кажу до їх, чого-ж ви ховаєтесь з цім добром? — Гелена, каже моя хохлачка, — хотіла вам сюрпріз зробити, забалакавши з вами несподівано по-німецькому. От які гострухи! Потім моя повисла мені на шию та й просить, щоб я вчив її по-французському. Я, звичайно, з охотою взявся до цього святого діла, та тим більш з охотою, що я, старий дурень, уявив собі, ніби округ мене усе німкені з Шиллером в руках. А які дивувижні здібности має ваша приятелька? Фортепяно всю справу зіснувало. Це-б то, не все, німецька та французська мова йде як слід, але я пошивсь у дурні. Замість читати Шиллера та Гете спігаю під фортепяно хохлацьких пісень, та ще й погою притупую. Ось що зробили з мене ваші хохлачки! Я був спробував ховати ключа від струменту та загадувати великі уроки, та нічого не помогло. Через півгодини урок вже готовий, і струмента, по умові, доводиться відмикати. так от яка справа! А ротмістра Курнатовського ви тепер вже й не пізнаєте. Суцций барапчик. Виписус з Петербургу рояль за-для своєї коханої Гелени. А ви пришліть мені ще сшиток хохлацьких пісень та ще, як що можна, і з нотами. На свята приїдуть до нас у гостину герої ваш та його вчений професор. Приїздитьно й ви з Прохором. А поки що цілують вас ваші хохлачки, а мої будущі німкені, й г.

»; айге здорові! Дякую за житомирську посилку».

»Р. С. Паина Дорота — шкода! не витримала, безгаланна, та й зовсім збожеволіла. І, Боже, яка вона жалка! Я ніколи не бачив такої жалкої людини. Божевілля її тихе, спокійне. Це ще сумнійше та безнадійніше. Отрута ця потроху з самих юних літ отруювала її ніжну організацію, її тиху непорочну душу.

І тільки Бог святий знає, коли скінчиться це гірке животіння. Вона може прожити ще кілька літ: в історії неіхничих хвороб такі випадки трапляються не рідко. Яка-ж то людина, що зважилась зачумити душу саме в той час, коли вона тільки починала розуміти приваблення життя! Страшний і безкарний злочин!

Але я забалакавсь з вами. Діти скінчили уроки й вимагають ключа від струменту. Піду! Не забувайте вашого старого земляка та моїх будучих німкенів. Ще раз бувайте здорові!»

І так далі...

Я маю добрий звичай відповідати зараз же на листа. Під впливом прочитаних звісток, хоч би які вони були, якимось легше писати: не почуваш праці, не помічаш тієї марудної праці, що зв'язана з запізненою відповіддю, де треба прохати вибачення, а не раз і брехати. А це мені — мов ніж гострий. На мою думку, усяка, навіть найневинніша брехня — злочинство. Я почав свого листа так:

»Вельмишановний мій друже та новий мій земляче!

Не встиг я поставити знак поклічку, як у горницю увійшов Прохор і сказав, що погода сьогодні прехороша, що гріх було-б сидіти в хаті та дивитись у вікно на вулицю, тим більше, що в нас, хвала Богові, все є своє, щоб поїхати.

— Правду кажеш, Прохоре, — промовив я й почав митикувати, куди-б його чкурнути якмога далі. А поки з'явиться добра думка, я прочитав йому листа Степана

Поспшовича. Він дуже розсудливо зазначив, що все добре написано, а одно так і зовсім не написано.

— А чого-ж, на твою думку, тут недістає? — спитав я в його.

— А на мою думку, недістає тут Пссппа Федоровича та Трохима Сидоровича.

— Правда твоя! Я напишу йому про це, а поки що йди та збирайся в дорогу.

Прохор виїшов, а я почав міркувати, чому це старий німець не пише мені нічого про мого героя та про його вчителя. Сказав тільки, що вони приїдуть до нас на свята в гостину, а звідки вони грийдуть, нічого не звісно. Дивно! Міркуванням моїм її кінця не було-б, як би Прохор не постукав у вікно та не сказав, що він готовий хоч і на край світу.

XIII.

Я по вдачі належу до людей розсіяних її трохи перішучих. Ці, можна сказати, певніні вади часто-густо ставили мене в смішине, а пиоді її в неприємне становище. Тепер, наприклад, зовсім безневинно я пошвся в такі дурні, що хоч на показ, та її годі. Поїхали ми з Прохором в Бровари. Ну, її годі-б, вернутись би назад, написати листа Прехтелеві, її краї. Так ні таки, треба було проїхатись у Оглав, та завернуть у Барішівку навідатись до старого прокурора борішп-льця. Дуже треба. А тим часом минув місяць, а ли та не написано. Добре ще, що я догадавсь послати ноти, книги та ще сишток українських пісень. А то-б мої добрі хуторяне могли подумати, що я вже в лоні Авраамлі. Мало того, що не добре, — безсовісно. Прегарна думка! саме по моїй комплексції: не написати до весни, а весною зне-нацька ніби з неба власти. Яклий то буде ефект. Та по ефекті усе таки доведеться прохати вибачення, ви-

бріхуватись та червоїти. Краще вже зараз напишу. Хай що хочать думають, а я принаймні здійму з душі гріх. Треба тільки написати так, щоб видно було правду, але щоб правда була поетизована.

От тому я й почав листа таким епіграфом:

Какъ въ наши лучшіе года,
Мы пролетаемъ безъ участья,
Помимо истинаго счастья,
Мы молоды; душа горда;
Какъ въ насъ запосичности много!
Предъ нами свѣтлая дорога;
Проходятъ лучшіе года.

Та замість одного куплета виписав увесь вірш, ще й листа в тому-ж самому тоні написав. Ефект був надзвичайний. Під віршом я забувсь поставити «Б. Курочкинъ», і приятельки мої не вагаючись зачислили мене до пантеону світових поетів. От які можуть бути skutки так званої невинної розсіяности!

Без жадного заміру можна попасти в самозванці. Я викараскався з біди тільки пославши моїм хуторянам декабрьську книжку «Библиотеки для чтенія» за 1856 рік. Але й після такого аргументу вони розчарувались в мені тільки наполовину. В їх зрозумінні я zostавсь великим поетом вже тільки через те, що переслав їм такого геніального вірша.

Зіма з контрактами й иншими радощами непомітно промайнула передо мною. Пригріло мартовське сонце, засоромивсь й почорнів білий сніг. Потічки весело задзвеніли в горах й побігли до свого пращура Дніпра. Білогруда росповісти про наближення свята богині Яри. З коханням прийняв белькотливу малечу старий Білогруд і росчахнув свою спинеполю ризу мало не по самісецькі Бровари.

Трактир Рязанова, мов голова втопленника, вигля-

дає з води, а велетенський міст, мов морське страшило, простягся через Дніпро й показує здивованій людині свій темний хребет з блискучої прірви. Прекрасна, величезна картина! Не кажу вже про весну! Уже самий запах весни гіден вивести мене в поле не то з Київів, а з самого Парижу. Це я довів того року мою черепашню мандрівкою по невиласній грязюці.

Я постарів на рік, зробився недбалішим до зовнішніх вражінь, та все таки трудно було мені вимовити те судне слово «не поїду» це б-то поки грязь не підсохне. Але я вимовив таки це судне слово. А вже коли я що сказав, то все одно, що припечатав: ніяка сила в світі не примусить мене перемінити моєї постанови. Цим я вже можу похвалитись, не хвастаючись.

Сижу я, придушивши жаль, у Київі. Сьомого апріля, Великдень уже зовсім близько, а грязь, мов парочито, усе рідшає та рідшає. Дощ за дощем так і плющить. Все проти мене — і небо й земля! Побачимо, хто кого подужає. І я певне перемиг би й небо й землю, та трапилось ось що. На самісеньку Лазареву неділю дістаю листа від нового земляка мого Прехтеля, та ще якого листа — найчуднішого змісту. Віп і збів з напелічку мою енергічну, чи, краще мовити, хохлацьку натуру. А щоб недовірливі читачі не сказали, що я хвостом кручу, навожу тут і листа мого дуже шановного Степана Йосиповича Прехтеля. Хай він буде свідком моєї непорочности та хай читачі самі розміркують, чи правильно зробив я в цьому незвичайному випадкові.

»Вселюбящий земляче!

Почати з того, що ви егоїст, та ще найзавзятіший, холодний егоїст. Хоч простодушні німкені мої і вмовляють мене, що ви тільки літтюга, а значить і один з найбільших постів-художників (адже правда, наївне розуміння!), та мене, старого горобця, на полові не одуриш. Бачив я вашу братію, великих чудотворців! Та діло

це в тому, а ось чому. Всі ми, з вашої приятельки Гелени почавши, очі прогледіли, дожидаючись вас до себе на свята, а ви!... Та хіба-ж ви не егоїст після цього? А як у нас було несело! Героя вашого й його достойного професора ви й не пізнали-б: елєганти, першого сорту елєганти! Маша моя... та вже Бог з нею! Мені потрібна людина, а не блискуча ганчірка. А героїні ваші... та про це описля. Шкода, що ви не приїхали. Вас тільки й не ставало до повної хохлацької асамблеї. Приїдїть же на Великдень, безпримітно приїдїть. Ви у нас побачите великі зміни. Сонічка моя помолодшала й покращала. Я те-ж. Маша та її друг, Гелена, стали судими німкенями, і я сподіваюсь до вашого приїзду виорудити німецькі літературні пєчїрки, як що тільки ви не навезете нових хохлацьких пісень. Ротмістра Курнатовського ви зовсім не пізнаєте — прегарний чоловічина! Купину вашу зве бездушною лялькою, а її благовірного ослєм у гусарькомємє віцмундирі. Панни Дороти ви вже не побачите, її скажїть: хвала Господєві, — вона не що давно вмерла. Приїдїть, я вам перекажу цікаві данї до її сумно позчаючого життєвєсєу. А тепєр, щоб бїльш вас заїкавити, скажу, що вона була рїдна мати ротмістра Курнатовського. Прощавайте. Цїлують вас мої німкені й я.

Р. S. Базїкав-базїкав, а головне й не сказав: не сказав, що Курнатовський з гусара робитьєся людинєю. От вам доказ: він ламає батьківське житло, покинув грати в карти та пити й вашого бувшого слугу Трохима вчить на свїй кошт у Білоцерківській гїмназїї. Як окруженїя мїняє людину! З минулої осєни героїні ваші та його гїмназист-профєсор живуть у Білій Церкві і вчатьєся. Це все, правду мовити, я вступив за допомогою вашої прекрасної Олєни. Та це однаковє, хто-б нї робив, аби гаразд. І вам буде великий грїх, як що ви не приїдете до нас на свято, хоч бї на те тільки, щоб поглянути на свого Трохима-гїмназиста та на хороброго оборонця Се-

гастополя, на мого будущего... та що там критись, мого
будущого зятя.

— Прохоре! Прохоре! — закричав я, вибігаючи в
переднюкій.

З псалтирею в руках з'явився Прохор.

— Ідемо, збирайся! сьогодні ідемо! — промовив я
до його скороговоркою. На це він байдуже вимовив:
«добре!» і пішов збиратись у дорогу

К. Дармограй.*)

1858 р. Лютий.

---

*) Таким псевдонимом ніколи підписувався Т. Г. Шевченко
(Р е д.).

ТЬ, МО-

ЮЧИ В

ВНИ Я
ЮЩИВ:

и. *)

ВЧВНКО

НАЙМИЧКА.

Vertical text on the left edge of the page, likely bleed-through from the reverse side. The text is extremely faint and illegible.

Між містом Кременчуком, та містом Ромном лежить великий чумацький шлях — Ромодан. Звідки взялася така назва — zapewne невідомо, а чумаки розповідають ось яку білицю.

У Крукові, що стоїть на правім боці Дніпра, проти самісенського Кременчука, жив колись багатий-пребагатий чумака — Роман. Що літа Божого виряжав він дві валки возів — по дваїцять на кожду; одна йшла на Діп по рибу, друга в Крим по сіль. До першої Пречистої Романові чумаки-паймити верталися в Круків. Половину навезеного добра скидали в комори, а другу половину сам Роман з своєю валкою віз у Ромен. Йшов він от яким шляхом: спершу на Хорол, так що Золотопоша була йому в праворуч, а Веселий Подол у ліворуч; потім вже з Хорола брав він на Миргород, з Миргороду на Лохвицю, а вже з Лохвиці на Ромен. Так от і посудить, яку отсе він кружину робив! Це й за для поштаря так не аби-що, а вже про чумака — так нічого й говорити! От раз якось Роман, спродавши в Ромні своє добро, — що гуртом, а що на роздроб, думав пертати до господи та спинився трохи біля коршми, біля тієї самої коршми, що й досі стоїть собі за Ромном під вербами на шляху що йде на Лохвицю та на Зіньків, і на Ромодані. А там під вербами біля коршми тоді стояло вже десятків зо два розпряжених чумацьких возів: піде попід возами сидять собі добрі люди та горілочку кружають.

От Роман зупинився з своєю худобою, зняв шапку, перехрестився і, повернувшись до чумаків, мовив:

— Благословіть, панове-молодці, воли попасати.

— Боже благослови! поле велике! — відповіли чумаки й взялись до свого діла; а Роман, покинувши воли в ярмах, пішов у коршму, говорячи: »Я тільки чвертку вишю«.

Зайшов Роман в коршму, а там шинкарочка, немов намальована. Романові, хоч він і був уже немолодого віку, на вид такої кралі серце заграло. Краля та помітила й усміхнувшись питається:

— А чого доброго треба вам, господа-чумаче?

Вона таки вміла й по московськи слівце закшнуть.

— А от чого мені треба, моя добродійко: квартиру горілки та дві кварта меду, та й сама сядь біля мене.

— Добре, — мовилъ шинкарка й насплавши йому квартиру горілки, устелася з поставцем до льоху й принесла меду.

Сидить чумак Роман кінець столу, запаливши свою чумацьку люльку, а біля його сидить молода шинкарочка та своїма голубиними оченятами дивиться на його сиві вуси. Не чумак Роман: срібною чаркою кружас він гірку горілку, а молода шинкарочка з золотого пугаря мед солодкий смакує. Довго вони вдвох собі сиділи, пили та пісні співали. На дворі вже й стемніло, а вони сидять, пють та пісні співають. От вже й темна ніч на дворі: час би чумакові вже й у дорогу рушати, а він сидить собі та не. Уже й північ, а він сидить та не; він не, шинкарочка наливає... а бідні воли в ярмах стоять. От вже й »ченіга« і »волосожар« за гору сховалися; вже й зірниця зійшла; чумак-Роман буцім схаменувся; взяв шапку, люльку і пішов з коршми; ліг собі на возі, вкрився свитою і ледви промовив: »гей, мої половії!«

Воли рушили: взяли с об та й пішли полем чистим, а не лохвицьким шляхом. Невідомо, чи довго вони так йшли, чи довго снав чумак-Роман, тільки прокинувся він вже в Кременчузі. По його сліду проїхали й інші чумаки й пробили широку дорогу та й назвали її »шля-

хом Ромоданом». А з якої саме речі назвали Ромоданом, про те чумаки не знають.

Отакій слово до слова народній переказ про Ромоданівський шлях. Не всміхайтесь так добросеречно, мій приятний читачу! Я й сам мало йому віри в той переказ, та по обов'язку списувача народнього побуту мусів згадати і про отсю дозвільну вигадку народню.

Більш на правду скидається про шлях Ромодан от яка гадка: чи не першим проклав той шлях князь Григорій Ромодановський, що р. 1686 водив військо московське під Брусяну гору, чигиринську резиденцію непокірливого гетьмана Петра Дорошенка? На мою думку це ближше до правди. Але-ж хто-б не зробив той шлях, пам, правду мовити, нема до того діла; зняли ми річ про цей шлях єдине через те, що подія, про яку отсе я розкажу, сталася біля того шляху Ромодану.

А щоб ви добре тямилі, який-то той шлях Ромодан, так я додам ось-що.

Цей шлях прикметен з того, що йдучи з Ромна до Кременчуга на протязі 300 верстов, не переходить ниже через єдине яке місто, або місточко, ні через село, ні через хутір який навіть; іде собі чистим рівним полем. Тільки де-не-де по шляху коршми з стодолами озіями, та з глибочезними колодязями, поробленими властиво задля московських фурманщиків; бо наші чумаки ніколи не стають на попас біля коршми. По боках шляху Ромодану зустрічаються земляні вали різні на вид і на величчину. Поросли вони ширеєм. Трапляються й могили зовсім круглі, сяжнів на 50 в поперечнику, — є й менші, є і більш — завжди з двома, трьома, а то й з чотирма виходами; се як до величини могили. А є й такі насипи, з найбільших, що й виду їх не можна визначити: це шанці, різні на величчину і в різних напрямках. Треба гадати, що вид отсіх шанців попсовано потім вже користолюбними та цікавими нащадками. Не пригадаю собі, хто саме захожувався добувати селітру

з Орелських валів, себ то з так званої «лінії», споруженої за царя Петра I між Дніпром і Доном по берегу річки Орелі, але добутки вийшли зовсім нікчемні. Може й по тих могилах, про які я отесэ кажу, який небудь Ходаковський захожувався шукати селітру — не скажу: пехай про це відають антикварії. Треба ще сказати, що всі отсі могили мають кожна свої назви: «Няньки», «Мордачові», «Королеві» і т. ин. Останні, може це окопи Карла XII, бо він колись по сій країні шведяв з своїма синьскупаними Шведами.

Я, одначе, на зло вживаю терпець моїх приятних слухачів: розносився я з своїм Ромоданом, пеначе дурень той з писаною торбою, таї наговорив паче та перекунка-бублейшиця, а про діло не сказав досі ні слова.

Недалеко біля шляху Ромодану з правої руки, як їхати на Ромен, лежить широка прегарна долина; округ неї невисокі горбки, а на горбках, пеначе вартові, стоять віковішні дуби, липи та ясені. Впдовж широкої долини тече викрутасами, пеначе смуга яка, біла та лискуча, річка Сула. По берегах її порозпускали зелені коси старі берести та верби. Впдовж берега Сули розгорнулося велике село, закутане темно зеленими садами: тільки де-не-де з густої зелені визирав біла плямочка, — то біла хата з солом'яною покрівлею. Такі з виду трохи чи не всі села на Україні; ну, ще біля кожного більш чи менш вітряків. Як вже привітно вітряки ті махають своїми крилами притомленому путникові, закликаючи його на спочин в свої зелені, пахучі садки!

Сонечко спускалося вже до обрію і своїм жовтогорячим світом позолотило, і без того золоті, пиви, застановлені подукітками. Прозорній, ясно рожевий туман покривав широку долину, і вона сховала в йому прекрасну смужку свого обрію. Сула зайнялася матовим рум'янцем, немов та, зашарена на сонці, молода жінця, зустрівшись з своїм любим косарем. По жовтогоричному мату кривулястої Сули де-не-де плыв рибалчини

човен, а за ним ясні, блискучі цівочки тягнуться і зникають десь в зеленому очереті. Верби й берести ще пізше схилилися до землі, ніби вони оплакують день, що вже вмірає. От під таку вечірню годину верталися з поля на село молоді, прекрасні жниці. В той саме день живо скінчили, тим-то вони — кожна для себе і щоб посвятити в церкві, поплели вінки з колосків пшениці, жита та з волошок. Заквітчані вертали жниці в село, співаючи пісні. Перед вела вибрана їми цариця: вона була прегарна з себе; виступала тихо, соромливо й ніби від важкого вінка спустила на груди свою прекрасну, смаглу голову, покриту золотистим вінком і чорною косою. В руках у «цариці» був серп і певеличкий снопок жита, перев'язаний зеленою берізкою. Суцця Церера! За нею йшли дівчата й на почесь її співали свої журливі пісні. За дівчатами йшли молоді косарі з косами (вони на Сулі отаву косили) і підспівували дівчатам. Всю отсю картину освічувало палке сонце, що вже заходило. Картина була прекрасна! А підійдіть ви до неї ближче, та придивіться уважнійш, і ви на рожевому полі її помітите такі плями, що по-неволі відвернетеся; а на оті мельодійні журливі пісні ви гірко веміхнетеся і затулите собі уши.

Живуча й діяльна людська натура! З ранку й до вечера на сонці: а-ні на крихту холодку: з ранку й до вечора жне зігнувшись горопашна жниця і що-ж? настає вечір, йде вона собі до господи співаючи; а дома — ледві встигла повечеряти, знов або на вулиці, або в садку, знов співає і співає без ушину до самого світу. Почне на світ займатися, вона знов за серп та на поле й знов цілісенький день, не розгинаючи спини, жне на сонці, і байдуже!

Ох, ви агрономи-філіантропи! Чом би вам не вигадати, замість серпа, яку шльчу машину, і ви тим зробіте величезне добро людям, приневоленим до тяжкої праці.

Гурт жниць і косарів з своєю прекрасною царицею повагом наближався до села, відбиваючись в ясній воді Сули. На зустріч їм повибігали діти й повиходилили матірки з немовлятами під грудьми. Матірки поздоровляли своїх дорослих дітей з обжинками, а неня прекрасної цариці, плачучи, дякувала дівчатам за повагу до її доні і прохала всіх до своєї хати на вечерю.

Війшовши в село, дівчата одна з одною виразно переглянулись, а молоді косарі насупили свої чорні брови. Що це за знак? А те, що й дівчата й парубки помітили біля декотрих воріт віхи.

Щож їм за діло до тих віх?... Ба! їм велике діло до тих зловіщих маляків!

Коли ви, віхавши в яке українське село, побачите де біля воріт на високій вісі кілька китичок із соломн, так це ознака, що на селі стоять москалі не піші, а кішні. Де віха — в тому дворі стаїня; а скільки китичок — стільки коней на стаїні. До села, про яке у мене мова, прийшли ще тільки квартирсьри, повизначали квартирі і порозставляли віхи.

Не в одного чорнобрового косаря забилося серце, коли він угледів віхи! Не один з них пригадав жахливі оповідання про безталанних покриток! А жниці? О, мої рідні жниці! ні одна драма кривава не навчить вас! Новишка — отсе ваш той клятний ідол, перед яким ви все кладете: часто честь, а за нею і своє життя безталанне.

Кланяючись і з шапобою — сивоусній Улас, батько красуні Лукії, зустрів женців і прохав — ласкаво завітати до його двору й повечеряти, чим Бог послав.

Женці співаючи, ввійшли в двір. На дворі, на зеленуому споршні був вже розісланий великий, білий настільник. Господарі прохали дівчат сидати: вони посідали навкруги настільника; а «свята» цариця, знявши з голови великий свій золотий вінок, завернула навкруги голову: косу свою чорну та роскішну, закачала рукави,

узяла з рук матері пляшку з горілкою і почала частувати своїх подруг.

Доки жінці вечеряли — Лукіїні батьки сиділи на призьбі та любовали з своєї красуні-одиначки, а серце в них билося життям, через край повним щастям! Лукія, як привітна господиня і жвава робітниця, радо вітала її частувала своїх гостей з усією щиросердною простою.

Повечерявши, дівчата, подякувавши Богові, добрим господарям і своїй подрузі за вечеру, взяли вінки й поважно вийшли на вулицю. А тут біля частоколу та під вербами дожидали їх чорноброві їх косарі.

— Піди й ти, моя донечко, на вулицю та поспівай з дівчатами.

— Щось мені не хочеться, моя мамо.

— Чом же тобі не хочеться, мос серденько? може ти втомилася, так ляж засни.

— Я ляжу, матусю, спати.

— Постривай же, я тобі постелю.

Неня послала постелю своїй утомленій доні, перекричала її і поклала спати. Притомлена денною працею і вечірнім щастям, Лукія, поворочавшись трохи в постелі, заснула.

А подруги її, хоч і потомлені, цілу ніч простояли з своїми чорнобровими косарями — хто під вербою, а хто під калиною, та все співали:

Вийди, Грицю, на вулицю

І ти, Коваленку,

Постоїмо під вербою

В купочці тихенько.

Коли-б були драгуни не прийшли завтра в село, то вся ота історія скінчилася-б на самій ідилії; але-ж драгуни!.. тільки прийшли в село — зараз скоїли драму. Через що я й прошу слухачів моїх пропустити повз

уши принаймні рік, та звернути ласкаву увагу на малюнок ось якого змісту.

Верстов за п'ять, чи може й більш з лівого боку (як їхати з Ромна) Ромодановського шляху, саме проти того села, що ото я списав, лежить скотиста широка рівнина; така вона широка й довга, що й краю її в тумані не видно; а в літку, коли стоять тихі, палкі дні, так і марево трапляється, пеначе в безлюдному, безводному, передючому стену киргизському. Вся отся долина змережана ріжнотанітними нивами й засіяна темними могилами, що видом і величиною скидаються на ті могили, які стоять на Білокиязькому полі між Київом і Васильковом. Кажу я отсе тому, що з Києва на Одесу проїхало людей, що цікавляться рідною предківщиною, більш, ніж з Ромна на Кременчук. Відома річ, що шляхом Ромоданом ходять тільки самі чумаки; а чумак — людина проста: йому до могили байдуже. Він може тільки сам себе спитати, «чиїм трупом їх начинено», або, дивлячись замислено на темні могили, заспіває на один голос монотонно...

Так от на отій рівнині, поміж суворих могил та ріжнотанітних нив зеленіє невеликий гай, пеначе оазис в пустині арабській. Це хутір багатиря-козака Якіма Гирла.

Підійдімо-ж ближче до того хутора та погляньмо на його природну красу, та на життя його господаря. Задля нас це неминуче треба-б, бо в сьому хуторі діятиметься та драма, яку я розповідаю.

Цілий хутір з родючим садом і з дубовим гаєм займає не більш п'яти квадратних верстов; він окопаний глибоким та широким ровом, а рів навкруги хутора обсажено агрусом. Брама не з дощок, як це звичайно буває по московських заїздах, а проста; по краях її стоять сильні дубові стовпи та по кілька чистоголини; у глухому кінці брами стоїть розлога верба піби на те, щоб закривати благодатний хутір від лихого ока. На

дворі того хутора з правого боку стоїть велика клуна, обставлена стогами всякого хліба, а з лівого боку загороди її хліви для товару. Недалеко за клуною під старими берестами дві дубові комори її возівня; проти комор льох з залізними дверима, а на самому кінці двору біліє під липами хата, вкрита парками на польський лад. За хатою вже йде сад: яблуні, грушки, сливи, вишні, черешні її навіть три дерева старих грецьких оріхів: їх вивіз з Криму ще дід Якіма Гирла. Посеред саду колодязь з колесом і з кришею, а за садом в гаю, на невеличкому лужку, пасіка з курінем і з омшаником, а далі вже дуби, липи, берези її всяке инше дерево до самого рову. За ровом невеличкий ставочок, біля його город, окопаний невеликим ровом, сажений кукурузою та соняхами; нарешті трошки далі в поле бацтан.

Отаклий-то благодатний хутір у старого козака Якіма Гирла.

А якого добра повно в його дубових коморах, в льоху — того її розказати не можна!

А чумаки його! — де тільки в світі вони не ходять: і в Криму, і на Дону, і в Одесі; а про Київ вже її говорити нічого!

Раз якось узявся був Яким постачити в Москву укрової пісок; але Москва не любить жартувати з нашим братом «хахлом»... вернувся він до господи ледве з однією паровицею; з того часу, коли хто не умісне промовить до його яке слово про Москву, — він того просто з хати вижене, а коли де в гостях почує таке слово, так надіне шапку і, не прощаючись з хазяїном, піде до господи. Яким Гирло, як бачите, був собі чоловік не аби-який: не всякому давав наступити собі на ногу.

Було отсе в серпні, в неділю; так як опівдні Яким Гирло вийшов з хати і сів на призбі. Він був чоловік вже не молодий, але свіжий і при здоровлю. Вуси її чуприна не були ще сиві, а тільки сірі. Сорочка на

Йому біла, чиста; штани теж білі; він не любив московських китайок, носив усе біле; чоботи з доброї юхти. Глянувши на його, зразу скажеш, що він чоловік заможний.

Небавом у слід його прийшла й жінка його Марта: молодиця літ сорока, а може й більш; хороше й чисто одягнена: жовті юхтові чоботи, плахта, шовкова червона юпка така, що хоч би й старій людині, так була-б до лиця.

Марта винесла спершу осліничка, засланого килимцем, і постановила його перед чоловіком, а потім вже миску з варениками й тарілку з сметаною; постановила на осліничку й сама сіла біля його.

— Нум, Якиме, полуднувати! — мовила вона до чоловіка.

Яким перехрестився і мовив: »Як полуднувати, то й полуднувати. Боже, благослови!« З цим словом він розправив свої сирі вуси й узяв вареника.

Після вареників Марта принесла миску слив і жовту пахучу диню. Попоїли слив, покочтовали й дині.

Пополуднавши, Марта все поприбірала і знов сіла на призбу біля свого чоловіка. Довго вони сиділи мовчки, нарешті Марта мовила:

— Щось довго не видно наших чумаків з рибою.

— Та такі довгенько щось... мовив Яким і замовк, ніби не хотілося йому балакати. Він таки не говіркий був. Перегодом Марта знов озвалась:

— Я все, Якиме, думаю: кому то ми після себе добро своє лишимо? Дітьми Господь нас не благословив, так одиними й померемо.

— Так що-ж, що померемо! Добрі люди поховують і добро наше споживуть.

— Звістно, споживуть: нігде воно не дінеться; а все-б воно краще, коли-б була своя рідна дитина.

— Так де-ж її взяти? каже: Господь прогнівається на нас за гріхи наші.

— Еге! прогнівили ми Господа милосердного; не втішив Він нашої старости ледачою! От і і домовину ляжемо, нікому буде нас щиро й оплакати, нікому буде душі нані грішні помянути! Чи знаєш, Якиме, що? Ось поїду я завтра в Бурти та одвезу отцю Нилу на сороковуст, і за твою і за мою душу нехай одправить, як помремо.

— Завжди ти скажеш — таке ка-зна-що, що й слухати не хочеться! ну, скажи лишень, голово: який такий живий чоловік по своїй душі сороковусти правитиме?

— Ні бо, Якиме! не по живій душі, — за помершу. Це, бач, я гадало на те вчинити, щоб потім не остатися нам без поминувенія.

— Бог милостивий, не зостанемося! А я от про що думаю: чом отсе наша челядь так довго з села не вертається?

— А цить, Якиме, цить!... чуєш? О, о! ще раз... чуєш?

— Що там таке: ще раз?

— Не чуєш хіба?... дитина плаче.

— Так і є... за ворітьми.

— Ходім, Якиме! подивимось.

— Ходімо.

Обов вони мерції встали і пішли до воріт.

Не списати, як старі Марта і Яким зраділи, коли побачили, що під перелазом лежить дитина, завернена в стару сіру свитину, а голівка прикрита в неї широким зеленим лоскутом!

— Якиме! тільки їй спромоглася промовити Марта, сплеснувши руками. А старий Яким, скинувши брідля, молився Богу.

Марта взяла дитину на руки і мовила: «Якиме! глянь, яке, пічроку йому, здоровеньке та вродливеньке!»

Яким перейняв дитину на руки та їй каже:

— Ходім до хати! воно, бідолашне, їсти хоче, — і вони пішли в хату з своєю дорогою пошею.

В хаті Яким положив обережно дитину на стіл, взяв з полиці псалтир (Яким був письменний), тричі перехрестився і прочитав псалму: »Живий в поміщи Вілгнгок, потім взяв дитину на руки і, передаючи Марті, промовив: »наче ока бережи йог...

Марта, перехрестившись, узяла дитину, поклалила на подушечку й мовила до чоловіка:

— Чодивись за ним, Якіме, дема я молока принесу.

Ще тісни молока, вона взялася годувати дитину. Яким, знайшовши в хліві пощви, заходився лагодити до них стоїлиці, і за нів години, на диво Марті, виіс у хату готову коліску. Не помітно для них минув останок дня. Під вечір, коли дитина заснула в своїй колісці, Марта, забувши що свитга педля достала з бодні то-пенького полотна и захопилася краяти маленькі сорочечки.

А челядь, вернувшись із села, балакала, що вони бачили на могилі якусь молодичцю; спершу вона спі-вляла якусь пісню і заплакала; »коли ми перехрести-лися, так вона зникла; мабуть то була печенга сила і провалилася в могилу», так скінчила свою балажку Ма-рина — дівчина не з боязких.

Другого дня, ще до сходу сонця, Яким запряг і бричку пару добрих коней, вимостив бричку сідлом і вимостив сідлом і доїхав у село Бурту по отця Н.

Ідучи повз могилу, він помітив в раї молодичцю на могилі; вона стояла лицем до хутора. Він глянув на неї, синців вийшов і про-мовив:

— Добрий день, молодичце.

— Спасибі вам, відповіла вона.

— Що ти тут робила, молодичце?

— Учора корову збила, так оце ви даю, чи не пасеться де вона?

— Ну, добре! зостанься здорова.

— Спасибі.

Яким зинув за ніжки, коні рушили й помчали його
помахом.

Кому Яким вернувся до господи і привіз отця
Нила з діяконом. Спочивши трошки під хатою та осві-
жившись заєпленням березовим соком, отець Нил пі-
шов до хати. Прочитавши молитву над дитиною, він
наказав його Марком, а потім з отцем діяконом справив
обряд святини. Це ж і Кумами були Яким та щаслива
Марта.

Де саме бачив отець Нил гостюва діяконом
на хуторі, де він і вояки тільки, а чимало
такі до... Маркові хрестини.

Але ж мільці в діля Маркових хрестин; на хуторі
Якіма нічого незвичайного не сталося; тільки
дуба, нещавом після хрестин чумаки вернулись з
хутора. Але ж це подія звичайна; воно правда, що до-
договолова і в отсій звичайній події знайде собі
чимало пожитку, так як працьовита б... на нікчем-
ній річці. Найпаче послухати чумака... після до-
рочі, коли він гуляючи за чаркою гор... не роз-
в... і, без які безкраї степи він пере... з яких
... і... ниць волів напував; по скіль... нь він
... хліба й без води пропадав; які він міста бачив;
... і річки переправлявся; де і яких людей бачив;
... сто аж волосся дуба стає, слухаючи чумака! Але-ж
Якіма Гирла не було такого вдатного чумака; через
те не було й балачок про такі мудрі чумацькі пригоди.

Минав пересень і, арсходячи через Якімів хутір,
... своїм духом окрашував зелений гай золотими та
... шими барвами, так що коли здалека глянути на
... то здасться тобі, найпаче під ту годину, коли со-
... ленько сходить, або заходить, що гай заслапо коштов-
ним різнобарвним килимом. На могилі біля хутора, трохи
не що ранку і що вечера, челядь бачила тасмичу моло-
дицю, і почали верзти, що отсе щось воно не з-проста.
А дійсне було воно зовсім просто: бідолашна молодиця
ш. т. в.

га була ніхто більш, як не покритка, мати маленького Марочка. Вона, сердешна, неспроможна була одірватися від того двору, де росла її горопашна, прекрасна дитина. Скільки разів вона в ночі підходила до самісенього хутора, обходила його навкруги й почувала в рові не заплющуючи очей! А по неділях, коли челядь ішла на село, вона нишком, нікому не зримо, підходила аж до брами, щоб почути хоч голос своєї любої дитини. Скільки разів тягло її — увійти в двір і випрохати назад, або вкрасти свою дитину; без неї, без дитини, їй на світі не можна було жити: ні хліб, ні вода не йшли їй на душу; сонечко Боже не світило й не гріло їй. Після того, як її зрадив свої улап — підступний, усе її кохання, усе її ніжне почуття припненої матері згуртовалося на її дитині-сиротині. А воно-ж, горопашне, в чужих людей!... Воно засипав на чужих руках; воно ссе чужі груди й не знає кохання і сердешного нещучного поцілунку!... Материна любов перемогла і острах і сором: вона стала на тому, що хоч-би там що, а піти на хутір, ждала тільки неділі, коли на хуторі людей буде менш.

В неділю Яким, пообідавши і вже пак спочивши, сидів в своїй світлиці за столом і читав з псалтиря: «не ревнуй лукавцюючим, шже завидуї творяцим беззаконіє», а Марта, заколихавши Марка в новій колісці, довго стояла над ним загадавнись, потім зітхнула й мовила:

— А що я думаю, Якиме?

— Господь тебе відає, що ти там думаєш.

— Думаю я, прости мене, Боже, що коли наш Марочко, не допусти того Господи, помре, що ми тоді робитимемо?

— Я так і знав! ну чи так тобі не гріх, отакого ка-зна чого набірати в голову!

— Ні, Якиме, коли я дивлюся на його сонного, так завжди отаке міні в голову лізе.

— Молися, Марто, Богові: Він, милосердий, не дасть нам такого великого нещастя.

— Та ще от що гадаю, Якиме! коли, дасть Біг, доживемо до Покрови, так поїдемо до церкви та запричастимо нашого Марочка; тоді йому як раз мине шість тижнів.

— Добре, поїдемо: це діло християнське.

— А там за одно вже розпитаємо, чи не знайдеться добра наймичка, бо — сам бачиш — нам тепер з однією наймичкою не можна.

— Що-ж? як треба, так треба; я не від того...

— Та коли-б дав Бог таку, що-б і в господарстві тямла; я-б тоді Марочка няньчила, а вона-б поралася по хом'ястечку.

Марта зітхнула й замовкла, а Яким, перехрестившись знов, почав читати: «Не ревнуй лукавствующим».

Аж ось незабаром двері обережно відчинилися і увійшла в хату молодиця, одягнена хоч і вбого, але охайно. Вона пужливо якось зупинилася біля порогу, поклонилася і ледве промовила:

— Боже поможи вам!

— Спасибі, небого! відповів Яким: просимо сідати.

Вона мовчки сіла на лаві біля порогу й мовчки пильно дивилася на колыску й на Марту. Багацько їй треба було в ту годину душевної сили, щоб не подати їй виду, що вона найблизча душа до сонного Марочка.

— Що доброго скажеш, небого? спитав у неї Яким.

— Прийшла отсе до вас спитатися: чи не треба вам наймички?

— Треба, голубко, страх як треба. Нам отсе Господь послав малу дитину, так я все з нею няньчуся, а хазяйство й занедбасм.

— От би я до вас і найнялася.

— Наймись, наймись, голубко! у нас тобі лиха не буде.

— А здалека ти, небого? спитав Яким.

- Аж із під Ромна, дядьку.
- Добре! а що-ж ти візьмеш на рік?
- Що другим платите, те й мені дайте.
- Добре! Мартусі ми платимо п'ятнайцять на асигнацію, та нову білу свитку й чоботи шкапові.
- Добре! і я так наймуся.
- Добре! Даї же нам, Марто, чого небудь поплуднувати!

Марта, йдучи за полуднем, мовила до Якіма:

- Подивися-ж за Марочком, та коли воно прокипється, так заколши його.

Яким посунувся в другий кінець столу ближче до коліски, а Марта вже з-за дверей додала:

- Та не бери ти його на свої залізні руки, я сама зараз вернуся.

— От ще розносилася з своїми панськими руками, пробубонів Яким і ласкаво додав:

- Сідай, небого, на ослоні, ближче до столу.
- Спасибі вам.

Наймичка підійшла до столу й подивилася на коліску. Лице її змінилося і дві буйні сльозинок покотилися по змарнілих її щоках. Яким помітив те й спитав:

- Що, небого, може і в тебе дитинка є?
- Була, та Господь прийняв.
- Так, так... Так ти, небого, значить, вдова?
- Ні, московка — відповіла крізь сльози наймичка.
- Так, так... А як же тебе, небого, звати?
- Лукія.

Тоді саме дитина прокинулася і заплакала. Старий Яким заходився коліхати, приспівуючи:

Е-е-лю-лі
 Чужим дітям дулі,
 А нашому колачі,
 Щоб спало в день і в ночі.

Горопашна отся Лукія і була та сама прекрасна щаслива цариця непорочного свята сільського. Сердешна! чим одбився у тебе на серці твоєї любові, сдиної твоєї дитини? Сердешна! ти сама трохи-трохи не заридала й не заспівала у купі з Якимом, але сила твоєї любові здержала поривання радощів і тільки тихі сльози утишили тебе.

Марта вернулася з полуднем, постановила його абн як па столі і швидко кинулася до коліски.

— Цить, цить, мос серденько!... Ну тебе, Якиме, з твоїм вовчим голосом: тільки перелякав мого Марочка! Цить, мос пташенятко! я тобі молочка дам. Вона дала дитині рожок з теплим молочком і мовила до Якіма:

— Чом же не просиш полуднувати? а коли хочеш яблук, чи дуль, так сам піди до льоху та за одно вточи грушевого квасу, а я від дитини не одійду, доки воно, сердешне, не заспе. Бач, як налякав: і досі ще у сердешного слізки на щічках. Годуйся, годуйся, мос серденько.

Яким, перехрестившись, сів за стіл і прохав Лукію сідати полуднувати. З'ївши кілька вареників, він мовив ніби сам до себе:

— Бач, яка в світі правда: віддати сдинокого чоловіка в москалі, а жінку спроту-вбогу пустити по миру. Не добре діється між людьми! Добре, що вона богобоязна, та шукає собі заробити шматок хліба чесною працею; а друга-б на її місці, та з її вродою, пропа!... з душею пропала-б на-віки.

— Хіба Лукія московка? спитала Марта, прислухавшись до чоловікової бесіди.

— Та вже-ж, московка, — відповів Яким не підводячи голови.

— Безталанна!... а може, Лукіє, твій чоловік був паниця, ледащо?

— Ледащо, відповіла Лукія.

Яким підвів голову, подивився на Лукію і мовив:

— Так туди-ж йому й дорога.

— І моя така думка, мовила Марта. Сохрани, Господи, і Ти, Пречиста Діво, заступи нашу бідолошну сестру від лихого та ледачого чоловіка! От ми з Якимом, дякувати Богові, прожили таки частинку на світі... воно правда... Е, та з молоду чого инколи не трапляється...

— Ну вже! завела свою гусли! мовив Яким не то жартом, не то суворо. Та вашу сестру, коли не попоминати гарненько, то їй добра з неї не бачитимеш.

— Ну вже й ви добрі! ніде правди діти. Отак завжди, забалакалася з ним, тай не бачу, що Марочко давно заснув.

Вона обережно закрила дитину чистою пелюшкою і, перехрестившись, сіла до столу біля Лукії та й мовила:

— Іж, Лукіє! ти на його не вважай! він у мене завжди щось буркотить; таким вже нікчемним народився він, — і вона, ласкаво всміхаючись, глянула на чоловіка.

Яким і виду не подав, що помітив ту усмішку, тільки вуси свої погладив рукою.

Пополуднувавши, всі повставали з-за столу й подякували Богові. Марта, прибираючи з столу посуду, мовила до Лукії:

— Ти пішла-б до другої хати та спочила з дороги, там тепер нікого нема: усі пішли до села на музики.

— Спасибі вам! я не дуже втомилася, відповіла Лукія, хоч їй дуже треба було спокою, принаймні — самій побути.

— Ну, де-ж таки не втомилася! від Липового до нас верстов сорок буде; то не жарт!... чи буде, Якиме?

— Сорок буде, відповів Яким.

— Я в Ромні переночувала.

Хоч і переночувала, а спочити тобі не пошкодить,

мовила Марта, будім інстинктом вгадуючи душевну її утому.

— Добре, я піду й трохи спочину, сказала Лукія, відступаючи до порога.

— Тривай же, я тобі хату покажу, — мовила Марта, й вийшла в темні сіни, потім відчинила двері, супротивлежні з світлицею, і ввела Лукію в простору, чисту хату.

— Отут ляж собі чи на полу, чи на лаві, та спочинь.

— Спасибі вам, відповіла Лукія. Марта вийшла з хати, прикривши за собою двері.

Лукія, zostавшись самотою, озирнулася навкруги, певнече бажала впевнитися, що вона сама в хаті. Потім упала на лаву, затулила лице долонями й тихо та гірко заплакала. Не з горя плакала вона, а з радощів, що повно було у неї на душі: вона тежер була певна, що дитина її здорова, і люди, що прийняли дитину, — люди добрі.

— Господи! промовила вона: дякую Тобі! дякую й Тобі, свята Заступнице, моя втіхо єдина! Та й знов залилася слізми.

Заспокоївшись трохи, вона ходила по хаті та, ламаючи свої худі засмажені руки, тихо плакала.

— А яка в тебе думка, Марто, питався Яким, коли вони лишилися самі в світлиці: мені здається, що отся наймичка чесного, доброго роду дитина?

— І я так думаю, Якиме! відповіла Марта, витираючи миску, що вона чесного роду. Лихого чоловіка зараз вгадаєш, а вона, бач, яка сумна... А може це вона так з дороги?

— Ні, не з дороги: вона безталанна і сама тямить своє безталання. Он як ти виходила за полуднем, так вона глянула на Марочка та й заплакала. Я питаю: чого ти плачеш? а вона й каже: »І в мене була дитина, та Бог взяв«... Так от воно що. Пещасниця! у неї

тільки її радості на світі було, що дитина, і те Бог одібрав.

— А не сказала: хлопчик, чи дівчинка?

— Хлопчик, відновів Яким і замислився.

А Марта, поставивши миску на мисник, сіла на лаву і теж похнюпилась. Помовчавши хвилини зо дві, вона зітхнула й спитала у Якіма:

— А яка в тебе думка: чи віддаватимемо Марочка до школи, чи ні?

— Ех, ти, голово!... чи ти не подумала, про що спитала? Теля ще Біг знає де, а ти вже її довбило лаштуєш! мовив Яким трохи що не гнівно.

— Ну, от ти вже її розгнівався... я тільки так сказала...

— То-то ви, цокотухи, все так говорите, а про те її не подумали, що-то ще завтра Бог дасть. Школа!... школа, щоб ти тямла, возня, та її не мала. Он у Таршухи, — сина вчили, а що з його вийшло?... Пяниця та користюлюб.

— Ну, ти вже як розсердишся, так і ради з тобою нема... нічого її спитати у тебе не можна!... Не хочеш до школи давати, так сам учи.

— Я то вчитиму скільки сам вмю, а от ти-б його спершу навчила.

— А я чому його вчитиму? — Нехай собі здоров росте та щасливий буде. Моє діло жіноче... чому я його навчу?

— Чому?... гм! чому? наче сама не тямши... усьому доброму! От ти тепер йому за матір, так як, дасть Біг, стане воно говорити, ти її учи його молитись Богу, а я, подивившись, як воно молитиметься, навчу його святого письма і, вміраючи, передам йому свій святий псалтир.

— На силу довів до краю... Цить, моє серденько, цить!...

Марко прокинувся. Марта побігла швидче до коліски і, колишучи Марка, заспівала:

Ой жила вдова
Та на краї села,
Вигодувала сина,
Сина Івана;
Вигодувавши
До школи ддала,
А з школи взяла...

Взявши потім дитину на руки, вона стала ходити по хаті й приказувати: »От коли-б літо, то-б у садок пішли, зайшли-б у пасіку, а там старий дід сидить... у! який страшний. Он — він; он! подивися, який страшний!«

Вона показала на Якіма, що сидів за столом, а Яким мовчки усміхнувся.

Чи тямить ти, чи бачиш ти, нещаснице, свою дитину щасливою?... Бачить вона й тямить. Вона не прислухаючись чула кожне Якимове й Мартине слово. В глибині своєї душі вона вгадувала Маркове будуче і серцем, повним радощів, дякувала всемілосердому Богові за щастя, яке він послав.

Час ішов на хуторі своєю звичайною ходою. Нова наймичка швидко призвичаїлася до челяді; усі її вподобали. До всіх вона однаково була ласкавою, з усіма однаково уважною. Господарям вона найпаче подобалася за прихильність до маленького Марка. Дійсне — він без неї не засипав і не просипався; завжди був у неї якийсь привід бути біля коліски; приносила йому теплі пелюшки такі чисті, що хоч би якому паничеві, так не на сором би. Вона — неначе чула, коли Марко проспється, і на той час вже було у неї на готові тепле свіже молоко. Стару Марту дивувала щирість і заппадливість нової наймички. Минув ще місяць: Лукія — наче на досаду старої наймички опанувала усім до-

мом. Марта, віддала їй увесь клопіт і орудування в хазяйстві, а потім і ключі від комор і від льоху; при собі лишила тільки ключа від скрині, та й то тому тільки, що їй здавалося ніяково, щоб у господині та не було ключа. Старий Яким, на що вже людина поважна й, не говірка, і той було око на око з Мартою не втерпить, щоб не сказати:

— Що за добро послав нам Господь з отією Лукією!

— Я їй сама, і встаючи й лягаючи дякую Богові за його ласку! Ти тільки придивися, Якиме: де вона не повернеться, що тільки не зробить, тільки любити з того. А вже до Марочка так така вона щира, що я їй не надивлюся! От хоч би й ту ніч: Марочко прокинувся та й заплакало воно, сердешне; а я собі сплю наче вбита, не чую; а вона — Господь вже її знає, як вона з другої хати почула! Проснулася я, а вона вже рожка йому з молоком дає, та ще й каже до мене: «Не турбуйтеся, я сама його присплю». Спасибі їй! така вона добра та щира. От котрій вже місяць живе у нас, а хоч би тобі раз єдиний пішла на село! Якось в неділю я й кажу до неї: «Ти, Лукіє, хоч би до церкви в село пішла», а вона мені: «І дома, каже, можна по молитися, аби щирість була». Така то вже вона щира, що дай тільки, Боже, їй здоровля. Я просто паную у неї за плечима».

-- Еге! і отаке добро Господь послав якому-небудь ледачому чоловікові!

— І не кажи, Якиме! ніколи, дивлячись на неї, я аж заплачу! Чому-б Тобі, Господи, не дати їй талану та радісного життя? Та хоч би вона коли-небудь усміхнулася тобі, або пожартувала! хіба тільки з Марочком, а то раз-у-раз така вона смутна та не весела.

Такі балачки траплялися часто між Якимом і Мартою: вони дивувалися наймищчиній журбі, але їм протосердим і в думку не приходила причина її журби.

Ім здавалося досить бути ласкавою, щоб бути безталанною. Про її рід вони якось наче боялися здійсмати мову, інстинктивно розуміючи, що у нещасного не треба розшитувати про його колишнє щастя.

Хвала вам, прості люди! Своїм розпитуваннем ви примусили-б її не говорити правди, значить, двічі страждати, бо у неї не було вдачі вигадувати небувалі сповіді свого серця: вона була простою, розумною і прекрасною дитиною природи. Вона всім своїм чистим серцем покохала улана-офіцера за його красу й за ласкаві речі. А коли він, награвшись з нею, кинув її, наче дитина ляльку, так вона, нерозумна, тільки заплакала, та й досі не спроможеться зрозуміти, як отсе людина може клястися, присягатися, а потім збрехати. Проста, незіпсута душа її не тямилася сього; а от поміж людей більш чи менш цивілізованих, так це річ звичайна... все одно, що взяти й не віддати.

На Різдво Яким з Мартою поїхали на село до своїх знайомих, між ними й до отця Нила і до діякона; і до всього причту церковного. Челядь, окрім старого наймита, пішла теж до села на музики. В домі лишилася сама Лукія, та Сава наймит, що ночував і днював з волами в загороді. Вона лишилася сама з своїм щасливим сином і була зовсім щасливою. Випровадивши господарів і зачинивши за ними ворота, Лукія перш усього уважно огледіла двір і, прийшовши в хату, засунула двері закруткою. Марко спав. Вона підійшла до коликсн, зняла з личенька його вкривальце і дивилася на його, доки він не прокинувся: тоді взяла його на руки і з глибокою ніжнотою поцілувала його. Дитина, ніби розуміючи, що її цілує рідна мати, обвила її суху шию своїми пухлякими рученятами. Потім Лукія зняла однією рукою килим з скрині, розкинула його на полу і посадовила Марочка; тоді, відступивши від його ступнів зо два, дивилася на його, плачучи й усміхаючись; нарешті сіла на килим, взяла Марка на руки

Її притисла до свого лона. Якою-ж вона в ту хвилину була прекрасною і щасливою, і які чудові радощі торжественні лилися тоді по всій їй! Ну що, коли-б в ту саме хвилину можна було глянути на неї її спокусникові! та він би нав перед нею на вколішки її помолвився до неї, наче до святої. Ні! брудна душа його заскориніла, таке почуття не приступне до неї!

Довго вона бавилася з Марком: піднімала його висче своєї голови, ставила на полу, знов піднімала, знов ставила, розмовляла з ним; цілувала, сміялася, плакала, знов сміялася! Одно слово гралася, буцім семилітка, співала йому пісні, казала казки, давала йому всякі ласкаві сердешні паймени; а дитина, ніби спочувуючи радощам щасливої своєї неї, впродовж цілого дня ні разу її не заплакала. Яке-ж воно прегарне було! великі очі карі самоцвітами блищали її дуже походили на очі своєї прекрасної матері; їх відтілювали чорні довгі вій; це надавало якогось не-дитячого виразу.

Лукія її не помітила, коли то її вечір прийшов. Що тут їй робити? требаб вечерю варити, а Марко про коліску її не гадає: розпустувалася дитина так, що її до печі не вложити! Хоч би з села хто швидче вертався, а то приїдуть господарі, що вони казатимуть? Думатимуть, що вона її цілий день і цілий вечір проспала! Аж ось закрипіла брама... приїхали господарі. Лукія, відчиняючи їм двері, жалілася, що Марко не дає її в печі затопити.

— А що він тут робить, все плаче? — спитала Марта.

— Де там плаче! за цілий день хоч би скривився! все пустує.

— Ах ти, волоцюго, волоцюго! мовила Марта, підходячи до Марка. Ти йому ще її килима послала?

— Колиж не лежить в колісці, все на руки просять.

— Бач який непосидючий! Тривай! ось я тобі дам!... Зкшнувши кожух і свитку, Марта взяла Марка на руки і дала йому в руку позолочений медяник, гостинець від отця Нила.

Лукія заходилася піч топити. За кілька хвилини пришов у хату Яким, оббиваючи пужалном сніг з нової смушевої шапки.

— Добрий вечір вам, — мовив він.

— Добрий вечір! — відповіла Лукія.

— От дякуючи Богові ми й до господи вернулись. А ще наш хазяїн поробляє? Мабуть, ради свята, плаче?

— Де тобі плаче — цілий день спокою Лукії не дає: все пустує, та пустує, — відповіла Марта.

— Ах, ти гайдамако! глянь, як він обіруч медяника гарбає.

Поклавши на стіл узла і скидаючи свиту й кожух, Яким мовив ніби сам до себе:

— Горе мені з отсією матушкою Ликерією. На до-рогу таки, хоч ти йй що! от і надорожився! а тут ще й діякониха і титариха з своєю сливянкою. Ну що ти з ними робитимеш?! Збили окаянні з пантелику тай годі. Лукіє! покинь ти к недоброму свою піч, та ось ходи-но сюди!

— А що-ж ви вечерятимете, як я піч покину? мовила усміхаючись Лукія, повернувшись до Якіма і тримаючи ожог в руці.

— Не хочу я сьогодні вечеряти; та й завтра не хочу, і після-завтра не хочу... та й стара моя не хоче вечеряти... Чи правда, Марто?

— Чи бач, який ти розумний! Добре тобі: сам найвся, так думає — і всі ситі; а бідолашна Лукія може за цілий день і рисочки в рот не брала.

— Ну, ну! пішла вже! з тобою й пожартувати не можна.

— Гарні жарти вигадав!

— Та ну нас! варить собі хоч гри вечері разом,
а я добре знаю, що я не вечерятиму.

— Ото комусь шкода з того! нам більш зостанеться.

Нехай зостанеться, — мовив Яким, сідаючи за
стіл. А засвіти, Лукіє, свічку.

Лукія, засвітивши свічку, постановила на стіл, а
Яким, розв'язуючи узол, тихенько заспівав:

Та виріє я в наймах, в неволі,

Та не було долі ніколи

Та гей!...

Ой виріє я в наймах в дорозі.

При чужому возі в дорозі

Та гей!...

Та чужії воли пасучи,

Та чужії вози мажучи,

Та гей!...

— Лукіє! Кинь, кажу, свою піч та ось возьми собі,
дочко моя безталанна, возьми та носи на здоровля, мо-
вив Яким, розгортаючи червону велику хустку. На то-
бі й на очіпок; ось і на юпку, і на спідницю; бери,
дочко, та носи на здоровля. Ходи ти в нас не так, як
сирота, а так, як роменська міщанка ходи, так ходи,
як нашого голови дочка. Отсе зносиш, друге куплю,
бо ти у нас не наймичка, а господня. Ми з старою
за твоїма плечима живемо, наче в Бога за дверима.

— Возьми, Лукіє, возьми, дочко, — мовила Марта:
це ми тобі у московських крамарів купили.

— На що-ж ви такого доброго накупили? — мо-
вила Лукія, — тільки марне гроші тратили.

— Не твої, дочко, гроші, а Божі: Бог дав, Бог і
візьме, — мовив Яким, даючи Лукії гостинці. А Лу-
кія, приймаючи їх, кланялася і крізь сльози мовила:

— Дякую вам, дякую, мої добродії рідні.

— Отак воно краще, — сказав Яким: ти, Лукіє,
послужи вже нам на старості літ, а ми, Бог поможе,

потроху з тобою розрахуємося. Сама бачиш: ми люди старі, Господь знає, що з нами буде завтра, а у нас дитина мала, одинока. Ну, крий Боже, моєї старі не стає... куди воно діпється!

— Перехрестись, Якиме! Що ти нам, наче пугач на коморі, віщуєш?

— А що-ж! все в Божих руках.

Марта, вкладаючи Марка в колиску, тихо промовила:

— Не слухай його, Марку: це йому так титарева сливянка.

— Що-о-о? протягом спитав Яким: як дам я тобі сливячки, так знатимеш ти мене.

— Ну вже! й слова сказати не можна...

— Не можна!

В хаті стало тихо; тільки Марта тихенько співала над коляскою, позираючи на сердитого Якіма.

Небагом не спалає челядь; вечеря була готова, усі посідали за стіл біля Якіма. Повечерявши пішли спати. За хвилину на хуторі спало. Не спав тільки старий Яким: сидів у світлиці за столом і, схиливши сиву голову на міцні жиливі руки, зарикав:

— Ой воли мої половії,

Та чому ви не орете?...

Доспівавши пісні до краю, він мовив сам до себе:

— Піду чумакувати! неодмінно піду. Справді! Що я тут висижу з бабами? Опріч гріха нічого! Не те в дорозі: товариство, степ, могили, міста, а по містах церкви Божі, базарі, купецтво! Підійде до тебе пузатий бородач: «Почім, питає, чумаке риба або сіль?» «Потому й тому, господа-кунець». — «А менш не можна, братец-чумаке?» «Ні, господа-купець, не можна». — «А коли не можна, так нехай і так буде». От ти гребеш собі червінчики в гаман! — Е-ех, чумацтво, чумацтво!

Коли-то я тебе забуду!... Ні! шабаш! Піду чумакувати, дай тільки, Господи, літа діждати, а то отуг з бабами я зовсім скисну.

Вставши з-за столу, він довго ходив по хаті, потім став перед образами, помолився, взяв псалтир і прочитав псалму «Господь просвіщеніс моє, кого убоюся», а потім став роззуватися говорячи:

— От безталання: і чобіт нікому стягти!

Роззувшись, він погасив світло й ліг спати, читаючи з голови молитву: «Да воскреснет Бог».

Одномагітно минула зима на хуторі. Прийшов великий піст: одговілися, піст провели й великодних свят діждалися. На святах, коли хазяїни поїхали знов гостювати до о. Ніла, Лукія з своїм сніжком знов гралася так само, як і на Різдво; тільки тепер і одміни, що вона вперше наділа нову снідницю і юнку, а голову вивязала шовковою хусткою, що недарував ото старий Яким.

Після полудня зайшов на хутір венгер з різними «краплями». Спершу він постукався у вікно; Лукія, бавлячись з сніжком, аж здригнула з того несподіваного стуку, але зараз же отямилась, відсунула закрутку в дверях і впустила венгра в хату.

На йому був бриль з широкими крилами, широкий синій плащ, за плечима коробка, в руках палиця. А вуси в його такі довжезні.

Лукія попрохала його сідати. Він, скинувши коробку, сів на лаві, а Лукія тим часом поклала Марочка в коліску й закрила, боячись лихого ока.

— А чи є у вас ліки? спитала вона у венгра.

— У мене всякі ліки є. Краплі є всякі: і на зуб, і на голова і на рука, і на нога; всякі краплі маю; аби тільки хороний фрау гроші не буде жалкувати, — відповів венгер всіхаючись досить пахабно.

— Ну, добре! А чи є у тебе такі ліки, щоб від усяких недугів дитині помагали?

— А як же!... Від ріжних недугів — ріжні краплі є.

Він розкрив коробку і, показуючи каламар по каламарю, говорив:

— От це од зуба; це на голова; це на пропасниця; отсе рука; отсе нога, а отсе живіткового трошки.

— А чи нема у тебе семибратньої крові? Вона одна на всякі недуги помагав.

— Є, є! ось зараз покажу...

І він хутенько достав з коробки загорнену в папір семибратню кров. То були невеличкі шматочки чогось скаменілого, ніби ополонички темноружевої барви. З якої речі воно зовється семибратньою кровю — того їй самі венгри не тямлять.

— А що конитуватиме цей шматочок?

— Два карбованець і один коповика.

— Боже, яка сила! Що-ж мені діяти? У мене тільки три копні!

— Тільки один карбованця і одна коповик? Сього мало трохи! Хіба от як, хороший фрау: чарочку шнапс значить — горілочку і трошки закусить.

— Добре! Я дам горілки і їсти, тільки ви ради Бога уступіть мені за три копні.

— Добре, добре! уступаю — і подав їй шматочок чарівних ліків.

Лукія прийняла його побожно, загорнула в білий шматочок полотна й заховала за образи; тоді взяла з скрині мідні гроші, розплатилася з венгром, самого його посадила за стіл, достала з місника гранясту розмальовану пляшку з горілкою і поставила на столі перед венгром і горілку, і паску, і холодну поросятину, і пирог з сиром і з сметаною; нарешті поклала йому на коліна білий рушник, вишиваний з країв червоною заполочу. Тоді сама відступила до коліски.

Венгер хоча прохав шнапсу трошки, але випив дві

чарки одна по одній, а третю — з'ївши шматок поросятини. З'ївши усе, що було на столі, венгер ввічливо поклонився Лукії, попрохав вогню, запалив свою порцелянову люльку з дужковатим чубуком і почав збиратися в дорогу. Скинувши коробку на спину, плаща на плечі, бриль на голову, ціпок в руки, він ще раз поклонився Лукії і пішов з хати.

Лукія, випровадивши венгра за браму, вернулася в хату, підійшла до коліски, розкрила Марка і, побачивши, що воно спить, перехрестила його і ледве доторкнулася губами до його щічки, бо боялася, щоб цілуючи не розбудити його.

»Тепер, хвала Богові, я спокійна, говорила вона собі на думці: тепер я добре знаю, що мій Марочко буде живий і здоровий; тепер я маю ліки на всякі недуги, а про талап його я певна, я виблагаю йому у Бога і віку довгого і щастя доброго... Чи сказати йому колинебудь, що я йому рідна мати, чи не казати?« — Вона задумалася... »Ні, не скажу, до віку не скажу, а хіба перед смертю на сповіді покаюся, а то нікому в світі не скажу...«

Говорячи отсе, вона поприбирала на столі, підійшла до коліски, подивилася на сина, впала перед образами на вколішки і плачучи молилася про життя і долю коханого сина.

От вже й сонечко закотилося. Челядь співаючи вернулася на хутір. Нарешті брама відчинилася, і господарі приїхали.

— А ми, Лукіє, на дорозі венгра зустріли, хвалилася Марта, входячи в хату: я купила у його семібратньої крові для нашого Марочка. Святий його знає, може коли ще й транить, дак от у нас і ліки на поготові. А що він, спить? спитала вона лишком.

— Спить, відповіла тихцем Лукія: — і сюди заходив венгер, і я купила у його семібратньої крові.

А веселий Яким, входячи в хату, приспівував:

Ой, гоп по вечері,
Затуляйте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись...

— Цить тв, п'яний лобуре! — мовила тихцем Марта, вказуючи на колиску.

Яким примовк і, ніби то злякавшись, скинув шапку й почав хреститись до образів, потім роздягся і ліг на постіль.

— Ну та й отець же Савелій!... а бодай же його...

— Цить, кажу, проснчала Марта.

Яким замовк, положив голову на подушку й небавом уснув. Не барилися і всі останні хуторяни його теж зробити.

Хутко розвивала весна зелене вбрання в Якимовому гаю: вишні, черешні і всі родючі дерева облилися молоком, і зеленню вкрив різнобарвий ряст. Почалася робота в полі; Яким вирядив в дорогу своїх чумаків з пшеницею, але сам не пішов з ними: побоявся, щоб на чужині в степу не довелося зложити старих кісток, як це часто трапляється з завзятими чумаками. Видровадивши чумаків, він щиро взявся до пасіки, говорячи:

— Де вже меці тепер по дорогах ходити, та з купцями торгуватися! Мос діло — вертоград та птаство Боже... Нехай молоді чумакують.

Він трохи що не зовсім поселився в пасіці. Раз на день заходив до хати, та й то тільки пообідати. Прибравши й улаштувавши в пасіці усе як слід, доки бжолки ще не роїлися, він було разгорне собі псалтир і голосно читає його з ранку до вечора від краю і до краю. А коли вже язик йому заболить, він тоді латає стару, сіру свитину. Никколи до його в пасіку навідувалася стара Марта з Марком. Це було йому велике

свято: він підрізував меду з найліпшого уліка і потчував свого дорогого гостя — Марка:

Як почалася весняна година, Лукія з другою наймичкою копали за гаєм грядки під городину, а коли впоралися з городиною, вона в гаю між деревами скопала дві грядки, засіяла їх квітками і що вечера поливала.

Пришло літо; настали жнива, прийшов і день народження Марка. відомий самій тільки Лукії. Вона того дня, ледве почало світати, пішла в гаї, нарвала найкращих квіток, зплела з них вінок і, прийшовши в хату так, що Марта її не чула, положила вінок на голову сонного Марка. Скоро свіжі та вохкі квітки доторкнулися до Марка, він прокинувся й заплакав. Марта її собі прокинулася. Побачивши, що злякана Лукія стоїть біля коляски, вона спитала:

— Це ти його розбудила?

— Я його не будила: воно само прокинулося; я тільки віночок йому принесла, бо воно сьогодні... — і вона ледве-ледве не проговорилося.

— На що йому твій вінок? тільки дитину злякала! Візьми його та повісь перед великомученицею Варварою.

Лукія мовчки взяла вінок і повісила перед образом.

В той день було якесь велике церковне свято. Лукія позичила у другої наймички карбованця і вперше попросилася у Марти піти на село. Вона прибралася в свою спідницю й юнку, голову вивязала шовковою хусткою, подивилася в зеркальце, що було вмазане в стіні, і з радощів аж почервоніла. Та й правда таки: скільки пролила вона сліз, скільки перетерпіла горя, а все таки осталася красунею і все ще живо нагадувала вона ту, завітчану вінком з пшениці, щасливу Лукію, царяцю на обжинках.

Попрощавшись, з Мартою і з Марком, вона пішла на село. Ще в усі дзвони не дзвонили, як вона була вже в церкві. Людей у церкві було чимало: кожне

помітило незнайому молодицю. Дівчата й молодиці ніш-ком одна одну питали: «Чия це така гарна молодиця?» А вона ні на кого не звертала уваги, поставила перед намісними образами по свічці й подала на часточку «о здоровій младенця Марка». А після служби вона найняла молебень «о здоровій рабів Божих Якима, Марти і младенця Марка». Отець Нил вніс їй проскурку й прохав зайти до його пообідати.

Вона зайшла. Попада Якимина привітала її, паче рідну; багацько розпитувала про хуторян, а найпаче про Марка: чи він здоровий, чи великий вже виріс і т. ин. По обіді Лукія, попрощавшись з отцем Нилом і з понадею, пішла на хутір. На селі довго говорили про неї парубки й дівчата, але ніхто не довідався: хто вона і звідкиля?

Вернувшись на хутір, Лукія переказала старим Якиму й Марті привіт од попа й од попаді, проскурку до завтрього положила за образ, полюбувалася сонним Марком, скинула з себе празникову одягу, заточила піч в пекарні й заходилася варити вечерю.

Отак минув перший рік Лукійного перебування на хуторі: майже так само без жадної пригсди минув і другий рік. Марко почав виразно вимовляти слово «мамо». Господи! скільки було усім з того радощів! Його, сердешного, раз-по-раз примушували, паче папугу ту, вимовляти оте чарівливе слово! За тиждень, чи за два старий Яким добився, що Марко став вимовляти й друге слово: «тато». Старий так перейнявся радощами, що хотів вже вчити Марка грамоті, алеж, на превеликий йому жаль, Марко не спроможен був вимовити ні єдиної літери, а Марта що дня мняла йому голову за те, що він по дурному мордус бідну дитину.

Ще торік якось сиділи вони в трьох під хатою та коштували красноробкі спасівські яблука, а Марко біли їх лазив собі по спорнишу. Яким може сотенним разом розповідав їм, як раз, ідучи з Дону, загубив з зад-

нього поза колесо й люшню. Заслухавшись Якіма, вони й не вгледіли, як Марко, спявши на ніжки, дубас до них, простягає рученята і веміхаючись вимовляє: мамо! тату! Щож то була за радість, як побачили вони, що Марко йде! Лукія з радощів аж затремтіла, кинулася до Марка, взяла його за рученьку й підвела до старих. Старі заходилися по черезно водити його біля хати й доти водили, доки Марко запладав і скрізь сльози мовив: «мамо!»... Старий Яким просто захватом радів!

— Так їх, сину! так! бач! старі баби замучили дитину сердешну, мовив Яким не вважаючи на те, що він більш зо всіх мучив дитину першою ходнею.

Того-ж року в осени по першій поросі якісь мисливці, жепучись за зайцем, прибігли до самого хутора. Горонашний засць сховався від хортів кудись в хуторному гаю: мисливці стали на тому, щоб вигнати зайця з гаю. Тим то вони, підїхавши до брами, стали голосно гукати, щоб їм відчинили браму. Яким, накинувши на плечі кожушину, виїшов і, зиявши шапку, спитав у мисливців: чого їм треба?

— Відчиний браму! кажуть тобі, старий хахол!

Яким падає шапку і, не кажучи ні слова, вернувся в хату.

— Що там таке за брамою? спитала Марта.

— Татарна набігла, спокійно відповів Яким.

Брама була замкнена на великий шведський замок. Мисливці мабуть були з «намоченими вже мордами» (це термін з їхнього лексикону); вони позлазили з коней і заходилися ламати браму. Але! — марна праця! — брама не подавалася, а це ще більш дрочило їх. Яким виїшов удруге. За ним не втерпіли не виїти Марта й Лукія. Одні з мисливців переліз у двір і, підїавши в гору нагайку, біг до Якіма, але тиць! зразу став, наче вкопаний, і спустив нагайку. Це був вродливий стрійний парубіка з вусами, що ледве почали пробиватись. Це був безсердеваний спокусник Лукії. Побачивши її,

він зупинився і руки опутив. Нарешті схаменувшись, він ввічливо мовив до Якіма:

— Слухайте, дідусю! коли вже не хочете пустити нас на полювання в вашому хуторі, так пустіть хоч в хату трохи погрітися.

— Будьте ласкаві! заходьте! відловів Яким привітливо.

— Ідіть, панове! на дорогу! гукнув мисливець тої на своїх товаришів.

Лукія, визнавши його по голосу, мисдче побігла до світлиці, взяла з колиски сонного Марка й понесла в другу хату.

— Що це ти робишь? спитала її Марта.

— Вони пляні, підуть у світлицю і розбудять дитину.

Лукія не помилилася; мисливці ввійшли в хату з гомоном і несучи велику обплетену пляшку; посідавши за стіл, вони нахабно звели дати їм закуски й заходилися «мочить морди».

Молодий корнет, випивши дві склянки, більш не схотів пити; він все водни очима по хаті, а потім спитав у Марти:

— Бабусю! Я бачив, на дворі з тобою була ще одна молодиця; хто то така?

— То Лукія, наша наймичка.

— А отес коліска, мабуть за-для її дитини?

— Ні, то наша дитина.

— Куди-ж твоя наймичка сховалася? ми-ж не звірі, чого їй лякатися? — питав чорнобривий з синім носом і довгими вусами мисливець: це був командір уланського баталіону.

— Вона порасться в другій хаті, відповіла Марта.

— Чи не можна-б, бабусю, погукати сюди твою наймичку. Здасться, вона з себе така гарна, — мовив той ротмістр, закручуючи вуса.

— Така, як і всі люди; та їй тепер ніколи, — відповіла Марта.

— Ну, панове! запалюйте люльки, та й гайда! Я гадаю, що коні дуже змерзли... Бабусю! ке-те огню.

Марта засвітила їм свічку. Мисливці позапалиювали люльки й вийшли з хати. Яким випровадив їх за браму, побажав їм щасливого полювання і вернувся в хату.

Лукія принесла Марка; дитина плакала; вона поклала його в колиску й почала колихати, співаючи тихенько якоїсь пісні. Марко замовк і небавом заснув.

Яким довго сидів мовчки за столом, схилившись на злоги, нарешті невразно мовив:

— Господь його знає, коли отсі улани підуть од нас. Прогнівили ми Бога: от вже четвертий рік стоять вони та й стоять, неначе на віки вже тут оселилися. І що тої дурниї турок гадає собі? Хоч би швидче війну розпочинав — може-б дав Бог, що й від нас уланив погналі-б на війну... А то тільки дурно хліб вони їдять; добре, що дешевий! Ну, на хліб байдуже: у нас його доволі; а то гріха з ними, гріха!... От хоч би й наші Бурти: село не величке, а добрі люди кажуть, що вже третю покритку покрили.

Лукія здригнула...

— Еге! третю покритку! То не жарт! А яково то батькам безталанної? А їй горонашній!? Пропаци, навіки пропаци!...

Лукія тихо заплакала.

— Плач, моя доню, плач! Ти ще добре, що хоч московка, все таки не покритка: у тебе зосталася добра слава, а в тих бідоланих горонах що лишилося? Сором, до самої могили сором!

Марта сиділа на скрині, піддерши голову старими руками, потім і вона озвалася:

— Так, Якиме, так! вічна наруга; вічний проклин на землі! а що на тім світі? Огонь пекельний... ска-зано... блудниці.

— От ти дурна бабо! до церкви ходиш, а не чуєш, як отець дінкоп в евангелії читає.

— Що-ж він таке читає?

— А те, що Господь прощає усіх покаючих грішників, навіть і блудниць.

— Та це правда, правда, Якиме! От і Марія Єгипетська, що ти житіє читаєш...

— То то-ж і воно... От яка була, а й вона приподобилася.

— Не плач, дочко Лукіє, тобі нічого плакати — ти чоловікова жінка. Нехай плачуть та моляться оті нещасниці, а ти й без чоловіка знайдеш шматок чесного хліба... А ну-те справді давайте пообідаймо, а то за тими уланами й про обід забули...

Лукія мовчки закрила стіл чистим настільником. Яким, перехрестившись, почав хліб різати тоненькими скибочками, зробивши спершу пожем хрест на хлібі. Марта перехрестилася і теж сіла за стіл, а Лукія насипала борщу в миску.

Заєць вискочив в поле в ту саме годину, коли ото Яким, бажаючи мисливцям доброго полювання, зачинив за ними браму. Мисливці, углядівши зайця, помчались з хортами за ним, гукаючи: «ату його! ату!»... Сніг аж курив з-під ніг. Один з мисливців, пробігши трохи, одстав від їх, спинив коня, трошки постояв, непаче все про щось міркував, потім повернув коня на Ромодан і рушив. Це був той молодий корнет, що ото в хаті пив скляшкою горілку. Але це байдуже! Можна й горілку пити й чесною людиною бути: одно другому не шкодить. Одначе тому корнетові, здається, горілка, а може й виховання, не дали бути чесним чоловіком; може тим, що він був з «благородного» кедла...

Довго він їхав мовчки, буцім перейнявся якоюсь думкою. Про що він думав? Мабуть згадував собі минуле; мабуть він згадав свій лиходійний вчинок з простою селянкою, і совість почала мучити молоду, хоч вже й попсовану дупу? Ні! часом він говорив собі на думці так:

— От Бог би її взяв, як вона родивши покращала! Просто бель-фам! Шкода, що не бачив дитини, а повинно прегарниенький хлопчик! я пам'ятаю його оченята: зовсім такі, як і в неї!... А що, колиб гуляючи та заходиться знов біля неї? Далеко, Біг його батькові, їздити, верстов з тридцять, не менш!... Таї покращала!... І чого вона, дурна, збігла з свого села? Сміються!... велика річ! посміються, таї перестануть... Ба! пречудесна думка! В обох селах один ескадрон. Так!... Подарую ротмістрові свою Мурау, аби він перевів мене в третій «взвод» що стоїть в тому селі, як бо його?... Гурти, Бурти? чи що... Гарно! чудесна думка! Тоді що дня можна бувати на хуторі. Ну, тоді, моя чорноброва Лукіє, тоді заграємо! Згадаєм колишнє!... Гайда! нічого довго роздумувать...

З цим словом корнет пустив коня на взводи. Пробігши верстов зо дві, він схибив коня, дав йому перепочити і знов говорив собі:

— Добре! Та як же я розлучуся з «братями-розбшаками?» День, другий! нехай і тиждень можна буде їсти рибчиків, а потім забажаєш і куропатки. А про те можна-ж буде хоч раз що тиждня провідувати свою братію; воно буде більш ріжноманітно й більш цікаво! Так! Вже-ж про такі случаи жертва немпиуча... Неси мене, мій бистрий коню!

Він вдарив пагайкою по ребрах свого коня. Кінь помчався, чуючи, що вже недалеко до знайомого села. І от в широкій, покритій снігом долині, знати стало синю смугу. то було рідле Лукієне село. Корнет ходою проїхав царину, а потім тюпцем поїхав селом. Перша жива річ, що впала йому в вічі, був паний мужик. Корнет пізнав, що то батько Лукії.

— Здоров був! мовив до його корнет, схиляючи коня.

— Доброго здоровля! ледве промочив паний, скидаючи шапку.

— А я знайшов твою Лукію.

— Вона тепер не моя, а ваша, — мовив мужик і, насунувши на очі свою поруділу шапку, пішов хитавчись до своєї давно вже немазаной хати. А корнет, подивившись у слід його, промовив:

— Дурний мужик, а ще й він просторікус... і, взявшись в боки, поїхав ходою вподовж села.

А дурний мужик прийшов в свою нетоплену хату, подививсь на голі стіни і, ніби протверезившись, скинув шапку, тричі перехрестився і ліг на дубову, давно вже немиту, лаву, говорячи наче зо сну:

«Отсе тобі й постеля, старий дурню! не вмів спати на перині, тепер на лаві, під лавою, в помийниці, на смітнику, в калюжі з свинями спи, старий плянці! Господи Боже! на все Твоя воля. Еге! а здається, була вона така тиха; така смирна... Отже й одурила мою сиву голову!» і, не підводячи голови, піп ридма зарпав...

В хаті було пусто, холодно; під лавою валялися черепки з горшків та розв'язаний деркач. З столу і з ослону валялися тільки останки, а з другої лави й останків не видно. Кочерги, макогону, рогачів нема біля печі; попів в печі і несм пав. Пустка, чисто пустка! а чи давно була та хата білою, світлою, веселою! Де-ж поділася проста привабливість мужичої хати?

Стара Лукіна мати не пережила сорому своєї єдиної дитини: плакала вона, плакала, потім занемала, та небавом і оддала Богові душу. Старий поховав свою дружину та й сам не встояв: горе повалило його — почав він нити; за два роки пропив усе до снаги, вже заходився коло хати... Отакі-от трапляються добутки з хвилевого бажання!

Довго ще буркотів старий, ніби зо сну, нарешті замовк. Перегодом на середину хати вилізла миша з нори, покрутила голівкою і, мабуть, помітивши, що на лаві спить хазяїн, повернулася й полізла в свою нору...

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482-0300 - Phone
(716) 288-5989 - Fax

А на хуторі час минув без пригоди. Марко зростає не по дням, а по годинам: зуби йому повирізувалися без недугу, як це буває з иньчими дітьми; він почав вже ходити по хаті, не придержуючись за лаву, або за ослін. А старий Яким, цілими годинами дивлячись на Маркову ходню, любувався нею і давав йому різні призвища: гайдамака, чумак, запорожець, а раз невмісне назвав його уланом. Лукія, почувши це слово, затремтіла і вийшла з хати. Марта того не помітила й гукнула на Якіма: »Перехрестись, божевільний! який він у тебе улан!« і, взявши Марка на руки, цілувала й хрестила його приговорюючи: »Заступи й сохрани тебе Мати Божа від усякої лихої напасти«, та, приголубивши його, поклала в колиску. Коли Лукія вернулася в хату, Марко вже спав: в хаті стояла тиша.

За тиждень після цього Яким по обіді — по своїм звичаю відпочивав. Марта на печі дримала, а Марко, заброївшись пугою, що умісне для його сплела Лукія, бігав по хаті й махав нею. Лукія любувалася своїм сином: вона, обгорнена тихими радощами, дивилась та не знала й краю своїому щастю. Аж ось почувла вона, що надвірні двері рипнули; вона здригнула... За хвилину відчинилися хатні двері — і перед нею стояв в убранню мисливця корнет. Лукія крикнула, вхопила Марка й побігла з хати. Корнет за нею; одначе, не вдалося йому наздогнати її: Лукія сховалася в клуню, а він туди не одважився бігти, бо там були молотники. Походивши трохи по двору, корнет вийшов за браму, сів на коня й поїхав.

Марта прокинулася на печі; не бачачи в хаті ні Марка, ні Лукії, вона перелякалася. Прокинувся і Яким: обоє вони не тямали, що сталося, і дивилися одно на одного.

- Де Марко? питала Марта.
- Не скажу, — відповів Яким.
- Хто тут у хаті кричав?

— Теж не скажу.

— Ти ніколи нічого не відаєш, промовила Марта й пішла з хати.

— А ти так добре відаєш, коли їдять, та тобі не дають, — промовив Яким, повагом встаючи з постелі.

Марта пішла в другу хату: і тут ні Марка, ні Лукії нема; вона виїшла на двір... бачить — Лукія йде з клуні перелякана, а сердешний Марко а'ж посинів на холоді й голосно плаче.

— То що це ти, Лукіє! Бога не боїшся! гукала Марта. Де так можна на такий холод виносити малу дитину! Дивися, як воно, сердешне, посиніло. Дай мені його... Та що отсе тобі в голову прийшло? — Скажи ради Матері Божої?

— Я злякалася...

— Якого там рожна ти злякалася?

— У нас у хаті був...

— Хто там у нас у хаті був?

— Здається улан, нишком промовила Лукія.

Коли вони увійшли в хату, Яким спитав:

— Що там з вами трапилося?

— Лукія каже, що у нас у хаті улан був...

Яким засміявся і мовив:

— А вовка з уланом не було?

Лукія нічого не відповіла. Трохи по троху Марко заспокоївся. Яким знов спитав:

— А скажи, Лукіє: який то улан до нас приходив? рудий, сірий, волохатий? А, бодай тебе! От насмішила, так так!

Яким простосердо зареготав, а Лукія мовчки усмічалася, Марта-ж заколихувала Марка й нишком говорила:

— Цить! а то своїм клятим сміхом дитину розбудеш; воно бідне тільки що оченятка заплющило.

— Та як же його й не реготати! Бач! вовкулака, чи пак, той як його — улан рудий у хату заходив...

— Та нехай собі й заходив, тільки ти замовкни, — говорила Марта, колишучи Марка.

Не було дня, щоб старі не пожартували з Лукії; так воно було, аж доки корнет не навідався вдруге. Це сталося за тиждень. Старі й Лукія втішались дивлячись, як Марко возить по хаті візок, зроблений Лукією з редьки, та сам себе поганяє нитяною пугою. Аж ось одчинилися двері, і в хату увійшов корнет та трохи не збив із ніг «чумака» Марка. Лукія кинулася до дитини, вхопила її і побігла з хати; Марта за нею, а корнет, знявши шапку, привітався до Якіма:

— Доброго здоровля — відповів Яким, встаючи.

— Чого отсе вони у тебе такі дикі?

— Та бачте, добродію, сказано — баби, а баби — як кози ті, аби вгледіли чоловіка, так і поскоком. Дурні хуторяне: жадного звичаю не тямлять.

— А я отсе полював трохи, та й тебе провідав, мовив корнет, сідаючи на лаві.

— Дякувати вам! Просимо сідати. Чи не хочете пополудновати по просту? Полюючи мабуть таки зголодніли?

— Та ще й добре зголоднів, бо зранку нічого не їв; не пошкодить пополуднувати.

— От і добре! посидьте-ж трохи, а я піду пошукаю своїх диких хуторянок.

Яким пішов з хати; а корнет, пройшовши двічі по хаті, зупинився біля колиски й мовив:

— Ба! добра думка! — з цим словом він вииняв з кишені червінця і поклав його в колиску під подушку; ледве встиг він сісти на лаві, як прийшла Марта; вона мовчки поклонилася гостю, взяла чистий настільник, накрила стіл і почала мовчки лаштувати полудень. За кілька хвилин вернувся в хату Яким мовив:

— Хоч ти їй кілка на голові теши, не хоче йти в хату, та годі!

— Хто це не хоче? — спитав корнет.

— Та наймичка-ж наша. Така дурна! буцім вона людей з роду не бачила.

— А не йде, то й нехай собі не йде! справимося і без неї, промовила Марта.

Постановивши полудень, Марта вийшла з хати.

— Просимо вашої ласки: сідайте за стіл та полудуйте, що Бог послав — мовив Яким, сідаючи на ослоні.

— Еге! я забув, що в мене є роменська кизлярка. Корнет дістав з своєї торби пляшку з горілкою і поставив на стіл.

— Не турбуйтеся, добродію, у нас і своя є, та ми з старою мало вживасмо; коли там не коли; через те й добрих людей не забудемо почастувати.

— Яким хотів вставати; корнет спинив його, говорячи:

— Стривайте, дядьку! у вас хоч і є, так не така, а в мене кизлярка! Він виняв з торби срібну чарку.

— Не знаю, мовив Яким: на своїм віку доводилось коштувати усякі вина, а такого не пив.

— Так от покоштуї, дядьку! — Корнет подав йому чарку.

— Покоштуємо, що воно за кизлярка! мовив Яким, приймаючи чарку. Потім перехрестився і каже:

— Господи благослови! — Випивши трошки, помовчав і мовив;

— Добра горілка, нічого сказати... А дорогá?

— По карбованцю за пляшку.

— Е! цур же їй, коли так! У нас за карбованця ціле відро купиш.

— Купиш, та не такої.

— Ах! воно все однаково аби на завтра голова боліла.

Вони мовчки закусували салом та холодною ковбасою. Правда, корнет сала не їв: не тямив він, що свиняче сало смачніш за всяке патефруа. А про те! у всякого свій смак.

Мисливець до речі нагадав приказку, що по першій не закусують; налив по другій... Потім, що без трійці хата не стрійться; далі ще та й ще приказку, а за приказкою чарку. Не минуло й години, як у плянці вже видно було дно, наче у п'яниці в кишені.

Бесіда йшла жвавіш і голоснійш. Мисливець наговорив Якимові трохи що не цілу торбу любязностей, майже великопанських і нарешті мовив:

— Ти мені, дядьку, з першого разу подобався! пам'ятаєш?

— А якже! а ви мені, кажучи правду, зовсім тоді не подобалися, а тепер бачу, що ви собі людина добра.

— То-то й вопо! ти розкуси мене, дядьку, так ще й не те побачиш.

— Ні! я кусати тебе не буду, а знайомитись — просимо.

— Я, коли казати тобі правду, за-для тебе й на квартиру перебрався до вашого села, щоб бач в гості до тебе ходити.

— Дякуємо, дякуємо. Яким встав із ослону й гукнув: Марго! прями явшню з ковбасою! подавай відро вистоялки! Гей ти, стара бабо! не тямш, який у нас чоловік сидить!

— Годі, годі, дядьку! нічого не треба! я зараз поїду.

— Поїдеш та тільки не зараз; я ще покажу тобі нашого Марка.

— А хто це такий Марко?

— Дитина наша! хіба ти не відаєш, що в нас син є? Яким пішов за двері, бубонячи: от я вам дам, вражі баби.

За хвилину він приніс на руках Марка. Дитина плакала. За ним прийшла й Марта.

— Глянь! подивись! яке нам добро Господь послав на старість. На, Марто, його, та забавляй по своєму.

— Іди, іди, гайдамако! сякий-такий спну! — мовив

Яким, а потім розповів про Марка усю історію. Мисливець слухав не уважно, потім мовив:

— А хто-ж у його мати?

— Господь про те знає. Гадати треба, що якась покритка безталанна.

— У тебе все покритка; а може й чесна молодниця та вбога, сказала Марта.

— Може й так! Бог його святий знає! Куди-ж ви? обернувся він до корнета: посидьте ще, ви у нас рідкий гість! Стара! ну бо, вистоялки та яєшні!

— Дякувати вам, дядьку! я тепер приїздитиму до вас часто, але сьогодні не держи, не можна: дома у мене діло є.

— А коли діло — то инша річ; як волите. Самі краще знаєте. А добре-б було покоштувати паншої вистоялки.

— Ні, дякую! пехай другим разом. Прощай, дядьку! Мисливець вийшов із хати.

Яким провів за браму дорогого гостя і в сотенний раз прохав не мшати його хутора. Вертаючи до хати, Яким бубонів сам собі:

— Притча, таї годі! От тобі й москаль! от тобі й улан! та дай Боже, щоб і хрещені люди такими росли на землі. Молодець, нічого сказати! І де він отаку дорогу горілку купує! Каже: в Ромні... Еє! треба буде з'їздити в Ромен та й собі купити такої, щоб не соромно було, коли він вдруге заїде. Так мабуть чи й достанеш: пани всю повипивали. Ну, вже за оціми панами нашому брату ніде не поспіти! Егє! але-ж і він пан, хоч і московський... Людина, одначе, добра, дуже гарна! Хоч би і в нас таких панів насіяти. А що в Московщині теж... ростуть пани?

Задавши собі таке мудре питання, Яким хитаючись увійшов в хату.

Лукія, перестілаючи у вечері Маркову постільку, знайшла під подушкою червінця і зараз догадалася, чие ш. т. в.

це діло, взяли червінця в руки й не тямля, що з ним робити; однако, трохи подумавши, пхнула його за пазуху й робила своє діло.

Мисливець додержав свого слова: що тижня він двічі, а то й тричі навідувався на хутір, поїв Якима кизляркою, а Яким його десятилітньою вистоялкою. На тому й край його приїздам. Лукія завжди, скоро угледить було його, втілювала до другої хати; а сам він, чи то з лукавства, чи з скромности, ні слова не сказав старим про їх наймичку, будім він її ніколи і в вічі не бачив. Любувався з своїм Марком, як зовсім чужим йому, привозив йому пряників і інших гостинців, за те й дитина до його горнулася: отсе було як іде в хату, воно й біжить йому на зустріч, про щось не рученята й кричить: «да-да»...

Великим постом старі говіли; в п'ятницю проти суботи вони заночували у отця Ніла, щоб не проспати утрені, а корнет тоді саме й приїхав на хутір: він знав, що старі на селі й не ночуватимуть в господі. Лишивши коня за брамою під доглядом свого слуги, він нішком-тишком, наче злодій, пробрався в двір, потім у хату. Лукія тоді саме гралася з Марком. Угледівши улана в хаті, вона скрикнула і трохи-трохи не впустила дитину з рук. Вони мовчки спинилися одно проти одного. Марко простяг до його рученята й промовив своє «да-да». Але «да-да» ні слова на Маркове привітання, а Лукія, вхопивши його ручки, притисла їх до себе. Довго вони мовчали, нарешті корнет мовив:

— Скажи, Лукійко, за що ти мене не любиш? чому ти ховаєшся кожен раз, коли я сюди приїду?

Лукія мовчала.

— Я мучуся, я страждаю, я вміраю без тебе, квіточко моя прекрасна! промов хоч одно словечко! хоч подивися на мене...

Лукія глянула на його, але не промовила ні слова.

— За що я зробився тобі нелюбом? Нагадай собі

темний садок і ті короткі чарівні хвилини, що ми з тобою зазнали!

Вона знов глянула на його і з прекрасних карих очей їх покотилися буйні сльози.

— Чого ти плачеш, моя красуне? може тобі шкода стало минулого? Що ж? аби твоя охота: почнемо знов...

Лукія плюнула йому між вічн.

— Не гнівайся, моя пташечко! Я тобі усього себе, усе життя своє віддаю.

Лукія огидливо глянула на його, підійшла до дверей, відчинила їх і голосно гукнула: «Катре!»

— Не клич нікого, побудь зо мною на самоті, я тобі все скажу по правді, то щирій, і, коли є в тебе хоч крихітка почуття, ти в'ячиш мені.

Тим часом в хату ввійшла Катря з качалкою в руці.

— Катре, голубонько! побудь з отсім паном, а я винесу Марка в другу хату, а то він його боїться і плаче.

З цім словом вона вийшла з хати, але за хвилину вернулася, в руці у неї був червінець. Підійшовши до свого ніжного любленика, вона, віддаючи йому червінця, мовила:

— Візьми його, Марко й без твоїх грошей багатий.

Улан одвів її руку; вона кинула червінця на долівку й вийшла з хати.

Улан зняв червінця і вертів його в руці, немов міркував, що з ним робити? Потім підійшов до Катрі і, даючи їй того золотого, мовив:

— Отсе тобі, голубонько, тільки ти поможи мені укоськати її.

Катря, взявши золотого, сказала:

— Який гарненький дукачик! чом же в йому дірочки нема? як же його носити? От тепер, коли-б ще добре намисто...

— Куплю і намисто, тільки уговкай її.

— Добре, уговкаю.

Корнет виїшов з хати.

— В чому там уговкати прохав він? спитала Катря у Лукії, коли та прийшла.

— Не знаю.

— Глянь, якого гарного дукачика він мені подарував!

Лукія глянула й ні слова не промовила.

Катря пішла, а Лукія, лишившись самотою з світлиці, усю ніч плакала.

В суботу, після вечерні, старі вернулися до господи й усе хвалили свого знайомого мисливця за його привітність. Після обіду він покликав їх від отця Нила до себе і чим вже він їх не частував: і чаєм, і цукром і всякою всячиною, — всього й не пригадаєш! Одно тільки Марті не подобалося: скрізь у його тютюн, а вона гадала, що в його і чай з тютюном, тим то вона з'їла грудочку цукру, другу сховала за-для Марка, а до чаю й не приторкнулася.

Ще їй не подобалося, що на ліжку товчуться собаки, а старий слуга у його такий обідранець та брудний: на руках у його стільки бруду, що й віхтем не одмиєш, а ще чуднійш те, що він лає старого слугу, гукає на його: «Гей, малий!» А може по їх московським звичаям то так воно й треба! Господь їх відає!

Корнет навідувався на хутір, але-ж бажаного добутку він не зазнав. Часто він дарував усякі дрібнички дебелій придуркуватій Катрі, а та з-дуру брехала йому, що Лукія що дня і що ночі вбивається за ним і що коли дасть Бог діждати великоддя, так можна буде просто до церкви та «Ісайя ликуй!»

Піст доходив до краю, треба було і Лукії одговітися. Та якже його? він же тепер кватирус в Буртах, він не дасть їй і Богу помолитися, не то одговітися. Поміркувавши, вона просила старих пустити її до свого села провідати батька та там і одговітися.

Старі охоче згодилися, дали їй саней і коняку. Вона не хотіла того, одмовлялася, але старі поставили на своєму, і Яким дав ще їй карбованця на говіння. По обіді, у вербну неділю, Лукія маленькими саночками поїхала з хутора просто на Ромодан. Не хотілося їй, сердешній, їхати в своє село, але-ж доччина любов перемогла покритичи сором. Вона вже третій рік не мала жадної звістки про своїх родичів.

Тремтіла вона, їдучи селом. Ог вона приїхала до свого двору і, глянувши на його, ськрикнула: горожа повалилася, ворота розібрано, солом'яну крівлю на хаті вітром розносило, чорні крокви видавалися, немов ті ребра з напів струхлявілої марюки! Вона привязала коня до верби, що ще стояла біля воріт, і пішла в хату. Пустка!... і з надвору і в середині пустка!

— Де-ж вони поділися? невже-ж повмірали? мовила вона собі на думці і вийшла з хати.

Де ж їй тепер захиститися?

Давно колись, три роки тому назад, була тут у неї на краю села знайома «московка», де колись зорідалися вечоринці. Лукія поїхала до неї.

У цієї старої московки була на вигоні, — не скажеш — хата, а те, що зовуть «курінєм»; походило воно, як глянути здалека, більш на купу гною, ніж на людське житло, з близька-ж те житло було, як кажуть, «мальовничек», та ще таке, що я, хоча й не люблю таких «мальовничих» речей, а про те, беруся намалювати на те, щоб мої майже сонні слухачі бачили, що я не брешу.

Ахнули в селі добрі люди, побачивши, що у московчиншиного курін'я стоїть конячка й копильчак.

— Звідкіль отсе у неї взялося? аж вечоринці давно вже у неї не збираються? читалися люди. І покотилася селом гутірка така, як звичайно буває в повітовому місті, коли по головній і єдиній вулиці його побіжить трояном жандар.

Лукія, розпрішши конячку, привязала її до саней, підкинула сінца і пішла в московчини курінь. На дворі вже смеркло. Війшовши, перехрестилася і ледве номацки знайшла свою стару знайому.

— Добривечір!

— Добривечір, ледве чутно відповіло щось.

Лукія намацала якесь дрантя, а в дранті тому щось живе.

— Не здужаю, стара, погана, погана я стала.

— Чи нема у вас лою? я-б каганень засвітила.

— Нічого нема, й печі не топила. Я позавчора ходила в гості, вернулася до дому, та й занедужала.

— Що-ж у вас болить?

— Усе болить, моя голубонько.

Лукія виїшла з хати. За пів години вона принесла дров і затопила стару, напів завалену, піч. Десь під припічком знайшла щербате горця, напхала його снігом і приставила до огню.

— Спасибі тобі, — мовила недужа.

Поки роставав сніг і грілася вода, Лукія виїшла з хати подивитися на конячку та на сані й сама до себе говорила:

— Господи! у мене хоч чужі — та добрі люди є, а у неї нікогісінько. Суцця сирота!

Знявши з саней торбу з паляницями, вона вернулася в хату. Коли вода закипіла, Лукія одставила від огню горня і мовила до недужої:

— Чи нема у вас якої-будь мисочки?

— Є, голубонько, поглянь на печі. Якось Майчиха, дай їй Боже здоров'я, прислала мені рибки, так я ще й досі не відносила її мисочки.

Лукія справді знайшла невеличку мисочку, вимпла її, налила горячої води і, подаючи недужій, мовила:

— Напийся трохи теплої води та з'їж шматок паляниці, то воно й полехшає. Коли-б де достати шалвії, так, би ще краще.

Говорючи це, вона одломилла шматочок паляниці й подала недужій. Недужа напилася води, з'їла паляниці і, дякуючи свою лікарку, мовила:

— Сама Божа Мати послала тебе до мене.

— Лежи, не вставай, я тебе вкрию.

Лукія вкрила її своїм кожухом.

Тим часом піч протопилася, Лукія заткнула її. Недужа почала дрімати. Задзвонили до вечері. Лукія наділа білу свиту, ще раз огледіла недужу й пішла з хати до вечері.

Як же вона ввійде в церкву? на неї усі пучками показуватимуть, кожне в вічі її скаже, що вона батька й матір угнала в могилу!

— Нехай, — думала собі Лукія: — нехай! вказують, сміються, знущаються, я все витерплю, все вистражду. Я повинна вистраждати. Я велика грішниця. Одного тільки благаю у Тебе, Милосердний Боже, пошли здоровля і талап добрий мойй єдиній дитині.

Одначе марне вона турбовалася про насмішки: в церкві людей було немало, і то її й не помітив: вона стояла біля самих дверей, а в церкві люди наші ніколи назад не озираться.

Вже було темно, як Лукія вернулася до московчишиної хати; побачивши, що недужа все ще спить, вона тихенько знов вийшла з хати і повела свою конячку до Сули напоїти. Вернувшись, привязала, підкинула сінця і обійшла навкруги хати, вибіраючи, деб краще захистити конячку. Хоча було вже й на провесні, одначе про случай вітру не завадив би захисток. Алеж жадного захистку не було.

— Господи! думала Лукія: яка-ж вона тяжко убога! Хоч би тобі хлівець який, хоч би тинок, — нічогісінько нема, і як вона горопашпа отак живе!

Коли Лукія прийшла в хату, недужа вже не спала й хотіла підвестися, щоб достати води. Лукія подала

її води, знов вложила її, вкрила і сама сіла біля неї. Недужа мовила:

— Наче рукою хто з мене зняв! Коли-б не ти, не тямлю, що-б і було зо мною. Дякувати тобі! Нехай тобі Господь заплатить!

Лукія мовчки зітхнула.

— Чого ти так тяжко зітхаш?

— Так...

— Може й ти не здужаш?

— Ні, слава Богу, здорова.

— Ой, ти моя безталаннице! Через свій недуг я й забула про твоє безталання: скажи-ж мені, горличко, чи воно живе? Чи здорове воно? Моя рибонько!

— Слава Богу, здорове.

— Як же його наймення, моя галочко?

— Марко! неохоче відповіла Лукія.

— Ой горе мое, тяжке горе! Що-ж ми з тобою будемо вечеряти? у мене нічого нема.

— У мене паляниці є.

— У тебе... у тебе є... та в мене нічого нема.

— Бог дасть — і в тебе буде.

— А де-ж ми світла візьмемо?

— Сьогодні й так повечеряємо — відповіла Лукія і, знайшовши помацки свою торбу, подала шматок паляниці недужій і собі взяла.

Повечерявши, чим Бог послав, і навідавшись до коня, Лукія помолилася Богу й лягла спати на полу. Говірка бабуся пробувала балакати з нею, але Лукія, промовивши до неї «на добраніч», зараз заснула, чи прикинулася, що спить.

Другого дня вранці Лукія, вернувшись з утрени, застала недужу на ногах: вона топила вже піч і приставляла з чимсь горшки до огню. Побачивши Лукію, вона повернулася швидко до неї і заторохтіла:

— Добрий день, моя голубонько! Добрий день! А я вже й піч топлю.

— Добрий день!

— А ти стала ще кращою, ніж була... У тебе її коняка є?

— Не моя! Добрі люди позичили.

— Добрі люди! Спасибі їм! Побудь же, моя голубонько, не довго в хаті, поки я збігаю до добрих людей, чи не роздобуду чого на обід. Ти знаєш, що я живу де день, де — ніч.

— Візьми у мене грошій. За гроші швидче достанеш, ніж випросиш.

— Правда твоя, голубко сиза, правда, — і, взявши у Лукії копу грошей, мовила: — от тепер можна розжитися і на свіжу рибку, і на олію і на все добре. Хозяйінуї же, моя ластівочко, а я духом вернуся — і побігла з хати.

Задзвонили на часи; московка не перталася; вже її на шостий і на девятий дзвонять, а її нема. Лукія хотіла замкнути хату, йти до церкви, але ж дверей нічим і засунути, не то, щоб замкнути. Треба сидіти: хати не можна так покинути, хоч, правду мовити, злодію зовсім нічого було там робити. Вже геть з півдня звернуло, коли вернулася московка і, oprіч харчів, принесла чотири свічки і навіть де-яку посуду: дві ложки і щось, наче черенок, а до того її сама була трохи під чаркю. Невтерпіла сердешна, щоб не забігти таки до своєї приятельки-шишкарки.

— Отсе тобі, моя голубонько сиза! — торохтіла вона до Лукії, — і все наше господарство. Тепер заходжуймося обід варити.

— Вари вже сама, — відповіла Лукія, усміхнувшись, — а я піду до церкви.

— Хіба вже дзвонили?

— Зараз дзвонитимуть.

Справді небавом заблаговістили до вечерні. Лукія одяглася і пішла до церкви, а московка, пораючись біля печі, приспівувала:

Уплася я,
Не за ваше я;
В мене курка неслась,
Я за яйця вплася.

Не тямлю — як назвати отакі прояви в семі людськості? чи жалістними, чи щасливими? Мабуть швидче — щасливими, бо отакі люди з усякого життєвого горя глузують; та не гадайте, щоб вони це діяли тому, що їм бракує того, що ми називаємо почуттям, — зовсім ні! Вони по своєму почувають. От хоч би й отся горопашна бабуся, що виспіває! Господь її відає! Може вона своєю піснею висловлює злий сарказм, а може й елегію чутливу. Часом вона ладна, сміючись щиро, розповісти вам про свою скорботню подорож до Казані й назад, а часом з чужого пів-лиха заридас і за хвилину витре сльози, наче й не плакала. На мою думку такі люди щасливі.

Коли Лукія вернулася з церкви, у «московки» була вже готова вечеря: замість столу, вона постановила порожню бодню, на неї засвічену свічку, свіжу рибу й чвертку горілки.

Лукія горілки не пила, та й риби не їла; звісно — вона говорила.

— Не хочеш, моя голубко сиза! як собі хочеш, а я на старості випю.

— Випий на здоровля.

Повечерявши, вони ще довго сиділи: Лукія за роботою, а «московка» розповідала, або розпитувала. Лукія шила своєму синові к святу обноу: білу сорочечку з мережаним коміром і жупанок з червоної китайки.

— Так ти, голубонько сиза, з того часу й не бачила його?

— Ні, не бачила.

— Не-що-давно його з нашого села вивели до якогось иншого. Що-ж би ти думала! Знайшлися такі дурні,

що й туди за ним помандрували. От Одарка Норівна — може знавала? Тай лихо-ж він з нею тут витворяв! Правда: хиба з нею однією тільки?!

Слухаючи, Лукія то блідла, то червоніла.

— Безталанна молодице! Чи вже-ж до тебе в душу залязить злість або ревність? Забудь ти про його! Не варт він споминок!

Отак, чи трохи, що не так проводили вони вечори цілий тиждень. Одговівшись, Лукія попрощалася з «московкою», запрягла свою конячку і виїхала за село. В полі снігу майже не було вже; лежав потроху ще на дорозі, та й дороба вже почорніла. Сяк-так допхалася вона до Ромодану, а тут покинула санчата і повела коня за повід.

В селі довго говорили

Де-чого багато,

Та не чули вже тих речей

Ні батько, ні мати.

А улани, як довідалися про полюбовницю свого начальника, так дивлячись на неї, як ішла вона з церкви, тільки всміхалися та вуси крутили.

А куми-сусідки як довідалися, що Лукія у «московки» кватрувала, так тільки руками махали.

Вернувшись на хутір, Лукія ніяк не налюбуеться було з свого Марочка. Вона ще ніколи на цілий тиждень з ним не розлучалася. На радощах хотіла зараз прибрати його в ті обнови, що пошила, та якось спинялася. А старі, радіючи, повідали їй, що того самого дня, коли вона поїхала говіти, приїздив до їх улан-мисливець, брав Марка на руки, цілував, любував з його і обіцявся на свято подарувати йому щось таке, що всі ми здивуємось.

А Лукія навіть і не веміхнулася: старим це не подобалося, і коли вона вийшла з хати, то Марта, голублячи Марка, говорила:

— Та що їй до тебе, моя дитино! ти їй чужий, так вона про тебе й байдуже.

— Ну, ти вже підеш прибірати! — пробубонів Яким, надів шапку й пішов з хати.

До свята улан не навідувався, за те надолужив на святках: не було її для того, щоб він не приїхав і кожен раз все говорив, що почта з Петербурга не прийшла ще, мабуть, через розпутицю. Траплялося, що він заставав Лукію на самоті. Тоді вже її міри не було його клятьбам, що він кохає її ще більш. Вона на його майже не гнівалася вже.

Паскудна ти, лукава людино! Чого ти від неї хочеш? Чи вже ради поганого раювання на один мент ти знов хвилюєш її серце, що ледве трохи втихомирилося?

Бідолашна ти, слаба ти молодице! Ти знов не від того, щоб слухати його диявольські підступні речі! Ти не від того, щоб забути своє горе минуле; горе батьків; навіть могили їх забути! Та вона-б і забула (сатана-ж і святого спокусив), вона-б знов упала в безодню, і може-б упала вже без вороття, та на її щастя на провідному тижні велено уланам виходити в другу губернію. Отсе єдине її спасло її.

А якої праці треба було їй ужити, щоб перемогти себе! Тільки висока, благородна любов матері спасла її від тієї ковбані, що вдруге стояла перед нею. Без отієї любови пішла-б вона за ескадроном так, як ідуть тисячі інших таких. Спершу твій милий, чорнобривий, обтяв би тобі коси, одяг би хлопцем (отак, як сердешну Оксану), щоб потаїти від товаришів твою статть! За місяць би вже її не таївся, а ще за місяць п'яна молодіж жартувала-б з тобою десь на біваці. На третій місяць ти-б вже старою стала про них; огидла-б їм, бо ти знов

стала-б вагітною, і возили-б тебе на возі в гурті з доро-
гими псами. Щож! Одкараскатися од тебе не можна,
а захиститись тобі нігде, опріч уланського обозу. І от
десь в дорозі ти привела-б дитину під возом! Свідком
твоїх страждань був би тільки німий місяць, а Бог мило-
сердний один тільки втішав би та заспокоював твої сер-
дешні скорботи. От ти-б трохи заспокоїлась, трохи вису-
шила свої сльози, прислухаєшся... навкруги тиша; тіль-
ко чути десь далекò фиркають коні, а поб'зу цвіркун
цвірчить... Дитина твоя мовчить; ти ледве підвелася на
ноги; береш її, та крадькома, нишком плентаєшся з та-
бору... вийшовши на шлях, ти знов збочуєш, бо ти
боїшся шляху! Ти знов у степу! Далеко, й від табору
й від шляху, кладеш свою дитину на замашну траву і
немов та вовчиха вовчєнятам рне нору, так ти в не-
стямі рнеш могилу своїй дитині! Спинься! Воно плаче!
Але-ж ти не чуєш! Тобі ввижається, що в степу вовки
скиглять! От яма готова! Ти ціпко хапаєш свою дити-
ну, кидаєш її в яму... У тебе не стало духу засипати
її землею! Ти буцїм божевільна біжиш у степ! О, яким
би великим добром було за-для тебе, коли-б ти збоже-
волїла! Але-ж ти знесилїла! Падаєш на траву й не-
бавом, немов після тяжкого сну, прокидаєшся і прокида-
єшся на лихо! Ти хоч і не виразно, одначе все собі
пригадала... Але-ж знесилїла ти неспроможна встати
на ноги! Силкуєшся, силкуєшся... Марне! Так тебе
застає і світ, і ранок; так тебе й південь некти
Смерть наближається до тебе; але-ж смерть грішню
люта. Вечір тебе трохи освіжить. Ти, зібравши останню
сиагу, лізеш по траві, й, на лихо собі, вилазпш на шлях.
Тебе, ледве живу, зняли чумаки, привезли в село й від-
дали на руки добрим людям. Ти повагом оживаєш. Ви-
дукаєш і, трохи не гола, йдеш до шинку. Ти згадала
собі, як тебе улани вином напували: весело тобі було!
Але-ж хто тепер дасть того вина тобі, — злидарці змар-
пїлій?! В шинку ти пайнялася до жпда носити воду

за чвертку горілки. Овва! горілка не помогла, а ще гірше нагадала тобі, що ти душегубиця!... Розпалена уява твоя показує тобі страждання без краю. Несамовита — гукаєш ти: »Щож мені діяти?!« А сатана на вухо шепоче тобі: »Утопись!« Ти послухалася дівола і біжиш, може до своєї рідної Сули, щоб утопитися. Косарі тобі не дали. Ти розповіла їм про свін лихий вчинок. Тебе повели до волости, потім в острог, потім у твоє рідне село, та, не знімаючи кайданів — на кобилу, а з кобили простісінько на Сібір!

Могло статися й инакше: ти могла подружитися з уланами й ходити собі за їх ескадроном, під усяку погоду, як ота у Котляревського єдинородна Енеєва мати:

»Задріпана, боса, простоволоса,
І часто густо сердешна богиня пафоса,
В шинелі сірій щоголяла,
Манишки офіцерам прала,
Горілку з перцем продавала« і т. д.

Отак може й тобі довелось-б калатати своє ображене, гірше, неприкаянне життя! Але тебе спас янгол прекрасний; тебе спас твій син і твоє будуче, хоч і гірке й сумне, та не лиходійне й не безрадісне...

В понеділок на проводах Яким з Мартою поїхав на село поминати батьків. Лукія і за своїх батьків дала їм на часточку.

— От що, Якиме! мовила Марта, — запишім і її батьків у нашу грамотку, та нехай укуні й поминують; вона-ж у нас, як дочка рідна.

— Добре, запишім.

Лукія, попрощавшись з старими, засунула з середини двері, прийшла в хату, стала біля колиски і довго дивилася на сонного Марка, а потім мовила:

— Господи милосерний! Укрепи і спаси мене! де я на цілому світі знайду таких людей, щоб мене донею звали, а батьків у свою грамотку заводили!

Вона тихцем заплакала й стала молитися. Тоді саме Марко прокинувся і, простягаючи до неї рученята, промовив: «Мамо!» Вона наче злякалася, взяла швидче його на руки, цілувала його, плачучи й говорячи: «Сину мій, сину! дитино моя!» А Марко, немов він розумів її, обгорнув її шию своїми пухлявими рученятами й лепетав: «Мамо! мамо!»

Отямившись, вона стала перед образами на вколійки, перехрестилася, взяла Маркову ручку, склала його рожеві пучечки й почала вчити його хреститися, говорячи крізь сльози: «Молися, синку! молися, моя дитино! молися, янголе Божий за мене грішну».

До обіду Лукія гралася з сином у хаті, а по обіді одягла його й пішла з ним рясту рвати. Погулявши в саду і нарвавши рясту, вона верталася у хату. Вже взялася вона за сінешну ямку, аж чув, хтось її кличе. Вона озирнулася і затремтіла: за брамою стояв її любовник. Вона хотіла швидче в хату, але він знов кликнув її.

— Одчини-ж ворота! мені не хочеться з коня злазити. Лукія не рушала.

— Та що це, стовпом тебе поставило, чи що? Готова ти, чи знов передумала?

— Передумала!

— Тьфу! яка ти пезносна! Годі дуріти; одягайся швидче! За хутором тебе коні ждуть.

— Нехай собі ждуть!

— Та не дрочи-ж ти мене, а скажи на одруб: чи пойдеш, чи ні?

— Ні!

— А, ти клята! та без тебе-ж я жити не спроможен!

— То й не живи.

— Не живи?! Тварюко ти, безсердешна! Щож, вішатися, мені через тебе, чи що?

— Вішайся.

— Жартуєш ти, чи що? Останнім разом питаю у тебе: поїдеш, чи ні?

— Ні, не поїду.

— Дурна-ж ти, дурна! а я тобі добра бажав, хотів щасливою тебе зробити.

Лукія сумно глянула на його. А він каже:

— Хотів у Ромпії перевінчатися з тобою.

Лукія ще раз глянула, одвернулася і хотіла йти в хату.

— Тривай! одно слово!

Лукія синилася.

— Підійди ближше.

— Ну, кажи, що там таке?

— Ну скажи, дурненька: хіба мужичкою тобі краще бути?

— Краще.

— Та отямся ти! аж — ти будеш офіцершою!

— Не хочу! доєшть з мене того, що я мати офіцерського сина.

Лукія одвернулася.

— От, уперта «хахлуна»! — Він вдарив її нагайкою по голові й процідив: «клята!», повернув коня і побіг в поле. Лукія подивилася у слід його, спустила дитину на землю і пішла до хати. Але не спромоглася увійти в хату, блідна й знеслена вона сіла на призьбі, випустила з рук Марочка і загулила свою твар долонями. Довго вона так сиділа. Марко сидів біля її ніг і розсипав повялий вже ряс. Нарешті Лукія широким мовила:

— Офіцерша!... бреше! За що він мене побив? Що я йому заподіяла? сина привела?

І вона гірко-прегірко заплакала. Марко, дивлячись

на неї, і собі заплакав. Вона взяла його на руки, поцілувала й мовчки пішла в хату.

Старі під вечір вернулися на хутір і сміючись розповідали, як улани виходили з села; як одна, вже вагітна дівчина пішла за возом знайомого їх мисливця.

— Як бо її зовуть, — мовила Марта, — тривай, от і забула... Господи!... от пам'ять!... згадала — Одаркою.

Лукія затремтіла. Марта додала:

— Тільки з якогось другого села, не Буртянська.

— А що-ж отсе нашого знайомого не видно було між уланами?

Не видно, еге! я навмисне дивилася, та ні, не було.

— Мабуть — чи не поїхав попереду?

— Мабуть, що так.

Мирно й спокійно на Якимовому хуторі минали місяці й роки. Якимові комори начинялися всяким добром; воли, корови й иньча худоба множилася. Чумаки його що літа верталися з дороги з великим заробітком; бджоли його по тричі на літо роїлися, так що він що року самого меду продавав сотень на п'ять, коли не більш, не кажучи вже про віск. Садовини він не продавав, а то-б і за неї лупонув не одну сотнягу. «Нехай, каже було, добрі люди споживуть, так спасибі скажуть». Одно слово: на двір до Якіма всіма сторонами добро лилося: немов сама доля-непосідниця, в образі Лукії і Марка, поселилася у його на хуторі. Правда й те: з Лукії хозяйка була невспуща й дотепна.

— Господь її відає, — каже було стара Марта, — де вона усього так навчилася! От тобі й московка! та з нею сама благодать Божа! Мабуть розумного вона батька дитина.

Старим зосталося тільки дивитися на Лукію та Божові дикувати. Вони, таки й не забували про Бога: Марта що року ходила в Київ на прощу, а Яким, хоч і не ходив, за те впродовж року кілька молебнів наймав: коли не криницю, так пасіку святить, а то й просто покличе отця Нила правити молебень «о здоров'ї і долгоденств'ї». Тай й без того він, сидючи в пасіці, коли роїв не здійсмає, так псалтир читає.

Отак щасливо йшов час на хуторі. А Маркові тим часом минуло сім літ. І щож за дитина з його виросла! Тиха, прекрасна, слухняна, хоча і всі її, найпаче Лукія, з рук не спускали. Отсе було в неділю, коли старі поїдуть на село до церкви, Лукія прибере його в жупанок, в червоні сап'янці, в сиву, з кримських смушків, шапку, постановить його перед себе і любується ним, наче намальованим! А тим часом вона ніколи й виду йому не подала, що вона його мати. Господь її знає, чому вона так діяла: може опасувалася старих, а може й так. Старі казали, що треба-б Марка до школи віддати, та все ждали, доки міне йому сім літ.

Нарешті й цього діждалися. Це випало саме в зелену ділю. Прямо з церкви привезли на хутір отця Нила з усім причтом. Одслуживши в саду молебен з водосвятієм, він прийшов в ризах в хату, окропив священною водою усю оселю, а потім взяв Марка за руку, постановив його на вколішки перед образами, розгорнув псалтир, тріччю перехрестився і прочитав псалму: «Боже! в поміч мою вонми». Тоді скинув ризи, сів за стіл і спитав у Якіма буквар. Буквар був у Марті в скрині: вона там його ховала, принісши його з Кліва. Яким подав буквар.

— Приступи до мене, чадо моє! — мовив отець Нил до Марка.

Марко підійшов.

— Говори за мною.

Марко боязливо говорив за попом: «аз, буки, відк»

і т. д. Перечитавши азбуку, отець Нил загорнув буквар і мовив: «корень науки гіркий, за те плоди солодкі. На сьогодні буде з нас, а на далі більш попрацюємо. Тепер, відавши Боже Богові, оддаймо і кесарево кесареві».

Яким, сам людина письменна, зараз імкнув, до чого отець Нил річ веде, моргнув на Марту і на Лукію, а сам побіг до комори, сказавши:

— Просимо, пан-отче! сідайте за стіл.

За хвилину на столі стояло повно і паїдків і напоїв, ріжний квас з садовини і настоянки, а посеред столу Яким постановив шклянє, мудро зробленє барильце з вистоялкою. Отець Нил прочитав «Отче наш» і «ядять убозі і наситягься», поблагословив «яство і питіє» і сів за стіл. За ним сіли й всі инчі, опріч Марти й Лукії, і почали воздавати кесарево кесареві.

Пі обіді отець Нил з усім своїм причтом пішли в сад і сіли на траві під грушею біля криниці. Отець Нил отверз уста своя і в причтах глагола. І чого вже тільки він не глаголав: і про Симона Столпника, і про Марію Єгипетську, і про страшний суд. Ледве почав був «отолстѣ сердце ихъ», як прийшла Лукія з килимом, а Марта з шкляним барильцем, та вже не з вистоялкою, а з сливякою. Отець Нил, побачивши їх, промовив:

— Хвалите, отроци, Господа... і господню, — додав він усміхаючись ласкаво до Марти.

Лукія розіслала килим, а Марта, постановивши на його барильце, прохала отця Нила «благословити». Він, христячи барильце, «возгласив»: «ізижди із тебе душе нечистий, а вселися в тебе сила Божа і яви чудеса мирові».

Підійшов і Яким; на тарільці у його були великі свіжі яблука. Отець Нил, побачивши яблука, промовив:

— Благ мужі щедрая дая. Тільки скажіть мені, Якиме, яким чином ви їх зберегаєте?

— А от як із'їсте, поздоров Боже вас, так я й

скажу, — відповів Яким, становлячи на килим тарілку з яблуками.

— Добре! поконтуємо. Та де це ваш новий школяр? Нехай би він сливянкою почастував, — говорив о. Нил, беручи яблуко.

Одним ментом Лукія привела Марка в сад.

— А ну, ти, новий школяре! — мовив Яким сміючись, — почастуй сливянкою отця Нила, а воши тебе колись березовою кашою почастують.

— Корень науки гіркий, — саме до речі мовив отець Нил.

Лукія взяла барильце, а Марко чарку і почали частувати гостей. Коли Марко підніс чарку дяконові, цей, беручи її, промовив: »Не упивайтеся вином, в нем же есть блуд«.

— Таки-так! блуд! — мовила Марта, — а ви, отче Єлксею, вишійте ще чарочку нашої сливяночки.

Отець Єлксеї випив.

Під грушею сиділи вони до самого вечора, та все слухали отця Нила, а він до того договорився, що замість пророк Давид, говорив пророк Демид. Потім усе духовенство заспівало: »О всепітая Мати«, далі »Богом избрания Мати Отроковице«, потім »О горе мені, грішнику сущу«. Тут вже і Яким не втерпів, і підспівував тихенько басом.

— От коли-б тимпан і органи, або хоч гусла доброго гласні, отут би ми воскликнули Господеві! А чи не послати нам по гусла? — спитав отець Нил.

— Послати! послати! гукнули всі в один голос.

— А послати, так і послати! — сказав Яким. — Лукіє! кажи Сидорові, нехай зараз коней запрягає; я сам поїду. А тим часом прошу до хати, отче Ниле! Отче Єлксею! і ви, і ви! — говорив він до причту. — Бачте, на дворі і темно вже, й холодно.

Товариство пішло в хату. А що там в хаті діялося,

про те Господь відав. А я тільки й знаю, що Яким погуляв не поїхав.

Ключальна неділя тяглася аж до вівторка. У вівторок, поспідавши, гості поїхали до дому, а Яким з Мартою, провожаючи їх, все жалкували, що вони не zostалися у них ще на годиночку, щоб то ще днів на два.

Другої неділі рано вранці прибрали Марка в найкращий його жупанець, засунули йому за пазуху грамотку, посадили його на воза й повезли в село до церкви наче, а справді — до школи.

Лукія, хоч і не плакала, розлучаючись з сином, а все-ж таки шкода їй було розлучатися. Журливо розлучалася вона з сном тихою сдиною; але-ж вона не зупиняла і не відмовляла так, як стара Марта. Марта, плачучи, говорила Якимові:

— Ти скажи мені, де ти бачив, щоб з школи виходило що добре? Вийде якийсь плячка, а може ще й злодій! Тільки дитину зопсують!

— Мовчи бо, доки я не розсердився! — говорив Яким, надягаючи на Марка повсякденний жупанець нову свитку.

— Ну, куди ти його, отсе, кутаси?

— Куди? в дорогу! аж він там зостанеться, так не возити-ж за ним свитку.

Отак виражали Марка в далеку дорогу. Лукія мовчки дивилася на все; і, слухаючи Мартині змагання, і сама, майже, годилася з нею. Коли-ж Яким, помолвившись Богові й виходячи з хати, промовив: «Наука — світ, а невчення — тьма», так Лукія зовсім згодилася з ним, кажучи: «Принаймні хоч Богу молитись навчитися».

Лукія провела їх за браму й довго дивилася у слід, аж доки не стало не видно вже воза; тоді вона тричі перехрестила по вітру в той бік, куди вони поїхали, й промовила, вертаючись в хату:

— Пошли тобі, Господи, свою благодать святу.

У вечері Марта розказала Лукії, що Марко плакав, прощаючись з ними, і що він житиме у отця Нила, а

до школи ходитиме тільки вчитися, і що вона сама заходила в школу почитись, де там буде вчиться Марко.

— Пустка, — казала вона, — така пустка, що самій страшно й зайти, а школярі такі жовті, бліді, неначе їх з хреста поздїмали. А під лавою все різки, та різки, та такі колючі. Господь їх відає, де вони їх беруть. Шепшина все! А на стїні, біля самого образа, дротяна тройчатка. Дяк такий сердитий, аж страшно на його дивитись. Я дала йому копу грошей, щоб він не дуже силував Марка, хоч на перших днях. Треба буде, ще чогось йому послати, хоч полотна на штани, та на сорочку, а то замордує бідну дитину. Чи не однесла-б ти, Лукїє, завтра, а то я боюся, уба, він, запі-вечить сердешного Марка.

— Добре! — відповіла Лукїя, — я віднесу, та й сама подивлюся на ту школу.

— Подивись, подивись! та ще от-що: вчини ти на завтра паляниці. Я думаю, треба хоч зо дві паляниці однести Маркові, а то воно бідланше хоч і обїдає у попа, та який там обїд. Я думаю, воно завжди голодне.

Завтра Лукїя пішла в село з паляницями і з полотном. Вона не зайшла до отця Нила, а пішла просто в школу. Дяк був зовсім не сердитий, а школа зовсім не походила на пустку: хата, як хата, тільки що школярі сидять та читають — хто що вгне. І Марко сидить між ними і теж читає. Лукїя, побачивши, що й Марко читає, трохи не заплакала й подумала: »Як воно, се дешне, швидко навчилось читати!« Вона глянула під лаву — різок там нема; глянула на образ — і нагайки біля образа не видно. Оддавши дякові полотно, вона спитала, чи можна їй побачитись з Марком?

— Чом же не можна! можна, можна — і, покликавши Марка, мовив до його: — ти, Марку, добре сьогодні вчився, так увесь останок дня можна тобі гуляти. Йди в миром.

Марко загорнув граматку, положив її за пазуху,

встав з лавки і, побачивши свою наймичку, заплакав. Лукія теж трохи не заплакала. Вона взяла його за руку, попрощалася з дяком і пішла з школи. Вийшовши втрела своїм рукавом Маркові очі, та й сама заплакала.

Тихою ходою пішли вони до двору отця Нила. Оттакі гостинці давала вона що тижня дякові й Маркові, а в неділю Марта привозила дякові копу грошей, меду, чп шматок сала, чи що инше.

Місяців за два Марко вивчив граматку аж до самого «іже хочет спастися». Чавним старосвітським звичаєм треба було кашу варити. Про це заздалегідь сповістили хуторян. Марта, варячи кашу, положила в неї шість пятаків, а Лукія, коли Марта одвернулася од каші, вкинула туди сороківку.

Лукія понесла кашу до отця Нила, а від отця Нила Марко поіс її в рушнику, вишитому Лукією, в школу: тут він постановив її на долівку, рушник підіс учителю, а до каші прохав товаришів. Школярі посідали навкруги горшка, а Марко, взявши тройчатку, став біля їх і без милосердя бив усякого, хто упустив хоч крихточку дорогої каші.

Коли хлопці виїли кашу, Марко погнав їх тройчаткою до води і тут заходився громадою горщок бити. Розбили!... Тоді дяк на більшу учту розпустив їх по домівкам, а Марка пустив на хутір на два тижні, щоб спочив після граматки. Але Марка, замість спочинку, зустріла нова, несподівана праця. Яким загадав йому щодня при Марті і при Лукії читати граматку від краю до краю навіть і «іже хочет спастися».

— Та на що-ж ти його примушувати читати і оте «аще хочет спастися»? — питала Марта: — дитина того ще не вчила, то й читати не треба.

— Ти, Марто, людина не письменна, так і не втручалась би не в своє діло, — говорив Яким, — а ми відаємо, що діємо.

Під кінець другого тижня Марко ладен був з «батківського» хутора тікати в школу. В школі були ровесники, а дома хто йому товариш? Правда: воно й у школі не тепло, та все таки лучче, ніж дома.

За два тижні Марка знов вирядили до школи, надавши йому всякої їжі і «часослов», що того літа Марта принесла з Київва.

Великим постом, коли Яким і Марта говіли, так Марко читав вже посеред церкви велике повечеріє. Старі з того невимовно раділи. Виходячи з церкви, Яким погладив Марка по голівці і дав йому мідну гривню на бублики, кажучи: «Учися, Марку, учися! Науки за плечима не носить».

А Марта, вернувшись до господи, розказувала Лукії про Марка дива. Вона говорила, що дяк, як, прирівняти до Марка, так просто дурень. Небавом Марко і самого о. Нила за поле заткне. Хіба тільки на гусла не вмітиме грати. Так цього йому й не треба.

— Та що-ж він там? та як же він там читає? — допитувалася Лукія.

— Так читає, що хоч би й самому дяку, так не сором. Та мабуть дяк і загадує йому таке читати, чого сам не втне.

Лукія нетерпляче дожидала вербного тижня, коли вона зібралася говіти. Нарешті діждалася і почувла, як Марко читає не тільки: «Не скверная, не блазная», а й всенощну, навіть «часи».

Невимовно раділа, коли виходячи з церкви чула, як люди казали: «Який гарний школяр! як він прехороше читає, немов пташка та щечече! Наділив же Господь добрих людей такою дитиною!»

За те-ж Марко не малі й гостинці мав од неї: цілий тиждень усю школу він бубликами годував. Швидко йшов Марко по ниві осьвіти. Під кінець другого року він, на диво всім, а більш за всіх на диво учителям, перейшов через увесь псалтир навіть з молитвами, а

за читання кафізм у церкві все село його хвалило й шанувало. На що вже Денис Посяда, так нікого не хвалив, а й він, виходячи з церкви, скаже було: «нічого сказати! славиш школяр! прегарно читає!»

Довго Яким з о. Нилом радилися: чи вчити Марка письму, чи нехай на псалтирю й край буде? З своїми на хуторі Яким про це не радився: він знав, що Марта буде проти його; тим то він і мовчав. Поміркувавши з о. Нилом, став він на тому, що треба Марка вчити письму.

Мудрость книжна далася нашому Маркові, але й мудрость скорописна не відцуралася від його. За пів року він зрозумів усі тайни каліграфії і було так ловко виведе літеру ферт, що сам учитель його тільки було плечем здвигне, тай нічого більш. Але хто більш за всіх радів з його писання — так це Яким. Марко раз-у-раз писав до його листи, надписуючи на адресі: такої-от губернії, такого-от повіту, на «благополучний» хутір такий-от — учителю Якимі Миронову си́ну такому — от. Яким невимовно радів, одержуючи листи від свого сина з школи:

— От воно що значить людина письменна, — каже було він Марті й Лукії, тримаючи в руці листа; хоча і сам того листа не втне було прочитати, бо він читав тільки друковане. — От я й не був у селі, а знаю, що там діється, а ви баби! ну сказати: що ви знаєте? То то й воно! А от я так і знаю, що вчора отець Нил на гуслах грав: «Ісусе мій прелюбезний», а понадя з пишними мироносицями приспівувала йому. От-от воно що! Еге!

— Ат! ти вже з того листу такого наговорили, що й на вербі груші ростуть.

— Коли не ймеш віри, так на, сама прочитай!

— Читай вже ти, а ми й так будем!

Яким було через п'яте та в десяте, складуючи по літері, і прочитає їм:

— «Любі та дорогі рідні мої! Хвала Всевишньому, я жив і здоров, чого й вам бажаю. Єдинородний син ваш. М. Г.»

— Та й годі? — питає Марта.

— А ти-б чого ще хотіла?

— А ти-ж казав, що в листі і про попа з попадею написано?

— Дзуски вам до того, цокотухи! — і Яким клав листа за образ.

Сміючися пролітав час над хутором. Марко зростав і виріс парубок з його. Та який парубок! Просто на предиво! Сільські красуні так було не чалюбуються Марком Гирлом.

Покинути школу спричинилося йому ось як. Раз якось Марта, вертаючись з Київка, занедужала, та, пролежавши сім тижнів, і Богу душу віддала. Довго вбивався старий Яким і плачучи перебрався жити в пасіку. На втіху старому треба було взяти Марка з школи. Лукія так і зробила. Нехай вже, думала вона, чому не дочився в школі, доучиться дома, а старому все-таки буде розвага, а то з журби та з туги і він, бідолашний, помре. І в неділю, подякувавши дяка і о. Нила, вона привела Марка на хутір. Яким зрадів, ожив, побачивши біля себе людину, яка тільки й вабила його до життя.

Доки не було ще Марка, Яким скидався на Афанасія Івановича, після того як вмерла Пульхерія Івановна: ріжниця була тільки та, що ні в господі, ні в господарстві не знати було тієї тужливої пустки, яка стала в господі Афанасія Івановича після смерті Пульхерії Іванівни. Бо у Якіма була Лукія.

Отсе було горонаха-дідусь кілька годни сидить у пасіці, не підводячи голови, зітхне, утре сльозу, що скотиться йому на сиві вуси, тай знов зітхне, знов заплаче. Та оттак і просидить, доки Лукія не прийде кликати обідати. Тоді він мовчки встане і йде за Лукією в хату. Здіймала вона з ним річ і про господарство.

і про чумацтво, і про бджоли, і про яблука. На все він тільки й промовить: «так» або «ні». Раз якось вона мовила:

— Ви-б узяли псалтир та почитали за її грішну душу, вам би й легше стало.

Яким мовчки взяв з полиці псалтир і пішов у сад. МАРТИНА могила була в саду під старими липами. Спинившись біля могили, Яким розгорнув псалтир, перехрестився і став читати: «Ближен муж», а як став читати: «со святыми упокой», так вже не спроможен був вговорити «рабу твою Марту». Він залився слізьми, книжка випала йому з рук і впала на могилу.

Оттак-то час і самотність звязують простосердих людей одного з одним. Благословені і час і самотність і простосерді люди!

З кожним днем Яким оживав більш та більш. ЛУКІЯ догоджала йому й доглядала його, наче малу дитину. А Марко не вважаючи на свій молодий вік і на свою, як каже Гоголь, «юркость» ні на хвилину не покидав його. Він уже знав, що він не рідний Якимів син і в глибині своєї молоді душі почував усе те добро, яке зробили йому чужі, добрі люди. Ніколи, замислившись, він питав сам себе: хто-ж мої батьки рідні? Відповіді не було.

Що суботи читав він псалтир над Мартиною могилою, а Яким, стоячи біля його, плакав, молився та ніколи шепотів:

— Хто-б тепер за твою душу псалтир читав, коли-б ми його не оддали було до школи? Читай, сину! читай, моя дитино! вона з того світу почує і спасні тобі скаже. Душа її праведна тепер по митарствах ходить, — і він залував слізьми.

Тим часом Маркові пішов 20-й рік, час було й на вечерниці навідатись і подивитися, що там діється. В осени він так і зробив і після першого разу став прохати у батька благословення — одружитися.

— От тобі й па! — мовив Яким, — я гадав, що він все ще школяр, а він, бач, куди лізе! рано, рано, сплику! Ти ще погуляй, понарубкуй, почувмакуй, привези мені гостинців чи з Криму, чи з Дону. А то... ти сам посуди: яка за тебе піде? хіба така, що захистку немає. Та от спитаймося у Лукії: я гадаю, і вона скаже, що ще рано.

Спитали: Лукія сказала, що рано. Марко й поса повів, а тим часом почувати став ходити в клуню: в хаті, бачте, стало йому душно.

— Тягну я, чого тобі душно в хаті, — казав, усміхаючись, старий Яким, а Лукія нічого не казала, тільки по цілим годинам молилася Богові, щоб він одвернув Марка од усякого поганого діла, від усякої нечистої спокуси.

Раз якось, коли Яким по обіді спочивав, Лукія покликнула Марка в другу хату й ласкаво спитала:

— Скажи, Марочку, по правді, по щирій: кого ти покохав? з ким ти хочеш братись?

Марко, як і всі закохані, розписав свою коханку, що вона така гарна, та красуня, що краще за неї і в цілому світі нема. Лукія умильно слухала свого сина й нарешті мовила:

— Я їму віри, що краще її й на світі нема, тільки скажи мені, якого вона роду? хто її батько, що вони за люди, як вони з людьми ставлять?

— Вона чесного й багатого роду!

— Багатства тобі не треба, у тебе й свого доволі, а скажи мені, чи ти кохавш її?

— Як свою душу, як Бога на небі!

— Я тобі вірю, що ти її кохавш, а коли кохавш, то її лиха її не заноділи. Дивись, Марку! Сохрани тебе Мати Божа! тільки ти її погубиш, не буде тобі прощення ні від Бога, ні від добрих людей.

— Скажи ти мені, як же я її погублю, коли я її кохаю?

— Як погубиш? Дай Боже, щоб ти її не знав, як ви нас губите і як ми самі себе губимо.

— Лукіє! от ти давно у нас живеш, чи не знаєш ти: хто моя мати?

Від отсего несподіваного питання Лукія затремтіла і не спроможна було ні слова відповідати.

— Скажи мені, скажи! Паневне — ти знаєш.

— Не скажу, — ледве промовила Лукія.

— Ти знаєш, далєбі знаєш! скажи-ж мені, моя голубко, моя матінко! — він вхопив її за руки.

— Марта! — тихо відповіла Лукія.

— Ні, не Марта, я знаю, що не Марта. Я знаю, що я байстрия, приймак.

Лукія вхопила його за руку й промовила:

— Мовчи! хтось іде, — і швидко пішла з хати.

— Вона запевне знає, — подумав собі Марко й пішов із хати в слід Лукії.

Скоро прийшла весна. Яким усе своє господарство препоручив Лукії, а сам з Марком подався на прощу до Київa. Лукія що неділі ходила на село, з церкви вона що разу заходила до попаді і, пообідавши, довго балакала з нею на самоті. Вона все розпитувала у попаді про свою сподівалу невістку і довідалася, що вона чесною й доброго роду і недоброї слави про неї нема. Через попадю вона й сама зізналася з нею і запевнилася, що її попаді й син кажуть правду.

За місяць Яким з Марком вернувся на хутір і навели своїй наймищці усяких коштовних гостинців, а собі привезли синього сукна, китайки, «Житіє Єфрема Сирина» і «Житія Святих отець» на цілий рік.

Отсі книжки Марко читав в літку і в осени довгими вечерами. Яким, слухаючи, оповіть духа свого: він погроху прийшов до себе й інколи не від того був, щоб послухати, як отець Нил грає на гуслах, або як отець діякон співає: «всякому городу прав і права» і т. ин.. тільки кожного разу він було промовить: «Ох, як би

тепер зо мною була Марта! дали-б ми себе знати! І зараз же після того закуриться було, часом і сплакне, кажучи: «Сирота я, отак сиротою і в могилу ляжу!... Марко!... Так щож Марко? Звичайно — він не чужий. Оженю його. Неодмінно після Покрови оженю, а літом нехай сходить в дорогу та привезе мені з Криму шапку сиву, щоб така була сива, як у мене голова».

А Марко, перечитавши житіє якого там святого, йшов почувати в клуню, це-б то на село, до своєї коханки.

Лукія-ж, уложивши спати старого Якіма, молилася Богові, щоб одвернув од її сина все лихо, та недобре.

На весні, спорудивши нові вози з новими ярмами мережаними, нові притики, лушні і занози, Яким вирішив свого Марка чумакувати на Дні по рибу.

— Іди, мій сину! — казав він Маркові, — та привозь своїй молодій подарунки. Після Покрови, Бог, ми вас і скрутимо.

Пішов Марко, зітхаючи, на Дні по рибу. А Лукія, скинувши торбу на плечі, пішла до Києва помолитися святим годникам, щоб сину її гаразд в дорозі повелось і щоб гаразд вернувся до господи. На хазяйстві зостався сам Яким. Оборудувавши весняними роботами, він повиносив з омшаника бджіл, розстановив їх, як слід, у пасіці, взяв «Ефрема Сирина» і на все літо поселився в касіці. Лукія, тим часом, прийшовши до Києва, заквартирувала в якоїсь міщанки, та, щоб не платити їй за квартиру й за харчі, взялася носити їй воду. Опівдні вона було наносить води з Дніпра, а ранком і в вечері по святих церквах та по печерах ходила. Одговівшись, вона на ті гроші, що зберегла, купила невеличкий образок святого гробкопателя Марка, перстень у Великомучениці Варвари й шапочку Івана Многостраального; поскладавши все те в торбу, попрощалася з хазяйкою і пішла до свого хутора. Не доходячи до Прилуки, в селі Дубовому Гаю, вона занепала на пропасницю. Сяк

так допленталася вона до Прилуки, а далі й до Ромпа: хотіла зайти в Густиню, що тоді саме оновляли, та не вдалося. З Ромпа йти далі — не було вже сили, мусила вона паняти підводу до хугора. Злякався старий Яким, глянувши на Лукію, так вона змаріла, постаріла немов її з хреста знято, казав він.

— Чи не покликать би ворожку? — спитався Яким.

— Пошліть по неї, бо я дуже нездужаю.

Яким не послав, а сам поїхав в село і привіз ворожку. Ворожила, ворожила й лічила Лукію і місяць і другий, та не допомгла!

На своїм дитячій віку, коли мені було тільки 13 літ, я з батьком чумакував. Виїздили ми з Гуляй-Поля: я сидів на возі й дивився не на Новомиргород, що лежить в долині біля Тикача, а на степ за Тикачем. Дивився і думав собі: що я тоді думав — те відає один тільки Бог. От же переїхали брідьма через Тикач, виїхали на гору, дивлюся: знов степ і степ без краю, тільки в ліворуч щось мріє, ніби гайок. Питаю у батька: що то таке виділо?

— «Девята рота», відповів він. — Але про мене цього не досить! Я міркую: що воно таке «девята рота?»

Степ... все степ і степ!

Нарешті ми стали на нічліг в «Дідовій Балці».

— А он і Єлисавет, — каже батько.

— Де?

— Он на горі циганські шатри біліють.

Опівдні приїхали ми в Грузівку, а ранком другого дня в Єлисавет.

Скорботно мені, журливо згадувати тепер мою молодість, мій дитячий вік безпечний. Сумно мені споминати ті степи широкі, безкраї, що я тоді бачив: ніколи вже я їх не побачу.

Побувавши в Таганрозі і в Ростові, Марко з своїми чумаками виїхав у степ; йшли вони не поштовим, а прямували через Орелью на Старі-Сажари. В Сажарах переправились через Ворсклу таї завдали добрим людям бенкет. Купили три цєбри горілки, наняли троїсту музику таї понесли горілку поперед музиків. Кого тільки стрінуть — чи папа, чи мужика — все одно: »Стій! пий горілку!« Музики грають, а чумаки всі, як один, танцюють. З такою учтою перейшов Марко Сажари.

В Білоцерківці справив теж саме, а в Миргороді, хоч і не було переправи, а чумаки таки своє справили.

— Хорош, — казали вони, — хоч і невеличка річка, а треба свято відбутт.

І відбули. В Миргороді вони взяли вже не чотпри цєбри, а цілу бочку горілки і все місто покотом положли. А вже про музики, та про танці нічого й казати!

З Миргороду виїшли, за Божою загомогою, на Ромодан, та, попасши волів, і потягли шляхом Ромоданом на Ромен.

»Ідуть собі чумаченьки
Та йдучи співають!«

А чом же ти, Марку, не співаєш в товаристві з чумаками? Ге! От чому я не співаю: покинув я дома дівчину молоду, що то тепер з нею? Рєзу їй з Дону оксамиту, парчі і всього копитовного, а вона, моя молода, може вже з другим одружилася.

Чим ближше підходили вони до того шинку, біля якого їм треба звертати вправоруч на хутір, тим більш Марко сумним ставав.

— І чого отсе ота наша наймичка не йде в мене з голови? А може вона скаже... — думав собі Марко.

Минули їй Лохвицю; прийшли їй до шинку. Марко попрощався з своїми товаришами-чумаками як слід; по-

дякував їм за науку та з своїми мажками повернув собі на хутір.

До хутора не далеко, верстов з п'ять, а проте Марко з своєю валкою став на нічліг у полі. Наймити почують собі в полі біля волів, та біли возів, а Марко метнувся до своєї коханки.

»Серце моє, доле моя,
Моя Катерино!»

мовив він до неї, коли вона вийшла у вишневий садок. Чимало балакав він до неї отакі речі: балакав, бо не відав, що діється дома. А ділося ось що:

Ворожка своїми ліками довела сердешну Лукію до того, що Яким мусів прохати отця Нила відслужити над нею меслосвятіє. Після цього духовного ліку Лукії полегшало; принаймні вона здужала говорити. Першим словом вона спитала:

— Чи ще не прийшов?

— Хто не прийшов? — спитав Яким.

— Марко! — ледве промовила вона.

Під вечір їй ще полегшало. Вона прохала Якіма послати їй постіль на полу. Коли її перенесли на піл, вона прохала Якіма, щоб сів біля неї. Яким сів: вона йому нишком мовила:

— Я не діждуся його, помру. У мене є гроші; віддайте йому. Усі гроші, що я у вас заробила, я сховала в коморі, на горнищі під стріхою. Віддайте йому: то я для його ховала їх; та ще віддайте йому образок святого Марка Гробокопателя, що з Київа я принесла, а молодій його, як ітимуть до церкви вінчатися, віддайте перстень святої Варвари, а собі, мій тату, візьміть шапочку святого Івана.

Трохи помовчавши, Лукія знов мовила:

— Ох! трудно мені стас! Я не діждуся його, помру, а він, мабуть, десь близько... Я його бачу.

Знов трохи помовчавши, спитала:

ш. т. в.

Чи ще далеко до світу?

— Треті півні отсе тільки проспівали, — відповів Яким.

— Дай Господи мені до ранку дожити, та подинитися на його. Він вранці приїде.

А Марко тієї ночі, коли його мати сновідалася Якимові, цілував своєю молоду, стоячи з нею під калиною; довго говорив він їй солодкі, палкі, сердешні речі; потім замовкав і довго дивився на неї мовчки, цілуючи її карі, прекрасні очі.

Заснівали треті півні. Небавом почало зафігатися на день.

— До завтрього, моє серце єдине! — мовив Марко, цілуючи свою кохану.

— До завтрього, мій голубе синий!

Вони розійшлися.

— Іде, іде! — шепотіла недужа Лукія, коли сонце зійшло. — О, чусте! Брама скрикнула.

Яким виїшов з хати і стрів Марка з чумаками: вони саме вїздили в двір.

— Іди швидче в хату, — мовив до Марка зрадлий Яким, — а я тут і без тебе ладу дам.

Марко увійшов у хату. Недужа, побачивши його, здригнула, підвелася і простягла до його руки, кажучи:

— Сину мій! Дитино моя! Іди до мене.

Марко підійшов до неї.

— Сядь отут біля мене; нагни до мене своєю головою.

Марко мовчки зробив те. Вона своїми змарнілими руками схопила його кучеряву голову й шишкою на уху йому промовила:

— Прости! Прости мене! Я... я... я твоя мати...

Коли Яким вернувся в хату, так побачив, що Марко, плачучи, цілував ноги помершій вже наймиці.

(Повісти зредаговано на основі видання Д. Дорошенка.)

Спомини про Тараса Шевченка.

В 1847. р. Шевченка заслали в оренбурзький корпус. Йому, як народному поетові і художникові, було заборонено брати в руки перо й олопець. Жандарм привіз його в Оренбург у червні 1847. р. у ночи просто до партизи, де Шевченко проспав ніч на голій долівці. Вранці командант Ліфлянд відправив його у касарні 3-го Оренбурзького лінійного баталіону. Того ж самого дня по Оренбурзі рознеслася вістка, що прибув Шевченко. Земляки зараз пішли у касарні і впростили його до себе на квартиру. Стріча з Шевченком була памятна: і він і ті, що прийшли до нього, плакали — не знаю, чи з горя, чи з радости, що побачили свого рідного поета. Увесь день він тробув посеред земляків, співав рідні пісні, читав дещо з своїх творів і був ніби-то не дуже сумний; але видно було, що він багато таїв у душі і хотів наперекір долі бути висшим над неї. В дорозі від Петербурга до Оренбурга він був усього 9 днів¹⁾; від такої незвичайної для нього дороги, від безсонниці, а також переміни клімату він занедужав на легку лихорадку.

Другого дня вже було відомо, що його назначено до Орської кріпости. Земляки радили йому, як недужому, записатися до лазарету на два тижні, а тим часом сподівалися поклонотатися, щоб його лишили в Оренбурзькому баталіоні, де Шевченкові можна було жити хоч троха

¹⁾ В своїм дневнику записав Шевченко, що відбув сю дорогу в 7 добах.

вільнійше. Але він не згодився на се через те, що не навидів лазаретів, а друге через те, як він казав, що ніколи ще нікого не обдурював. Просити-ж за себе він не дозволив, бо не хотів у таких обставинах припинжувати своєї гідности просьбою. Днів через три його одягли в салдатську одежу. Коли він приміряв мундур та шинелю, тоді йому уявилася вся його будучина і слеза патискалася до очей, але він зумів здержати свої почуття в касарні. Йому на стільки бракувало знайомості життя, особливе життя салдата, що він, навіть не відаючи про те, що йому принесено одежу, котра звичайно шиться на кошти казни¹⁾, запитав унтерофіцера, що коштує одежа? Унтерофіцер, не запиляючись, відповів, що 40 рублів і Шевченко зараз же заплатив гроші. Але якийсь офіцер довідавшись про се, відобрав у унтерофіцера гроші і вернув їх Шевченкові.

Через тиждень Шевченка приділено до лінійного оренбурського 5. баталіону й відослано в Орську кріпость, де командантом був тоді генерал-майор Ісаєв, чоловік старий і доволі добрий. В Орському Шевченко швидко познайомився з Поляками засланнями; один із них Фігнер, що був учителем дітей Ісаєва, зійшовся з Шевченком ближше, ніж інші. Завдяки йому Шевченка прийато в домі Ісаєва й дозволено жити в напнятій квартирі. Через місяць після приїзду Шевченка я був в Орському і кілька днів пробував з ним. Його життя, дякуючи Ісаєву, було досить не погане: більшу частину часу він проводив або за книжками або в розмовах з Поляками.

Але в 1847. р. вмер Ісаєв; отоді то настав для Шевченка тяжкий час. Командант баталіону Мешков (з простих салдатів) виказував над ним усю силу своєї власти. Він меревів його в касарню, де Шевченко спав і цілі сенькі дні проводив на брудному свому ліжку, що було

¹⁾ скарбові гроші.

в касарні в числі інших 50. Приїзджавши туди доволі часто «по ділам служби», я все провідував Шевченка і бачив тоді все його життя в касарні. Товариство п'яних, розмусьених солдатів, тяжке повітря, сміття, невпинний крик — все те страшенно бентежило Шевченка; але він не відважувався просити Мешкова про полекші. Та цього солдата-майора багато людей просило про дозвіл Шевченкові жити на окремій квартирі; але він не любив Шевченка за його цепокірну вдачу, за те, що він не вмів і не хотів нікому кланятися, і що дня, разом з іншими, водив його на муштру. В касарні Шевченко багато читав, дістаючи книжки у знайомих. З особливої ласки дозволяли Шевченкові іноді провідати знайомих на годину або дві; алеж сей його вихід рідко проходив для нього без якихсь приключок. Солдати, товариші Шевченка, користуючись з того, що його нема, викрадуть бувало з його шафки книгу, тай заставлять у шинку. Вернувшись до дому й не знаходячи якоїбудь книги, він уже знав, де вона, і питав товаришів тільки про те, в якому шинку і за скільки книгу дано в застав, і викупував звідтіля вже її сам.

У літі він часто ходив до берега ріки Ори і там поміж кущами пролежував по кілька годин, мріяв про рідний край, про минуле, але боявся, як казав, зазирати в будуччину. Там на самоті він виймав ізза халави клаптик паперу й оловець і записував свої поетичні вітхнення, з якими таївся не тільки від начальства, але навіть від кращих знайомих.

Так Шевченко жив до літа 1848. р. В цьому році прибув до Оренбурга капітан-лейтнант Олексій Іванович Бутаков, що їхав для дослідів Аральського моря. Потребуючи художника для змальовування морських берегів і зачувши про те, що в Орському пробував Шевченко, він просив команданта корпусу Обручова, щоб приділив до його експедиції Шевченка як художника; але генерал признав се неможливим, памятаючи про за-

каз Шевченкові брать у руки перо її оловець, і замість Шевченка приділив до Бутакова польських засланих Залеского та Турно. Тоді Бутаков випросив до екенедції Шевченка як матроза і відїхав разом із ним у степ 1848. р. Про подробиці цього життя мені невідомо, але Шевченко казав, що Бутаков був для них дійсним товаришем, що час вош проводили доволі весело, що Шевченко з Залеским та Турно малювали все, коли тільки для того була хоч малесенька можливість.

В осени 1849. р. всі вош вернулись до Оренбурга, де Шевченко і його товариші жили в одній хаті і користувались повною свободою. Завдяки Бутакову життя Шевченка значно поліпшало; його приймали у найкращих домах; він малював і писав, та, малюючи портрети, заробляв гроші для своєї потреби. По відїзді Бутакова, в січні 1850. р. до Петербурга, Шевченко замешкав у полковника Карла Івановича Герца, де йому жилося, як і попереду, досить добре. Але в маю 1850. р. доля знов поглузувала над ним. Офіцер Оренбурського баталіону, Ісаев, (своєк колишнього команданта Орської кріпости, що недавно приїхав із якогось петербурського кадетського корпусу), зробив Обручову донос, що Шевченко листується зі своїми знайомими і малює портрети. Обручов знав, що Шевченко живе в Оренбурзі на волі, що пише й малює, але хоч і який був суворий взагалі, а особливе до вошних, якось не мав сумління добивати нещасного Шевченка. Та отримавши офіційльний донос, він зараз звелів зробити у Шевченка ревізію, а його посадити в арешт. При ревізії найдено кілька малюнків та листів. Обручов відослав усі листи в »III. отдѣленіє«¹⁾ до Петербурга, де їх, розуміється, лишено без уваги, окрім одного листа, в котрім писав Шевченкові один знайомий²⁾, що в Петербурзі є багато молодих лю-

¹⁾ До поліційного департаменту.

²⁾ Головка, у якого й зроблено трус. Підчас трусу він стрілив до поліцейського а відтак вистрілом позбавив себе життя.

дній, які живуть під доглядом поліції, з котрими він знайомий і що всі вони поділяють переконання Шевченка. Сей лист паробив багато непримності ріжким людям.

За два дні після ревізії Обручов відслав Шевченка в Орську кріпость під строгий догляд; а одержавши із Петербурга якийсь приказ що до Шевченка, перевів його 8. жовтня 1850. р. з 5-ого в 1. Оренбурський лінійний баталіон, котрого частину що року відкомандовувало до Петровської кріпости, що була на пустинному півострові північно-східного берега Каспійського моря. Шевченка відслано туди і він провів там без виїзду увесь час свого заслання до серпня 1856. р.

М. Назаревський.

Чого стоїть Шевченко як поет народній.

III. Лист з хутора.

Чусмо й ми по хуторах, що вмер Тарас Шевченко. Тяжке горе, що немає вже на світі великого поета, і свята перед Богом усяка сльозина, що пала на його домовину: слізки своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народню силу, нашу народню славу, — одно дає нам право на ділянку між иншими народами. Поки між нами жив Шевченко, оддавали ми йому шанобу, яко високому постові, і очі одвертали од усякої хибі його і упадку на тяжкій, одіпкій дорозі; яке-ж велике було його діло, що він зробив для нас Українців, і що були-б ми без Шевченка, — се вже тепер тільки у-повні нам одкрилося.

Запедбали здавна вже письменні городяне сільський неписьменний люд з його недрукованою мовою; до чужих людей розумом пригорнулися, до тих людей, що серед великої громади темного люду невеликою купою держаться і самі тільки один одного, мов у кагалі, розуміють, і байдуже їм, що покинули далеко по-зад себе нещисленні тисячі неписьмених. Слідом за ними й наші письменники понеслися і в-купі з ними узялись до роботи — книжки академічним якимся складом писати, і вже своєю славою величалися, що одну книжню академічну мову од моря до моря, мов який невід, на людські душі закинули. Великим сим писателям і строїтелям речі книжньої було байдуже, що весь наш простий люд скрізь той невід здавався недорікою, бай-

дуже й на те, що не було сьому людові иншого ходу в письменство, тільки мусив рідного простого й виразного свого слова зректися. Одаючи тоді в школи дітей, наші хуторяне все одно, що в москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало в нас людей, которі по нашому розмовляли і по-нашому на Божий мир дивилися і по-нашому між селянами оберталися.

Тут же нам городяне здоровий розум і чистий смак своїми книжками каламутять, а тут — сусіль! увійшов до нашої простої хати чоловічок, по-нашому прибраний, наших ніби й звичаїв, нашої й мови, та й почав якісь вірши про якогось Енея слезезувати. То-то б, здасться, треба нам зрадіти! по-нашому чоловік віршує! Та ба! бодай так і не віршувати! Зараз декоторі постерегли, що воно за проява. »Придивитесь лишень,« кажуть, »до сього чоловічка з-близька: се городянський панок по-нашому прибрався. Гляньте: у його й панська хода і вся удача панська, а мовою своєю він тільки нас передражнює і на сміх підіймає. Се він глузує з наших звичаїв, з нашої батьківщини, з нашої простоти, що ми, бач, панських присмаків не знаємо, та панських фухів не заводимо, та панських річей солодких цураємось. Гляньте: в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує, як він українське слово перековерзує. Се нам пани таке дзеркало подарували, що як погляне в його простий чоловік, то й сам себе не пізнає.«

Оттакий дали тому віршованню суд наші розумні люди, і одвернулась усяка ясна душа од перекуйовдженого не знать по-якому Енея.¹⁾ Аж тут Маруся Квітчица до нас у хату завітала. Серденько кохана! яке-ж

¹⁾ З поглядом Куліша на творчість Котляревського історія літератури не згоджується. Суспільство-ж українське обявило свій суд величнім святкуванням сотих роковин відродження укр. літ. 1898. (Замітка редакції.)

ти любе нам та поважне після того цигани трояцького здалося! Се наша душа на Божому лоні по-нашому заговорила. Се перва була книжка, котора тим-же духом, що її слово Учителя благого, дихала. Тим самим поглядом Квітка на нас, простих людей, подивився, що її той великий чоловіколюбець. Здивувалися ми, як ясно засяв наш народній образ, дарма що на йому пахарський піт густим шилом припав. Глибоко глянули ми з Квіткою в душу свого простого люду і сами загадалися, звідкіля в його та глибока неказанна...

Загадалися, аж тут Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі сніви народні і всі людські сльози разом заговорили. Підняв він з домовин піму нашу пам'ять, визвав на суд нашу мовчазну старосвіщину і поставив перед нею Українця, який він єсть тепер, яким він через свою історію стався. Хто-ж би тут не домислився, або душею не почув, що, викунавшись у своїй крові, перебувши нещаселіні руїни і пожежи, мусили наши предки багато у свою душу од давніх часів зачерпнути. Намалювавши сам себе у своїх думках, намалювавши старого Перебендю, батька її матір Катерину, та її саму Катерину з її щирим коханням і великими муками, Шевченко зараз явив високий історичний спосіб словесної живописі; бо її його власний образ духовний і вся та сімя рідних йому душ — всі вони були історичні чада нашої старосвіщини. Узив він голос і склад свої речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторине, слухали і серцем розуміли: душа поезії нашої народньої неписьменної сталає душею його музи. Широко він обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, і співану народню річ обернув на живопись того, що було і що єсть на Україні. Його устами весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглось усюди, де лилась наша кров, де лежать наши кості, — усяке серце од його співу стрепенулося.

Квітка первий зрозумів поезію наших народніх звичаїв, яко семі благої, праведно людської. Шевченко нам явив поезію нашої жизни народньої. Квітка здивував нас усіх, показавши велику героїчно душу в тихому, смирному образі пахарьському, в сільському житті простому. Шевченко дав нам збагнути її глибину та смислу: визвав він перед наші очи забугу давнину українську, і побачили ми, що ся душа смирення не днями, не годами, а цілими віками, в бідах і напастях пробувала, та й не зіпчеміла, не зіптілася, нечестивій волі слугою не вчинилася, а глибоко сама в себе входила і понуро серед лукавих людей стоячи, своєї пори, своєї долі мовчки виглядала. Отже, як осягла Квітку, з його простодушними творами, огненная поезія Шевченкова, тоді розумно стало нам, що Наум Дрот — той-же Кішка Самійло народній, бо видержав він пробу не меншу від Самійлової, живучи дома на чужині, і вік за віком бідуючи не погнувся, не знизився духом твердим і високим.

Шевченко — наш поет і первий історик. Шевченко перше всіх заштав наші німі могили, щоб вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже слово, одповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвіщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, як йому самому пісня народня дала тон до високої речи, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти. Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати. При сьому світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільський мир, з которого Квітка вибрав свою Марусю з її семсю поетичньою. При сьому світлі всяке побачило, що наші звичаї народні — та-ж сама історія народнього духа нашого, щоб й народня пісня, щоб й народня дума, тільки не всякому, а височому, поетичньому погляду одкривається їх краса і повага. Всяке розумне зрозуміло, що

нам у своїй словесності ні за ким слідом і я, як тільки за своїм генієм народнім, котрий мончить у наших папських та чернечих літописях, щиро живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні.

Був на світі Кониський — і своєю Історією Руссов, мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітщину, аж поки Шевченко не роздрав, не розпанахав тій завіси. Прийшов слідом за ним Котляревський — і своєю Енеїдою ізробив із нашої простої життя, з її звичаями розумним, мон-би якійся смітником за папським задвірком. Одвернулись ¹⁾ од того смітника обидва наші поети і появили наших Українців з Українками в Марусі, в Серденській Оксані, в Козир-Дівці, в Катерині, Наймищці і в інших праведних утворах поетичних.

Квітка першій довів Українців до сліз мовою українською, і тим нам показав, що ми ще не звелись ні на що: сесть бо в нас що розказати по своїому, сесть над чим заплакати. І великого мабуть стоїть народ наш простий у своїх дмотканних свитнах, коли, ввійшовши в його семью, найрозумнійший, найученній з нас має собі ту семью за свою рідну, — самий могутній і прославлений з нас, самий високий і чистий духом не одуравсь би Марусю рідною сестрою звати, і її матір — рідною матіррю, і її батька — рідним батьком. Оттаким-то людом убогим і смиренным Квітка наш перед усім світом похвалився: чи є мов такий другий на всьому світу великому?

Скупилась ми коло Квітки, скільки нас було тоді одній віри, одного розуму. Мал: було нас, бо наших певірна гордяцька наука знівечила, а тих пужда до землі прихилила; а все-ж почули ми глибоко в серці, що ми — ми, і справив се велике діло Квітка. Шевченко застав нас уже готовими слухати його думи смутні, і

¹⁾ На скільки Шевченко «одвернувся», видно з його вірша «На вічну память Котляревському». (Примітка редакції.)

до невеличкої громади паншої почав земляків зо всього світу скликати.

Озвались до кобзаря з рідним витанням на Кавказі, на Сибірі, за Бендерами, за Случчю й за Дунаєм. Що тільки живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, напорошило уши і в серце прийняло благовістдування своєї народности. Шевченко став мовби високим короґвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду, і з того часу всі в нас поділились на живих і на мертвих, та й довго ще ділити-муться. Слово його животворяще сталося ядром нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила — народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню семью з'єднала і наше українське суть на віки вічні утвердила. Шевченко чистим подвигом словесним докінчав діло, за которе гетьмани наші нечистим серцем бралися. Шевченко, воздвигши із упадку голосну мову українську, назнаменав широкі грядиці нашому духу народньому. Тепер уже не мечем наше народне право на вражих твердих зарубане, не шаргалами і печатмип супротив лукавства людського ствержене: у тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане і тисячолітніми сломинками запечатане.

Слово, не що инше як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історично підкинуло. Взяв бо Шевченко свою чудотворно річ не з городів великих, не з академий самодрслань, не з-їїж товариства блискучого і всевладнього: все те минув він, запедбав і покинув, тільки хуторська й сільська мова йому до його великого діла здалася; тільки по селах, по простих хатах шукав він для своїх поем людей духом великих, серцем чистих, поважних, високих. Через сих-то людей, через їх души поетичні, праведні, вся тайная в старосвіщині нашій йому одкрлася; сі-то люде, забуті історією панською, надали йому

сили дренні могли розкривати і по скривавленій землі, як по пергаментях, правду ешту шичтувати. Їх самостайнім духом шіріє він до тих творів високих, щó без друкарні по ньому світу ширяться, щó на всіх щірих серцях українських огненними словами надруковані. Вони дали йому крила підштитись над землею шкимеш обра-люм не-сього-світнім, величчій, і з шичини всі людські души оглідити її оплакати. Вони — наша історія життя, наші голосні літописі — пошашли перед його очима й Прометев, и котрого криване серце щó-години вмірас і щó-години оживас. Їх нескінченно' життя душі напчипан його говорити і до мертвих, і до ненарождених.

Провівши нашу історію через простиї, здоровий ро-дум народній, він дав їй новий образ, — не той, щó в Копіського, а провівши наш народ по його історії, не-тим він нам його явив, щó и Котляревського. Очиштив він історію од усякої омані правдивим і високим духом народнім, і споминками старосвітськими перед розумними людьми вноважив. З того часу пошую життя почала Україна, і хто бранеш до роботи громадської не сліну-ючи, той добре знав, з якого боку вхопитись і куди про-тувати. Широком ходом шшло наше народне діло — не казав би то во імя всіх земляків, во імя всіх вірних душ українських. Під корогвом Шевченковим ми шіби вернулись до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесність сталась для нас службою Господу правди. Після його величчюї, святої речі, Котлярев-щина зневагою святині нашої здалася, і благелькі вір-ши наших пустоцвітків тільки той лешетав, мов дитина, кому не страшно дрібній своїй гоміи піднімати серед народньої молитви. Замовкла була наша словесність на-пкийся час, прислухаючись до поважного благовіству-вання поезії Тарасової, і благодатна була тиша, серед котрої поет давав нам пові закони слова українського. Не мале творив він діло тим благовісткуванням: він ізживав забутих у рідну семью, між ті люде, котрих ми

праведі. людьми величасмо. Слово було пробою забу-
тим, чи достойні вони такого товариства, чи воскреснуть
із свого сну, котрим вони мусили спати десятки і сотні
років. Слово було їх прапом віковичним на володінні
тим, чого, мовляв, ніхто не додбає і не розруйнує. Сло-
вом скріплавсь повний союз братерський, пова сімя укра-
їнська...

Ото ж Шевченкове діло, ото місто Тарасове в на-
пій народності. Поставивши собі за найвищий взір твор-
чества велику душу народню, назнаменав він найим-
нисьменним людям дорогу просту, ні в кого не питаю.
Тепер уже тільки той у нас буде робітник не пікчемний,
хто йти ме вперед великої народньої громади, знаючи
її пужду духовну, маючи її смак чистий, дивлячись її
поглядом праведним. Тим-то не хто, як хуторяне та
селяне, знають і чують душею, чого стояв Шевченко.
Він їх вивів, наче Ізраїля, із книжньої неволі, в ко-
тору були городяне взяли всякий розум письменний;
він скинув з них ганьбу всевітню, що вони люде — ні
до чого; він возвеличив їх образ духовний і виставив
його на взір перед цивілізованим миром: дивітесь, землі
і панства просвіщенні: тисячу років сей люд убогий себе
пам'ятає, і тисячу років, у своїй темноті і недостатках,
тільки мужу громадському він корився; хто з його в-
гору вибивався і панською пихою од людей одрізнявся,
він йому не клапався; він його, мов порчену кров, із-
вергав із себе; він тільки громаду величав »великим
чоловіком«. Се возвістив я людям сим простим і вбо-
гим слово велике, праведне, во віки і віки непохибне, і
вони його зрозуміли, гарячими слізма своїми його скро-
пили-освятчили, і слово мєє станеться в них силою не-
оборимою. Не збавить йому сили ніяка сила земная, і
поки світу сонця, поти воно не забудеться. Пійдуть ко-
лись в непамять славні діла і тріумфи великих городян,
що з високої високости на вас, мої спротятя, позирають,
а ваш образ духовний через мєє слово ніколи не забу-

деться. Сотворив я вам словом своїм вічну п
самих вас учинив собі самому вічною пам'ятт
живими.

Так промовлис сумній душі нашій душа Та
Його смерть якусь нову, свіжую силу надала його
і в нас по хуторах і селах почали її за-ново
Усяке слово його тепер якимсь новим світом сия
вом нам здається, що такий поет недавнечко ш
між нами. Невелика книжка з його писання ви
про ту книжку можна в десятеро більше написати
хай же сю працю візьмуть на себе люди дотепні
з нас буде й того, що ми, як думали, як серцем
так про Тараса по-просту й написали. Слава то
расе, поки на Україні хоч одню дівча рідну пісн
вати-ме, поки хоч одна мати по-своєму дитину год
ме, поки хоч один батько не чужим словом про
могили сину говорити-ме!

II. Кул

ічную пам'ять, а
пам'яттю міждо

душа Тарасова.
дала його поезії,
за-ново читати.
зітом сніє, і ди-
ничко ще жни
санія виїде, а
написати. Не
дотепнійші, а
серцем чули,
лава тобі, Та-
рару пісно спі-
тину голубити-
ном про данні

II. Куліш.

Слово над гробом Шевченка.

Немає нас ні одного достоїнного пророкти рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася. А все-ж ми через нього маємо велике и дороге нам право — оглянути рідну українським словом сю далеку землю.

Такий пост, як Шевченко, не одним Українцям рідний. Де б ти не вмер на великому світаньському мурові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, всюди він був би між своїми. Боявся сен, Тарасе, що вмереш на чужині, між чужими людьми. Отже ні! Посеред рідної великої семі спочив ти одиночком вічним. Ні в кого з Українців не було такої семі, як у тебе; нікого так як тебе на той світ не провозжали. Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став висче всіх їх і семя рідна в тебе найбільша. Ти бо, Тарасе, вчив нас не людей із цього світу агоняти, не городи й села опановувати: ти вчив нас правди святої животворящої... От за сю-то науку зібрався до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і провозають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо Богу святому, що живемо не в такій нік, що за слово правди людей на хрестах розпинали, або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертенах зібрався ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібравсь ми серед білого дня, серед столиці великої, і всею громадою складаємо йому нашу щирю дяку за його животворне слово.

III. Т. в.

Радуйся-ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, а в Україні, бо всяка добра і розумна душа тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тебе любить і поважає. Бажав еси, Тарасе, щоб тебе поховали на Україні, і це здійснилося: ти-ж бо його любив і малював і прославив. Маємо в Бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти-ж бо його ім'я з іменем України на віки з'єднав... Ще-ж ти нам залишив заповіт. Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, і ми його будемо і ніколи не звернемо з дороги, яку ти нам проложив еси. Коли-ж нестане в нас сили і сили, ми будемо слідувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми будемо жити, — і нехай одні твої великі речі говорять до нас на всі віки і віки чисту, немішану правду.

П. Кул

на чужині, бо
дні, і не чужі
умна душа тобі
вали над Дніп-
ював і голосно
твое бажання
відній Україні,
ого імя з своїм
зоставив один
й музи:

а

Гарасе, певен,
о з дороги, що
ас снаги твоїм
ам, так як ти,
лучче ми мов-
ворять людям

П. Куліш.

